ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ШЕСЕТ ЧЕТВРТА КЊИГА

ГОДИНА СЕДАМНАЕСТА

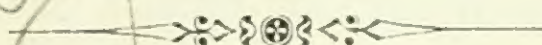

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“

Димитрија Гавриловића (пре́ђе А. М. Станојевића)

КНЕГИЊЕ ЉУБИЦЕ УЛ. БР. 6.

1912.

САДРЖАЈ LXIV КЊИГЕ

I. КЊИЖЕВНОСТ.

ДЕЛО

Књига 64. ЈУЛИ 1912 ГОДИНЕ Свеска 1.

ХРОМИ ИДЕАЛИ

— НАСТАВАК —

ГЛАВА ДЕВЕТНАЕСТА.

ОЧЕВО ПИСМО.

Радоје Остојић успео је да оснује акционарско друштво за експлоатацију Моравине снаге. Влада је одобрила правила. Акције су се добро уписивале. Држава је помогла друштво кредитом. И већ се с пролећа приступило радовима на подизању електричне централе Рад и Светлост, како ју је крстио професор јестаственице, један од оних скромних културних радника који су скупљачи претплате свакој новој књизи, повереници одбора за дизање разних споменика, деловође варошких читаоница, хоровође певачких дружина.

У чаршији се непрестано говорило о електрици. Радоје је био јунак тих дана. Људи су веровали у њега, сматрали га за нешто више од себе. Кад је пролазио улицом, старији су се утркивали да га поздраве, а деца се загледала у њега, као у чудо и са страхопоштовањем шапутала његово име.

Недељом и празником свет је ишао, место у цркву, горе у клисуру и дивио се како се секу стене...

— Као сир! — узвикивали би задивљени варошани.

— Јуче да сам умро — говорио би какав старији човек — па да су ми рекли да ће неко раскопавати онај крш, не бих му веровао да ми је из очију изишао!

— Ту смо се крили од Турака — додавао је други — а сад да доживим ово чудо. Хвалимо те, Господе, велика су дјела твоја.

— Кажу, начиниће се најпре нешто као воденица, па место брашна, вода ће истеривати варнице, те преко ноћ осветљавати сокаке, а дању окретати баштованима долапе... Сад копају брану и јаз. Притиснуо радник, као мрав; сева будак, а онај Кујунџин настојава и соколи...

Увече је одјекивало по вароши од пуцњаве лагумова. Парчад од камења дотеривала су до првих кућа. У клисури, где је дотле расло дивље трње и аптовина, а мртву тишину оживљавао хук стешњене реке, завијање шумских ветрова, подигла се читава насеобина од радничких колеба, барака, скела и магацина. Остојић је био главни настојник.

Сав каљав, поцрнела лица, опрљена чела, али веселих, светлих, занесених очију, враћао се увече с рада. Грађани су га заустављали, запиткивали радознало.

— Иде... иде. Биће раније свршено него што смо предвидели — одговарао је Радоје убеђено. — Не жалим новца. Само нек се не губи време. Све ће се двоструко вратити, јер је време најскупље у нашем животу.

Он се доиста журио. У успеху свога плана за подизањем електричне индустрије у Чачку, он је видео остварење своје љубави према бакалиновој ћерци, која далеко тамо иза Рудника ради на свом образовању и спрема се да буде велика и мила сарадница на препорођају родног краја. Управо он је ово двоје мешао: кад је у клисури надзиравао раднике, гледајући хиљаде њихових црнпурастих, заманутих руку, он је видео визију Вишњине главе, чије угасите очи поздрављају својим топлим погледом рад на добру народа. Слушајући звуке пијука, њему се чинило да слуша њен звонки глас, који га обасипа гомилом слатких, одушевљених речи. А кад би се пренео сасвим и мислио на њу, на ту плаву девојку, на њене косе, на њене очи, на њене обле образе, на њу целу, њему се привиђало као да иза ње види једну нову варош, испреплетану електричним жицама, стотине точкова у покрету, гомиле радног народа и беле куће, пуне срећне дечице.

Нешто се од тога већ остваривало. Велике наднице привлачиле су сељаке из околних села, па и из даље. Задовољно срце је замахивало снажно пијуком. По планини се разлегала весела песма радничка.

Варош живахну.

Хлебарнице почеше пећи хлеб два пут дневно. Печење је мирисало на старинским пањевима. По кафанама врило као кад је вашар.

— Овим сељацима засија електрика пре него што јој и диреке ударише — примећивао би ко у шали. — Пију, једу, као на даћи.

— Нека им је алал! — поклапали су други шаљивчину. — Раде, брате. Па све сева из стене.

— Само овако! — говорио је Радоје. — До јесени имаћемо оба главна зида на брани. А онда је све лако. Још до године, у ово доба, можемо имати електрику.

Остојића је нарочито помагао газда-Митар.

— Оставите ви, Радоја — говорио је он грађанима, који би давали наметљиве савете. — Наше је да нађемо паре, а остало: то је његово. Не може се наука посисати из прстију.

И тада би звао младића у дућан, понудио би му да седне за тезгом, до саме касе, где је било његово место, поручио кафе, па онда с њим разговарао о примени електрике, трудећи се да га разуме што више.

Међутим, једног дана кад младић поче да говори о лакој дељивости електричне снаге, што јој даје преимућство над паром при употреби у ситној, па и занатској, радености, стари Лазаревић прекиде га, рекавши грубо:

— Није ми глава сад за то. Жена ми се разболела. Прала јуче кућу, па је ваљада промаја ухватила. Звао сам доктора. Он јој преписа нешто, и рече ми да ће се опет навратити, јер се боји да не пређе у запаљење.

— Пазите, чича-Митре — прихвати Остојић. — Запаљење није лако у газдаричиним годинама. Па и кад се преболи, остане увек нешто.

— Јесте, мислио сам и ја... Шта велиш, да ли да пишем Вишњи?

— Њој ће бити свакако жао ако је не известиш... И онда, знаш како је, газда-Митре, треба помислити на све...

— Право велиш — одговори бакалин замишљено. — Хоћеш да ми сачиниш једно писмо? Нека дете зна.

Били су сами у дућану. Шегрт је куцкао једном косом о калдрму пред вратима. Неколико мува зујало је око оба дућанска прозора, претрпана стакларијом, ђачким таблицама, лењирима, бутељама „животворног балсама“. У рафовима се шаренила повесма од вунице, превучена једном завесом од тула; видели се калупи од хартије за фесове, разне кутије са шамијама, вештачким цвећем, бонбоном. У другом делу дућана, поплочаном ци-

глама, стојала је једна велика канта зејтина, са мерилицама обешеним о ивицу, неколико џакова кафе, пиринча, шећера. Око ваге, прекривене плавом хартијом, били су наслагани црни тегови од неколико кила, каје соли, судови од емаља. Из одшкринуте магазе ударала је кисела воња на јеличко вино. А један зрак сунца играо се око гирланда од разнобојне хартије, којим је таваница била украшена.

Стари Лазаревић извуче из касе један свежањ старинске неранџасте хартије, шпартане плавим уским квадратима, скину са оближњег рафа један дивит, који је био изгубио своју првашњу боју под многогодишњим крмачама, и наби на очи, доста фин, цвикер. Он је метао увек тај цвикер, кад год је имао посла с писаном ствари, као да је знао читати и писати. Он је на тај начин давао свечаности томе раду, сређености својим мислима и пажње ономе што ће се написати.

Он, затим, подиже главу и задржа је, тако уздигнуту, цело време, дајући утисак неког од оних наших неписмених државника из доба ослобођења.

— Пиши јој — рече он, застајкујући на свакој речи — да смо сви, хвала Богу здраво и добро, и да јој исто од Бога желимо. Само, кажи, мајка ти је нешто назебла, па се много брине за тебе, да и ти ниси болесна, да ти школа није тешка и да не оскудеваш у чему. Волела би да те види, па дођи ако можеш, а ако ти школа не допушта, а ти немој. Ја ти шаљем нешто новца кад и ово писмо. Ако ти је то мало, а ти ми телеграфиши или отиди код мојих пријатеља и земљака, Вуксановића и Компаније, стаклара на Сави код Малих Степеница; немој да се стидиш. А сад прими много поздрава од твојих доброжелећих ти родитеља... и Радоја који ти ово писмо пише и у свему ми се на руци налази...

То писмо је затекло Вишњу у врло тешком расположењу. Стид ју је био за онај тренутак заборава, који се десио кад је Чедомир био у њеној соби. У њој се бунила наша девојка из средњег сталежа, чедна бакалинова ћерка, послушна патријархална девојка, која, и поред својих лектира, није умела да измири старински морални закон породичног живота са борбом за испуњење својих сопствених потреба. Њено васпитање, које јој је обезбеђивало срећу у очевој кући, обележавало је као повреду природног закона њен потхват да сама извојује свога

мужа. Она се питала шта би помислио њен отац да је сазнао за посету младићеву!

Ни сама мисао да је Чедомир поново њен, није је могла утешити. Своју грешку сматрала је као кривицу. Стид ју је било и од самог Чедомира, а ради њега и ради својих родитеља, она је желела бити најбоља жена на свету. Она није господарила сама собом. Она је заборављала аксиому свога новог васпитања да млада девојка бира себи мужа потпуно свесно. Она се није правдала пред самом собом, она је губила присуство духа и питала се шта други мисле о њој. Она је знала да је неко од комшија морао приметити кад је ушла с Чедомиром у њену кућу и кад су толико остали на само. Било да се с ким сусретне, било да поразговори, очекивала је из првог погледа или речи подозрење и осуду. Њој није падало на ум да се запита: какве су оне, те жене, те девојке од којих се бојала, јесу ли оне чисте и толико колико она, и, најзад, каква је та грешка коју је учинила? Она је просто осећала да је урадила нешто што није требало урадити; и то ју је болело. Куд се окрене чинило јој се, да је нешто прати у стопу, нешто хладно дува јој за врат и један тајанствен глас шапће јој страшне, неразумљиве речи.

Избегавала је да иде на универзитет.

— Како бих погледала Чедомиру у очи! — говорила би немо, у себи.

По целе дана проводила је у својој соби, читала прибелешке, разгледала непрочитане књиге, преводила с руског. Ко зна докле би трајала та тамна грижа, да не доби оно писмо од свог оца. Кад га првипут прочита, не учини јој се мајкина болест много опасна. Али што га је више понављала, све је разумевала боље народске фразе, где се не говори непосредно, обиграва око ствари и причају се многе излишности.

Она се реши да отпутује још истог дана у Чачак.

Мајкина болест јој се чинила као казна. Њено, већ рањено срце стезало се од бола. Заклињала се да ће се сва предати нези око болеснице, да неће одмицати од ње дан и ноћ. А кад оздрави, она ће јој испричати шта се с њом догодило, признати све, па нека буде како она рекне.

У тим мислима, Вишња је прекидала паковање куфера, поново отварала очево писмо и читала га бог зна по који пут. Реченица о Радоју допала јој се нарочито. Осећала је дубоку захвалност према свом младом комшији који се тако нашао у невољи око оца.

— Баш је красан момак! — рече готово гласно.

Тада се сети шетње по обали Моравиној с Радојем и целог његовог говора. Погађала је да му се допада. То јој би мило; али убрзо одби ташту жељу за каћиперством и рече у себи:

— Он се вара. Њему треба друга жена... жена која ће се посветити цела његовом делу, која ће му омилити кућу, која ће веровати у што он верује. А ја?..

Девојка одмахну руком.

Први пут се појави у њој сумња у њен јавни рад, у њене идеје, у живот који је изабрала. Али време није било погодно за размишљање. Часови су пролазили, требало се журити за воз, и она приону око свога куфера.

Имала је право што се журила. Мајка је била опасније болесна него што је отац писао. Назеб прешао у запаљење плућа. За време кризе, млада студенткиња показа се као најизвежбанија нудиља. Три дана и три ноћи није напуштала болесничке собе.

Идућег дана, кад лекар прегледа болесницу, рече девојци:

— Захвалите Богу и идите, те се одморите. Опасност је прошла. Госпођа ће сад много да спава. Довољно је ако се служавка нађе поред ње с времена на време.

Лазаревићка се опорављала полагано. Њено тело беше изнурено суровим радом око одржавања куће, многим рађањима ситним болестима које се пате, а не осећају.

— Главно је да јој је срце здраво — говорио је лекар. — Ако се тако одржи, госпођа ће живети још толико колико је живела

ГЛАВА ДВАДЕСЕТА.

БЛАГОСЛОВ.

Вишњина мајка опорављала се из дана у дан. Већ је по мало напуштала собу, шетала по дворишту, седела у башти.

Ствари су опет пошле мирним током у бакалиновој кући.

Тако је Вишња сад могла мислити на себе. Грижe савести било је нестало. Она је гледала на онај догађај с Чедомиром у њеној соби мирно као на неки давни несрећни случај. Једнако се решавала да му пише. У брзини, с којом је оставила Београд, никоме није јавила о свом одласку. Тада јој је то изгледало природно: њену мисао заузимала је само њена мајка. Болест је прошла:

— Поменула се, а не повратила се — како се то каже у Чачку.

И девојка је мислила поново на свог пријатеља:

— Он не зна ништа о мени, а ни ја о њему, као да смо туђини. Свакако ми замера јер не зна разлога моме одласку.

Хтела му је писати дуго, опширно о себи, о својима, о миру који је нашла у свом родном крају. Али писмо испаде кратко, банално. Јавила му је само повод свог одласка и да се неће враћати до јесени, пошто ће се предавања убрзо завршити.

Кад се писмо пошаље из Чачка за Београд, одговор се могао добити петог дана. Вишња причека још неколико дана, али одговор није стизао. Чудила се томе ћутању. Веровала да писмо није нашло студента или, можда, да је он отишао такође из Београда.

Међутим, Секулић је примио писмо, али се није усуђивао да одговори. Оно га је дирнуло јако, као сва њена писма, а можда и више. Јер се беху, и код њега десили догађаји који су ударали крст између њих двоје.

Они су се десили против његове воље. Па ипак, осећао се кривац.

Поштење му је налагало да бар извести своју бившу драгану и уштеди јој муку од сазнања, наглих и из друге руке. Он ју је доиста жалио. Погађао је шта ће се десити у њеној доброј, сиротој глави. Погађао је велику одвратност која ће је обузети према њему, спрам свих људи, спрам свега, свега...

Састављао је писмо у глави, бирао згодне речи, изналазио утешне аргументе, заклињао се да се то десело без његовог знања и да... на крају крајева, он њу воли још, њу једину, њу саму. Кад би тако најзад дошао до решења шта ће јој одговорити, он се питао како ће јој писмо доставити.

Бојао се да јој не створи нове непријатности код родитеља, код маловарошана, који не признају овим везама њихову невиност. Додуше, она му је писала, те тим му стављала до знања да јој може одговорити. Али њено писмо није садржавало речце о љубави, оно је могло путовати и отворено, а да нико не нађе у њему чега другог до другарских саопштења и питања. Његов одговор пак није се могао скалупити у та општа места, и Вишња би пропала ако би пао у туђе руке.

А он јој је хтео писати ради себе такође, испричати јој све онако како се догодило, све... све... што ником другом није смео рећи.

Од оног дана, кад је био с Вишњом у њеном стану, он је стално избегавао министрову ћерку. То је било врло тешко. Становали су под једним кровом, хранили се за истом трпезом. Поред тога, Бела није навикла да јој се задовољства ускраћују: у колико се младић склањао, у толико јо она трчала за њим. Није марила да ли ће то ко приметити, шта ће ко рећи и како ће се све то свршити.

— Ти си луда! — рече јој Чедомир, кад му она једном рупи у собу, у сред бела дана и без икаквог изговора.

— Мајка је изашла у варош — одбрани се девојка. — А други... брига ме је!

— Не, Бела, то није тако. Ти се компромитујеш. Куварица види све из кујне...

— Куварица не сме да регне — прекину га девојка. — 'Ајд, загрли ме... не стоји ти лепо кад си озбиљан.

Секулић је загрли у пола срца.

— Слушај, Чедо — поче она да се мази. — Ти си нешто охладнео према мени. Чини ми се да ме избегаваш...

— Ти ме више не волиш? — додаде она после једне паузе и набра обрве.

Младић уздахну, нервозно склопи једну књигу, па устаде и поче шетати по соби.

— Ти се љутиш?

— Мани ме, Бога ти, Бела, теби је само љубав у глави... Љубав, љубав, није она све у животу. Ја имам неких осам испита на врату. Глава ми бучи. Чини ми се да хоће да прсне...

— Знам, знам. Ја мислим на твоје испите — прихвати она, улагујући се. — Али нећу да се преучиш...

— Остави данас те књиге — додаде весело. — Одмори се, живи. Ја те волим, много волим, највише волим.

Она му се посади у крило, па поче да барата по његовом столу. У том наиђе на свеску једног омладинског листа и у њему на преведену песму неког Руса. Девојка обави десну руку око врата своме драгану, а левом придржаваше књигу према светлости, па стаде рецитовати доста лепо:

То је било у пролеће рано,
То је било у брезову хладу,
Имала си срце насмејано,
И главу си оборила младу.

Kô одговор на сву љубав моју,
Очи твоје спустила си тајно...
— Ој, животе! О, шумо, покоју!
О младости! Аој, сунце сјајно!

Ова песма узбуди Чедомиру гомилу мисли на лањско пролеће, на Вишњу, на њен први пољубац. Сласт ове успомене би још јача, што су је изазивала уста друге девојке. Он осети готово перверзан занос од те смеше поезије, успомена и девојке која му је нудила оно што му она друга није могла дати.

— Понови још једанпут те стихове! — рече Бели и осети како му цело тело дрхти, а на срцу му наваљују разнолики осећаји, од тихе носталгије што смо пропустили срећу кад нам се она нудила, до врелих игала страсти које су му вртеле и бôле месо.

Девојка понови песму мирно, не слутећи осећаје које је изазивала.

Тада младић дохвати књигу, баци је у ћошак иза себе, и као да је хтео утопити своје мисли, он се предаде загрљају који је толико избегавао.

Њихове усне додирнуше се.

Рамена се саставила с раменима. Руке су стезале слабине једно другог. Груди се упирале о груди. И пољупцу краја није било.

Нису знали колико су времена провели тако заједно. Њихове очи нису гледале. Њихова глава није радила. Њихов ум се био онесвестио.

Вече је улазило у собу. Кроз расходоване чипкане завесе примећивала се с муком авлија. Сумрак је купао џбунове шимшира и силуете барни за трешење тепиха.

Они се беху у пола пробудили и гледали усијаним очима.

С Белине главе пале су укоснице. Миришљава коса просула се као талас по њеним раменима. Из раскопчане блузе провиривало румено и бело грло, као ћилибар. Руке је забацила. Наслонила се цела на младића. Тамно жута чарапа од конца вајала је дивно листове њене здраве ноге.

Изнад њеног рамена дизала се Чедомирова глава, унезверена погледа, згрчених уста. Коса му је била у нереду, лепила се по ознојеном челу. Он провуче прсте кроз косу и управи поглед кроз прозор, као да је хтео себи дати рачуна шта се десило и где се налази.

Једна крупна сенка спусти се низ степенице велике куће, додирну џбун шимшира, проклати се по калдрми од дворишта, па замаче даље, у мрак.

Секулић је угледао ову сенку. Хтеде нешто рећи. Али не могаде. У његовој је глави било мутно. Он је био у стању пијана човека који зна да чини глупости, а продужава и прави их нове, све му изгледа ружичасто. Уз њега се припила једна жена, цело једно женско тело, готово голо. Он не би био човек да је могао мислити на шта друго. Плима страсти плавила му је поново срце, ударала на било код очију, пљускала у ушима. Обузимали га чудни осећаји да цепа, да мучи, да се свети на тој девојци која му се предавала сва. Парадоксална љубав чула достизавала је свој врхунац.

Тада се на вратима зачу један шум.

Два млада створа погледаше се као два злочинца.

Они отворише уста да нешто рекну, али немадоше времена јер се на вратима указа госпа-Матовићка.

Прође један тренутак, тих, мучан, дуг као вечност.

Нико не рече ништа.

Бела је устала, пошла неколико корака ка углу од собе, и онда застала, покривши очи рукама. Један део расуте косе падао јој око раздрљеног грла. Она је видљиво губила главу, као гуска, коју појуре с две стране.

Неколико корака десно од ње, стојао је Чедомир, блед, погнуте главе, намрштених обрва, присебан потпуно и спреман да прими што има да дође.

На отвореним вратима стајала је још Белина мајка.

Она је била ушла с озбиљним изразом неумитног судије, изразом који није пристајао згодно њеном жовијалном лицу. Али се тај израз губио све више пред извесном забезекнутошћу што је нашла више него што је очекивала.

— Ју, роспије! — оте јој се, готово завидан, усклик кад угледа Белу у њеном нереду.

Ипак се она свлада прва; затвори врата за собом, ступи дубље у собу, стави руке на кукове, па ослови студента нешто извештаченим гласом:

— Лепа парада, господине Секулићу!... Нисам се надала да ћете тако изневерити поверење наше куће... Зар се тако враћа гостопримство које смо вам указали!... Срамота, млади господине...

— Мама! — промуца девојка у одбрану свога драгана.

— Ћути ти, ти... ти ћеш оцу дати рачуна... Ти ниси више моја кћи...

Младић не одговори ништа. Осећао је да ће доћи нешто

више, нешто страшније од увреде, нешто што се не да избећи и што ће га пратити до гроба.

— Не покушавајте да се браните. Већ ми то причају одавно. Али ја добра, наивна, старинска жена... Ко ће у то да верује!.. И то у својој рођеној кући, од човека кога хлебом хранимо...

— Мама! — умеша се Бела енергичније.

— Красно, госпођице — обрати се Матовићка својој ћерци. — Дивно, девојко! Од кога си научила да заказујеш састанке!.. На кога се метну, несрећнице?.. Хоћеш ли да свет прстом показује на тебе, луди створе?

— Доста! — викну размажена девојка, која се била повратила из првог изненађења, па уређујући своју косу, додаде:

— Секулић није крив.

Госпа-Матовићка се зарумене у лицу као да је обузе изненадни страх да догађаји не узму други обрт, те се одважи да удари на главну ствар.

— Ти га волиш, дакле?... — рече меким, поетским гласом. — Ти си сасвим изгубила главу!

— Да; ја га волим... ми се волимо; јел'те, Чедомире?.. — одговори девојка узбуђено.

Секулић осети да је сад дошло то велико, то страшно, језиво што је очекивао.

Он задрхта, јер је то било још веће, много теже него што је његова мисао предвиђала. Његов поглед се прошета од Беле ка њеној мајци, па онда паде поново на девојку, а одатле на сто, на дувар, на прозорска окна, на затворена врата, као тица која је тражила да се спасе.

— Је ли то истина, господине? — упита га Матовићка свечано.

Било му је јасније него икад да не воли ту девојку, па ипак он превали:

— Да!

То „да“ чу се једва, и он се напреже и рече поново:

— Да, да!

— Да! — понови фаталну реч још неко у соби.

То је Бела одговарала, ма да ју нико није питао, и гледала младића задивљено, угризнуте усне, истурених груди, чије су облине затезале свилу на блузи.

Мајка уздахну, и то овог пута искрено. Узе двоје младих

за руку, приближи им главе, на нешто драмски начин, загрли их обоје и рече весело, као да је наручивала нову хаљину:

— Нека сте благословена, децо моја... Ја не марим што ћу од сад бити баба.

Секулић се осмехну кисело.

Госпођа га загрли поново.

— Ко би се надао од овог свеца — рече затим, помиловавши га по подбратку — ко би помислио да тако уме да облеће око девојака! Бога ми, Бела, пази се доцније. Не пуштај га далеко од себе.

— Хај'те сад горе, на послужење — додала је. — Али ником да не причате о оваквој веридби... Ја ћу већ пронаћи нешто романтичније... пролеће, небо, велики празник, долазак Чедомиров у реденготу к мени... очев благослов, прасе на ражњу...

Она устрча, као девојчица, уз двориште. У салону се запали велики лустер, а електрично звоно звало је собарицу да послужи слатко.

— Само још фале прангије! — говорила је нова баба и певуцкала неку популарну арију.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ПРВА.

СЛУЧАЈ МИЋЕ ЖИВКОВИЋА.

— Да то није нека твоја комбинација? — рече министар, кад му жена саопшти те вечери да је Секулић запросио Белу и да је она, као мајка, дала свој благослав, па је погледа подозриво испод ока.

— Бог с тобом, човече — одговори Матовићка лако. — Они се воле годину дана пред нашим носом, а ми... слепци код очију! Бела ми је сад све признала. Вели, заволела је Чедомира још чим га је видела... много јој се допала његова скромност, ученост, његов романтичан изглед...

— А он? — прекиде је стари господин, стално неповерљиво.

— Он јој је изјавио љубав пре него што си још постао министар... овде, у овом салону... служавка је брисала трпезарију... ти си се баћкао око новог устава...

— Ју, обешењаци — додаде госпођа весело — уши ћу им извући... обома, обома!

— Слушај, жено — примети хладно Матовић. — Брак треба

да је резултат слободног размишљања... Бојим се да младића није засенуо мој положај, а он на то не треба да рачуна ни колико ја. Нико у Србији није сигуран шта се сутра може десити; нигде није тачнија она пословица да се не зна шта носи дан, а шта ноћ.

— Не слути, бога ти — примети госпођа — ту је устав, Државни Савет, народна љубав...

— Народна љубав!.. — подсмехну се министар. — Трице и кучине... данас нам вичу живео, а сутра ће ти заурликати пред прозорима: доле с њим!.. Него нека младић сврши школу, постане свој човек, добије парче хлеба, па нек узме Белу, ако хоће... ја ћу му први честитати.

— А дотле?

— Дотле се може све десити. У сваком случају боље је да се кају раније него доцније.

Матовићка не хтеде наваљивати. Знала је да јој је муж врло тврдоглав. Стога узе други пут, прими од његовог говора што је ишло у корист њеног плана и рече Чедомиру:

— Тата нема ништа против. Само тражи да свршиш школу... А дотле нам иначе треба времена око девојачке спреме... Де, пољуби руку!

Ствари су се у кући мењале полако, неприметно.

Послуга се обазривије понашала према домаћем учитељу. Жандарм, на служби у министровој кући, одавао му је потпуно прописан поздрав, треснувши чизмом и кочећи очи. Куварица је стишавала близнакиње да се не деру пред његовом собом. Собарица је наместила на његов прозор саксију резеде. Госпа-Матовићка слала министарске цигарете. Бела долазила чешће преко дана, кријући се тек форме ради.

Из вароши се доносиле трубе платна, разне чипке, конци, свила, модни журнали. Једна шваља је најмљена под надницу.

— Сутра да ми шта буде, не дај боже, па да ми дете остане без спреме, као сироче — бранила је госпођа ове трошкове пред министром.

Бела је посвећивала Секулића у те куповине, питала га за савет при избору боја, говорила му цене појединих набавки. Младић је одобравао. Није могао дати једног личног мишљења. Те ствари му се чиниле непознате, далеке, туђе, несхватљиве.

— Наш Чедомир као да је пао с Марса! — смејала се госпа-Матовићка, која би кадгод присуствовала тим разговорима.

Никад Чедомир није јасније осетио два човека који су живели у њему; један миран, скроман студент из унутрашњости који гледа своје књиге, труди се да одговори свима дужностима, води бригу о дневним потребама, расподељује своја средства. И други: усамљено биће што се ни ским не да да удружи, захтева све лепоте од живота, неспособно је за макакву акцију; треба му читаво решење па да уђе у дућан да би купило какву обичну ситницу: прелази преко остварених задовољстава са слегањем рамена, посматра оног првог човека као лекар који има да постави диагнозу, као философ што се користи туђим искуством; што се догађа том човеку, не догађа се њему. И ту лежи велики разлог што Чедомир није спречавао непријатне догађаје па и оне који су му могли кобно утицати на цео даљи живот.

Тај човек је посматрао спремање за свадбу у кући Матовићевих мирно, радознало, као да је хтео сазнати како се те ствари догађају. Ослушкивао је челичан хук шиваће машине, студирао физиономије трговачких помоћника који су доносили купљену робу, чудио се сложености црквене администрације око потребних докумената, осмејкивао се на љубазности што се чиниле будућем министровом зету и питао се, ћудљиво, како ће се то све свршити. Дотле је онај други Секулић, онај прави, коме су припадале крштеница, уверење да није жењен, остале сведоџбе, радио марљиво за своје испите, прелиставао многобројне уџбенике, прочитавао прибелешке, писао изводе, као сваки ђачић.

Као што се предвиђало, свршило је школу одлично, без једне четворке, све сува петица — како се то каже на ђачком језику. Његов испит био је догађај на универзитету. Није се памтило да је неко положио с таквим успехом философију.

Чедомир је положио испите, а госпа-Матовићка брала ловорике. Она је сад говорила своме мужу:

— Јеси ли видео да сам имала право! Не треба гојити прасе у очи божића... Све је спремно. Могу се венчати првог празника.

Споразумели су се да венчање буде на јутрење, у најужем кругу пријатеља.

Госпођа је објаснила ову одлуку младићу разлогом:

— Тата се још није опоравио од робије, па не може да издржи тај штрапац.

Секулић је пристао одмах.

— Да, нека буде просто... што простије... колико могуће простије — додао је.

Прави разлог овој одлуци била је Бела. Она није могла издржати цео дан на ногама, сва она трчкарања, пењања у кола играња... нарочито играња.

— Нећу да ми се свет смеје: хрома млада, хрома млада! — говорила је девојка мајци, гласом у којем је одјекивала жалба и прекор. — Тако ми ружно стоји кад играм!

У очи свадбе, Чедомир изиђе из куће, па је врљао по вароши бесциљно. Око пет сати пут га нанесе поред једне велике грађевине, којој су мајстори довршавали трећи спрат.

Ту примети гомилицу света која је нешто љубопитно посматрала. Он приђе такође.

У једном крају, поред гомиле цигаља лежао је један радник, затворених очију. Мало подаље од њега, видео се крвав перорез.

— Говори ко те уби! — рече неко из гомиле.

Радник отвори очи, погледа зловољно у правцу онога који га је питао, па рече:

— Ко ме уби?.. Ја сам се убио...

— Ево на̂!... Све је ту написано — додаде, и извуче једно парченце хартије, не веће од цигар-папира.

— Па читај! — закључи самоубица, и поново склопи очи.

— Три дана нам говори да хоће да се убије — умеша се један радник са самаром пуним цигаља. — Вели, неће више да носи цигље... то му је испод достојанства!

— А како се уби? — упита опет онај из гомиле.

— Ето, тако, радио с нама, вукао циглу, па онда баци самар, потеже се двапут перорезом у прса и, онда оде онде, па леже...

Цело ово вече Секулић је мислио на тог самоубицу. Па и сутрадан, та га мисао није остављала. Док је свештеник певао: „Исаије ликуј...“ и водио их око налоња, он је понављао у себи надничареве речи: „Ево на̂! Све је ту написано... па читај!“

Истог дана отпутовали су за Париз.

На станицу су их испратили Матовићи са кумовима.

Кад би време возу, Чедомира беше нестало. Тек у последњи час, он се појави с пуном шаком новина.

Министар се осмехну.

— Баш си геца! — пребаци Матовићка своме зету. — Зар се за свадбени пут купују новине?

— Нешто ме интересује — одговори младић мирно, и чим остаде на само са Белом, он разви новине, прогунђавши:

— Пардон, један часак... само нешто да видим.

Није се преварио. У једним новинама нађе забележен јучерањи случај. Белешка је гласила:

Досадила му се самарица. — Јуче око пет часова, Мића Живковић, надничар на новој грађевини Београдске Банке, ударио се неколико пута перорезом у намери да се убије. Ово је учинио на улици пред самом грађевином, а био је мртав пијан. На саслушању изјавио је да је покушао да изврши самоубиство због тога, што му је досадио живот. Повреде су лаке природе".

Воз је одмицао. Кроз прозоре од вагона виделе се разнолике зграде станичине, низови вагона, зеленило баре Венеције, а даље, горе, белио се Врачар, под небом сивим као миш. Београд се удаљавао све више.

— Вере ти, Бела — рече Секулић — прочитај ову вест...

Па као за себе, додаде:

— Како је човеку лако убити се.

Бела згужва новине.

— Остави те глупости!... Говоримо о нечем веселијем. Ти си волео одавно да идеш у Париз?

Младић је погледа расејано.

— Јест... јест — одговори затим — Волео сам, много сам волео...

(Наставиће се)

М. М. Ускоковић.

МУСЛИМАН

Говори само, причај,
О, нови друже мој!
Не знаш како ми годи
Прекрасни говор твој.

На глави носиш холо
Шарени турбан свој
Руво ти живописно,
Дивне су боје, крој.

Сад ноге грациозно
Подвијеш... дивна ствар!
Још чибук какав дође.
Пушимо... каква чар!

Са лица већ ти читам
Радости читав ред;
Твој Јерусалим — Мека,
Твој узор Мухамед.

Збори ми, дај да слушам
Твој сладак језик, дај.
Не буни мене Мека
Ни шарен турбан тај!

Твој језик мој је језик, —
То, брате, треба знат'.
Једне смо крви, ми смо
Словени, ти мој брат!

(Са словеначког, В.) А. Ашкерц.

ИЗМЕЂ' ПАКЛА, НЕБА...

Ја трпим патње, трпим борбу љуту, —
Страдање пусто, што ми душу лама,
И срце кида, као звјере страшно,
Што кида жртву, што се посве сама
Приближила џунгли, гђе лави и тигри
Побједу носе у крвавој игри.

Ја трпим патње и страдање пусто...
И жудно желим час вјечнога мира,
Уморна борбом, сита патње љуте
Дозивам Удес из виса Свемира...
И чезнем за њим увјек — непрестанце...
Да с моје душе стрга тешке ланце...

И кадкад бива: Осјећам, гђе слази...
Мироносник благи: Тај мој Удес крути,
И носи ме брзо у Сунчеве зраке
И отвара небо... и у њег ме пути...
А ја не см'јем поћи, него из даљине
За Сунчевим зраком моја душа гине...

И све тако редом: Измеђ' пакла, неба,
Душа моја лебди, немоћна, да стане,
Ма за часак само... А једне ће ноћи
У ковитлац страшни, — прије но што сване, —
Ухватит' ју Удес, канџом,... кô у тигра —
И зациктат бјесно: „Свршена је игра!“

Марија Туцаковић-Гргић.

ПОД ЈАСИКАМА

Гора. Поподне. Ја самац на трави.
Нада мном шу̑ме јасикове гране...
Мирише ваздух... Један лептир плави
Лепрша изнад булке расцветане...

Певају тице... Зраком, изнад горе,
Злататаста свила плови и трепери...
Кô светли снови које чежње створе,
Кô прва љубав у нади и вери.

Ово су часи туге и весеља,
Кад душа воли у зраку да сања;
Ово су часи безграничних жеља,
Жудње за излив топла миловања...

О, како волим мирне часе ове
Пуне ведрине, мистике и чари!...
Ал' тешко ли је када се понове
Сећања мила и болови стари!

Ја бих да бежим изван своје јаве
У сан... док срце, у немиру јачем,
Жели и тражи твоје очи плаве...
И ја, у трену, и певам и плачем. —

Т. Ђукић.

ШИРОКОМ АЛЕЈОМ

Мирисавих липа широком алејом
Пролазили ми смо ћутке и полако,
Праћени месецом и његовим смејом
Пакосним и лудим; и дођосмо тако.

На обале мирне усамљене реке.
Седели смо дуго, и сећам се живо
Разговора наших, чудне приче неке
Из детињства твога, и беше ти криво.

Што сам се насмејо, кад ми на мах рече:
Волиш ли ме много? Је ли љубав твоја
Вечита и јака као што је моја?

Ил' се мноме играш, да̂ проведеш вече?
— Ко се не би смејо, кад ти вечном жудиш,
Место да ме грлиш и да страсно љубиш!

М. П. Стефановић.

У ЗВЕЗДАНО НЕБО...

У звездано небо ја упирем очи,
Док трепери бршљан и уздише горда
Зимска бела ружа, на пространој ноћи,
И док влажно рубље с разапетих корда,

Ко авети беле, баца чудне сени
По земљи и зиду. И ја тако стојим
Дуго непомично, и сан кришом плени
Уморне ми очи; и несвесно бројим

Прохујале дане блаженства и среће,
И сећам се тамно миловања страсна,
И пожудних жеља, и уздаха гласна.

А кад се расаним, обујма ме, креће
Мис'о једна кобна, али ипак слатка:
Туга је бескрајна, а радост је кратка.

М. П. Стефановић.

ПО ЧИТАВЕ НОЋИ...

По читаве ноћи, из тамних равнина
Ја посматрам мирно вулканских планина
Нејасне контуре на месецу бледом,
И устављам поглед на звездама редом.

Хтео бих да сазнам и да видим гледом
Где почива Срећа у друштву са Бедом;
Хтео бих да прозрем иза тих даљина
Што се брижно скрива од нас из долина;

Хтео бих да скинем тајну вечном Богу,
Ко Прометеј негда што откиде Ватру,
Живота и смрти, па да онда могу

Да објавим људма, по силноме ветру,
Да уздигну Љубав и да Сумњу затру, —
Па нек ор'о после мени кљује јетру!

М. П. Стефановић.

ПУСТА ЖЕЉА

Једну и једину, од кад знам за живот
Имао сам жељу, скривену у ћивот
Својих слатких снова, жељу луду, врелу
Ко пустињски вихор у подхвату смелу

Што караван цео оштрим заспе песком·
— Да, кад navru боли, у времену тешком,

И кад јади стигну, да би да угуше,
Нађем покрај себе душу своје душе,

Снажну и способну да у себе прими
Све наводе редом, озбиљно и крепко.
Без суза и молбе, ни дрско ни меко.

Тражио сам тако, и лети и зими,
Неуморно, дуго; али жеља пуста
Остала је само — једна жеља пуста.

М. П. Стефановић.

О ЋУТИ, МЕСЕЧЕ...

Од жежена злата ко најлепша круна
Над главама нашим стајала је пуна,
Усамљена луна, смејући се злобно,
И пакосним гласом говорила кобно:

— Вечна љубав ваша, на коју се тако,
Без поштеде сваке, заклињете лако,
Само је безумље пожуде и страсти,
Којом гори тело жудно чулне сласти.

Ја вечито блудим, видим безброј људи,
И још никад нисам запазио двоје
Да се вечно воле и на клетви стоје.

О, ћути, месече, пакосни и луди!
Напуштен од звезда ти за њима јуриш,
Без љубави ти си, зато на њу хулиш.

М. П. Стефановић.

ВЕЧИТА ИГРА

Нашто ми велико, лепо око твоје,
Што би ми и лице к'о јутарња роса,
Нашто ми и твоја к'о ноћ црна коса
И те усне слађе него шећер што је,

Кад у оне друге лепше косе стоје,
Ко сунчева у њих ватра да се слила;
Када су јој очи од пролећа боје,
Ко најлепша, сјајна, два дивна берила;

Када јој је чело од слонове кости,
А уснице љупке пехар од рубина
Препун малвасије, најслађега вина;

А тек душа, срце — источник радости,
Док у тебе извор бескрајне жалости:
Ја за оном лудим — а ти ми опрости!

М. П. Стефановић.

ЗЕЛЕНА ПАЛИЦА

— Лав Толстој —

У својим успоменама из детињства, унетим у биографију Л. Н. Толстоја, коју је саставио П. Бирков, Лав Николајевић Толстој прича о томе како је његов брат Николица једанпут објавио својој браћи, кад је Лаву Николајевићу било 5 година, да он зна тајну, помоћу које ће, кад се она открије, сви људи постати срећни, неће више бити ни болести, ни непријатности, нико се ни на ког неће љутити, сви ће се међусобно љубити, сви ће постати „мравија браћа“ (муравейны братья). „Вероватно да су то била моравска браћа, — каже Лав Николајевић, — о којој је брат Николица чуо или читао, али на нашем језику то су била „мравија браћа“. Сећам се да се реч „мравија“ нарочито свиђала, напомињући нам мраве у у мравињацима. Ми смо чак удесили игру „мравија браћа“, која се састојала у томе, што смо испод столица, ограђених сандуцима и покривених марамама, седели у мраку приљубљени једно уз друго. Сећам се, да сам ја испитивао нарочити осећај љубави и нежности и да сам веома волео ту игра.

„Мравију браћу“ ми смо пронашли, — примећује Лав Николајевић, — али главна је тајна у томе, шта да се ради, па да сви људи не знају ни за какву несрећу, да се никад не свађају и не љуте, него да буду увек срећни, — ту је тајну, како нам је брат Николица говорио, он написао на зеленој палици, а та је палица закопана на путу, на крај шуме Старог Заказа на месту, у коме сам ја молио да укопају мој леш, кад буде затребало да се негде сахрани; то сам место изабрао ради успомене на брата Николицу.“ (На том месту, које се налази за

једну врсту од јаснопољског дома, сахрањен је прах Лава Николајевића).

Своје успомене на тајанствену зелену палицу Лав Николајевић завршава речима:

„Идеал „мравије браће“, која гаје љубав један према другом, не само испод две столице, покривене марамама, него под целим небесним сводом, према свим људима на свету, остао је за мене исти. И као што сам онда веровао да постоји та зелена палица на којој је написано оно, што мора уништити све зло људско и дати им велико благо, тако верујем и сад, да постоји та истина и да ће је људи пронаћи и да ће им она дати оно, што обећава.“

Назвавши овај чланак „Зелена палица“, Лав Николајевић, очевидно, налазио се под утисцима успомена описаног случаја из свога детињства. Тај чланак Лав Николајевић није рачунао као коначно обрађен, и зато није био штампан за његова живота. У садање време он добија нарочити значај, као обраћање Лава Николајевића из гроба људима — браћи.

I

Кад би се човек после дугог сна, за време кога је заборавио све, што је било раније, пробудио у новом, непознатом му обиталишту, у коме живе иста таква створења као што је он, људи и животиње, који се журе, брину, непрестано нешто раде, прво што би тај човек учинио било би, — да се постара да разуме, ко га је и зашто сместио у то ново, необично место, шта он треба да ради у том месту, како да употреби своју снагу, ону потребу за делатношћу коју осећа у себи. Одговор на та питања то је оно, што се зове религија. Без тих одговора разумном човеку немогућно је живети у свету.

Ко ме је сместио у ово туђе место?

Не знам и не могу знати, али поуздано знам, да он постоји и да ме је он поставио овде. Знам то поуздано, зато што се ја нисам могао по својој вољи јавити на овом свету, зато што ја никако нисам желео то, а нисам могао ни желети, зато што ме до појаве на овом свету није ни било, или бар ја се ничега не сећам, шта је са мном било ма кад раније. Кад бих се запитао, кад сам почео ја, прави ја, добио бих још мање задовољавајући одговор. Говорили су ми, да сам се ја појавио пре неколико година из утробе моје матере. Али то што је изишло из утробе моје матере, само је моје тело, ово тело, које врло много времена није знало и не зна о свом постојању и које ће

врло брзо, може бити, још сутра, бити закопано у земљу и постати земља. Оно пак, што ја сазнајем својим ја, појавило се не једновремено с мојим телом. То моје ја није почело у утроби моје матере ни по изласку из ње, кад су ми одрезали пупак, и не онда кад су ме одбили од груди, ни онда кад сам почео да говорим. Ја знам да се то ја почело некад, а уједно знам и то да је то ја увек постојало. Тако ја не могу у времену наћи своје право ја, било да га тражим врло близу, било бескрајно далеко. Као да се никад нисам ни појавио, него као да сам увек био и постојао, само сам заборавио свој пређашњи живот. Тако да ја никако не могу да кажем, шта сам ја управо. Знам само то, да ја и моје тело нисмо једно исто.

Друго питање: шта је овај свет, у коме долазећи до разума налазим себе?

Тај свет — није моја породица и моје двориште, Јермилинових или Толстојевих у Јасној Пољани, и не кућа и двориште Бауерових у Баварској, или Смитових у Енглеској, или Робинзонових у Охају, Америци, или Фо-хан-чи у китајском селу или у Пекингу, него је то цео свет огроман свет свих људи, насељених на Земљиној планети и у Сијаму, и на Исланду, на Мадагаскару, и у свим местима о којима ја знам и о којима не знам. И тај свет не престављају само тих 1500 милиуна људи о којима сам ја чуо, да насељавају сад Земљу, него још и све оне милијарде људи, који су живели пре мене у време за које ја знам и много хиљада година раније, о којима ја не знам, а такође и сви људи, који се сад рађају, расту и који ће живети још бесконачан број година, кад од мојих костију неће остати ни трага. Ето сви ти људи, осим њих, још безброј разноврсних родова животиња, од микроскопских бубица до слона, а такође и бесконачан број биљака и безживотних твари не само на Земљиној планети, него и ван ње, на другим планетама, и на сунцу и милиунима звезда, на бескрајњим даљинама, које окружавају земљу и које се распростиру без краја у времену, — ето све то преставља тај свет, у коме сам се појавио и који сам видео, кад се у мени пробудио разум.

У том бесконачном са сваке стране и по времену и по простору свету ја сам се појавио јуче, или, по нашем рачуну — пре 10, 20, 30, 40, 50 година, како сам чуо од људи. Узрок моје појаве био је брак мога оца с мојом матером, и, како сам дознао од других људи, ја сам прво био зачетак, затим новорођенче, па

дете, младић, човек. Кад сам се појавио ја, овај ја, кога ја знам — не могу знати. Чини ми се да сам ја увек био. Свршићу пак — такође не знам кад. По посматрању људи и по оном што се са свима дешава, ја знам, да ћу умрети вероватно од 70, 80 година, знам да се сваког дана, сваког сата приближавам смрти, знам да могу умрети сваког тренутка. Али, без обзира на то, што то знам, што то видим код свију људи, ја не верујем томе, не верујем у то, да ће се моје ја моћи свршити.

Али ако је тако, онда ја на овом свету нисам увек био. Зашто сам се ја појавио на овом свету? И шта треба да радим ту?

Шта могу ја са својим слабим телом и кратким одређеним роком живота радити у овом бескрајном по простору и времену свету?

Најобичнији одговор на то питање, који се намеће човеку, који живи до пробуђења свога разума обичним животом, — у томе је, да он живи зато, да једе, пије, спава, весели се, затим у опште да се наслађава свим оним телесним уживањима, што их живот даје. Али човек треба да се обазре око себе и да помисли, шта га очекује, па да се увери, да циљ његова живота не може бити телесна срећа, јер такве среће нема за створења, одређена за борбу, за свакојаке патње, болести и неизбежну смрт. Какве среће може бити у животу, који неизбежно води слабости, старости, смрти?! И зато ни уживања, ни усавршавање својих способности, ни извршење великог дела, па чак ни учешће за опште добро — не може бити циљ живота. Све би то могло бити, кад не би било бескрајног по времену и простору света и кад не би било смрти. При таквој ограничености и краткоћи нашега живота у сред бесконачности света по времену и простору нема и не може бити никаквог смисла човечијим делима. Зашто да се човек труди за побољшање живота, кад је сва његова делатност невидљива тачка усред бесконачнога света, и кад је сам живот — само тренутак између две вечности? И зашто се трудити за побољшање живота других људи, кад ће он умрети не видевши ни тај бољи живот, ни захвалност за оно, што је учинио за људе? А и ти, за чије добро он ради, ишчезнуће без трага.

Тако да ће одговори на моја питања, ако озбиљно питам и озбиљно одговарам на њих, бити овакви:

1) На прво питање, — шта сам ја? — одговор је тај, да сам ја нешто, што је недавно почело, привремено, пролазно, не-

што што мора брзо ишчезнути, а, међутим, нешто што несумњиво постоји, оно, без чега ништа не би постојало. И излази, да ја не знам, шта сам ја, а уједно с тим, то је једино, што ја несумњиво знам боље од свега.

2) Одговор на друго питање, — шта је овај свет у коме се ја налазим и живим: нешто непојмљиво по својој бесконачности у времену и простору, тако нешто, што је неминовно некад морало почети и што ће се некад свршити, а, међутим, никад се неће свршити, при том по месту мора се негде свршити а у исто време не може се нигде свршити. Једном речи, нешто или непојмљиво, или за мене недостижно, т. ј. ја апсолутно не знам шта је то свет, а, међутим, окружен њим, ја живим у њему и у њему морам радити. То је — на друго питање.

3) На треће питање, — шта треба да радим, — одговор је тај, да све, што бих ја желео да радим за добро оног створења, које је почело на овом свету и које мора на њему свршити, а за које ја мислим да је ја, — све је то узалуд и нема никаква смисла. За оно биће, које никад није почело а увек постоји и које није истоветно с мојим телом, с којим је у вези — за то биће ништа није потребно. Како мој живот за мене, — за оно, што ја држим за своје ја, — нема и не може имати никаква смисла, не може имати смисла ни за овај свет, у коме ја живим, и према томе није потребно да радим ни за себе, ни за свет, јер је немогућно урадити ма шта корисно.

Збиља, ако само заборавимо свој положај цара, радeника, судије, фабриканта, професора, научника, уметника, члана породице, а имамо на уму само једно, да је сваки само — човек, који се недавно појавио у овом неразумљивом свету и који мора врло брзо ишчезнути из њега, онда нема никаква паметна циља у овом животу, и не вреди ништа радити. Све је ништавно, све је непотребно. Све што урадиш, све је бесмислено, а међутим, док живиш, неопходно је потребно да ма шта радиш. Цео живот је делатност човека у свету, као коња упрегнутог у колима. И човеку је немогућно да не ради ма шта и баш тим радом да участвује у покрету целога света. Тако да, без обзира на то, што за мене, за човека и за цео свет, ма како да се узме, живот је мој бесмислен, ја ипак треба да радим. Некаква сила поставила ме је у такав положај, да морам да радим не за себе и за свет, него за нешто непојмљиво за мене. У том сазнању — суштина је сваке религије.

То сазнање говори да постоји нека сила, која ме је послала у овај свет. У томе је суштина истините религије. И ето признање те силе, која ме је послала у свет и коју називају Богом, и објашњава све и даје смисао човечијем животу. Живот је мој сам по себи непојмљив, тако исто непојмљив ми је и живот целога света. Али ја живим и морам да радим по вољи некакве више силе. Али ако је за мене мој живот непојмљив, и сви циљеви, које бих могао поставити себи или свету, за мене бесмислени, то живот мој и живот овога света, у коме ја живим, не може бити и не мора бити бесмислен за ону вишу силу, која је послала непојмљивог за самог себе, мене, у свет и која руководи непојмљивим за мене животом у свету.

Треба само признати ту вишу силу, — и све ће постати јасно: крајњи циљ мога живота и живота света сакривен је од мене, недостижни су за мене (они не могу бити приступачни ограниченом створењу). Ја и цео свет само смо оруђа за постигнуће циља недостижног за мене. И смисао мога живота, у осталом, и није у крајњим недостижним за мене циљевима, него у испуњавању тог непознатог ми циља, ради кога живим: у признавању те више силе и у служењу њој. У признавању Бога и у испуњавању воље његове.

II

У чему се састоји испуњавање воље Божије? Говоре, да се Бог јавио људима кроз Мојсија, кроз Христа, кроз Буду.

. . . .

Бог никад није у један мах открио Своју вољу, Свој закон једноме човеку или скупу људи. Бог се јавља увек свима људима, свима онима, који Га траже. Он се јавља сваком човеку у његову срцу. Сваки човек осећа у себи Бога, тај почетак живота, који није тело, али живи у телу човечијем и који нема ни тежине, ни мере ни боје, ни укуса, ни мириса, и који нема почетка и свршетка. Тај почетак живота у човеку ограничен његовим телом и јесте само део Свега. Али у том делу човек може знати Све. Све — то и јесте Бог. Човек осећа у себи део тога Свега и по томе зна Бога, не може не знати Га.

Ако ли пак зна Бога, то зна и Његов закон. Божији закон није написан у каквој књизи. него у самом животу, у судбини човечијој. Људима се чини, да не знају или да се варају у знању Божијег закона (једни држе једно, други — друго за

закон Божији) само зато, што затварају очи пред својим положајем, неће да га виде или би хтели да га виде другчијег, него што је. Кад би човек дошавши на железничку станицу и видевши вагон који стоји, ушао у њега и уобразио, да је то његова кућа, па га почео удешавати за удобнији живот, с намером да у њему проведе живот, он би насигурно био изненађен и огорчен, кад се вагон крене и дође до друге станице, а њему нареде да сиђе са свом својом уредбом и стварима. Човек је могао видети и знати, да вагон — није кућа, него само сресство за превоз, и да за превоз треба испунити одређене услове: платити и понашати се како правила железничка захтевају. Већина људи или лажно разумеју или у опште никако не разумеју свој положај у животу.

У Јеванђељу има прича о виноградарима, у којој се прича о том, како је један домаћин посадио виноград, оградио га, ископао у њему извор, подигао кулу и предао га виноградарима с тим, да му дају уговорени род. Виноградари, управљајући виноградом, уобразише да је виноград – њихова својина, и да ни пред ким ни за шта нису одговорни, па отераше и чак побише оне посленике, које домаћин бејаше послао на рад. Кад домаћин сазнаде то, он отера виноградаре. Тако су виноградари упропастили свој живот, не разумевајући свој положај...

Тако је исто и са људима. Само што их нико други не упропашћава, него се упропашћавају сами. Само јасно разумевање свога положаја у животу открива људима закон Божији. Човек може рећи, да не зна Бога, али не може рећи, да не зна законе Божије, зато што Божији закони управљају његовим животом, као и животом сваке твари, и човек ако не разуме тај закон, не може да га не осећа.

III

Сви људи желе да живе радосно, у љубави и слози, да не болују, не страдају, не умиру, а сви живе одвојено, у мржњи један према другом, сви болују, сви страдају, сви умиру. Због чега то? Зашто је Бог створио људе тако, да сви желе добра, а сви се муче? Зашто је то тако?

Учење Христово одговара на то: Христос је говорио да му је жао људи, што су изнурени и одвојени, као овце без пастира, и призиваше их к себи обећавајући свима добро. Он је говорио: „Ходите к мени сви који сте уморни и натоварени, ја ћу вас од-

морити. Узмите моје бреме на себе и научите се од мене сви, да будете кротки и смирени срцем, и наћи ћете мир душама вашим". Христос говори људима да је сва њихова беда — у томе, што они не разумеју свој положај и замишљају себе не онако, као што су, заборављају ко су они, а кад би разумели свој положај и упамтили га, њихов живот не би био мучење него радост.

То је казано у Јеванђељу много пута, то је казано нарочито јасно у причи о виноградарима: домаћин засадио виноград и све удесио у њему (виноград, то је — свет, домаћин, то је — Бог) и дао га виноградарима с тим, да му они, радећи виноград, предају уговорени род. Али виноградари заборавише, да виноград није њихова својина, и да се они могу користити његовим родом само тако, ако дају домаћину колико су уговорили. А кад газда затражи род из винограда, виноградари га не дадоше, него још отераше посленике. Тада домаћин отера њих. И они постадоше несрећни.

Тако исто постају људи несрећни, кад уобразе, да је живот — њихова својина, и да сваки може радити с њим шта хоће, не испуњавајући оно, што је од њега хтео Бог, кад му је дао живот.

Таланти, исто тако, као и живот, дати су само зато, да би се с њима радило. Онај, који не ради у животу, лишава се свега онога, што хоће Домаћин; онај који ради за Бога, добија све више и више. То је казано у причи о управитељу, кога је газда оставио у своме дому. Управитељ, у место да се побрине о газдином дому, поче се веселити и трошити на себе газдино имање. И газда га је казнио и отерао.

У тим причама казано је оно, што не треба да ради човек, у причи пак о служитељу, који се вратио из поља, показано је, како и шта треба да ради сваки човек на свату. Који од вас, — каже се у тој причи — кад има слугу који оре или чува стоку па кад дође из поља, рече му: ходи брзо седи за трпезу? Него не каже ли му: уготови ми да вечерам, и запрегни се те ми служи док једем и пијем, па онда и ти једи и пиј? Еда ли ће он захвалити слузи томе кад сврши што му се заповеди? Не верујем. Тако и ви кад свршите све што вам је заповеђено, говорите: ми смо залудне слуге, јер учинисмо што смо били дужни чинити. (Лука XVII, 7, 8, 9, 10).

Све Христово учење у томе је, да човек разуме свој положај. Ако га човек не разуме, ма шта да ради, ма колико да

се труди да створи своју срећу, њему не може бити добро исто тако, као што не може бити добро раденику, који не одговара условима свога најма. Само кад човек разуме свој положај, разумеће, да он није господар свога живота, него и слуга, и син Божији и зато је дужан да испуњава своје обавезе према Богу, само онда може му бити добро у животу. То исто каже се у Јеванђељским речима: тражите царство Божије и правде његове (т. ј. оно што хоће Бог), и све остало даће вам се (т. ј. све оно, што је потребно људима за њихово добро, све ће добити). Да, би човек добио то благо, које је могућно за њега, потребно је, да се не обмањује и да разуме свој положај. У чему је прави положај човека у свету и у чему је та обмана, која чини човека несретним? Обмана је у томе, што људи заборављају смрт, заборављају то, да они не живе, него пролазе. У тој обмани налазе се деца а врло често и зрели људи. Врло често зрели људи чак до старости не мисле о смрти, живе тако, као да нема смрти, као да су уверени, да ће живети вечно.

Једини смисао, који животу може дати човек, не заборављајући да је смртан, — тај је, да он није самостално биће, него само оруђе воље Божије. По Његовој вољи појавио се он у овом бесконачном по времену и простору свету и мора провести у њему неко време и затим за увек ишчезнути. Ако је то тако, онда је очевидно, да је живети за удешавање свога живота безумно, а да има смисла само једно — испуњавати вољу Онога, који нас је послао у овај свет ради циљева те воље. Какви су то циљеви? Крајњег циља ја не могу знати, јер се он скрива од мене у бесконачности, али средства за постигнуће његово знам. Средство да се он постигне то је она тежња к добру, која је суштина мога живота, али не за добро моје, него за добро целога света. Циљ, који ја могу да достигнем, то је добро целога света; моја пак тежња к добру само је упућивање на оно, што треба да тражим за свет.

Само јасно поимање положаја човечијег у свету и открива човеку праву веру у Бога и у закон Његов. Из тога сазнања свога положаја сама по себи излази покорност вољи Божијој, признавање једнакости свих људи, љубав према њима и њихово служење основном закону животном: чини другима оно што желиш да теби чине.

Цео Божији закон, који излази из сазнања свога положаја, састоји се — у покорности вољи Божијој и у љубави према бли-

жњима. У томе је — основ сваке вере. То не значи, да не може бити многих других, потребних религиозних правила, која одређују примену тога закона у разним случајевима у животу. Таква су правила у књигама Веда, у будизму, у старо-јеврејским књигама, у Јеванђељу, у последњим природним учењима. Такве су заповести Мојсијеве, не све, него заповести: не убиј, не чини прељубе. Такве су заповести Ману-а: не лажи, не предаји се пијанству; такве су заповести будизма о саучешћу према животињама; такве су пет велике Христове заповести, које обухватају цео људски живот: 1) не љути се; 2) не предаји се похоти; 3) не куни се; 4) не чини насиља; 5) љуби непријатеље своје.

Споредних заповести, које потичу из основнога закона покоравања вољи Божијој и љубави према ближњему, може бити више, њихов се број повећава, према приликама. Онај, који је разумео свој положај и усвојио основни закон, који потиче из тог положаја, има кључ за религиозно-здравствену истину и сам ће моћи да изводи из тог почетка потребна му за живот правила — заповести.

Све је у томе, да се не обмањујемо, него да знамо свој положај у свету. Ако само знаш, разумеш тај положај, знаш да не живиш за своје добро, него да је живот само онда живот, кад га примаш као дар Божији, да би могао служити Њему, да си ти слуга, роб, оруђе Божије а, уједно с тим, и син Његов, — онда живот престаје бити бесмислен, престаје бити страдање, него почиње бити добро и за тебе и за цео свет. Све је у том признавању свога положаја. Из тога потиче и покорност вољи Божијој, и признавање једнакости, братства и љубави према ближњему, и служење њима, и узајамна помоћ, и радост.

Само кад би људи разумели, да је смисао њихова живота — у служби Богу, у место ужаса и страдања садањег живота настала би радост и благослов наступајућег Царства Божијег. И све само зато, што би људи престали да живе у заблуди и разумели свој положај.

Braћо и сестре, ради свога живота (важније од њега доиста ничега нема) промислите о томе. Задржите живот. Промислите о том, шта сте ви, где сте ви и шта вас очекује. Збиља, живот каквог га ми знамо, само је један. Зашто, ради чега да га убијамо? Сетите се, да све што нам изгледа важно, — задовољства, радости и богаство, отаџбина, достојанство, обичаји наука, слава, — све то није ништа у поређењу с главним, исти-

нитим циљем живота, с испуњавањем воље Божије. Измените свој живот, не зато, што вам то говори неко, него зато што је у томе добро ваше и добро целога света.

И не верујте онима, који ће вам говорити, да је то немогућно, да су људи непоправими, јер су пали, ни оним још горим лажовима, који кажу, да је то немогућно, и да ће се људи изменити, побољшати свој положај по законима историским и социјалним, које они знају или изучавају. Не верујте ни једнима ни другима, него живите свом снагом свога живота и разума, а остало оставите Богу.

Је сам живео рђаво, безумно, онако као сви, али затим, готово од пре 30 година, мени се открила истина, и од тог доба мој је живот постао друкчији, спокојнији, срећнији, радоснији и што даље идем, што се више приближавам смрти, све је бољи.

И верујте да ће то исто бити и с вама. Не може друкчије бити, јер је тежак живот противан закону живота, закону Божијем. Живот, који је у сагласности с њим, живот је непрекидне радости до саме смрти и у самој смрти, као што Он и хоће. Збиља, смрт је страшна само онима који не верују у Бога или верују у злога Бога, што је једно исто. За онога који верује у Бога, у доброту Његову и живи у овом животу по Његовом закону, за оног који је осетио благослов Његов, за тога је смрт само прелаз из једнога опредељеног Њим стања (које се показало као добро) у друго неизвесно стање, али које је Он определио и зато мора бити исто тако добро.

С руског превела
Зорка Велимировићева.

МЕЂУНАРОДНА ПОЛИТИКА И СРПСКО ПИТАЊЕ[1]

(ОД 1875 ДО 1908 Г.)

1. ОПШТА КАРАКТЕРИСТИКА МЕЂУНАРОДНЕ ПОЛИТИКЕ. 2. БИЗМАРК И РУСКО-АУСТРИСКО ЗБЛИЖЕЊЕ. СПОРАЗУМ У РАЈХШТАТУ ОД 1876 И ПЕШТАНСКА КОНВЕНЦИЈА ОД 1877. БЕРЛИНСКИ УГОВОР И РУСКА ТАЈНА ДЕКЛАРАЦИЈА ОД 1878. ТРОЈНИ САВЕЗ. ДВОЈНИ САВЕЗ. СЕПАРАТНИ СПОРАЗУМИ. ТРОЈНИ СПОРАЗУМ. 3. МИТРОВИЧКА ЖЕЛЕЗНИЦА И СИЛЕ. 4. АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И СИЛЕ.

I

Односи између држава и народа у разна времена били су разни. Ф. Мартенс групише ове односе у три периода. У први период он убраја стару и средовечну историју до Вестфалскога Конгреса-Мира (1648 године). У овом дугом периоду, вели он, нема међународне заједнице и у свету господари физичка сила. У другом периоду од Вестфалског Мира до Бечкога Конгреса (1815 године) одвојеност народâ и превласт физичке моћи уступају место идеји политичке равнотеже. У трећем периоду, од Бечкога Конгреса до данас, проглашује се и примењује као основно начело — начело народности. „Ни идеја изолованости, вели он, ни идеја покоравања физичкој сили, ни идеја политичке равнотеже, ни, напослетку, начело народности не може бити признано као начело којим се треба руководити за правилно уређење међународнога живота.“ За ово је потребно друго начело, друга идеја, а та је идеја — идеја права.[2]

Ми не делимо мишљење свога већ покојнога професора Мартенса, који је на сва међународна питања гледао кроз наочаре

[1] Ово је један одељак из књиге „Српско Питање“ коју спремамо за штампу. Он даје слику у каквим се спољашњим приликама развијало наше народно питање од 1875 до 1908 године. Писац.

[2] Современное Международное Право цивилизованныхъ народовъ Ф. Мартенса, изд. IV, т. I, с. 30.

међусобних односа великих европских народа, односно великих сила. Остављајући на страну идеју права као нежни идеал за међународне односе, треба знати да великим уједињеним народима у наше доба не остаје ништа друго у међународној политици до заштита својих националних права и интереса. Али ово не значи признавање начела народности. Јер ово начело остварује се и одржава само помоћу физичке силе. По праву јачега добила је и држи Немачка Алсас и Лорен, Енглеска Трансвал и Оранж, Аустро-Угарска Босну и Херцеговину и т. д. Велике силе суревњиво пазе да се не наруши начело политичке равнотеже. За протекторатом Марока долази „анексија“ Триполиса. О начелу народности не воде рачуна силе кад су у питању мали народи. Према бројно и културно слабијим народима велике силе употребљавају не само све начине новога експлоатисања народне снаге и његових природних и културних богастава већ и грубу силу. Изопачени патриотизам код савремених политичара великих држава испољава се у политици империјализма. Надмоћност великих народа свуда, у свему и над свима то је основно начело међународних односа у наше доба.

На основу права јачега, које се огледа у политици империјализма, шест великих држава — Енглеска, Француска, Русија, Немачка, Аустро-Угарска и Италија — приграбиле су међународну власт у своје руке. Оне су нека врста законодавног међународног органа, познатога у политичком жаргону под именом Европскога Концерта. Овај чудновати међународни „правни“ орган нема у себи ничега правнога и сви његови досадашњи међународни закони, изражени у међународним уговорима, грубо негирају идеју права. „Правно“ је и Турска члан овога чудноватога међународнога суда и законодавца, али се она тамо јавља само као парничар који стално губи. Признање анексије Босне и Херцеговине показало је, да одредбе међународних уговора које су ишле на то да ограниче самовољу појединих сила, према Европском Концерту немају законске моћи. Интереси и права малих бројно и слабих културно народа улазе у међународне кодексе само у толико, у колико ови интереси и ова права одговарају интересима које од великих сила, и у колико је дотична сила у стању да их заштити. С погледом на солидарност својих интереса и империјалистичких прохтева саме су силе подељене за сада на две групе: на Тројни Савез и Тројни Споразум.

Наше народно питање развијало се под притиском ових тешких империјалистичких прохтева и оно је одиграло врло важну улогу у склапању ових двају великих политичких савеза, Тројнога Савеза и Тројнога Споразума.

II

Напоменули смо раније, да су одмах после смрти кнеза Михаила отпочета преговарања између Русије и Аустрије на штету нашу. Дух супарништва између ове две силе све се јаче испољавао. То никако није годило неимару велике уједињене Немачке, кнезу Бизмарку, који је зебао за оно што је било стечено крвљу и мачем. Он се на све могуће начине довијао да осигура мирни развитак своје отаџбине и зебао је од свакога потреса, нарочито од рата између Русије и Аустрије. Рат између Русије и Аустро-Угарске значио би ако не коначну пропаст ове последње, а оно у најмању руку претварање Аустрије у Словенску Аустрију, а ово не би била никаква гаранција за опстанак саме Немачке. Осим осветничке политике Француза на помолу је био панславизам од кога се јако бојао гвоздени канцелар.[1]

„Одржавање аустро-угарске монархије, вели он, као силе моћне и независне, за Немачку је питање европске равнотеже, питање за које се у случају неизбежне потребе може мирне савести ангажовати мир земље“ (Немачке).[2] Због тога још 1871 године Бизмарк предузима потребне кораке да примири и зближи Аустро-Угарску с Русијом. Немачки посланик на бечком двору Швајниц те исте године објашњава руском посланику Новикову ову немачку политику овако: „Ако би ме ко упитао: шта смо обећали Аустрији за њено пријатељство, ја бих одговорио: ми смо јој обећали живот. Она има искључиво да благодари нама за свој опстанак, јер је у нашем интересу да очувамо њену неприкосновеност, што је по нашем мишљењу неопходније него чување неприкосновености отоманске царевине“.[3] Тесно пријатељство између пруского и руског двора послужило је за спону пријатељства између Аустро-Угарске и Русије.[4] Бизмарк је радио свима силама да ово пријатељство оствари и успео је да

[1] Види: Mémoires authentiques du Prince de Bismarck, Paris, 1899, t. II, p. 285.

[2] Тамо, p. 298.

[3] „Наши односи према вама, рекао је Бајст Новикову, могу само постати бољи, јер ми не можемо бити непријатељи пријатеља наших пријатеља.“

[4] С. Горяиновъ, Босфоръ и Дарданеллы, с. 277.

овоме пријатељству положи темељ састанком три цара и њихових министара у Берлину 1872 године. Заменик Бајста, Андраши најенергичније је потпомагао рад гвозденога канцелара на спријатељивању Аустро-Угарске и Русије, вешто скривајући своје планове, наперене против српскога народа. Узалуд су ђенерал Игњатијев из Цариграда и посланик Новиков из Беча унапред опомињали своју владу, да Андраши вара Русију и да ради на сједињењу дунавских кнежевина и српских земаља под Турцима; у Петрограду су веровали Андраши-у. Он је уверио био петроградску владу, да је Аустрија постала неспособна за ширење својих граница, да је Угарска толико заузета добивеним правима и привилегијама да и не помишља на територијална заузећа. Од 1871 године Андраши се ратосиља једнако Босне и Херцеговине и једнако ради да њима „заокругли" границе хабсбуршке монархије. Бизмарк помаже ову политику, једнако бринући се бајаги о руским интересима на Истоку. После састанка Александра II с аустријским царем у Бечу 1873 године руска влада коначно мења своје гледиште на Јужне Словене у Аустрији у корист ове последње. У годишњем извештају за ову годину кнез Горчаков реферише своме цару између осталога ово: „Политичко стање и непосредне користи Аустро-Угарске служе као реална гаранција за осигурање мира, јер се само миром може одржати равнотежа између два дела монархије. Према Истоку бечки је кабинет изменио политику. Гроф Андраши као да је поставио себи за задатак да задобија добро расположење пограничних хришћанских народа за Аустро-Угарску. Чак и штампа је увидела у овоме корист за монархију, јер су Аустрија и Угарска, због приближавања распада отоманске царевине, заинтересоване развитком и добрим расположењем хришћанских народности, којима припада будућност Балканскога Полуострва. Између осталих користи помињана је могућност сједињења Босне и Херцеговине с Аустро-Угарском у случају распада Турске". С овим се мири руска влада. „Граничење Аустрије с Турском на дугом растојању вели се даље у извештају, мора имати великога утицаја на материјалне интересе ових земаља. Потпуно је природно, да бечки кабинет предвиђа могућност распада Турске, али овога тренутка сасвим је вероватно, да најпрешнији интереси Аустро-Угарске захтевају чување мира и постојећега стања. Ови разлози довољно дају јемства да верујемо речима грофа Андраши-а. Ако пак његово добро расположење (расположење Андраши-а), које он сада по-

казује према васалним областима отоманске империје, иде у корист развитка аустриског утицаја у овим земљама, где је раније искључиво владао наш утицај, ми у томе не видимо ни опасности за будућност, ни нарушавање нашега престижа ни наших интереса. Од оваких релација хришћани могу имати само користи. Ми остајемо верни нашој историској мисији, не сметајући им да се развијају и усавршавају у самоуправљању чак и иностраним потпомагањем. Утицај Аустрије регулисаваће се везама љубави, јединством вере и порекла, везама којима смо везани с овим народностима. Овим народностима ми ћемо увек бити потребни да би смо их спасли од потпуне асимилације моћнога суседа.[1]

Од године 1874 почиње да се осећа јачи српски народни покрет у Турској, нарочито у Херцеговини. Догађаји се све више заплећу и опасност за поремећај општега мира постаје све већа. Бриге Бизмаркове за Немачку постају све немирније. Једину гаранцију за сигурност Немачке он је гледао у савезу с Русијом. Цареви немачки и руски били су блиски сродници и интимни пријатељи. Пољско питање и монархијска начела давали су реалну подлогу за склапање руско-немачког савеза. На сметњи је била само једна ситница: лични односи два канцелара, кнежева Бизмарка и Горчакова, односно, ако је веровати Бизмарку, болесна завист Горчакова слави Бизмарковој.

Овој ситници било је суђено да за дуго време одреди судбину нашега народа!! У својим мемоарима Бизмарк нам прича на који је начин омогућен немачко-аустриски савез и руско-аустриски тајни споразум, први наперен противу Русије, други противу српскога народа. Све је могао отрпети кнез Горчаков, вели кнез Бизмарк, али никако није могао подносити што његов господар Александар II верује његовоме партнеру у слави, Бизмарку. Старајући се да своме господару докаже, да га Бизмарк вара, он меће „на пробу“ пријатељство Немачке. Ова се проба састојала у томе што је 1876 године кнез Горчаков поставио питање немачкоме цару преко свога цара: да ли ће Немачка остати неутрална у случају рата између Русије и Аустрије? Овако по мотивима детињасто а по изгледу врло озбиљно и врло опасно питање, Бизмарк подгрева панславистичком опасношћу и убеђује цареве аустриског и немачког и остале владаоце немачке, да је неопходно предати забораву скору прошлост и закључити

[1] Тамо, с. 282—283.

савез између две немачке силе, између Немачке и Аустрије. Последица одговора Бизмаркова, — да Немачка неће допустити да буде „компромитован положај Аустрије као велике силе“, били су руско-аустриски преговори у Рајхштату 1876 г., где је, како иронизира Бизмарк, кнез Горчаков „врло јевтино“ продао Босну и Херцеговину.[1]

Споразум у Рајхштату од 26 јуна 1876 године руска дипломација без довољнога појимања руских интереса и с потпуним игнорисањем наших народних интереса ступа на пут антисловенски и антисрпски, на пут недостојан њене прошлости, на пут трговања с целокупним српским народом. По овоме споразуму, како је изложен по званичним документима[2], у случају победе ислама, Русија и Аустро-Угарска споразумеле су се, да предузму мере да учине крај турским зулумима над хришћанским становништвом и да се уведу реформе у Босни и Херцеговине. У случају победе Срба, споразумне силе неће допустити да се створи једна крупна словенска држава; Србија могла би добити неке округе босанске око Дрине, а Црна Гора Херцеговину, али за то Аустро-Угарска имала би да добије део Босне, звани на аустриским географским картама „Турска Хрватска“ и пограничне са овим босанске огруге. Овим је била онемогућена идеја српскога националнога уједињења. За ово Русија имала је да добије изгубљени по Париском Уговору део Бесарабије и „по жељи“ Батум. У случају распада целе отоманске царевине у Европи — из Бугарске и Румелије имала се створити независна кнежевина; Епир и Тесалију добила би Грчка, а Цариград би постао слободна варош. Овај је споразум допуњен Пештанском Конвенцијом од 6 марта 1877 у толико, што је Аустро-Угарска имала да добије целу Босну и Херцеговину, изузимајући Новопазарски Санџак[3]. У Пештанској Конвенцији Русија брине бригу о Грчкој и Бугарској, а о српском народу само у толико, у колико јој је он потребан као помоћ против Турске. Лишена унапред сваких користи од успешнога завршетка рата, по упорном настојавању за време преговора о поменутој конвенцији Русија је добила допуштење од Аустро-Угарске да се послужи скоро већ исцрпљеном снагом српскога народа у борби с Турском![4]

[1] Mémoires authentiques, p. 254.

[2] С. Горяиновъ, Босфоръ и Дарданеллы, с. 291.

[3] Тамо, с. 306.

[4] Тамо, с. 304

Узрок овакве несловенске руске политике лежао је у једној новој заблуди руских државника. Сад се зна, да се политика Александра II, бугарскога ослободиоца и проузроковача великога пораза српскога народа, који је завршен анексијом Босне и Херцеговине, базирала на мишљењу кнеза В. А. Черкаскога о балканским народима. А ево како гласи његов „основни факт“: „Бугари су и по вери, и по језику, и по пореклу народ који се највише приближује Русима. Њега је подигла наша култура, он се духовно одгаја нашим образовањем, од нас црпи елементарна начела науке. То је наше дете, које никад неће устати против нас; њему је суђено да се развија само у тесном савезу с нама. Бугари гледају на нас као на очеве просветиоце и спасиоце. По политичким тежњама они себе сматрају за законите наследнике турскога наследства на Балканском Полуострву и готови су да униште свакога који им стане на пут. Овај основни факт треба поставити за темељ свију наших одлука. Било да је у питању потпуна независност балканских земаља или само њихова делимична аутономија, не треба заборављати, да ће све што се откине од Бугара одмах или мало доцније припасти Грцима“, који ће потпомагати непријатеље Русије[1]. Излази, дакле, да на Балканском Полуострву постоје само Бугари, с којима су везани руски интереси, и Грци с којима су везани интереси руских непријатеља! Писац ових редака присуствовао је једној од седница Петроградскога Словенскога Друштва у 1903 години, на којој је стари гроф Игњатијев поновио овај „основни факт“, обраћајући се присутноме на седници тадашњем руском дипломатском представнику у Софији Бахмећеву с овим „основним фактом“ као с политичким тестаментом, додајући у исто време, да је он радио на стварању велике Бугарске ради виших интереса Русије.

И ако је живот показао, да је овај „основни факт“ био једна проста заблуда, и ако је најтрезвенији управитељ руске спољашње политике, кнез Лобанов-Ростовски, дошао био до жалоснога закључка, да је велики подвиг рускога народа — ослобођење Бугарске — „једна велика погрешка“, ова политика игнорисања српскога народа и његових интереса од стране руске дипломације продужавана је све до питања о признању анексије Босне и Херцеговине.

Санстефански Прелиминарни Уговор одлагао је на свој начин српско питање, ма да није одузимао Аустро-Угарској мо-

[1] О овоме опширније говори Овојани у својој књизи „Болгарія и Болгары“.

гућност да се у њега умеша кад се приступи питању о аутономном уређењу Босне и Херцеговине. Међутим Берлински Уговор решавао је наше питање у главноме на темељу Пештанске Конвенције. Основно начело Санстефанскога Уговора да се призна народно начело као основ за решење Источнога Питања очувано је при решавању бугарскога и грчкога питања и у Берлинском Уговору. Од њега је оступљено према Румунима у питању о Бесарабији. Према Србима не само што се не примењује начело народности, него је цео Концерат Сила сад противу српскога народа!

Не што нас тишти оваква политика Европе као народ неправично увређени, него ради карактеристике политичкога морала да рекапитулишемо ову политику, запечаћену у одредбама Берлинскога Уговора. Према нама Србима ова се политика „великих цивилизованих народа“ заснива на оцени значаја нашега народа за општу међународну политику. Представници Енглеске гледали су панславистичку опасност у стварању ланца словенских држава од Јадранскога до Црнога Мора с наслоном на Русију. „Географски положај — читамо у знаменитом енглеском предлогу о Босни и Херцеговини — ових провинција такође има велики политички значај. У случају да један значајнији део допадне у шаке једне од суседних кнежевина (Србије или Црне Горе), образовао би се ланац словенских држава, који би се распростирао преко Балканскога Полуострва и чије би ратне силе угрожавале становништву других раса које заузимају јужне земље“.[1] Сечење овога опаснога словенскога ланца државâ на српском народном телу, разуме се, одговарало је жељи Немачке и Бизмарк је нашао да ово одговара „жељи Европе“, која жели да „стварно осигура судбину народа на Истоку“ уопште и „судбину и будућност“ српскога народа ових покрајина на посе.[2] Политика Аустро-Угарске већ је била отворено упућена на борбу са Словенима и унутра и ван. Андраши чак није сматрао за потребно да одговори првом талијанском представнику на питање о окупацији српских земаља с гледишта општих европских интереса.[3] „Основни факт“ руске политике поклапао се с антисловенским европским струјама у колико су оне биле наперене против српскога народа. На основу свега овога

[1] Protocole du Congrès de Berlin № 8, séance du 28 juin 1878.
[2] Тамо.
[3] Тамо.

изводи се до краја мисао Андраши-а, да се онемогући образовање јаче српске државе.

На овоме једногласно усвојеном темељу Аустро-Угарска и ако не довољно смишљено политички, ствара и друге препоне, које су имале не само да онемогуће макар и делимично наше народно уједињење, него да још онемогуће независни политички опстанак двеју малених српских кнежевина, као што ћемо видети доцније. Узимајући кључ нашега народнога питања — Босну и Херцеговину — у своје руке она у исто време окива Србију „непримљеним правима“ у Новопазарском Санџаку, а Црну Гору „правом заштите“ њене поморске трговине и „бригама“ о њеним приморским лукама.

Изгледало је, да се даље нема куд ићи у предрешавању и решавању српскога питања. Али Аустрија није била сигурна. Оно што нису знали руски политичари — одлично су знали аустриски: они су знали цену српскога народа као заштитника својих народних права. Знали су они, да без наслона на Русију не могу одржати оно што су неправо стекли. С друге стране изгледало је, да је својим држањем према Русији за време њенога рата с Турском Русија испила до дна горчину аустријскога варања. После Вилагоша, кад је на несрећу свију Словена, Западних и Јужних, Русија спасла Аустрију дошао је Кримски Рат, у коме је та иста Аустрија, под истим царем, одиграла колико опасну по Русију толико и одвратну, чак и с гледишта политичкога морала, улогу. И после знамените изјаве цара Николе I о овом аустриском вероломству, која је напомињала грозну освету, доглавници Александра II поверовали су били аустриским политичарима. Али ови су политичари, опет под истим царем, и после Пештанске Конвенције грубо преварили Русију. При крају рата Аустро-Угарска не само што је променила била свој „пријатељски неутралитет“, који је била продала за Босну и Херцеговину, у непријатељски, него је нудила Енглеској и ратни савез противу Русије. Изгледа да је ово било довољно да се бар после Берлинскога Конгреса пробуди руска дипломација, на коју је руско јавно мњење, оличено у највиђенијим људима, (Аксаков Достојевски и Градовски) бацало дрвље и камење. Али је све било узалуд. Одвратни и опасни по све народе, велике и мале, црни вео дипломатске тајне омогућивао је кнезу Горчакову да до краја изведе антисловенску политику.

Још за време Берлинскога Конгреса био је склопљен тајни

руско-аустриски споразум. У тој тајној декларацији између осталога стоји: „С погледом на то што се аустро-угарска влада одрекла да изнесе на решавање конгреса питање о прелазу отоманске администрације у Новопазарском Санџаку на Аустро-Угарску, према одредбама протокола бр. 8, седница од 22. јуна 1878 г., а да би се олакшао споразум двеју влада, царско-руска влада обавезује се да не чини никаквих протеста (возраженій) ако би услед незгода, које би могле наступити од одржавања отоманске администрације у Новопазарском Санџаку, Аустро-Угарска била принуђена да коначно заузме ово земљиште као и остали део Босне и Херцеговине („занять эту территорію такъ же какъ и остальную часть Босніи и Герцеговины)“.[1]

(Наставиће се)

Марко П. Цемовић.

[1] Званична „Россія“ од 18. нов. 1908 г. На ову горку исповест био је принуђен Извољски чланцима, које је писао по упуству грофа Ерентала некакав „Memor“ у „Neues Pester Journal.“ „Россія“ је доказивала да овај уговор нема више обавезне силе

МИЛОРД

— Елиза Ожешкова —

— свршетак —

Није питала за име, јер јој оно ништа не би казало. Из света у коме је он живео она није познавала никога. Милорд је сам једном шануо мајци:

— Казаћу вам, али ником да не кажете. Удварам се госпођици Пелагији Морској. Мати јој је затуцана аристократка али отац и брат не воде рачуна о тим глупостима и предрасудама... уз то сама девојка...

— Воли те, разуме се .. како те не би волела... врло добро... Хвала свемогућем Богу!.. Ожениђеш се, ону ћеш кућу продати па ћеш за своје и женине новце купити пољско добро, а мени ћеш допустити да проживим свој век у овој старој...

Милорд је пољуби у руку.

— Што је моје и ваше је — одговори — можете живети и са нама на селу, ако хоћете.

Дирковица одрече главом.

— Нећу, драги, нећу. Овде сам научила. У осталом ти ћеш бити поседник, велики господин... твоја је женица од високога рода... Мама грађанка... можда би вас брукала пред светом... Не, драги! Ја ћу остати овде, да чувам кућу и башту твојих предака... А ти ћеш ме понекад походити и довести децу у колима... Но ако кадгод хтеднете, ја ћу вам доћи, на коју недељу, да са нагледам ваше среће и вашега господства... па после опет да се вратим својој кући и са мојом добром Људвисом — о, ти и не знаш како добром — да се разговарам о кнезу моме, и о мојој кнегињи, и о унучићима — кнежићима... жени се ти само, жени што пре, јер ми је мало потешко сачекати тај срећни час.

— Ожениђу се, мамице, сад ћу се сигурно оженити, и пре свадбе ћу довести вереницу код маме... Нека свет рекне што хоће... Она је добра, неће се стидети моје мамице, довешћу је мамици...

— Бар да је се наљубим... да се наљубим и да је благословим благословом који ће Бог услишити — повика Дирковица, засмеја се тихо, радосно па јој онда линуше крупне сузе.

Тако су они сањали. По том је Милорд говорио:

— Молим вас, мамице, дајте ми мало новаца.

Дирковици су руке почињале да дрхте. С враголастом веселошћу, изнуђеном од стиснутог срца, почињала се шалити са сином.

— А ако не дам? Е, баш недам!

— Даћеш, мамице, даћеш. Кад ми треба!

— Но, даћу ти, али мало...

— Колико хоћете.

Она узима свећу и иде у ложницу. Али сад више не допушта сину да иде са њом.

— Почекај ти ту, почекај!

— Какве су то опет тајне? — мало љутито тужи се син, али остаје — а мало после му мајка доноси новац.

— Тако мало, мамице! — жали се он тужно.

— Доста, доста је за данас — говори она — други пут ћу ти опет дати.

Он понекад моли, наваљује, чудећи се од куда јој то тврдичење. Понекад, не говорећи ништа, меће немарно новац у новчаник, на коме је нека лепа ручица извезла златним концем: ne m'oubliez pas! — Могао је још да узме на куће доста новаца, а при том је сав тонуо у сањарије о дражима госпођице Морске, и о њеном миразу.

— Ја нећу да вам досађујем — рекне он — што ми дате, примам.

— Ти си анђео — шане Дирковица.

Милорд прсне у смех.

А лепо му је стајала веселост, Кад се смејао био је одиста леп. Бело му је чело сијало, плаве очи блистале, иза румених усана помаљали се снежни зуби. Није чудо што је богата, и тако исто весела госпођица Морска осетила према њему изузетну наклоност. Кад се смејао, играо, или, држећи на раширеним рукама кануру вуне или свиле, с младићским сјајем у очима при-

клекнуо из далека на једно колено, девојачко се око могло на њему задржати с наклоношћу, и за дуго...

По Милордовом одласку угаси се стеаринска свећа у сребрном свећњаку, угаси се ватра, нестане са стола свежега хлеба и самовара, а у опет мрачној и хладној соби Дирковица, немајући више лана за предење, разапиње на чекрк давно опредену пређу и, мотајући је при светлости лојанице, почиње да певуши. Сад је певушила само онда кад се нагледа сина. Могло би се рећи да је неки зрачак из његових сјајних очију прелазио у њено срце и будио у њему, данас успавану, стару њену веселост.

Али њен глас, још недавно снажан и звонак, тако је ослабио и изгубио звучност, да га је скоро загушивао звук чекрка, са којим се, као други тон истога акорда, мешало једнолико предење жутога мачка, заспалога на банку од пећи.

Тако прође зима.

Првога пролећнога дана, још влажнога али већ топлога, Дирковица уђе у башту. Кад је ишла по стазицама, сусетка столарка, погледавши кроз прозор, рече мужу: како је остарила зимус наша газдарица, много је остарила! И тако брзо!

Доиста, тек сад, кад ју је облила бледожута светлост мартовскога сунца, могло се јасно видети да јој је коса, недавно још проседа, постала скоро сасвим бела, а очи јој упале дубоко испод високога, лепога чела, које је пожутело и покрило се масом ситних бора. Образи јој смршали и пожутели, а усне, и пре још увеле, имале су израз мирне, али као прирасле за њих туге. Ишла је врло лагано, изнемоглим ходом. Надносила се као и пре над жбуње, али с видљивим напором; а кад је дигнуте главе разгледала гране на дрвећу, очи су јој жмиркале, као у људи који су дуго живели у помрчини и одвикли се од светлости.

Почела је, као свакад с пролећа, да сеје, сади и копа. На томе послу затече је једном Милорд. Ретко је он долазио мајци дању, и већ је одавно није видео друкчије но у соби полумрачној а полуосветљеној сјајним блеском ватре. Он уђе у башту, и осврћући се око себе, викну:

— Мамице!

Кад се она, одазвавши се весело и опет снажно: „Ево ме, сине, ево!“ појави из већ густога зеленила огрозовога жбуна и пође к њему што је најбрже могла, он стаде, и са неким непријатним чуђењем поче да је гледа.

— Ала сте ослабели! — узвикну, љубећи је у руку. — Шта вам је? Да нисте болесни?

— Болесна! — насмеја се Дирковица. — О, моје драго јединче, како си ме засмејао! Од како живим нисам боловала...

— Ипак изгледате некако...

— Ех, — утаче се она брзо — старост није радост... Сваки живи створ мора да стари... Остарила сам и ја...

Стајаху под вишњом, која се већ почела китити цветом. Милорд откиде једну ружу и задене је у рупицу од кицошкога капута, затим узе мајчину руку, метну је под своју па је поведе у кућу. Док је тако, наслоњена на руку лепога и гиздавога младића, у својој плавој простој хаљини и избледелој марами ишла кроз башту, глава јој се дигла високо, по целом лицу се разлио светао израз среће и поноса, а испод ока је сваки час погледала у столареве прозоре. Страсно је желела да у овом часу ти прозори буду пуни глава и очију, да што више света види необичну доброту и лепоту њенога сина и њену превелику срећу.

Водећи је, Милорд је причао како мора отићи из Онвила, на неколико месеци. Чувши то, старица задрхта и очајно пљесну рукама.

— Морски иду у иностранство — објашњава јој син — па треба да идем за њима, јер се бојим да ме за то време не заборавe.

Разумела је.

— Кад је тако — рече тужно, али с осмехом — онда иди, драгане... иди за својом драганом! Јури своју тичицу да ти како не побегне.

Милорда разнежише те речи.

— Да ви знате, мамице, колико је волим...

— Па што се онда одмах не узмете? Ти њу волиш, она је теби наклоњена... венчајте се па идите заједно у туђину.

Милорд тужно обори главу.

— Није то тако лако, драга мама. Ово моје проклето порекло отежава ми пут до ње. То јесте глупост, предрасуда... али шта ћеш кад је свет још такав. Нисам још просио, јер се плашим одбијања... не од девојке, него од мајке. Јоза ми саветује да не журим и дам њему времена да припреми и умоли мајку.

Застадоше пред кућним вратима. Милорд рече да сад неће ни да уђе, јер има врло много послова пред одласком, али ће доћи кроз неки дан да се са њом опрости. Већ поуми да пође

колима, али га мати задржа за руку. У њеним очима, упртим у синовљево лице, огледао се видљив страх, и руке јој дрхтаху. Види се хоће нешто да му каже, али се устеже и боји. Најзад, потмулим и устрепталим гласом, поче:

— Али, драги мој, теби ће за то путовање сигурно требати много новаца...

Милорд се натушти за часак.

— Наравно — рече превлачећи руком по челу — то је велики ризик... Па, ризиковаћу!... Новац, у осталом, имам, нашао сам...

— Дирковица одахну, али јој одмах по изнуреном лицу пређе неспокојна дрхтавица.

— Узајмио си? — прошапута.

— А шта сам знао? — осмехну се он усиљено. Затим додаде веселије и враголасто погледа у мајку.

— Шта сам знао да радим, кад сам видео да сте ви решили остатак блага да чувате, ваљда, за унуке... Ја нећу да вам досађујем...

Дирковици удари крваво руменило у бледо чело.

— Ти си анђео — шану дрхтавим уснама и, промисливши мало, додаде:

— Ипак, кад дођеш за опроштај, даћу ти и ја нешто новаца, даћу. Ја не бих могла поднети, малиша мој, да ти пођеш у свет, и још на тако дуго, без ма каквог дара од мајке.

После нежног и дугог загрљаја расташе се.

Сутрадан се у Дирковичином стану појавише, дотле не виђане у њему, Јеврејке телалке, и у ложници се неколико дугих сати могло чути отварање и затварање сандука, и гласно и упорно погађање. Затим Јеврејке изађоше претоварене канурама и клупадима пређе, трубама дебелога и танкога платна, многогодишњим и разноврсним оделом, рубљем, па чак и постељним стварима. Била је ту и венчана хаљина Дирковичина, бела, са китама у боји, и празничне хаљине које је она носила у младости, карилране и украшене цвећем, велике шарене махраме које су имитирале источне тканине, и, најзад, њена бунда богато постављена жутом лисичином.

Те вечери Дирковица није ништа радила. Седела је на столичици крај пећи, са рукама прекрштеним на коленима, дубоко замишљена.

Једном се удари у груди и гласно рече:

— Ја сам крива! Ја сам крива! Да сам се била удала за племића, моје дете не би имало тих сметњи... Овако му смета порекло... Оно га води пропасти... А ко је за то крив? О, тукла бих себе, кад бих могла, тукла!...

Милорд је при опроштају с мајком изгледао суморан и узнемирен.

— Или краљ, или циганин! — рече. — Вратићу се или ожењен и срећан, или...

— Или шта? — упита мајка.

Он одмахну руком и не хтеде да доврши. Али се потом опет развесели и прошапута:

— Намеран сам да у туђини запросим, па тамо и да се венчам, да избегнем светско оговорање.

Сумицу од неколико стотина рубаља, коју му даде мајка, узе без гунђања и оде.

Сутрадан је Дирковица купила у цркви мису и одвукла се на њу. Вратила се очију надувених од плача и лица покривена црвеним браздама.

Прошло лето, и једнога белога и хладнога јесењега дана Дирковица је седела на обичноме месту крај пећи, али нити је прела нити мотала, но је само с времена на време чаркала ватрицу и мешала у једном лончићу шачицу пасуља који се кувао. Људвисе није било у соби. Мало пре је отишла с ведрицама на воду, и крај старичиних ногу је лежао, њушке оборене земљи, велики црни Брис, мршав и невесео, а на полици, међу лонцима, гукао с времена на време пар голубова. Овај пас, ови голубови, и још жути мачак, којега није било у соби јер је већину времена проводио у тражењу хране, било је све што је остало од негда богатога домазлука старе грађанке. Нестало је већ одавно продатих ћубастих кокошака, умукло је звучно певање петлова, јато разнобојних голубова није летело над кућом кружним, високим летом. Она је чак хтела да се лиши и пса, и да прода сиве голубове, али се Брис, неколико пута даван суседима, свагда враћао и довлачио јој до ногу с тихим скавикањем, а птице, које је она подигла и размазила, излетеше из руку сусетке, којој их је хтела продати, слетеше јој на рамена и дотле је кљуцаху по коси и загледаху у очи, бојажљиво гучући, докле их не помилова измршавелом руком и рече: „Па останите, најпосле, останите!“

До тихе собе долазили су из дворишта звуци тестере, рендета и чекића, који су се разлегали у столаревој радионици, али је Дирковичино ухо убрзо усред тих звукова, чуло и неки други, јер устаде и руке јој стадоше дрхтати. То је био топот човечијих, журних корака.

— Кнез мој! — узвикну жена и, раширених руку, полете вратима. Но није могла, као раније, снажним и брзим кораком прејурити собу, ноге су јој клецале и дрхтале од слабости и узбуђења. Стога, пре но што она дотрча до врата, она се отворише и на прагу се појави Милорд. У своме дугом плашту, на коме је светлуцало стакло од бинокла, имао је он као свагда изглед гиздавога младића, али чим скиде шешир, Дирковици клонуше руке, а на лицу јој се појави запрепашћење. Милорд је био блед и мргодан, коса му, свагда онако накудрављена и намазана, сад је падала у нереду на његово натуштено чело.

— Дете моје, шта ти је? — јекну из мајчиних груди потмуо крик.

Не одговарајући ништа, он је пољуби у обе руке па седе на столицу с покретом и изразом очајника.

Дирковица, кршећи руке, стаде пред њега.

— Дете! Сине! Малиша мој! — шапутала је. —

Шта ти се десило? Што си тако јадан и жалостан?

На једанпут пљесну рукама и узвикну:

— Нису ти дали драгану? Је ли да нису?

— Нису! — шану Милорд, ударивши се трагичним покре том шаком по челу и упрвши суморне очи у земљу.

— Еј, куку мени несрећној! — јекну мајка и тешко се спусти на столицу. Милорд диже главу.

— А ја сам срећан! — рече горко и засмеја се потмулим, ироничним смехом. — Ви не можете ни замислити шта сам ја препатио и шта патим... Кад су ми је родитељи узели испред носа и одвели некуд, тако да се ја нисам могао ни домислити куда, ја сам полудео... да, полудео сам, и читава два дана био сам луд... Преварили су ме људи, тешко преварили... и она ме преварила... и све ме преварило... огадио ми је овај свет и желео бих да га више не гледам...

Тако је говорио и тужио се дуго, прекидајући говор тешким уздасима или горким смехом. И као сва размажена деца, као сви који су научили да буду богови себи и другима, није ни мислио, нити је опажао да су његове тужбе и жалбе могле крва-

вити срце оне што их слуша. Није опажао да су на упалим, жутим образима мајчиним избијале крваве пеге, да су јој усне и руке дрхтале, а чело, још испупчено и лепо у сребрном оквиру већ сасвим беле косе, да се набирало у дебеле болне боре.

Најзад он ућута, и сигурно само стога што је потпуно задовољио своју потребу поверавања и жаљења. Тада се одазва тих и дрхтав шапат:

— О, јадни, јадни сине мој! Малиша! Голупче!...

Милорд устаде.

— Да — рече — јадан сам, врло јадан! Но о томе не вреди више говорити.

Разуме се: већ је доста говорио о својим јадима.

— Сада — настављаше он — треба помислити како да се доскочи последњем јаду...

И, станувши пред мајку са рукама спуштеним на прсима, рече:

— Знате ли да сам вам дошао пешке?

Као одговор женине се седе, густе обрве узвише високо над очи, непомично упрте у сина.

Милорд настави.

— Продао сам кола, коње, намештај, чак и псе, једном речју све што сам волео и на што сам се навикао... управо продао их је Ташкјевич, коме сам за то писао из туђине, а новац који ми је за то послао отишао је куд и остали... Сад су ми кућу у Златној улици одузели повериоци за дуг, и држаће је докле год им се не одужим, а кроз неколико дана узеће и ову стару чатрљу... Кад сам се вратио нису ме тамо пустили, а кроз неки дан истераће и одавде... да, истераће и мене вас... ако данас, сутра не спречим несрећу.

Он заврши па чекаше мајчин одговор. Узалуд. Дирковици се, истина, уста отворише, али из њих не изађе никаква реч, чак ни уздах.

Он се наже к њој и узе јој обе руке.

— Моја добра, златна, мила мамице, спасите ме!

Нешто као угушен јаук зајеча у дну жениних прсију, покривених избледелом прекрштеном марамом.

— Задуживао сам се, то је истина, али шта сам знао кад приход од те две куће није био довољан за живот? Ви сте ми понекад давали мало новаца, али ја нисам хтео досађивати често... Кад ми је притребало, молио сам некад вас, а некад не... јер сам мислио да је то свеједно... кад се задужим платићу новцем који

је код вас... Нисам се ни надао да ћу се завалити овако дубоко... Ово ме је удварање сасвим дотукло... Одбили су ме и сад сам, рањена срца и саломљена живота, запао у оваке неприлике.

Сузе му навреше у очи, он извади миришљаву и танку марамицу, покри њоме лице и гласно зајеца.

Звук његовога јецања трже Дирковицу из окамењености. Она устаде са столице, висока, укочена, права, и коракнувши к њему без речи, јаока или суза, обави му руке око врата. Он јој опет узе обе руке и, љубећи их, говораше:

— Нека ми мамица да̂ сав новац што је у ње... Ја ћу њиме поплаћати дугове... он ће ми бити спас...

Дирковица спусти руке, обрте се и оде у своју ложницу. Милорд погледа за њом очима пуним суза али и наде.

По кратком времену она се врати, носећи у руци две или три банкноте од по сто рубаља и, немо, дрхтавом руком, пружи их сину. Тај је новац долазио од рада ове године рђаво обрађене баште, од остатка продатих ствари, од глади, најзад, коју је та мајка трпела целе године, од зиме од које су се тресле њене старе кости, од дроњака који су је одевали...

Милорд запањено гледаше у пружену му сумицу, не узимајући је.

— Шта је то? — запита. — Шта ми то дајете?

— То је све! — шану Дирковица и, падајући на столицу, упусти новац из руке.

— Како све! Шта све! — повика он.

— Сав новац, сине — одговори она.

Он се ухвати оберучке за главу и подиже високо своју бујну косу.

— Рђав сте тренутак изабрали за шалу — осече се — мени срце и глава пуцају, а ви се шалите! — Драга мама — додаде блаже — молим вас допустите да ја сам одем и потражим.

— Иди, чедо, тражи! — једва чујно рече мати.

— А кључеве?

Чудан осмех пређе преко њених усана, белих и грчевито стиснутих.

— Није закључано — одговори.

Милорд отрча у мајчину ложницу и стаде отварати сандуке један са другим. Сви су били празни. Овде онде још, на дну мањих сандука, лежали су немарно бачени: дроњци од старога одела, поцепана обућа, неколико комада грубога рубља, али од

пређашњега богатства у разним стварима, и од новца — ни трага. Милорд дуго остаде у соби са сандуцима. Прегледао је све углове, завиривао у неке празне вреће, тражио у врло стањеној мајчиној постељи, напослетку изађе. Изађе лица белога као платно, очију широко отворених од ужаса, и косе најежене и у нереду над натуштеним челом. Стаде пред матер па рече пригушено:

— Нема!

— Нема — понови као одјек шапат, налик на слаб дах.

— Али то не може бити — прасну младић — отац је по смрти оставио грдне суме... сви су о томе говорили и говоре... па куда су се оне деле?.. Мамице, молим вас кажите ми колико је новаца мој отац имао и пред смрт вама дао?

Дирковица подиже пре тога оборену главу, угашене јој очи синуше сјајем старе енергије.

— Двадесет хиљада рубаља било је, сине! Двадесет хиљада!

Младић се усиљено насмеја.

— Како! — повика — Тако мало! Ко ће томе да верује?

— Мало! — рече јачим гласом Дирковица — Е, мој сине, зар се правећи лонце може зарадити више?..

Милорд се trже љутито и очајно.

— Дакле, ја сам просјак! И ништа ми више не остаје, но да узмем торбу и идем у прошњу.

На те речи у соби јекну ужасан крик, крик посију у којима су са страшним болом пуцале животне струне. Али је Милорд толико био заузет својим очајањем да, не пазећи на тај крик, паде на клупу и покри лице рукама.

У соби завлада мртва тишина. С једне стране до прозора седи човек млад и кицошки одевен, лактове наслонио на сто, лице сакрио у шаке па нешто шапуће, горопадно и неразумљиво.

С друге стране седи на столици стара жена, у простој хаљини, у подераној обући и избледелој дроњавој махрами, наслоњена леђима на зид. Обоје непомични као камен. Њени су образи покривени крвавим руменилом, на мртвачки бледо чело сливају се испод седе косе капље зноја, а упале, широко отворене очи гледају мртвим и стакластим погледом, у коме се само по каткад јави блесак скоро несвеснога очајања и ужаса.

После неколике минута отворише се лагано врата од трема и на прагу се појави Људвиса с двема ведрицама воде на повијеном рамену. Она угледа најпре Милорда и викну с неисказаном радошћу: Наш кнез!

Потом виде Дирковицу и обрамница јој с треском паде са рамена. Вода се просу по соби, а мало грбаво створење потрча својој добротворци раширених руку: — Исусе, Господе! — викаше — Госпођо драга! За спасење грешних људи... Шта вам је?..

Припаде јој к ногама, ухвати је за обе руке, метну их на своја уста, на чело, на груди, и груну у страшан плач. Тада и Милорд диже главу и, погледавши мајку, пренеражено ђипи с клупе.

— Мамице!

На његов глас бела, грчевито стиснута уста мрднуше и шануше:

— Просјак! Просјак! Кнез мој просјак!

Мало после рече опет:

— Боже, смилуј се на њега!

И опет се уста силно стискоше, а широко отворене очи гледаху стакласто, мртво, страшно...

Кратко време потом, дозване од Људвисе, стадоше долазити у собу сусетке, са уздасима и узвицима чуђења, а Милорд узевши шешир, блед и стиснутих усана, отрче у варош.

Кад се убрзо врати с лекаром, сусетке и Људвиса већ су биле свукле Дирковицу и метнуле је у постељу. Старица је лежала непомична, склопљених очију. Тело јој је, под старинским избледелим карираним покривачем, оцртавало линије танке и укочене. Укоченост тела и жутило лица давали су јој изглед тужне, мртве воштане фигуре, а слаби се живот објављивао у њој једино изразом немога очајања на намрштеном челу и стиснутим уснама. Дисање јој је било кратко, понекад јекне, а жуте, сухе руке у рукавима грубе кошуље неки пут се покрећу тако, као да би покретом ужаса или опет преклињања хтеле да се подигну небу или сплету за молитву. Узалудна су била дуга и упорна питања лекарева. Она их сигурно није ни чула. Кад јој се син наже над њу и стаде јој говорити, на њеним се уснама појави слаб осмех, који се одмах изгуби, а по соби се разлеже шапат, појачан пренеражењем:

— Просјак! Просјак! Кнез мој просјак!

А потом једва чујан уздах:

— Боже, смилуј се на њега!

После дугог испитивања, после многих узалудних, проба разних лекарија, лекар рече Милорду полугласно:

— Ваша мајка умире од очајања...

А по разним кутовима собе пуне света разиђе се шапат:
— И од глади! А и од глади!

Лекар оде, али по разним крајевима собе, седећи на сандуцима, прије-сусетке и озбиљни мајстори, пријатељи или позналици још покојнога Матеуша Дирка, са уздисањем или љутитим гунђањем, жалосним, тихим или крупним гласовима стадоше причати разне ситнице из Дирковичиних потоњих дана: како скоро ништа није јела ни пила, у хладним собама седела а сваку пару лакомо узимала, штедела и чувала за сина...

— Ослабила, омршавила, снагу јадница изгубила, па сад од глади и изнурености умире — шапутало се унаоколо.

Све је ово слушао, испрва запањено, потом очију суморно упртих у земљу млад, висок човек, склоњен у најтамнијем куту и леђима наслоњен на зид тако, као да се жели сакрити од погледа људи и од страшнога изгледа ове мајке која умире од очајања и — глади...

Пред вече су се суседи и сусетке поразилазили својим кућама, а у соби остале, осим болеснице, само три особе: Ренпски који је седео крај постеље и тужно гледао лице своје старе пријатељице, Људвиса, згрчена на земљи, полузаклоњена таблом од постеље, држећи главицу у шакама, и млади човек, који је једнако стајао у тамном углу собе, нем и непомичан. — Ренпски запали воштаницу и метну је на празан сандук, суседна соба остаде мрачна. Око поноћи, у сред гробне тишине, чу се у дворишту сребрн звук звонцета. То је значило да су самртници позвани од некога побожнога суседа, долазили последња утеха и последњи опроштај са земаљским светом. Мало после отвориште се врата на трему, и из мрака суседне собе, према жутој светлости од воштанице, појави се тужан свештеник у белом стихару и црној, дугачкој мантији. Иза њега стаде млад црквењак, са црквеним утварима које су светлуцале у сенци, и са звонцетом које је још по мало одјекивало.

Људвиса диже главу и писну:

— Исусе милостиви! Свештеник са причешћем већ дошао мојој госпођи!

На ту писку Дирковица отвори очи и, угледавши свештеника, наглим покретом пружи му руке. Па гласним шапатом рече:

— Оче мој, ничега се не сећам! Тако Бог моме детету био милостив, као што се ја не сећам ничега, ни шта сам згрешила,

ни шта сам целога века радила... Ничега се не сећам осим несреће његове, сина, малише, чеда мога јаднога...

Све гласније и све жешћим покретима руку, које су се дизале у вис час ширећи се очајно час сплећући се као за молитву настављаше:

— Он је сад просјак... кнез мој просјак... Анђео мој с високога неба свргнут... Шта ће с њим бити? Шта ће бити од њега? Куда ће га јадне ноге одвести кад он нема ни куће ни кућишта, нити парче хлеба има... и ништа нема!.. Срце су му израњавили, драгу му одузели, и све је од њега побегло, а ја, мајка, помоћи му не могу, и морам га оставити у овом свету несрећнога и напуштенога, а ја сама да идем цару небесном, да се тужим на зли удес синчића мога!.. Авај, злога удеса његова! Злога удеса! Злога удеса!..

Из ових прсију увелих и потресаних дрхтавицом смрти, кроз очи упале и сјајне од очајања, бризну још поток суза и разли се по жутим као восак образима.

Тихим, свечаним гласом свештеник је запита о гресима и кривицама њенога живота. Она одговори страсно:

— Нисам згрешила, оче мој! Нисам скривила ништа њему, кад сам га за срећу и господство гајила, кад сам га до високога сунца на рукама својим дићи хтела! Ничим ја, оче, њему, сину моме, нисам скривила кад сам га малога још купала, чешљала и мирисима обливала, да би изгледао он као нежно племићско дете, да би се људи ниско пред њим клањали...

Свештеник је прекиде и изговори име Бога. Она одговори:

— Пред Богом се исповедам, и пред тобом, оче духовни, да нисам учинила за дете моје све што сам била дужна учинити... Јела сам, пила, богато живела и туђинима раздавала... Требало је да о своме глупоме телу не водим рачуна, и на људске невоље да се не осврћем, но за њега, малишу мога, све да купим, непрестано да купим... Требало је да одем родитељима драгане његове, да им пред ноге паднем, да плачем и молим... Требало је да му помоћ из земље ископам, из камена изгризем, од Бога силом израдим, од људи измолим... Нисам то учинила, и ево се исповедам пред Богом и пред тобом, оче, да сам ја крива за горки удес детета мога...

И по неколико пута, лупајући се песницом у груди с чудном снагом, понављала је с неисказаном скрушеношћу:

— Ја сам крива! Ја сам крива! Много сам крива!

Таква је била Дирковичина исповест. Сви напори, све опомене, и благе и оштре, нису могле ишчупати из њенога срца и памети никакве успомене и жалости, осим успомене о сину и жалости за његовом несрећом. Кад ју је свештеник питао о гресима према Богу, она је исповедала тобожње своје грехе према сину; кад ју је опомињао да се моли за спас своје душе, она је шапутала:

— Смилуј се њему, Боже! Смилуј се њему!

Пред зору у уској, на свод соби владала је потпуна тишина. Дирковичина постеља била је намештена до прозора, иза чијих је старих икона и дрвене решетке, у белом освиту стајала непомична граната крушка, покривена жутим лишћем. Свећица се на сандуку угасила, црни Брис, мршав и тужан ушао у собу и завукао се под постељу, где се савио у котур; крај болесничиних ногу спавао је жути мачак на карираном покривачу; а кад се сасвим раздани, из суседне собе улетеше два сива голуба, падоше на перваз од кревета и стадоше тихо да гучу. Болесница отвори очи, осмехну се, па слабим, али као сребрно звонце звонким гласом запевуши:

Долетели голубови
С њима препелица...

Снажно и чило усправи се у постељи и погледа кроз прозор. Очи су јој сијале, на жутим образима биле крваве пеге, беле власи расуле се по кошуљи и откриле чело, високо, набрано али ведро. Погледа кроз прозор, пусти поглед међу дрхтаво од јутарњега ветрића, златно крушкино лишће, диже поглед небу на коме је светлио бледи полумесец, гоњен ружичним облачићима, па запева:

На јутарњем небу
Месечак бели
Са стране ноћне...

Наједанпут прекиде, јер голубови слетеше на прозорске решетке и опет загукаше. Она учини покрет као да се од нечега уплаши, па сплећући руке, запева опет:

Мој славују тако гласно
Не пој на дрвету,
Не прекидај сна мирнога
Мојему детету...

А затим, као љуљајући нешто у наручју, отегнуто и тужно стаде да певуши:

Лули, сине мој!
Лули, Рајо мој!
У очи ћу ти звезду унети пољупцем,
За краља ћу те одгајити!
Сине, Рајо мој!

Силно јецање мушких прсију чу се из кута и човек који је дотле стајао тамо паде на колена крај мајчина узглавља. За часак умуче у соби тиха женска песма и гласни мушки глас, над мртвом главом, која је почивала усред белих власи, гукаху с перваза од постеље сиви голубови, на њену руку, већ хладну и укочену, приљубљиваху се дугим пољупцима уста ниско погнута младића, а стари, мршави човек у капуту орахове боје, преносећи сузни поглед са те слике на небо које се златило и плавило, шану:

— Ти једини, о Свезнајући, можеш оценити: ко је од ово двоје несрећних био џелат а ко жртва!

С пољскога превео
Лазар Р. Кнежевић.

О КЊИЖЕВНОЈ СВОЈИНИ

— СВРШЕТАК —

Предмет правне заштите код литерарне својине су списи (Schriftwerke) у најширем значењу те ријечи, књижевна дјела која садрже у себи индивидуалну духовну дјелатност. Литерарна вриједност једнога списа нема никаква утицаја на право заштите; значи да и списи од незнатне књижевне вриједности, или чак и без ове, уживају право заштите, само ако испуњују опште услове т. ј. да по спољној форми, излагању, избору грађе и т. д. представљају самостално комбинаторско дјелање писца. Даље, предмет правне заштите су предавања и говори, који по своме циљу поуци, обучавању или забави служе, преводи и компилације са сопственим планом.

Извјесни списи нијесу заштићени од објављивања, умножавања. Прештампавању, које је најчешћи случај повреде ауторскога права о књижевној својини, извјесних духовних производа одриче закон заштиту. Одређени за јавност извјесни списи треба што прије да продру у најшире слојеве народне, што не би било могуће, кад би се чинила ограничења и кад би ти списи уживали заштиту за прештампавање и објављивање. Интерес публике, друштва, стоји над интересом писца, аутора, стога су изузети од заштите законици, званичне наредбе и одлуке, као и остали списи издати за службену употребу; извјештаји, говори, који су дијелови јавних радња нпр. извјештаји и говори са судских претреса, општинских сједница и т. д. Не уживају право заштите и разне вијести стварне садржине, оштампане у новинама и часописима, дневне новости и сви новинарски чланци, за које није нарочито означено да се задржава право прештампавања. Изузимају се само чланци научне и забавне садржине који и без такве напомене уживају заштиту.

Док није порастао значај новина могло се и толерирати прештампавање, али данас, кад се често и у новинама третирају озбиљна, научна питања — овим не мислимо на српске дневне листове, у којима ретко кад има озбиљних чланака — кад новине доносе често пута и врло занимљив подлистак од писаца, књижевника, сви ти радови треба да буду заштићени. Данас би се отворено вријеђао интерес списатеља, кад се само за то њихови списи заштитили не би, што су изишли у извјесним листовима, новинама, ма да носе на себи све знаке самосталности и испуњавају све услове за заштиту.

Може често бити сумње, да ли је прештампана једна вијест стварне садржине или заштићена ствар, при чему ће се спорно питање ријешити по општим правилима, т. ј. да пуноважно један напис буде заштићен, мора имати на себи самосталан облик духовног рада.

Садржај права које писцу припада чини скуп свих овлашћења, која припадају писцу на његовом духовном дјелу, спису. Право пишчево на заштиту обухвата цијело дјело, тако исто и поједине дијелове, само што ти дијелови морају бити увијек продукат духовног, комбинаторског рада пишчевог.

Обично је дозвољено цитирање краћих дијелова туђег дјела, ако се као објашњење унесе у самосталан спис од научне вриједности, и ако су ти дијелови споредног значаја. Слободно користовање једним литерарним дјелом дозвољено је, ако се производи самостално дјело. Дозвољено је навођење појединих мјеста или мањих цјелина једнога дјела, скоро објављенога, и узимање мањих списа у ново дјело, ако је ово по садржају своме независан, самосталан рад.

Писац једног дјела има искључиво право умножавања. Ако дјело још објављено није, писац има искључиво право, да га јавно саопшти, и право забране да га други објављује. Прештампавање постоји и онда, кад се не прештампа цео спис, него битни дијелови, ма се учиниле измјене и допуне.

Писац једнога књижевног дјела има искључиво право превођења. У земљама, где је литература богата, са великим књижевним значајем и продуктивношћу, пази се нарочито на то, да дјела, која у преводу изађу, имају право заштите, буду заштићена. Напротив, у земљама чији је литерарни продуктивитет незнатан, или није још развијен у потпуној мјери ; које имају становништво жељно забава и образовања литерарног опажа се тежња

да се туђи књижевни производи присвоје превођењем што је могуће јевтиније и повољније. У оваквим приликама у земљама са слабо развијеном књижевношћу не заштићује се радо превођење. Заштита превођења има осим заштите искључивога права користовања писца његовим дјелом, у облику превода, још и ту добру страну, што нас ослобођава од великог броја слабих превода, од чега ми, може се с справом рећи, данас патимо. Добар превод може бити украс језика, али исто тако има и слабих превода, који ни по значењу оригинала, нити начином изражавања језик задовољавају[1]. Преводилац може забранити прештампање његова превода, али не и превођење оригинала, што има право једино власник оригинала, писац или његов правни насљедник.

Трајање права заштите, овлашћење које је дато писцу као што смо раније напоменули, није вјечито, ограничено је временом. Писцу је дато за извјесно вријеме искључиво право користовања на производима његове духовне дјелатности, а тако исто право признато је и његовим правним насљедницима. По протеку тога рока дјела списатеља постају општа добра; свак је властан да их умножава, распростире у циљу привредном јавно изводи итд. Тако у немачком праву заштита траје за живота пишчева и обично још 30 година после смрти његове.

Писац једнога дјела ужива заштиту још и у погледу прераде књижевног дјела, нпр. прерада приче у драму, или позоришног дјела у облику приповјетке.

Повреда права ауторског јесте код књижевне својине повреда оног искључивог овлашћења, које је резервисано за писца, а састоји се у користовању за одређено вријеме списом који је продукт његове духовне дјелатности. Најчешћи је облик повреде прештампавање ма и једног дијела списа, па макар да је и у незнатном броју примјерака спис умножен. Умножавање за личну употребу, гдје није циљ постигнуће дохотка, дозвољено је. Да је једно право повријеђено претпоставља се, да постоји идентитет између оригинала и репродукованога дјела. Није довољно само, да су мисли странога дјела послужиле писцу, који је слободно користећи се туђим списом, написао самостално дјело. И сам аутор може повриједити право заштите, учинити прештампавање, а то је случај онда, кад је пренио своје право на друго лице, закључио је уговор с издавачем и пренио на њега своје

[1] J. Kohler, Das Autorrecht с. 212 и сл.

право на умножавања, па ако аутор сад, док још траје уговорни однос, умножавање чини. Издавач, накладник чини прештампавање, кад противно уговору приреди ново издање, или изда већи број егземплара, него што је имао право.

Заштита књижевне својине јесте грађанско-правна или казнено-правна. Ако се неко неовлашћено, хотимично или из немара, користи туђим дјелом, умножава исто у циљу зараде, битну садржину дјела саопшти и т. д., дужан је писцу, који је оштећен том недозвољеном радњом, штету накнадити. Извршилац једне од неовлашћених радња казни се. Учинилац је не само онај, ко забрањене радње лично у дјело приводи, него и оно лице, које њима управља или их извршује помоћу лица неодговорног.

Што се тиче величине штете код повреде књижевне својине на списима, мјеродаван је имовински губитак или избјегла добит, а узимају се још у обзир и све околности нпр. број умножених егземплара.

Казне које се изричу против повређења права својине, искључивог овлашћења на књижевним дјелима, јесу обично новчане. Величина њихова зависи од самога права, које је повријеђено, а позитивна законодавства одређују разне износе. Немачки закон предвиђа на пример казну новчану од 150 марака за пропуштање именовања извора. За умножавање, распрострањење, казна је до 3000 марака. Ако се новчана казна не може наплатити од повредиоца, претвара се у казну лишења слободе.

Штета код повреде књижевне својине не мора бити једино у имовном губитку; она се може састојати и у повреди личности писца једнога дјела, при чему се обично одређују мање новчане казне. Прост покушај, као и саме припремне радње не казне се. Ако је писац оштећен, он може захтијевати уништење недозвољених производа, без икакве накнаде повредиоцу. За уништење потребан је пристанак овлашћенога, који има право, да би се осигурао против настављања или поновљења повреда свога права, ако су и у будућности у опасности, ради сигурности тражити уништење справа прештампавања. Овлашћеном се признаје право, да тражи мјесто осуде на уништење недозвољених производа, да му се примјерци и направе уступе сасвим или дјелимично, по умјереној цијени, која не смије прећи износ трошкова.

Повреде права ауторског казне се само на тужбу повријеђенога, коме је остављен извјестан рок, који тече од сазнања

о извршеном дјелу и личности учиниоца, у коме року аутор може тражити накнаду штете или кривичну казну.

Поље важности законске заштите на дјелима књижевности уживају по правилу само поданици, без обзира на то да ли су дјела у земљи или иностранству изашла, или још нијесу ни објављена. Дјела иностраних писаца уживају заштиту само на основу међународних уговора. Знатан изузетак чини се за дјела иностраних писаца, која нијесу у иностранству раније излазила у оригиналу или преводу јер и она уживају једнаку заштиту, као и дјела домородаца.

* * *

Односи између држава на пољу литерарном регулисани су међународним уговорима. Једну важну етапу у развићу књижевне својине чини бернска погодба,[1] најзнатнији уговор међународни ове врсте, закључена 9. IX. 1886, којом су уговорне земље образовале савез за заштиту ауторског права на дјелима књижевности и умјетности (Art. 1.). Бернска погодба обухвата свега 21 члан. Закључена је првобитно између Немачке, Белгије Шпаније, Француске, Велике Британије, Хаити, Италије, Либерије, Швајцарске и Туниса. Доцније су саопштиле свој приступ Данска, Јапан, Луксенбург, Монако, Шведска, Норвешка и Црна Гора.[2]

Аутор који припада једној од уговорних земаља или његови правни насљедници уживају у осталим земљама за њихова дјела, и то како за она, која су објављена у једној од уговорних земаља, као и за у опште необјављена дјела, она права, која дотични закони домаћим ауторима сада признају или у будуће буду признали. Уживање ових права зависи од испуњења услова и формалности, које су прописане законодавством земље у којој је дјело прво објављено, или ако се ово објављивање у више земаља уговорених догодило, оно између њих, чије законодавство најкраћи рок допушта. Односно необјављених дјела важи домовина ауторова, као земља у којој је дјело постало.

Израз „дјела литературе“ обухвата, по бернској погодби књиге, брошуре и све друге списе, у опште сваки производ из области литературе, науке, који се путем штампања објавити може. (Art. 4.).

[1] E. Röthlichsberger, Die Berner Uebereinkunft, 1906.

[2] Црна Гора иступила 1. априла 1900 „aus Ersparnisrücksichten“ стр. 18.

Ауторима који припадају једној уговорној земљи, или њиховим насљедницима припада, у осталим земљама до истека од десет година, рачунајући од објаве оригинала у једној земљи уговорној, искључиво право своја дјела да преводе или превођење истих да дозвољавају. (Art. 4.).

Чланци који су објављени у једној уговореној земљи у новинама или периједичним часописима, могу се у оригиналу или преводу оштампати, ако аутор или издавач није изречно прештампавање забранио. Али ова забрана не примењује се на чланке политичке садржине и на оштампавање дневних новости и „мјешовитих вијести." (Art. 4.).

Кад се појавила потреба да се некоје одредбе погодбе побољшају, састали су се пуномоћници уговорних држава у Берлину на преговоре у мјесецу новембру 1908. Резултат је преговора закључак ревизије бернске погодбе за заштиту дјела литературе и умјетности од 13./XI. 1908, која се имала најкасније до 1. VII. 1910 да потврди; али до сад су је ратификовале само Немачка, Белгија, Француска, Хаити, Јапан, Либерија, Луксенбург, Монако Швајцарска и Тунис. За државе које нијесу потврдиле ревидирану бернску погодбу, остали су стари уговорни акти у важности док овој не приступе.

Начело је ревидиране бернске погодбе, да аутори и њихови прави насљедници, који припадају једној уговорној земљи, за своја дјела уживају онаква права, каква дотични закони иноземским ауторима признају или у будућности признали буду. Ово важи и за ауторе, који ниједној уговорној земљи не припадају за она дјела која су у једној земљи савеза први пут објављена.

Противно првобитном наређењу бернске погодбе, којим је (в. напријед наведени Art. 2.) одређено, да је уживање права заштите зависно од испуњења услова и формалности — ревидирана бернска погодба ставља у зависност уживање и вршење овога права од испуњења ма каквих формалности и од постојања заштите у изворној земљи дјела.

За вршење заједничких послова основан је међународни биро, предвиђен Art. 16 бернске погодбе од 1886, под именом „Bureau de l' Union internationale pour la protection des oeuvres littéraires et artistiques," који издаје периодичан часопис „Le droit d'auteur," као службени орган.

* * *

У Србији и Црној Гори није се као и у осталим земљама, осјетила потреба социјалног регулисања литерарних односа и заштите писца на њиховим књижевним производима. Сасвим појмљиво, јер књижевност није могла, нити је била развијена раније, какав је случај данас, нарочито у Србији. Кад се народни језик и народна књижевност, као израз карактера и душе народне почела у јачој мери развијати, почела се осећати и потреба заштите књижевне својине. У то вријеме прикупљене излазе из штампе народне умотворине, пјесме, приче. Како пак није било никакве заштите књижевних дјела, то су се други користили слободно прештампавањем туђих радова, без одговорности и накнаде. Већ шесдесетих година прошлога столећа, кад је наша књижевност узела већег маха, осјећала се у Србији потреба за заштитом књижевне својине.

Тако Вук Караџић упућује кнезу Милошу 6 априла 1860 године жалбу,[1] у којој тражи забрану прештампавања народних пјесама, (и осталих његових дјела), наводећи с каквим их је тешкоћама скупљао и писао, и с великим трудом их „путујући чак у Липиску и онамо се злопатећи у туђој земљи, штампао и издавао, па се сад људи налази, који, или не знајући шта је срамота или не марећи за њу према новчаноме добитку, ове пјесме које сам ја скупио и на свијет издао прештампавају и са њима тргују. У хришћанској Европи ово се зове књижевна крађа и забрањује се законима, у нас пак таковијех закона још нема“. Вуку је тада указала свестране помоћи држава, која је раније против њега војевала. Кнежева канцеларија преко министарства просвјете издала је налог тадањем цензару књига Кости Бранковићу, да не дозвољава „од сада никоме г. Вука у овдашњим штампаријама дјела његова ни сама за себе нити уз друго што прештампавати, или тако прештампана у Србију из други земаља уносити“.

Свако очекивање, да се регулишу односи литерарни, да се заштити право књижевника у нашој још неразвијеној довољно књижевности, изневјерило је. Законодавство од 1844 не говори о питањима ове врсте. Према томе може се поставити питање, да ли постоји у опште законских одредаба, које су у стању заштитити писцу привредно користовање производима његовог духовног рада. Ово питање може се ријешити путем извођења и

[1] Андра Гавриловић, саопштио („Наставник“ за 1911 стр. 365—366).

аналогије, дакле не непосредним путем. Из законске одредбе (§ 212 грађ. з.) закључујемо, да право сопствености има сваки грађанин на производе својих сила, које се оснива на самој природи. Ако квалификујемо књижевне творевине, право на њима, као сопственост, јер су и оне производ човјекових сила, то можемо књижевне производе подвести под законске одредбе, које говоре о праву употребе и уживања, праву заштите и тужбе (§§ 216, 217, 218, 219, 220, 221 грађ. зак.). Још теже је одредити права насљедника, пошто се не би из одредаба законских (§ 394 грађ. зак.) могло извести за њих право на заштиту, док им нарочити закон не би ту заштиту дао.[1]

Посебно законодавство о књижевној својини, које је једино у стању да свестрано и ваљано регулише литерарне односе и заштити радове књижевних радника, не постоји у нас, и ако је већ шесдесетих година прошлога столећа издато министарско наређење „докле се нарочитим законом“ не регулише књижевна својина, предсказивало, да ће се књижевни односи и заштита књижевних продуката нарочитим законом предвидјети, регулисати.

То је питање, чија се важност мора увидјети и без одлагања приступити његовом решењу. То захтијева интерес књижевних радника, који су код нас запостављени као можда нигдје друго, без награде, заштите и често остављени, да уступе своје интересе и права за незнатну цијену трговачком прохтјеву својих издавача, без којих и поред свега тога често не би били у стању, нити би смјели ризиковати, да се упусте у издање својих списа. То захтијева општи интерес, да се носиоци културе, књижевни радници потпомогну и законски заштите.

Напосљетку, здраво осјећање пијетета налаже племениту дужност, да се и потомцима једнога књижевног великана, скромна корист, једно стално признање осигура. Неоспорна је ствар, да слабо имовно стање, у коме се обично налази потомство наших књижевних радника, мора вријеђати здрави човечански осјећај. Док потомство једнога књижевника са знојем свога лица и великим напором, заслужује кору хљеба, зар је право, зар смије дозволити осјећај и племенито настајање нашега народа, да друга лица уживају и прибирају бесправно имовинске користи, без накнаде, од продуката књижевних радника, који су у своме идеалноме настојању жртвовали и интересе најближе своје родбине,

[1] Commentator, Ауторско право („Коло“ за 1901, стр. 216—217).

свога потомства, само да користе своме роду и створе нешто од вриједности и значаја?

Крајње је вријеме, да се у нас поведе озбиљнијег рачуна о књижевним радницима, да се заштити књижевна својина, књижевна дјела, која су продукат комбинаторског рада, духа и фантазије. Потребу заштите књижевне својине увидјели су одавно сви културни народи. И у нас се мора изаћи у сусрет духовним радницима, који своју снагу и способност стављају у службу, књижевности, образовања, науке.

Н. Шаулић.

О МАКЕДОНСКИМ СРБИМА

— СВРШЕТАК —

V

Језик македонских Срба. Удаљеност бугарскога језика од српскога. Иширков о „бугарском“ македонском дијалекту. Мишљење академика Белића. Проста истина о језику македонских Срба. Завршетак.

На једном другом месту ми смо одредили појам народности као скуп људи који говоре једним језиком[1]. Од свију елемената који су уношени у дефиниције појма о народности само језик даје све што је потребно за научну дефиницију појма о народности. Језик је плод свега онога што су наши претци преживели, он је најпоузданији чувар најстаријих и најразновrснијих традиција једнога народа. Језик је најпоузданије мерило општега културнога развитка једнога народа, јер се у њему огледају погледи народа на веру, морал, лепоту, на добро и зло, на све што се јавља као плод живота и рада једнога народа. Чак и материјална култура изумрлога народа може се одредити по језику. „Језик је копија душевнога стања једнога народа; он је она заједничка душа коју узалуд ван њега траже научари; он је онај „principe spirituel““. Језик се заједно с народом развија, мења, изумире; он покорава племена, народе, читаве расе. Све што је усвојило један свима заједнички језик ушло је у народну заједницу и све што је престало разумевати заједнички језик изашло је из народне заједнице.

Као што нема два човека који би подједнако о свему мислили, — нема такође два човека који би подједнако говорили. Ово је сасвим разумљиво. Од особина чула за примање утисака споља, од живчанога система, од непознатих, тајанствених центара у мозгу за прераду представа, једном речи од свију инди-

[1] Види: „Бранково Коло“, св. V, за март, 1912.

видуалних особина зависи како ће човек мислити, односно како ће говорити. На мисао и на реч утиче не само друштвена околина, него и природа у којој човек живи и начин живота и рада. У српским крајевима, где је очувана још чврста племенска заједница, као на пример у Васојевићима, човек човека познаје по језику из кога је братства, из кога је дела братства („трбуха“), из које породице и чак често пута из које куће, чији је „одељак“.

Тако и толико варира језик људи који живе у најтешњој заједници. Али колико разлика мора бити у једноме народу, колико мора у њему бити дијалеката, подијалеката, група говора, говора, провинцијализама! Ово дељење иде до распадања једнога народа на више народа; то је клица за рађање нових језика и нових народа. На срећу српско-хрватске народне заједнице ово разнарођавање, не гледећи на тешку историјску прошлост, није пореметило њене основе. Што се тиче исто тако бонога као и македонско-српско-хрватскога питања, о коме ми опширније говоримо на другом месту, нама буквално изгледају ненормални људи, који, под утицајем верскога фанатизма и тренутних политичких страсти, хоће од чисте народне заједнице да створе оно, што десет векова нису могли створити, — да на основу католицизма и православља и два стара племенска имена створе два народа од једнога и то не у оделитим областима, него у свима српско-хрватским земљама, где се становништво дели на католике и православне.

Што се тиче македонских Срба, кад је реч о њиховим говорима, онда се у већини случајева лаици служе сродношћу српскога и бугарскога језика. Ако би ова сродност била таква, да се прости људи једнога и другога народа могу споразумевати, сваки на своме родном језику, онда процес распадања старе југословенске заједнице не би био извршен и ми бисмо имали уместо два језика и два народа, српскога и бугарскога, — један, српско-бугарски, односно: српско-хрватско-бугарски. Онда, разуме се, сваки би спор био излишан у научном смислу, као што је излишан спор између Срба и Хрвата, јер би македонски Срби, као и остали Срби, чинили једну народну заједницу и са Бугарима. На жалост, процес распадања је извршен и не само прост Србин не може разумети Бугарина, него се ни школовани Србин и Бугарин не могу довољно и јасно споразумети, кад сваки говори на своме језику. Који се Србин није нарочито упознао са бугарским језиком, тај, на при-

мер, не може ни осетити ни појмити лепоту песме Ивана Вазова „Поздрачъ“:

„Вечерний здрачъ вълшебно було мятя
„Надъ долъ, надъ лѣсъ, над заберн чуки.
„Замлъква пиле; вѣтъръ спрѣ въ гората.
„Мълчатъ усойно потъмнѣли буки;
„Отъ нѣкой водопадъ шумъ иде, като плачъ,
„Въ вечерний здрачъ“. И т. д

Али поред свега тога бугарски језик је врло сродан српско-хрватском. Он се оделио од стабла стапањем туранскога бугарскога племена са српско-хрватским племенима у Бугарској од почетка VIII века. Кад ово он не би био, он не би састављао део зване југословенске групе језика; он би био словенски језик сам по себи, стојао би према српскоме, у најсрећнијем случају, као што стоје други словенски језици, пољски, руски, чешки. Што се ипак тако много удаљио у појединим, чисто бугарским пределима од српскога језика и што се развијао самостално, поред српскога језика, сасвим је разумљиво.

Не треба завиривати у прошлост а да човек види какве повреде наносе чистоти језика асимилирања народа у наше време или чак и проста мешавина народа. Победа једнога језика над другим то је завршетак борбе два различита духовна света, али победилац никад не излази читав из борбе; он је мање или више, зависи од отпорне снаге побеђенога, сам претрпео тешке ударе и потресе, понекад читав слом. Побеђени увек уносе у нови за њих језик део својих идеја, појмова, погледа а ово мења језик. „Трансформација језика, вели Лебон, биће у толико дубља у колико је виша разлика између расе која прима језик и расе која позајмљује свој језик“.[1] Између Бугара и Словена до VIII века није било ничега заједничкога, па је разумљиво што су побеђени унели толико разлика и што се источни део југословенскога језика толико удаљио од првобитнога заједничкога језика.

Овакав процес стварања једнога језика могли бисмо назвати революционарним, ма да су и овде потребни векови. Али осим овога постоји, као што смо видели, и други пут дељења језика најпре на говоре, затим на дијалекте и на послетку на оделите језике. То је мирни процес распадања у дугом низу векова. Оделите један део народа од опште народне заједнице тако да он не општи с њоме и скоро ћете, већ у првом поколењу осе-

[1] Цитирано његово дело, с. 72.

тити разлику у језику одељенога дела народне заједнице. Македонски архаички говори последица су вековне усамљености македонских Срба, али основна начела целокупнога развитка српско-хрватског језика остала су иста. Али ни македонски говори нису чисти од ових, како их ми назвасмо, револуционарних потреса, који су последица мешавине раса. Утицај грчкога, арбанашкога и турскога језика велики је. Турцизми су општи целом источном српском дијалекту, као и бугарском језику. И пошто турцизама има више у бугарском него у српском језику, јаки турцизми у македонским говорима могу лако завести у заблуду људе који се не разумеју дубље у познавању језика. Овај потрес од времена и мешања најјачи је у моравско-призренском српском дијалекту, у границама које је означио академик Белић; он и чини ону зону нашега језика коју неосновано присвајају себи Бугари до „граница Санстефанске Бугарске." Источне границе ове зоне и чине границу између српскога и бугарскога језика. „Даље од Софије не може Шумадинац разумети Бугарина", казао нам је академик Белић једном приликом.

Треба да чујемо сад професора Иширкова. Он је у својој књизи такође кодификовао гледиште бугарских филолога на „бугарски македонски дијалекат." Ево шта читамо тамо. „За жаљење је што је г. Цвијић занемарио филолошке радове научара; у њима би он нашао прецизно изложени македонски проблем односно језика. У детаљној студији проф. А. Теодорова Балана (Бугарина) о књизи Мисиркова „Македонска дела", он би нашао коначан одговор о језику македонских Словена. (Пропуштамо раније наведени цитат фамознога Мисиркова). На основу подробне филолошке анализе он је дошао до оваквога закључка: „Што се тиче језика који је историски доминирао и развијао се међу македонским Словенима, више од три четвртине Македонаца, од источних и јужних до западних граница Македоније, не показују ни једну особину српску, кад их са Србима упоређујемо, а упоређени са Бугарима, они не представљају ни један свој искључиви знак. Остала четвртина ових Словена, која је расејана по централној Македонији, имају у језику све карактеристичне знаке структуре језика којим говори бугарски народ. Али, с друге стране, овде (код ове четвртине) има идиотизама, који се делом употребљују у извесним месним наречијама бугарским, а делом су својствени српском народу или су се развили под утицајем српскога језика. Ови македонски

Словени, дакле, не могу припадати ни српском народу, нити каквом другом већ су везани (mais se rattachent) још само за бугарски народ. „По србизмима свога језика становништво централне Македоније личи на становништво које заузима извесне пределе“ око Тимока и Нишаве“.[1]

Ово је у главноме све што је бугарска филологија могла, служећи бугарској политици, изнети као доказ да македонски Срби говоре бугарски. Истина је осветљива; она се горко свети онима који се боре противу ње. Она се свети и професору Балану, који је секретар бугарске Екзархије, јер још нико не зна колико има у Македонији Словена, а камо ли да их је ко делио по говорима и тачно израчунао, да „3/4“ говоре „чистим“ бугарским језиком а „1/4“ са србизмима. Кад се навлаш затварају очи пред истином, онда се не осећа апсурдност категоричкога тврђења, да је „од источних до западних граница Македоније“ чист бугарски језик, а у „центру Македоније“ језик који чини средину између српскога и бугарскога!!

Проф. Иширков жали што академик Цвијић није поклонио своју пажњу овим бугарским „филолошким доказима“. Међутим њих је игнорисао и академик Кондаков. Дајући као и ми пресудан значај језику за решавање овога питања, он, академик Кондаков, каже, да о језику македонских Словена има да да свој суд његов друг по експедицији, петроградски професор славистике П. А. Лавров.

Нико нестрпељивије неће дочекати научни рад професора Лаврова од писца ових редова, јер је професор Лавров оличена савесност научнога радника. За сада се морамо задовољити једном кратком изјавом проф. Лаврова: „Заклоњени са запада Србима, удаљени од суседства са Аустријом, Бугари могу без сваке опасности радити у своме интересу на својој македонској граници. Они неће да чују за српске потребе и интересе. Међутим Македонија је таква област на Балканском Полуострву на коју немају само Бугари право. У Северној Македонији у свима погледима па и по језику — становништво је блиско к становништву српском“.[2]

За сада се морамо задовољити научним радовима младога

[1] Des Slaves de Macedoine, p. 36—37.

[2] Види „Извѣстія СПБ. Бл. Общ.“ за 1903. г. Бр. 3, с. 76. То је одговор проф. Лаврова на један спор између писца ових редака и уредника „Извѣстія“ Кораблева 1903. г. Види „Уставну Србију“ за 1903. г. бр. 251.

српскога академика А. Белића, који даје у главноме одговор на питање старога руског академика Кондакова о формацији језика македонскога до XIII века. Млади српски научар познат је као стриктан научар, који не меша политику с науком и његови су радови у истини радови професионалнога педанта — научара. А он ево шта вели у својим последњим научним радовима о „архаичним" српским говорима екавскога дијалекта до XIII века: „Сви дијалекти (данашње) Србије некад су чинили с поменутим дијалектима западне Бугарске (до Софије) и Источне Старе Србије (или Северне Македоније) једну целину, један језик." „Све фонетичке црте овога (моравско-тимочкога) дијалекта, изузимајући, разуме се, неколико говора у Македонији, — поклапају се с особинама српскога језика у епоси његовога развића у XIII веку. Осим тога треба имати на уму још и то, да ове црте нису само оне које се могу приписати само општем српском језику но и онакве које су се добиле у штоковском дијалекту и то као резултат самосталнога развитка овога дијалекта у току неколико векова свога оделитога живота." „У овоме дијалекту сачуване су црте и српске фонетике и српске морфологије на ономе ступњу развитка на коме су се налазиле у XIII веку. Разуме се, оне су доцније у току времена претрпеле различите промене, али за нас је важно, и ако правац овога развитка није општи с правцем који се примећује у другим српским говорима, што је полазна тачка једна иста за једне и друге".[1]

Белић не одриче извесни, доцнији утицај бугарскога језика на овај српски, призренско-моравски дијалекат који обухвата Северну Македонију. У њему има несрпских црта: члан, губљење падежа, губљење инфинитива, употреба „по" у компаративу и др., али, вели Белић, — „све су то црте које су се у историјско време развиле у македонским и бугарским говорима, а којих још није било у старословенском".[2] У оцени ових промена Белић се солидарише с гледиштем руског научара В. Н. Шчепкина који каже: „За време средњобугарске епохе појавио се и онај необично знатни процес, чији свршетак обележава почетак новобугарског периода. Ми имамо на уму јављање морфолошкога склопа који данас представља значајан елеменат бугарскога јединства:

[1] А. Беличь, Діалектологическая карта Сербскаго языка, СПБ. 1905. год., с. 18—19.

[2] А. Белић, О српским или хрватским дијалектима, Београд, 1908., с. 100—2.

губљење флексије, употреба постпозитивнога члана и образовање нових облика будућега времена. Ма како била велика практична вредност тих измена, које су створиле врло блиске друштвене везе, за одређивање првобитне сродничке везе словенских говора Балканскога Полуострва, оне не могу бити мерило. Те су промене, како се може мислити, добивене с почетка са стране: њихово брзо распростирање налази се у вези с образовањем другога бугарскога царства и брзим асимилирањем од стране Бугара романских елемената који су се находили јужно од Дунава. Ја сам гледао да покажем да су у тај процес морфолошких измена били увучени и први српски говори, који су се находили дуж бугарске границе".[1]

„Према томе, вели Белић, и за призренско-тимочки дијалекат мора се претпоставити, да су се на његовим границама у северној Македонији и западној Бугарској образовали мешовити, погранични српско-македонски и српско-бугарски говори из којих су се неки од тих почели брзо ширити заузимајући све већи простор. Отуда је дошло да се те црте, још са другим морфолошким цртама, употребљавају у призренско-тимочком говору без других знакова непосредне, материјалне мешавине. На тај се начин може објаснити, како су сви ти говори могли да сачувају: српски речник, српску фонетику, а у морфологији и синтакси, поред множине црта које их непосредно везују за српски језик, да изгубе неке своје необично важне црте и да их замене туђима".[2]

Разуме се, овакав одговор није пун. То признаје и сам академик Белић, који, на жалост, није довољно изучио македонске говоре. Ми смо уверени дубоко, да ће сваки савестан филолог (на жалост, њих као у сваком људском послу има и несавесних) који добро изучи македонске говоре, поћи много даље од академика Белића у доказивању да су македонски говори, говори српскога језика.

Наше уверење основано је на нашем непосредном општењу са Србима у Македонији, нарочито на непосредном општењу са Србима из Битољскога Вилајета из све три политичке групе, бугарске, грчке и српске. Ми се нисмо ограничили само општењем већ смо и скупљали етнографски материјал које нашем уверењу

[1] В. Н. Щепкинъ, Саввина Книга, СПБ. 1899 с. X—XI. Цитат по Белићу.
[2] Тамо.

даје и научни темељ. Ми се не решавамо да томе материјалу дајемо научну обраду, јер за то немамо стручне спреме; то је посао на првом месту стручних филолога.

Ово не значи да је нама лично потребно да нам стручна лица притеку у помоћ, не, јер наше лично уверење је непоколебљиво. Разумевање словенских језика даје нам право да читалац, био он учени слависта или обични смртни, верује да смо у стању одликовати свој српски језик од других словенских језика, па и од сроднога бугарскога. Узимајући језик као одлику једнога народа од другога, као једино правилну дефиницију појма о народности, ми разумемо језик као народно одличје у широком смислу — до граница могућности споразумевања. Према овоме, кад је реч о народној заједници, довољно је да се два сељака, сваки на своме дијалекту, могу споразумевати. Међутим, на срећу, у нашем језику нема говора, узимајући и говоре македонске, који би се један од другога толико удаљавао да би се осећала тегоба за међусобно споразумевање, као што је то код многих народа. Кад Битољчанин пева:

„Излегов да се прошетам
„Низ лозје, низ бело грозје.
„Там најдоф моме грајанче,
„Грајанче со бело фостанче,
„На бел ми камен седеше,
„Седеше бело ми грозје зобаше",

ни нама ни простом Србину није потребан ауторитет Вука Караџића да нам докаже, да је ово леп српски језик. Певањем ове битољске песме подједнако би се наслађавао и В. Караџић, и херцеговачки гуслар и дубровачка госпа, васпитана на песмама Гундулићевим, јер је она и по духу и по језичним облицима несумњиво чисто српска. Ми узесмо за пример градску битољску песму, „женску" песму, како би рекао Вук Караџић, јер по варошима се најјаче осећа кварење језика.

Узалуд бисмо наводили више примера из поезије македонских Срба, пошто се зна да је македонска народна поезија део наше опште народне поезије. Ми ћемо овде да станемо, да станемо и останемо с искреним и најдубљим уверењем да македонски Срби чине етнографску и језичну целину са осталим деловима нашега народа.

После свега што сам рекао, ја се уздам да уважена г. г. академици, др. Ј. Цвијић и Кондаков, неће тврдити оно што су

раније тврдили: г. Цвијић, да македонски Срби нису ни Срби ни Бугари већ „сродни и са Србима и Бугарима" а г. Кондаков да су час „родные" а час „родственные" Бугарима. Што се тиче уваженога бугарскога научара, др. А. Иширкова, ја сам у срећнијем положају. Срећа ме послужила да у времену, кад сам се старао да личним уверењима нађем ослонац у научним подацима, све сам ове мисли проверио у пријатељском разговору лично с њиме. Ти разговори су ме и охрабрили да са овим критичким проматрањима изиђем на јавност. Служећи се аргументима који су изложени у овоме критичком прегледу, у дугом разговору с уваженим софијским професором, ја сам дошао до закључка да се они не могу поколебати без нових научних података. Наш дуги пријатељски спор завршио је овај симпатични научар са речима: „Народи не живе од прошлости већ од садашњости".

Овде сам се сложио с уваженим г. Иширковим. Пропагандски успех Бугара од 1870 године међу македонским Србима управо је колосалан. Али ово је ствар практичне политике а не науке. Ја ћу на другом месту опширно говорити о практично-политичкој страни српско-бугарскога питања у Македонији, старајући се да га очистим од штетних политичких предрасуда, како бугарских тако и наших. Познавајући добро ову практично-политичку страну македонскога питања, ја би се могао њоме боље послужити него проф. Иширков за доказивање мога тврђења, али нисам хтео да мешам политику с науком. Држећи се у овоме критичком прегледу научне аргументације, ја сам увек полазио од несумњивих истина за које није потребан ничији ауторитет, па ни географски ауторитети академика Цвијића и проф. Иширкова, нити пак археолошки ауторитет академика Кондакова.

Да ово објасним са два примера из процеса образовања мога уверења, који могу бити од користи и стручним етнографима и стручним историчарима, ма да ја нисам ни једно ни друго. Прво село које сам посетио у Македонији било је Буково, крај Битоља, које је било и остало уз Грке. Нашао сам у овоме селу све оно што ми је изгледало као најкарактеристичније српско у мојим васојевићким селима. Од овога практичнога корака, који је био сасвим случајан први пут, ја сам, опет случајно, прешао у област историје.

Не као историчар већ као правник, по образовању, читао сам у Битољу, у централној Македонији, Законик цара Душана.

У овоме забаченом крају, где се културни живот Србина окаменио на ступњу културнога развитка Душанове Србије, Законик не само што ми је постао потпуно разумљив већ сам се понекад заборављао да ми је изгледало да сам се обрео у Душанову царству. Овде, у овоме конзервативном углу српскога народа, где је и сада као у средњим вековима трвење разних раса и култура, разумео сам средовечно српско законодавно тело, цар и Сабор, води нарочиту бригу о српским поданицима који нису Срби. Тамо сам разумео његову нарочиту бригу, запечаћену у Законику, о несрбима српским поданицима у српској царевини: о Власима, Арбанасима и Грцима, као и о Немцима и другим странцима. Власи и данас у Македонији већином живе номадским животом. Као тице селице о пролећу се крећу на север са својим стадима а о јесени на југ Македоније. Како би они били задовољни да су данас у сили одредбе Душанова Законика! Разумео сам у Македонији и бригу Душанову о Грцима који још до данас одржавају искре византиске културе у Македонији, као што су служили и културном развитку старе српске државе. Већ ко не би и из даљине разумео бригу Законика о вечито немирним Арбанасима, као и његову бригу о странцима којима је потребна државна заштита на путу и у свршавању својих послова. Пала ми је уочи једна ствар: велики цар, и ако у својим титулама помиње Бугаре, нигде у Законику о њима ништа не говори.

Јасно ми је било, да су македонски представници на Сабору, у Прилепу — Серезу, рачунали себе за представнике српскога народа и да ни великоме цару ни њима није потребно било уносити ништа у Законик о Бугарима, јер њих није било у Душановој Србији. Ако би их било и ако би они у правима и дужностима били изравнани са Србима, несумњиво је да би онако опширни и пажљиви законописац то напоменуо, али он њих не зна.

У Солуну, јуна 1912

Марко П. Цемовић.

ЛАЖИ

— Пол Бурже —

— наставак —

Она је заиста била узбуђена изговарајући те речи. Она је хтела да сазна, насигурно, не то да ли је Клод говорио рђаво о њој — погодила је да се то није десило, још при уласку младићевом, — него да ли Рене уме да чува тајне. Она је знала да, у љубави, опасни тренутци за несмотрене исповести су часови почињања и часови свршетка. Сигурни су само људи способни да ћуте кад им се нада или горчина прелива преко срца. Из одговора Ренеовог, оцениће целу једну страну његовог карактера; у плану лудачки брзе сплетке којој се већ приближавала, главни фактор беше поузданост младићева! Било је врло природно да се од првог дана разговарао с Клодом о страсти што се рађала у њему, — и он би то учинио да није наишао на Колету. За Сузану, која није могла рачунати на ову појединост, ћутање беше залога смотрености, што јој слатко паде на срце.

— „Нисмо говорили о вама кад смо били заједно“, рече младић; „али, како рекосте оно вече потпуно тачно, он је увек био склон жалосним љубавима, и носи са собом меланхолију таквога живота. Да сте га видели заједно са оном коју по несрећи воли сад?...“

— „То није разлог“, рече Сузана, „да се свети на другима удварајући им се кад стигне. Готово сам се наљутила једног дана кад се нађох за столом поред њега... Дознала сам да је говорио рђаво о мени, али сам му опростила“.

— „А сад Ларшер може говорити“, помисли кад Рене оде, обећавши да ће се вратити после три дана, у исто доба, са збирком неизданих стихова. И она се погледа у огледало потпуно за-

довољна сама собом. Овај састанак беше успео. Ставила је Ренеу до знања да ће тешко ићи с његовим примањем код ње; побудила му је неповерење према његовом најбољем пријатељу; залудила га је до краја. „Мој је“, рекла је у себи, и, овог пута била је искрена у својој дубокој радости.

X

У замци.

Сузана је мислила за себе да је врло лукава, и она је то била, али сувише вешто лукавство обрће се понекад против свога циља. Навикнута да меша љубав са љубакањем, она није знала за великодушност и искреност осећања у бића тако младог као што беше оно које се беше допало њеној ћуди у пола фантастичној, а у пола сенсуалној. По њеном рачуну, подмукла реч устремљена против Клода требала је да Ренеу изазове неповерење према овом човеку. Она, на против, изазва у песнику несавладљиву потребу да говори са Ларшером. Болело га је што је овај имао неправедно мишљење о Г-ђи Морен. Ко од нас није познао у својој двадесетпетој години ту жељу да наш најбољи пријатељ дâ у свом поштовању једно место жени коју волимо? Она је толико исто јака колико у четрдесетој години мудра жеља да се сакријемо најпре од тог истог пријатеља. Прво што Рене учини, у самом тренутку кад остави Сузану, би да управи своје кораке ка Варенској улици. Није био код Клода Ларшера од дана кад је срео Колету, и, гурајући тешка главна врата, па затим прелазећи преко пространог дворишта дома Сент-Еверта, не могаде се уздржати да не упореди ове две посете. Делило их је мало времена, али колики бездан! Младог човека тресла је она слатка грозница која онемогућава свако размишљање. Он не рече у себи да га његова богородица врло вешто води одвећ далеко, одвећ брзо. Њему би слатко само да потврди ову страшну брзину у напретку своје љубави. Та брзина му је откривала јасније снагу. Осећао се тако лак, тако срећан, да је хватао по два басамака, пењући се уз степенице, као што је радио некад, код своје мајке, још као дете, кад се враћао из завода, суботом, пошто је добио најбољу оцену. Слуга га уведе овог пута без најмање тешкоће, али са тако отомбољеним лицем ожалошћеног црквењака, да га Рене запита: шта му је?

— „Је ли то паметно, господине“, уздахну Фердинанд махнувши главом. „Господин је у соби већ четрдесет осам часова;

није спавао шест часова, него пише, пише!... Ах! господин треба да примети господину да ће се скрхати тако... Зар не може радити по мало сваког дана, тако, лепо, као ми сви, и уживати малчице док је жив?“

Ово јадиковање паметног слуге спреми Ренеа на један призор који је познавао добро: на призор ћелије, где је владала Колета, преображене у лабораторијум рукописа. Он уђе. На кожном дивану, место љупке и перверзне глумице, вукли су се листови, бачени тамо амо и исписани крупним, неправилним рукописом импровизаторовим. Комади исте хартије, згужвани, покривали су под. Камин је био пун раширених коректура; а, за столом, Ларшер је радио, обучен ђаволски, у упрљаном жакету, где није било дугмади; ноге је држао у отрцаним папучама; око врата је везао неку машну као уже; косе је рашчупао, а браду није бријао већ три дана. Боем, више него немаран, из првих дана његове младости појављивао се стално у лажном светском човеку с претензијама на елеганцију, сваки пут кад год би га велики напор враћао његовој правој природи. А ови напори долазили су често. Као сви књижевни радници којима је време једини капитал и који не организују своје животе према томе, Клод је био стално у закашњењу с послом и новцем, нарочито од тренутка кад га је његова веза са Колетом гурнула у најубиственије трошкове, у трошкове што их чине младићи са љубазницима које не издржавају. Глумица је имала, поред своје плате из позоришта, двадесет хиљада динара доживотне ренте коју јој је завештао њен бивши љубазник, неки велики руски властелин, што је погинуо у једном нихилистичком атентату; али кола, букети, ручкови низали су се, тражећи банкноте и опет банкноте. Потрошио је што је добио од своје две драме, и сад је зарађивао те несрећне хартијице прегрејавајући свој мозак у времену које би уграбио између тих порочних разузданости.

— „Видите“, рече он подижући своје убледело лице и стежући руку Ренеу својом грозничавом шаком, „опет на посао!...“ Треба ми да избацим петнаест подлистака одмах... Јединствен посао са Париском Хроником, новим листом на осам страна који Обри финансира! Дошли су ономад, да ми траже роман. Два динара ред. Рекох им да ми само треба да препишем... Мој брате, једне једине речце написане нисам имао... Али дође ми на ум једна мисао! Прерадити Адолфа на модерни начин, с нашим опаскама, нашом бојом, нашим осећањем средине... Има

да се смандрља, збркља! Ах, кад би само то било! Али знате ли како је тешко писати са свим ужасом љубоморе у срцу?... Седим за столом, хоћу да нашкрабам једну реченицу; једна мисао појављује се, хоћу да је ухватим... Деде сад! Један глас ми рекне изненада: — Шта ради Колета?... — И ја остављам своје перо, и мени је тешко, мени је тешко... Ах! како ми је тешко! Балзак је тврдио да је мерио колико човек потроши мождане субстанце за једну ноћ љубави... За пола књиге... И додавао је: — Нема жене која вреди две књиге годишње... — Да глупости! Физичка љубав не троши уметника; већ та брига, та фикс-идеја, то вечито лупање срца!... Може ли се мислити и осећати у исти мах?... Треба бирати. Иго није осећао ништа, никад; па ни тај исти Балзак. Да је волео своју Г-ђу Ханско, трчао би за њом кроз целу Европу, бринући се за своју Људску Комедију колико ја за ово ђубре..." И он скупи листове растурене по свом столу. „Мој јадни Рене", продужи изнурено, „чувајте ваш прости живот. Надам се да се нисте упетљали у позиве и посете тим пузавицама које сте срели код кнегиње".

— „Начинио сам само једну посету", одговори Рене. „Погодите код кога?... Код Г-ђе Морен". Кад изговори то име, осети се сав узбуђен. С нехотичним усхићењем љубавника који дошав на говор о својој драгани бежи од тог разговора и одбија критику, као што би руком одбио опасни вршак ножа, додаде затим: „Је л' те, да је обожавано лепа и љупка? Па онда с мислима тако узвишеним?... Мислите ли тако исто рђаво и о њој?..."

— „Пхи!" рече Клод, који је слушао равнодушно Ренеа, заузет својом сопственом муком, — „кад би се претресла њена прошлост или њена садашњост, нашла би се свакако каква брука. Краставу жабу коју кнегиња из вилинских прича пушта из уста, све жене имају у срцу".

— „Па ви знате нешто о њој?" упита песник.

— „Ја?" рече Клод кога зачуди сув нагласак свога пријатеља. Погледа у младића, и разумеде. Како беше добро упућен у велики париски полусвет, познавао је одавно шта се говори о односима Сузане с бароном Деforжом, и веровао је у тај глас, с безазленошћу својственим човекомрсцима, због које одмах примају клевету као могућу. За тренутак, он оклеваше да бар обавести Ренеа о томе шта се говори. Али не рече ништа. Да ли из обазривости и да не би добио непријатеља у Деforжу, у случају да Сузана сазна шта је казао, па да то достави барону? Из са-

жаљења да ће његов говор ожалостити Ренеа? Из свирепог задовољства да добије једног друга у затвору, — јер између Сузане и Колете, која је вредела више? Ко ће утврдити бескрајно сложене побуде којима је производ каква изненадна воља? У сваком случају Клод, после неколико секунада и као тражећи по својим мислима, доврши своју реченицу овако: „Да ли знам шта о њој?... Ни малчице. Ја сам стручни women-hater како пишу Енглези... Ја је познајем само из виђења, а видео сам је готово свуда и оценио у осталом да је мање глупа него већина њих... Истина је да је врло лепа...“ И из злурадости или да би испитао донекле срце Ренеово, додаде: „Честитам!...“

„Говорите ми као да сам заљубљен“, одговори Рене, а лице му се зацрвене од стида. Ушао је у намери да похвали Сузану пред својим пријатељем, а ето где подсмешљив тон Клодов пресече ову поверљивост, на самим његовим уснама, као неко наоштрено и хладно сечиво.

— „Ах! ви нисте заљубљени?...“ прихвати други, зацеревши се пакосно. Затим, изненадно, лепим покретом душе, како је могао кад би у њему превладала његова права и прва природа, рече: „Пардон!“ и стеже руку младићеву. Он прочита у његовим очима да ће та реч и тај покрет изазвати један излив; он га заустави: „Не причајте ми ништа... Ви бисте ме омрзли после... Ја бих вас данас рђаво саслушао! Мени је тешко те сам заједљив...“

Тако, чак и погрешан маневар Сузанин обрну се у корист њеног плана да замађија младића. Једини човек чијег се непријатељства бојала, решио се сâм да не говори ништа. Како је Рене осећао потребу да олакша своје препуно срце, исповедајући се некоме у коме је имао поверења, обрати се Емилији, а сирота Емилија, из безазлености сестринске таштине, била је још унапред саучесница непознатих догађаја које је назиравала, у очима свога брата, као крунисаног светим венцем аристократије. Још сутрадан по забави код кнегиње, разумела је добро, по причи младићевој, да је Г-ђа Морен једина која му се стварно допала од свих жена што их је срео то вече, и погодила је да је та жена једина на коју је песник произвео личан и жив утисак. Мајке и сестре имају као неко особено чуло за распознавање ових нианса. Није јој требало много да се труди, па да примети Ренеову забуну за цело то време. Везана за њега двоструком везом: душевне сличности и љубави, ниједно осећање није могло проћи кроз то братско срце а да не одјекне у њој. Она је

видела да је Рене заљубљен, јасно као да је она, сакривена, присуствовала обема посетама у улици Мирило. И ова љубав ју је задивила да се није осетила љуборна, као што је била раније суревњива, колико и узнемирена, због везе њеног брата са Розалијом. Логиком, која је својствена женама, она дође до закључка да је врло природно што је песник почео да облеће око жене која није слободна. Она је сматрала да изузетним људима треба и изузетан живот и морал. Она је још осећала да та љубав према једној великој госпођи неће јој узети никад ништа, а задовољиће сујетне снове за њен идол. Љубав према Розалији учинила јој се, на против, као крађа њене сопствене нежности, јер јој је Розалија наличила, јер је била из њеног света, јер ју је, најзад, Рене могао добити само оженивши се њоме и створивши нови породични живот. Она се тако обрадова у потаји кад сазнаде за нову љубав свога брата. И она је желела да јој Рене новим исповестима допуни одмах оне прве које јој је учинио кад се пробудио, само неколико часова после забаве код Г-ђе Комов. Те исповести не беху дошле, а она их није изазивала. По свем њеном лукавству, предосећала је да ће јој Рене отворити срце доцније, са̂м по себи и све потпуније. Она је очекивала дакле, вребајући у дну његових очију, где је познавала врло добро сваки поглед, знаке оне усхићене радости која је као грозница среће. Ћутала је у толико више што је виђала Ренеа само у присуству Фресноа. Кукавички, како је то обичај кад човек хоће да затури трат, песник је одлазио из куће чим се дизао, а враћао се тек у време ручка. После је бежао поново до вечере, па је излазио из куће опет само да избегне сваки сусрет са Розалијом. Са̂м професор није примећивао ништа у тој промени уобичајеног живота, толико је био расејан. То пак није био случај са Г-ђом Офарел, која се дошав две вечери узастопце са обе ћерке и не сретнувши онога кога је сматрала по праву својим зетом, није уздржавала да истакне то необично осуство:

— „Г. Ларшер“, рече она, „представља Ренеа дакле каквој новом кнегињи свако вече, те га не видимо више никако овде као ни код нас у осталом?“

— „Заиста“, потврди Фресно, „не види се више. Где је отишао?“

— „Поново је почео рад на свом „Савонароли“, одговори Емилија, „те проводи своје вечери у Библиотеци.“

Сутрадан после овог разговора, а то беше тако исто дан после друге посете Сузани, верна сестра уђе рано у собу свога брата да му све исприча. Нађе га како спрема више листића јапанске хартије коју му је једном поклонила. Мислио је да препише, што је лепше могао, своје стихове које је хтео читати Г-ђи Морен. Сто је био покривен страницама, које су испуњавали неједнаки редови. То беху његове песме које је већ био прелистао. Емилија му исприча своју невину лаж, а он је пољуби, сав весео говорећи јој:

— „Како си лукава!“

— „Ја сам твоја сестра и ја те волим,“ одговори она; „проста ствар“. И узимајући неколико растурених хартијица, додаде: „Заиста си одлучио да спремиш једну књигу?..“

— „Не“, рече он, „али морам да читам нешто изабраних стихова једној госпођи...“

— „Г-ђи Морен?“ рече Емилија живо.

— „Погодила си“, одговори младић, збунивши се донекле. „Ах! да знаш!..“

И тада наста поплава згомиланих таласа исповести. Емилија мораде саслушати одушевљену похвалу Сузане и њених најситнијих манира. Рене јој је говорио у истој реченици о божанственој племенитости мисли у те жене и облику њених ципелица, о њеној дивној интелигенцији и свиленој материји, којом је превучен њен блок за писање. Емилију није чудила та детињска забезекнутост пред утанчаном раскоши, забезекнутост која се спајала с највећим песничким одушевљењем да састави његову љубав. Зар и она сама, у својој нежности према рођеном брату, није удруживала највеће амбиције уз најситније жеље? Она је желела, на пример, готово с истом ватром, да он има генијалности и коња, да напише Childe Harold-а и да имадне четири хиљаде ливара прихода лорда Бајрона. У томе је и она била плебејка, исто толико наивна колико и он, од оне расе која се да̂ извинити, плебејка на крају крајева, јер меша стварну аристократију срца са привидном аристократијом спољних облика живота. Кад човек припада породици која је познала душевне притиске зараде, ова друга аристократија му се лако чини као услов оне прве! Стога појединости, које би откриле једном злобном посматрачу да Рене воли Сузану због њеног спољњег украса, а не због ње саме, допадоше се Емилији

место да је увреде, и она се тако лепо сроди са страшћу свога брата, да му рече кад га остави:

— Ако те ко потражи, казаћу да ниси код куће... Буди сигуран, ја ћу умети одбранити твоја врата... Али, ти ћеш ми показати стихове коју ћеш читати... Изабери их само лепо.“

Овај посао уређивања и преписивања заузе младића и допусти му да на миру дочека дан своје нове посете у улици Мирило. Самотни часови, пресечени тек разговором са Емилијом, пролазили су тихо и чудно меланхолично један за другим. Час би се слика Сузанина појавила пред њим, врло слатка. Оставио би своје перо, и предмети који су га опкољавали у његовим радним седницама, губили се, као у маћији. Место црвених зидова његове собе, излазио му је пред очи мали салон Г-ђе Морен. Више није видео своје драге Алберте Дирере, своје Гистове Мороe, своје Гоје, своју присну библиотеку, где је Имитација[1] била до Госпође Бовари, где се два црна гола дрвета из баштице извијала ка небесном плаветнилу... А Сузана беше поред њега са својим малим и меким покретима, са својим држањем главе, извесном нијансом светлости у злату своје косе, одсевом свога лица и својом ружичастом провидношћу. Ово привиђење, које није имало ничега заједничног с каквом бледом и нематеријалном утваром, говорило је чулима Ренеовим тако да је потребно разумети колико понашање Г-ђе Морен крије у њој праву жену, сладострасну и утанчану куртизанку. Он није давао себи рачуна о томе, и, поред свега што је жудео за њом физички до лудила, веровао је да према њој гаји само етеричан култ. То је појава сентименталног заноса доста честа код невиних људи; она их гура, као плен без одбране у најглупље обмане. Због ове неспособности да оцене своје сопствене осећаје, постају још неспособнији да оцене мајсторију жена које покрећу у њима све благо скупљено у животу. На супрот, песник је постајао потпуно свестан, кад је слика Сузанина уступала место лику Розалијином. Претурајући без реда своје хартије, наилазио је непрестано на по неки лист, у врх кога је био написао детињски: „Цвету“. Тако је звао Розалију у времена већ далека кад ју је волео; тада јој је писао по какву песмицу готово сваког дана говорећи јој:

О ружо чистоте и срца!

[1] Имитација Исуса Христа, јединствено дело у свом жанру из XIV столећа које се приписује Томасу А. Кемпис. Пр.

на крају сваке песме. Кад год му падоше под очи стихови слични овом стиху, морао је оставити перо; ствари око њега губиле се поново, али овог пута да уступе место једном мучном привиђењу... Приземље, где је био стан Офареловић, излазило је пред њега, хладно и ћутљиво. Стара мајка корачала је тамо амо међу својим мачкама. Анжелика је прелиставала енглески речник, а Розалија га гледала, њега, Ренеа. Да, гледала га кроз простор, очима без прекора али пуним бескрајне жалости. Знао је као да је био поред ње тамо, и бол њене љубоморе, и да је она погодила његову тајну. Без тога, нашто би се онако плашио да изиђе пред очи девојчине? Ах, да је могао отићи да јој каже: „Останимо само пријатељи!.. Његова дужност је била да тако поступи. Савршена лојалност је једино средство које човеку остаје да остане поштен пред својим рођеним очима у тој љубавној суши кад срце извршава лажно банкротство. Затим он одбаци ову лојалност из слабости где је било колико егоизма толико и жалости. Узимао је поново перо, говорио је себи, као што је радио првог дана: „Добимо времена“, и покушавао да ради. Морао је рад прекинути изнова. Осећао је како Розалија пати. Мислио је на ноћи које је она проводила плачући, јер је познавао све навике тог безазленог бића које му је дало цело своје срце. Врло често му је причала да јој је остајала само ноћ да се преда својим мукама кад би оне биле врло велике... Тада је наслањао своју главу на руке и говорио у себи: „Је ли то моја погрешка?... докле привиђење не би прошло.

Један закон наше природе тражи да наше страсти буду у толико јаче у колико сусрећу више препрека. Због тога грижа савести због Ренеове издаје према сиротој Розалији будила је у њему још више сласти кад је пошао на састанак који му је заказала Г-ђа Морен. Она га је чекала, са своје стране, с нестрпљењем готово грозничавим, које је чудило њу саму. Вребала је младића при својим разним изласцима у варош, затим у Опери кад је петак дошао. Да је срела његове очи, управљене на њу са оним безазленим обожавањем што компромитује толико исто колико и само признање, рекла би: „како је несмотрен!..“ Како га не виде, обузе је сумња, те њена ћуд порасте до свог врхунца. Толико је та посета потресала, да ју је сматрала за одлучну. Тада је по трећи пут примала Ренеа, и, од ова три пута, два су била без знања њеног мужа. Није могла ићи даље, због сво-

јих млађих. Пол јој је рекао пре два дана, не подразумевајући ништа рђаво:

— „Разговарали смо о Рене Венсиу, Деforж и ја. Није на њега учинио добар утисак. Збиља, боље је да се држе на пристојном одстојању писци чијим се делима свет диви...“

Да се слуга који је пријавио песника нашао у трпезарији у тренутку кад је Сузанин муж изговарао ову реченицу, она би била приморана да каже нешто. Тај случај може се десити сутра, прекосутра. Стога је била себи дала реч да ће у разговору наћи начина да закаже Ренеу састанак ван своје куће. Одмах је дошла на мисао да начини какву шетњу с младићем под изговором да види које знаменито место: да се сретну например у Нотр-Даму, или у каквој старој цркви подалеко од Париза где би били заклоњени од сваке опасности. Рачунала је да ће наћи неколико стихова, међу оним што јој Рене буде читао, помоћу којих би изазвала тај састанак, не одајући се. Она је, тако решена, чекала Ренеа, опет у тоалети за улицу, јер није остављала од јутрос, кад је била на неком венчању, своју модру хаљину, нешто мало украшену, која јој стојала као хаљина за забаве — толико је Сузана истицала округлину својих груди, својих рамена и облину свога струка. Тако обучена и седећи на ниској наслоњачи која јој је допуштала, да покаже, заваљујући се малко, дивну пругу свога тела, замоли младића после неизбежних баналности при сваком почињању разговора, да започне своје читање. Она га је слушала како рецитује своје песме, не чудећи се особеном нагласку, нешто певуцкавом, нешто отегнутом, што је у обичају данашњих књижевних кругова. Њено непомично лице и њене велике разборите очи изгледале су као да одају најдубљу пажњу. Понеки пут само, усуђивала се — рекао би, против себе саме — да избаци по једно: „Како је лепо!..“ или: „Хоћете ли поновити те ту стихови, ја их тако волим!..“ У ствари, стихови песникови били су јој толико исто равнодушни колико и неразумљиви. Да би се ушло чак и површно у дело једног модерног уметника — који у себи има стално још и једног критичара и научара, — потребно је имати развијен дух који се налази само код једног малог броја жена из великог света, а то су само оне које су довољно заљубљене у духовите ствари да налазе времена за читање и мишљење у сред живота, сасвим супротног студији и размишљању. Оно што је напрезало лепо лице Сузанино и кочило њене плаве

очи била је жеља да не пропусти неопходну реч, од које је зависио њен план. Али су се стихови низали за стиховима, станце за сонетима, не дајући јој оно чим је хтела оправдати, на обичан начин, обрт који је хтела начинити у разговору. И каква штета! Јер очи Ренеове, те очи које су се дизале непрестано са хартије; његов глас који се с тренутка на тренутак завијао као у неки вео; дрхтање његових руку при превртању листова, све је откривало да је комедија дивљења поезији опијала до краја у њему Трисотена[1] који живи у сваком писцу. Најзад, оста само још један комад!... Та песма коју је песник оставио за свршетак, као своју најмилију ствар, носила је наслов које даде Сузани оно што је тражила: Очи Ђокондине.[2] То беше доста дугачка песма, пола листа — физичка, пола дескриптивна, у којој је писац мислио да се покаже оригиналан што ће поређати у звучним стиховима општа места које је наше доба умножило око овог ремек-дела. Можда треба видети просто у овом портрету једне талијанке студију најслободнијег натурализма и највеће технике, једну од оних борби против заната што изгледа да је била главна брига Леонардова. Није ли он хтео схватити несхватљиву ствар, физиономију у покрету, и насликати нешто што је само једна нијанса које одмах нестане, прелаѕ озбиљних уста у осмејак? У сваком Случају је Рене, детињски поносан што његово име личи на име онига којим се назива најсуптилнији уметник у Обнови,[3] збио ту у тридесет строфа целу философију природе и историје. Он би дао, за овај трули лонац симболички све сцене из Каваљера, који је био само природан и љубаван — две особине којим се диве само којекакве шврће! Те како би очаран кад му Г-ђа Морен рече:

— „Ако могу себи допустити избор, мислим да би ми се та песма највише допала... Како ви осећате уметност! С уметником таквим какав сте ви треба видети ремек-дела великих сликара. Сигурна сам кад би отишла у музеј у вашем друштву, ви би ми показали у сликама толико ствари које погађам не разумевајући... Ја сам, често и врло дуго, седела у Лувру, али сасвим сама.

Она очека. Откако је Рене био почео читати ову последњу

[1] Трисотен је лице из Молијерове комедије Учене жене, смешан тип претенциозна, духовита, песника што чита своје песме у кружићима који су спремни да му увек пљескају. Пр.

[2] Позната слика Леонарда да Винчи, које је нестало прошле године из Лувра.

[3] На француском пише се истим словима Венси и Винчи. Пр.

песму, говорила је у себи: „Како сам била глупа да се тога раније не сетим!...“ док је мигала својим трепавицама као да задржи што боље занос од лепоте. Рекла је оно, мислећи да он неће пропустити сигурно прилику да је тамо види. Он би јој предложио да заједно оду у Лувр, на што би она пристала пошто би се бранила вешто и довољно. Она спази питање на његовим устима, као и то, да га он није смео поставити. Стога она продужи:

— „Кад ме не би било страх да вам крадем ваше време?...“

Затим, с једним уздахом: — „У осталом ми се познајемо врло мало“.

— „Ах! госпођо“, рече младић, „чини ми се да сам ваш пријатељ одавно?“

— „Јер осећате колико сам мало кокета“, одговори она с једним добрим и простим осмехом. „И хоћу да вам то докажем још једанпут. Хоћете ли ми показати Лувр једног дана идуће недеље?“

XI

Изјаве.

Састанак је утврђен за идући уторак, у једанаест часова, у Четвртастом Салону. Док ју је фијакер носио ка старој палати, Сузана је срачунавала, по други пут, опасне стране овог јутарњег забушивања. „Не, то није баш паметно“, закључи она. „А да Дефорж зна да сам изашла? Ихи! Ту је зубни лекар... — Па ако набасам на каквог познаника? То је готово немогуће... — Онда ћу испричати управо оно што је потребно од истине“. Ту је био један од њених великих принципа: лагати што је могуће мање, ћутати много и никад не расправљати доказане ствари. Она је замишљала како „говори своме мужу, па и самом барону, ако то буде потребно: „Попела сам се случајно у Лувр, јутрос. Срећним случајем наиђох на младог песника кнегиње Комов, који ми је показао неке ствари по музеју... Како је интересантан!... — „Да“, одговарала је самој себи, „први пут, то ће проћи... Али би било лудо понављати то често...“ Тада је обузеше друге мисли, које нису биле толико суве и позитивне. Очекивање шта ће све дати то виђење са Ренеом узбуђивало ју је дубље него што је хтела. Изигравала је пред њим богородицу, а сад је долазио тренутак да сиђе са олтара, где јој се младић побожно дивио. Њен женски инстинкт дао јој један дрзак план: довести песника до

изјаве љубави, одговорити признањем својих осећања, затим побећи од њега као да је гризе савест, да би тако омогућила обрт који јој се најбоље допадне. Овај план је требао да узбуни срце Ренеово, да спречи у њему свако расуђивање, а њу да разреши кривице од које било будалаштине. Био је дрзак, али вешт и, изнад свега, прост. Па ипак није био без стварних тешкоћа. Ако би песник посумњао и за тренутак, све би пропало. На ту мисао Сузани залупа срце. Колико жена нашло се, као она, у том чудном положају: метну најсложенију лаж у службу своје искрености тако да морају и даље изигравати своју неприродну улогу да би њихов прави осећај добио задовољења! Кад људи за које су ове жене у нежној лицемерности одиграле ову улогу, открију ту лаж, они падају у таква огорчења и гађење која доказују довољно колико таштина прави основ готово свакој љубави. „Шта ту!“ рече у себи Сузана, „дрхтим као девојчица из пансионата!...“ Она се осмехну на ту мисао која јој паде слатко, јер јој доказа још једанпут истинитост осећања које је имала и осмехну се поново у тренутку кад, сишав са свог фијакера, пређе квадратно двориште и виде на великом часовнику да је дошла тачно на време: „Увек девојчица из пансионата!... понови она у себи. За тим је обузе неко време страх, на мисао да ако Рене стигне, иза ње, видеће је како мора да пита чувара куда се улази у музеј, она која се хвалила пред младићем да ту долази непрестано. Она није овде три пута у животу ступила ногама, својим финим ногама које су прелазиле пространо двориште у испупченим ципелама тако сигурно као да су знале пут од вајкада. „Како сам као дете!“ прихватао је унутрашњи глас Дефоржове ученице, што је изучила живот као какав стари дипломат. „Он је горе, чека ме, већ има пола сата!“ Не могаде се уздржати а да не баци око себе један испитивачки поглед, питајући послужитеља за обавештење. Њено предосећање жене која тражи да се допадне није је преварило, и тек што изби на врата која воде од Аполонове галерије у Четвртасти Салон, кад спази Ренеа, наслоњена леђима на пречагу, под дивном декоративном сликом Веронезовом што представља Мадлена пере ноге Спаситељеве, и пред славном Свадба у Кани. У својој детињастој стидљивости, сироти дечко мислио је да му треба нагиздати се што је лепше могао идући у сусрет овој жени, која је за њега била, поред богородице, „Жена из Великог Света“ са великим словима — врста неодређене и химеричне битности што лебди пред очима многих

младића из грађанског сталежа и представља им чудни збир њихових најнетачнијих мисли. Био се стегао у један тесан реденгот. Мада је јутро било хладно, није носио горњи капут. Имао је само један такав капут, али тај капут, како је поручио у почетку зиме, није рађен код кројача где га је одвео његов пријатељ Ларшер. Са својим потпуно новим цилиндром, новим рукавицама и новим ципелама, држао се готово као слике у базару, што је било у смешној супротности с његовом романтичном физиономијом. Да се начинио још смешнијим, Сузана би нашла у том смешном изгледу разлоге да га жели још више. Заљубљене жене такве су. Она пак виде одмах да се он плашио да не буде довољно леп да би јој се допао, и заустави се један тренутак на прагу од врата, да би се науживала у страху који је изражавало безазлено лице младићево. А кад је он спази, како му изненадно навали сва његова крв у то лице које је окружавало меко злато његове плаве браде! Како сину тамно и уплашено плаветнило његових очију! „Срећа је што нема никог да га види како ме дочекује", помисли она; али бела светлост која је падала са стакленог тавана у салон осветљавала је, поред њих, само сликаре, који су били у послу око намештања њихових ногара и степеница за свакодневни рад, и туриста, с упуствима у руци. Сузана, која се једним простим погледом увери у ову самоћу, предаде се уживању у Ренеовој забуни. Младић се упути к њој, и, гласом који се гушио од узбуђења, рече јој:

— „Ах! Ја се не бих никад надао да ћете доћи..."

— „Па зашто?" одговори она невино и зачуђено. „Зар мислите да сам неспособна да устанем рано? Али кад идем у посету мојој сиротињи, ја сам готова и обучена већ од осам сати..." И то је тако казала!... Тоном скромним и веселим у исти мах, тоном човека који не мисли да прича нешто изванредно о себи, толико му то изгледа природно кад је тако; тоном официра који би рекао: „Кад јурнусмо на непријатеља..." Смешно је било што она никад није у свом животу прекорачила праг каквог сиромашка. Она се страшила од беде као од болести, као од старости, а њена великосветска себичност није готово знала за милостињу. Али онај који би, у овом тренутку, разголитио њену себичност пред Ренеом, учинио би се младићу као најсрамнији богохулник. Она заста један тренутак, избацивши ту фразу непосвећене милосрдне сестре, да ужива у утиску који је учинила. Ренеове очи су изражавале ону блажену веру што изгледа овим лепим глумицама као

врло законит дуг. Ономе који би им одбио тај дуг, оне би рекле искрено да је без срца. Затим, као да је хтела избећи дивљење које вређа њену простоту, прихвати:

— „Ви заборављате да сте мој вођа данас. Ја ћу се начинити као да не познајем ништа од свих тих слика. Видећу да ли ћемо имати исти укус“.

— „Боже мој,“ помисли Рене, „само да јој не покажем какву слику која ће јој створити рђаво мишљење о мени!...“ Најобичније жене одликују се тиме што могу, само ако хоће, да метну тако једног човека који је са сваке стране виши од ње у то осећање инфериорности. Али су већ ишли њих двоје; он ју је водио пред ремек-дела, за која је мислио да ће јој се морати допасти. Велике и мале дворане овог драгог музеја познавао је он врло добро. Није било ниједне слике ту, за коју му се не би везивао спомен каквог сна из његове младости, што је прошла сва китећи сликама лепоте присну капелу коју носимо сви у себи пре двадесете године, — чиста капела коју наше страсти врло брзо преобрате у јавну кућу. Колико је пута дошао да се моли пред оне бледе, оне племените фреске Луинијеве[1] што шире своје побожне сцене у тесној соби, поред Четвртастог Салона, кад је желео дати својој поезији сладак чар, широк и разнежен манир старог ломбардиског маестра! Суво и силно Полагање на крст од Мантење,[2] у другој дворанции, при уласку у велику галерију, део одвојен од величанствене слике из цркве Сан Зено у Верони, сладило је његове очи читаве часове, као и најдивнија слика Рафаелова, свети Ђорђе што задаје аждаји један тако силовит удар мачем, — идеални јунак у ставу да мамузне свога белог коња у ружичастој опреми, на ливади зеленој и свежој, као младост, као нада. Портрети су били нарочити предмет његових усрдних посета, почев од портрета Холбенових,[3] Филипа де Шампењ,[4] Тицијана,[5] па до оне фине и тајанствене жене, коју списак слика придаје просто венеци-

[1] Луини, сликар миланске школе, ђак Леонарда да Винчи (1460—1540). Пр.

[2] Мантења, сликар талијански, рођен у Падови (1430—1506). Пр.

[3] Хамс Холбен (1493—1554), чувен са своје познате слике Смрт коловођа и фрески у базелском гробљу.

[4] Шампењ, један од најодличнијих француских сликара из XVII века. Пр.

[5] Тицијан, славни талијански сликар, први колорист, шеф венецијанске школе (1477—1576). Пр.

јанској школи, а која носи један број у својој коси. Волео је да верује, према једном вештом коментатору, да тај број значи Барбарели и Цецилија — име Ђорђона[1] и његове љубазнице, за коју је по легенди умро овај велики сликар. Ову романтичну и трагичну причу причао је некад Розалији, приликом заједничке посете Лувра на том истом месту, пред истим портретом. Изненади се сâм кад је поче да прича Сузани, готово истим речима:

— „Сликар ју је волео, и она га изневери с једним његовим пријатељем... Насликао је себе самог у једној слици која се налази, мислим, у Бечу, себе како гледа, својим лепим жалосним очима, тог пријатеља где му се приближује, а у руци овог Јуде иза леђа, светли дршка једног ножа.“

Да, исте речи!... кад их је рекао Розалији, она је дигла к њему своје зенице, где се читала разговетно ова реченица: „Како се може изневерити онај који вас воли?...“ Али је није изрекла, док Сузана, пошто загледа с јединственом радозналошћу загонетну жену танких усана, погледа дубоког, уздахну тресући своју плаву главу:

— „А она изгледа тако блага. Страшно је замислити да људски створ може лагати с лицем тако невиним!...“

Све тако говорећи, она је окретала ка младићу своје зенице, толико исто светле колико беху Розалијине очи тамне, и он осети како му једна чудна грижа савести стеже срце. У иронији душевног живота, коју ствара тајни контраст савести, Сузана се осећала срећна до лудила са те шетње кроз слике, које је ко бајаги посматрала, забављала се слатко утиском који је њена лепота чинила на њеног пратиоца, и никака сенка није прелазила преко њене лепоте, док је он, безазлени дечко, пребацивао себи, као двоструко издајство, што води ово идеално створење кроз те дворане где се беше већ шетао с једном другом женом. Фатално упоређење које је, од његовог познанства са Г-ђом Морен, истирало, брисало у његовој души лик сироте мале Офареловe, постави му се сад јаче него икад. Утвара његове веренице таласала се пред њим, смирена као она сама, и он је посматрао Сузану како иде, живу сестру аристократским лепотама насликаним у сликама старинских уметника. Њене груди оцртавале се у једној врсти кратког жакета од астрагана. Танка

[1] Ђорђоне, један од најстаријих сликара венецијанске школе. У његовим делима налази се студије, хармоније и колорита (1477—1511) Пр.

сура материја њене сукње падала је у меким превојима. Држала је у руци један муф, изабран према њеном струку, а из њега вирио је крај везене марамице. Она је дизала овај мали муф над очи да би тако удесила светлост ради бољег посматрања слике. Ах! како ова присутна жена да нема право одсутне, и жена из великог света право скромне, просте девојке — тим више што су код Сузане лепе особине најпрефињенијег естетичког укуса изгледале да се сједињавају са оним чаром спољашњег изгледа и држања? Она не би знала разликовати Рембранта од Перуђина[1] или Рибеира[2] од Ватоа, толико је било њено незнање, али је знала тако слушати што јој је Рене говорио и надовезивати у смислу његових идеја да би обманула највештије познаваоце женске лажи а камо ли овог песника од двадесет пет година. Чак је за њега било у тој шетњи нечега тако потпуног, таквог остварења његових најскривенијих шимера, да га је болела ова достигнута крајност. Време је пролазило, и он се осети да га обузима неко узбуђење где се све мешало: нервозни надражај у који баца уметника увек посматрање ремек-дела, грижа савести због грешне дволичности, оскрвњење прошлости садашњошћу, а садашњости прошлошћу као и осећање да ти часови пролазе и никад се неће вратити. Да, одлазио је овај слатки час за којим ће доћи толико часова празних, хладних, црних, и никад, не, никад неће он смети замолити своју дивну пратиљу да понове ову шетњу! Она, духовита епикурејка, продужавала је сласт овог мисленог притежања младића, као што би продужила сласт физичког притежања. Сладострасно, познавајући ствари, она га је проучавала, кришом испод ока, њеног ока плавог, тако благог међу њеним дугим, злаћаним трепавицама. Није могла ухватити тачно разнолике нијансе мисли које је мислио. Познавала је већ врло добро његову природу, али није знала готово ништа одређено из његовог живота да се питала понекад, задрхтавши, да није невин. Није могла пратитити поједине промене његове мисли, али се с по муке осведочавала да је он гледа сад много више него слике и да се осећа у све већој муци. Она је мислила да му ова мука долази што га пече његова стидљивост која јој се толико до-

[1] Ванучи Перуђин, талијански сликар, један од учитеља Рафаелових; сликао је нарочито верске слике (1446—1524).

[2] Рибеира, шпањолски сликар, опор и суров (1588—1656).

падала. Она је у тој стидљивости осећала његову чежњу за њом колико страсну толико бојажљиву и смерну. А како јој се допадало да се за њом чезне тако стидљиво! Она одмери бездан који је делио њеног малог Ренеа — како га је звала већ у себи, за себе саму — од дрских и опасних бонвивана који су обично састављали њену околину. Његови погледи је нису разголићавали. Љубили су је. Патили су такође, и та патња је одлучи најзад да дође до оне изјаве, коју је хтела изазвати.

— „Ах! Боже мој!“ викну она изненадно наслањајући се једном руком на гвожђе поред слике, и дижући према Ренеу своје лице где је осмех прикривао један оштар бол. „Није ништа“, додаде она, угледавши свог пратиоца престрављеног; „искривила сам нешто ногу на овом глатком паркету...“ и држећи се на једној нози и пружајући другу ногу као бајаги болесну, промрда њоме онако у својој мекој ципели и с грациозним напором. „Десет минута одмора, па ће проћи, али треба да ми ви послужите као старачки штап...“

Она изговори ову жалосну реч својим младим устима и узе руку песникову који је поможе готово побожно у ходу, не сумњајући да је тај уображени несрећни случај само једна епизода више у љубавној комедији у којој је он одигравао своју улогу без задње намере. Она се вешто наже донекле да би та лака тежина њеног тела удвојила у њему ватру чежње, њена недра додирнула лакат младићев и потресла га, да би га опило то осећање заједничког додира. Није могао готово више говорити колико је био обузет, прожет, присвојен присуством ове жене чији је несхватљив мирис удисао сад некако јасније. Једва се усуђивао да је гледа, а тада је сретао, сасвим близу себе, тај профил немиран и поносан у исти мах, тај образ идеално ружичаст, живо руменило њених вијугавих усана које је један леп осмех нежног несташлука набирао с времена на време; затим, кад би им се очи сусреле, тај осмејак се мењао у израз отворене симпатије која је умиравала стидљивост Ренеову. Она је то осећала по слободнијем начину на који јој је он давао руку. Она је пажљиво изабрала за ово изигравање да је ногу уганула једну од најусамљенијих дворана које су прешли, дворану Лезиера.[1] Тако, држећи се под руку, пођоше заједно једним малим

[1]) Еста Лезиер, француски сликар, назван француским Рафаелом; његово главно дело су сцене из Живота Св. Брина (1616—1655).

ходником. Они уђоше у једну од галерија француске школе, и стигоше у један салон, у то доба таман и пуст, где се налазиле извешане велике слике Лебренове[1] што представљају победе Александрове. Галерија Енгра[2] и Делакроа,[3] која избија данас у тај салон, није била отворена тада, и у средини налазио се један округао диван, превучен зеленом кадифом. Тај кутак, у тај час и у сред Париза, био је усамљенији него дворана каквог провинцијског музеја; у њему се могло причати колико се хоће без другог сведока до чувара који беше заузет такође у разговору са својим колегом из суседне одаје. Сузана примети ово место на први поглед. Она рече Ренеу показујући му канабе:

— „Хоћете ли да седнемо ту један тренутак? Мени је већ боље...“

Између њих наста поново један тренутак ћутања. Све их је заогртало самоћом, почев од шума из дворишта ди Карузел, што је до њих допирао нејасно кроз два висока прозора, па до полусветлости у дворани. Мука у којој се налазио младић појачавала се још због овог састанка у четири ока, што га је требао окуражити да се изјасни. Говорио је у себи: „Како је лепа! Како је фина!... И она ће отићи, и ја је више нећу видети. Сигурно јој се не допадам, осећам се парализован поред ње, неспособан да отворим уста“.

— „Никад,“ мислила је Сузана, „нећу имати боље прилике.“

— „Ви сте жалосни?“ прихвати она, и гледајући га очима где се жеља за допадањем претварала у симпатију наклону, готово сестринску, продужи: „Опазила сам то лепо још од мог доласка, али зар ја нисам довољно ваша пријатељица да ми кажете шта вас мучи?...“

— „Не,“ рече Рене, „нисам жалостан. Како бих то био, пошто имам само разлога за срећу?...“

Она га погледа поново са зачуђеним и упитним изгледом на лицу што је значило: „Па кажите ми те разлоге за срећу...“

[1] Шарл Лебрен, рођен у Паризу 1629. г., имао је огромног утицаја на уметност свога доба Серија његових слика Александрове битке је његово главно дело. Одликује се студијом, ширином и имагинацијом. Пр.

[2] Жан Огист Доминик, славан париски сликар (1781—1867), који се одликује чистотом црта и савршенством десена.

[3] Ежен Делакроа, један од најславнијих француских сликара прошлог столећа, првак романтичне школе, сјајан колорист, дрзак новатор; његов први успех, Дантеова барка, чини епоху у савременој уметности. Пр.

Рене помисли да заиста чита то питање у њеним зеницама, али се не усуди да разуме. Он је ценио себе, у пуној искрености своје душе, тако нижег од ове жене да је било изнад његове снаге открити јој цео култ који јој је већ подигао. Сва заводничка мајсторија Сузанина, у којој му је било немогуће наћи какав рачун, престала би одједном, да је говорио, и он продужи као да се његова реченица односила само на опште прилике његовог живота:

— „Клод Ларшер ми је говорио често да нећу имати лепшег доба у својој књижевној судбини. Он вели да има четири тренутка у животу једног писца: тренутак кад га не познају, тренутак кад му кличу да би бацили у очајање његове старије колеге; тренутак кад га пањкају, јер тријумфује; четврти, кад му опраштају јер га заборављају... Ах! како жалим што га боље не познајете! Тако би вам се допао!... Да знате како он воли књижевност! Она је за њега религија!...“

— „Ипак је сувише безазлен,“ помисли Сузана; али се њеодвише тицао резултат овог разговора, те се уздржавала да изађе из стрпљења. Она се ухвати за оно што јој Рене рече, и одговори, прекидајући тако излишну похвалу Клода: „Религија!... Заиста, ви осећате тако, ви књижевници... Имам једну пријатељицу која је у том питању дошла до меланхоличког искуства и која ми понавља вечито ове речи: једна жена не треба да воли уметника. Он је неће никад волети толико колико воли своју уметност...“

Она узе на себе болан изглед кад помену ову реч, што је придавала тој пријатељици, коју је измислила исто онако као и да је ногу угануланула; њене црвене усне се отворише у лаком уздаху, у уздаху душе која је примила жалосне тајне и која предвиђа, која предосећа, за себе саму, сличне болове.

— „Па, ви сте тужни,“ рече Рене, кад угледа изненадну промену тога лепог лица.

— „Мањ' то!...“ помисли она; па гласно: „Манимо се тога. Шта на вас могу утицати моје жалости?“

— „Зар мислите,“ прихвати Рене, „да сам ја равнодушан према вама?“

— „Према мени?... не,“ рече она тресући главом; али кад ме оставите, да ли ћете мислити о мени другојачије до о симпатичном лицу, које сте случајно срели, па одмах заборавили?“

Никад се она није учинила слађа Ренеу него кад изговори

те речи које је још могла допустити себи, а да не разори своје дело. Њена рука у рукавици почивала је на кадифеном канабету, сасвим близу младића. Њене очи су се чиниле као да гледају укочено неку визију у даљини. Да ли она само обрати пажњу на покрет Ренеов? Има жена што небески знају не приметити фамилијарности које човек чини према њихној личности. Рене стеже ту малу руку, и, како га она не одби, отпоче говорити, гласом који је узбуђење чинило потмулим, још више него обазривост.

— „Да, ви морате то мислити, а ја немам права да се чудим. Откуд би ви мислили да су моја осећања према вама друге врсте од осећања младића које сретате у друштву?... А међутим, ако вам кажем да, од дана кад сам с вама говорио код г-ђе Комов, мој живот се променио, и то за увек? — Ах! не смејте се. — Да! За увек! Ако вам кажем да сам имао само једну жељу: да вас поново видим; да сам се пео у ваш стан уздрхталог срца; да је сваки час, од то доба, расло моје лудило; да сам дошао овде усхићен, а отићи ћу очајан?... Ах! ви ми не верујете... То се прима у романима, те страсти што вам отварају срце, цело срце, одједанпут и за свагда... Дешавало се то у животу?..."

Он се заустави, изван себе од речи што изговори. Завршујући говор, он осети онај чудан утисак који нас дави кад у сну слушамо себе саме како говоримо нашу тајну баш оном лицу од којег смо се требали највише сакрити. Она га је слушала, очију укочених у простор испред себе, замишљена стално. Али њене трепавице ударале су брже, њено дисање било све краће. Њена ручица задрхта у руци Ренеовој. То га тако јако изненади и тако опи да се он куражи и продужи:

— „Опростите, опростите што вам говорим овако! Да ви знате!... Али детињарије и лудости... Кад сам вас видео први пут, као да сам вас раније познавао. Ви личите тако на жену коју сам сањао да ћу срести, откако имам срца!... Пре тога сусрета, мислио сам да живим. мислио да осећам!... Како бејах луд!... Како сам луд!... Ја се губим у вашим очима, ја сам се изгубио. — Али бар да вам кажем да вас волим... Ви ћете то знати. Па чините после од мене што хоћете... Боже мој? Како вас волим! Како вас волим!..."

Како ју је гледао као у идола, понављајући ове речи које су му олакшавале целу његову унутрашњу грозницу, спази две сузе како падоше из очију Сузаниних, две лаке и благе сузе

које потекоше по њеним ружичастим образима, остављајући по њима као неку бразду. Он није знао да већина жена могу да се заплачу кад хоће, само ако су нешто нервозне. Те две сироте сузе залудише га до краја.

— „Ах!“ отео му се глас, „ви плачете!... Ви...“

— „Не идите даље,“ прекину га Сузана мећући му руку на уста и повлачећи се од Ренеа. Она упре на њега очи у којима се мешала страст с једном врстом уплашеног чуђења. „Да, дирнули сте ме. Ви сте открили у мени бездане о којима нисам ни слутила... Ах, страх ме је, страх за вас, за мене, страх што сам овде.... Не! не треба више да се видимо. Ја нисам слободна. Не треба да слушам што сам слушала...“ Она се ућута, затим, узимајући га она сама за руку, продужи: „Зашто да вас лажем?... Све што ви осећате, и ја осећам може бити. Ја то нисам знала, заклињем вам се, пре овог тренутка. Та симпатија због које сам попустила и нашла вас јутрос... Боже мој!... Ах! Сад видим јасно... Несрећница, како се срце лако обмањује!...

Нове сузе задрхташе на њеним трепавицама. Рене се збуни тако од речи које је изговорио и чуо, да једва могаде изговорити само ово:

— „Реците ми само да ми опраштате...“

— „Да, ја вам праштам,“ одговори му она стежући му руку да га заболе; затим озбиљним гласом: „Ја осећам да вас волим такође...“ Па, као да се буди из сна: „Збогом. Забрањујем вам да ме пратите. Ово је последњи пут што говоримо...“

Она се диже. Њено чело је претило, њени погледи издавали су неизгладиму унезвереност побуњене части. Није се више гледало на ногу угануту по глатком паркету, ни на умор. Она изађе гледајући право преда се и тако гневна лица да младић, смрвљен сценом коју беше изазвао, пусти је да оде, непомичан, не учинивши ништа да би је задржао. Ње беше нестало већ неколико минута, кад он појури у правцу куда она беше измакла. Не нађе је нигде. Док је он силазио низ степенице, па онда низ друге, она беше већ прешла квадратно двориште, па се попе у један фијакер који је однесе ка улици Мирило. Седела је у куту од кола, насмејана и сва разнежена у исти мах. За време које ће Рене употребити у тражењу средстава да је одврати од њеног решења за коначан прекид, неће размишљати о брзини са којом је његова назови богородица допустила да јој се чини изјава љубави и да је сама изјављује. Ето због тога је била насмејана.

А спомен на речи младићеве, на његово лице које је узбуђење било преобразило, на његове занесенео чи, чарао ју је као обећање најватреније љубави. Ето због тога је била разнежена. И она је већ мислила на план како ће му се дати, код њега, у тој кући тако тихој, тако поверљивој, тако повученој, како јој ју је описао. На треће или четврто писмо, начиниће се као да се боји какве самоубилачке намере, па ће банути у његову кућу — да га спасе! Док је она мислила то, случај, шаљив понекад као какав несташан саучесник, откри јој барона Дефоржа, који је прелазио булевар Хосман. Ишао је њеној кући без сумње да заједно ручају. Она погледа златан сатић који је носила уметнут у бразлетне: једва је било дванаест сати и двадесет минута. Стићи ће на време, те, после радости овог јутра, спусти с јединственим задовољством, завесу на колским вратима и прође поред самог свога старог љубазника, а овај је не виде.

(Наставиће се)

С француског превео
М. М. У.

О СРПСКОМ ИМЕНУ
ПО ЗАПАДНИЈЕМ КРАЈЕВИМА НАШЕГА НАРОДА

— наставак —

1810. год. казује управитељ крижевачкога унијатскога владичанства К. Станић тужбе „*српскога* народа“ (nationis Rascianae), што је свидничко унијатско владичанство претворено у викаријат и спомиње, да је Сакмарди оснивао манастир и гимназију у Крижевцу да се ту „влашка или *српска* омладина“ (juventus Valachica seu Rascianica) учи основама вјере и морала (V. глава).

1815. год. пише П. Соларић: „Грьгѹрь, юран, стипань, Ѳѡмашь, есѹ чаѧтелно имена *Сербалѧ западнѣ церкве*“ и „По двома тречастїѧма Далмацїе, *западнѣ церкве Сербли* или (ако воле) Словинцы, служесе и данъ данашнїй книгами“... (IV глава).

1817. год. каже архимандрит Г. Зелић: „*Сербли* западнѣ церкве (ѥръ ово су све ѥдни *Сербли*, како и онїи, што су се потурчили, или болѣ рећи, помухамеданили, и поунїатили) имаю выше узрока радоватисе у своме отечеству, и зато, како су у свачему далѣ предъ нама, тако су и у книгама: само та ѥ съ друге стране штета што немилице губе ѥзык свой славенскїй и родъ съ Италїани“.[1]

Биљешка 1. Види још биљешку на свршетку II. главе и 1. биљешку на свршетку IV. главе. Примјере послије 1820. године види н.пр. код М. Шрепела, Građa sa povjest kńiževnosti hrvatske, I (1897.) стр. 125. и Летопис Мат. Срп. 76 (1847) стр. 151. (144—5.).

Биљешка 2. Овдје би се могло споменути, да се доста често овај или онај наш западни крај зове *српском земљом* (по-

[1] „Житїе... Герасима Зелића“ (1823) стр. VIII.

крајином, државом) или *Србијом* или се за неко мјесто у неком западном крају каже да је у *српској земљи* или *Србији* и налико. Оваке примјере види:

1) за *Црну Гору* и *Боку* у I. глави код година 1523, 1546, 1600, 1610, 1613—45, 1648, 1654 (двапут), 1655, 1671, 1685, почетак 18. вијека, 1712—25, 1729, 1742, 1744, 1752 (двапут), 1753 (двапут), 1754 (двапут), 1789, и у II. глави код година 1712—25;

2) за *Херцеговину и сусједно приморје* у II. глави код година 1534, 1541, 1611, 1628, 1646, 1702, 1707, 1712—25, 1797, 1803—4;

3) за *Дубровник* у III. глави код година 1648, 1775;

4) за *Босну* у II. глави код година 1712—25 и у IV. глави код година 950, 1180, 1188, 1227, 1245, 1252, 1450, 1521, 1547, 1550—1, 1561, 1585, 1588, 1591, 1607, 1621, 1644, 1645, 1681, 1689, 1692, 18. вијек; испор. и 14. вијек и годину 1815. у истој глави;

5) за *Хрватску* у V. глави код година 1651 (у јануару и 1. фебр.), 1691 (1 или 2 примјера), 1722, 1725, 1726, 1804 (18. децембра);

6) за *Славонију са Сријемом* у VI. глави код година 1496, 1572, 1573, 1596, 1638—9, 1641 (два примјера), 1648, 1651, 1654, 1682, 1684, 1691 (Сент-Ивањи,) 1701 (два примјера), 1702, 1706, 1708, 1714, 1722, 1725, 1736, 1737, 1761, 1807.

Биљешка 3. У овој глави споменути примјери доказују, да није истинито тврђење проф. В. Јагића,[1] да је ријеч Србин, свагда значило исто што и Србин *Православне вјере*: „So brachte allmählig die Ausbreitung der politischen Macht Serbiens die Einheit des serbischen Namens, worunter man zugleich immer den Orthodoxen verstand, in Schwung.

[1] Archiv für slav. Phliologie, 17 (1895) стр. 62.

VIII. ГЛАВА.

СЛОВЕНЦИ — СЛОВЕНСКИ, СЛОВЕНИ — СЛОВЕНСКИ, СЛОВИНЦИ — СЛОВИНСКИ.

Позната је ствар, да су кајкавци у данашњој сјеверној Хрватској у 16. и у 17. а каткад и у 18. вијеку себе звали *Словенцима* а свој језик *словенскијем*. Ево неколико примјера:

1574. год. наштампа Ив. Пергошић пријевод Вербецијева дјела „Decretum“, за које каже да га је превео „na *slovjenski* jezik.“[1]

1578. год. штампана је „Kronika“ загребачкога каноника Ант. Врамца[2], којој је натпис: „Kronika... zpravliena Kratka *Szlovenzkim* iezikom...“ У тој Кроници каже А. Врамац[3] код 1455. године, да је војвода Јанко с фратром Капистраном ишао против турскога цара с Угрима са „*Szlouenczi* i z Horuati“. Код 1520. године[4] спомиње се „Ban *Zlouenszki*“ Петар Бериславић. Код 1521. године[4] каже, да је турски цар Сулејман заузео велики дио Угарске, „*Zlouenzke* i Haruatzke zemle“, Код године[5] 1526. пише, да је у мухачком боју погинуло много Мађара, „*zlouenou* i Horuatou“. Код 1537. године[6] каже, да је И. „Коцијан“ (Кацијанер) довео војску против Турака „na *Szlouenzki* Orzag ali zemliu.“ Код 1538. године[6] спомињу се „Bani Horuatzke i *Szlouenzke* zemle.“ Код 1542. године[7] пише да је Фердинад поставио Николу Зрињ-

[1] Т. Маретић, Istor. hrv. prav. (1889) стр. 29. С. Љубић, Ogledalo II, 517. И. Кукуљевић, Kroatische Revue (1882) стр. 46.

[2] Bj. Клаић, Monum. Slav. merid. 31 (1908) стр. XVIII и LIII. Испореди у С. Љубића, Ogledalo, II. стр. 517. Književnik, III (1866) стр. 306. Т. Маретић, Istorija hrv. prav. (1889) стр. 33.

[3] Monum. Slavorum merid. I 31 (1908) стр. 48.

[4] У истој књизи на стр. 54.

[5] „ „ „ „ стр. 55.

[6] „ „ „ „ стр. 57.

[7] „ „ „ „ стр. 58.

скога за бана „na Horuateh i na szlouenieh.“ Код године[1] 1552. каже, да су Турци освојили Вировитицу и многе *друге* градове „na Szlouenieh.“ Код 1556. године[2] спомиње, да су Турци освојили Костајницу, те онда сва „Horuaczka zemlia opuszte i *Szlouenszka*“. Код године[3] 1564. каже, да је Ђ. Драшковић дошао у загребачку бискупију „na Szlouenie.“ Код 1573. године[4] спомиње се Франкапан а код 1574. „Alapi“ „Horuatzki i *Szlouenzki* Ban“ (види и код године 1557).

1578. год. издаде велики војвода Карло упуство за коњанике и једно за пјешаке, у којима стоји да је Карло „namistnik caesarove svetlosti pred *Hrvatskih* i *Slovenskih* krain“.[5]

1586. год. наштампа А. Врамац I. дио своје „Постиле“ у Вараждину и каже[6] за њу да је „szpravlena *slouenszkim* iezikom“.

1586. год. наштампа исти А. Врамац II. дио своје „Постиле“ и за њу каже[7] да је „zpravlena *szlouenskim* ieszikom“.

1635. год. пише иванићки капетан загребачком бискупу, да су бискупови људи дужни поћи у „tabor... k našem *Slovenskom* generalu“.[8]

1639. год. пише Г. Станковачки из Крижевца загребачком бискупу Б. Винковићу и каже, да је до сад било слободно пасти и сјећи „v lugeh *Slovenskomu*, Predavečkomu i Vlaškomu sinu v naše Križevečke krajine.“[9]

1640. год. наштампа Сишчанин Никола Крајачевић (Sartorius) књижицу с натписом: „Molitvene knjižice vsem kristuševem vernem *slovenskoga* jezlka pristojne i hasnovite.“[10] У предговору каже, да је неке науке, „vu ove male knjižice, čisto *slovenskem* jezikom spravil i štampati včinil“, на другом мјесту (у V. дијелу) вели за неке молитве, да их је загребачки бискуп П. Домитро-

[1] У истој књизи на стр. 59.
[2] „ „ „ „ стр. 60.
[3] „ „ „ „ стр. 61.
[4] „ „ „ „ стр. 63.
[5] Р. Лопашић, Spom. hrv. kraj. I (1884) стр. 71. Р. Лопашић, Karlovac (1879), Prilozi, стр. VIII, X.
[6] В. Клајић, Monum. Slav. merid. 31 (1908) стр. XXXII.
[7] В. Клајић, Monum. Slav. merid. 31 (1908) стр. XXXII.
[8] Р. Лопашић, Spom. hrv. kraj. II (1885) стр. 185.
[9] Р. Лопашић, Spom. hrv. kraj. II (1885) стр. 207.
[10] Т. Маретић, Istor. hrv. prav. (1889) стр. 96. Ив. Кукуљевић, Arkiv, IX (1868) стр. 156. С. Љубић, Ogledalo, II. 518. М. Hajnal, Arshiv für slav. Philologie, 28 (1906) стр. 316.

вић „bil včinil preobrnuti i po *mene* dopustil vu prveh *slovenskeh* knjižicah štampati... znajući to, da vnogi *Slovenci* ove molitve onak čtu i mole, kakti hote."[1]

1640. год. (10. маја) пише (кајкавачки) поп Ф. Видоци из Турбета код Сигета (у Подрављу) загребачком бискупу Б. Винковићу и каже, да се фратар Филип оженио и да ‚u sent Brlobašu osmim *slovenskim* selom po kalvinski način služi", „за тијем препоручује бискупу некога човјека и вели „ako imate kakovoga *slovenskoga* concionatora, da mu ga date, ako *slovenskoga* nie, dajte mu diačkoga."[2]

1640. год. (20 маја) одговара загребачки бискуп Ф. Видоцију и каже[3]: „odkuda se i sada ješprišt jedan zagrebačke cirkve u n'je statutih *slovenski* Vaška sveti Martin imenuje."

1642. год. допушта велики капетан копривнички „na stanoviteh *Slovenskeh* sinov prošnju", да се *„Slovenci"* населе у село Јагњедовац.[4]

1642. год. каже загребачки бискуп Б. Винковић, да је град Карловац од свога почетка имао два попа „jednoga za Nemce, drugoga za *Slovence* i Horvate."[5]

1643. год. (11. септембра) потврђује генерал *„szlouenszkoga* orszaga pokrayn" и заповједник крижевачке крајине И. Ј. Галер неке земље дароване манастиру Лепавини[6].

1651. год. наштампа загребачки бискуп Петар Петретић[7] „Sveti Evangeliomi, koteremi sveta Cirkva zagrebečka *slovenska*, okolu godišča po nedelje te svetke žive... Petra Petretiča biscupa zagrebečkoga oblastjum i stroškom i *slovenskem* slovom na svetlo

[1] Ив. Кукуљевић, Arkiv IX (1868) стр. 156—7.

[2] Т. Смичиклас, Dvijestog. osl. Slav. II (1891) стр. 1, 3. Fr. Bučar, Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, VI (1904) страна 195. 197.

[3] R. Lopašić, Starine, 30 (1902) стр. 6. Fr. Bučar, Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, VI (1904) стр. 198 (гдје стоји: Vaske t. j. Vaške),

[4] Р. Лопашић, Spom. hrv. kraj. II (1885) стр. 248.

[5] Р. Лопашић, Spom. hrv. kraj. II (1885) стр. 251.

[6] E. Laszowski, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva, VII (1905) стр. 86.

[7] Т. Маретић, Istor. hrv. prav. (1889) стр. 106. Ив. Кукуљевић, Arkiv, IX (1868) стр. 316 до 317. — С. Љубић, Ogledalo II, 518.

vun dani i štampani.“ У предговору каже[1] да је учинио: „Reči sveteh Evangeliomov, ki su vu *slovenskom* orsage okolu godišča obični i navadni iz dijačkoga te Vugarskoga tekstuša na naše pravo *slovensko* zagrebečko slovo pravdeno, poleg moje štime, prenesti, od reči do reči, gde je bilo moguče, te je *slovenščina* prepustila.“ За тијем каже, да прије тога није било „vu našem *slovenskom* orsage, *slovenskem* (j)ezikom dostojno štampaneh Evangeliomov.“ Још каже, да је одредио да се неке молитве преведу из „dijač·koga i vugerskoga tekstuša na naše *slovensko* sagrebečko slovo.“

1657. год. прештампана је књига Николе Крајачевића, која је споменута код 1640. године, и то с додацима. У рукописном натпису стоји, да је ова књига састављена[2] „na haszen *zloven·skoga* naroda“.

1662. год. наштампа Ђ. Хабделић[3] „Zerczalo Marianzko... Uszem *szlovenzkoga* i horvatszkoga naroda kerschenikom...“ У тој књизи каже Хабделић, да је до то доба мало књига штампано[4] „*Slovenskem* jezikom“, за које би он знао. Каже да „Nekomu teh takoveh knjig reči nesu bile prave horvatske, nekomu nesu bile prave *slovenske*...“ и „komu se horvatski hoče govoriti neka reče mesto *lehko lahko*, mesto *osem osam*, mesto *jalen jalan*, mesto *ne·sam nisam* etc.“ Још каже Ђ. Хабделић[5] на стр. 181: „diački je ovde, pak z vekšega listor *slovenski* postaviti hoču“; на стр 182: „*slovenski* ovak“; на стр. 397: „vseh jezikov zvun našega *sloven·skoga*“; на стр. 399: „pred našega *slovenskoga* i *horvatskoga* jezika ljudi“; на стр. 580: „grčkemi rečmi na *slovenske* ovak prenešenemi“; на стр. 413: „Mi *Slovenci* reči moremo: rožični venec“; на стр. 424: „iz diačkoga na *slovenski* ovak je prenešeno“; на стр. 429: „ja sem dosta priprosto iz diačkoga na *slovenski naš* jezik prevrnul.“ И на 399. страни спомињу се[6] „*slovenskoga* našega naroda i horvatskoga ljudi“; још каже, да је „Devica Maria“ помоћ „ot Horvatckoga, *Slovenskoga* i Dalmatinskoga orsaga odvrnula.“ На другом мјесту

[1] Ив. Кукуљевић, Arkiv, IX (1868) стр, 316—17. M. Hajnal, Archiv, für slav. Philologie, 28 (1906) стр. 318 (само први од ова три цитата. На 318—20. стр. М. Хајнал доказује, да је ову књигу написао Никола Крајачевић).

[2] M. Hajnal, Archiv für slav. Philol. 28 (1906) стр. 316—17.

[3] Ив. Кукуљевић, Arkiv, IX (1868) стр. 186. С. Љубић, Ogledalo, II, стр. 159. В. Јагић, Archiv für slav. Philol., 31 (1910) стр. 529.

[4] В. Јагић, Archiv für slav. Philol. 31 (1910) стр. 531.

[5] У истој књизи на стр. 532.

[6] „ „ „ „ „ 537.

пише[1] „da vre i po našem *Slovenskom* orsagu pogledamo"; спомиње вараждинску цркву какве нема[2] „v *Slovenskom* orsagu, zvun biškupske Zagrebečke и вараждинске школе, које је гроф Г. Драшковић[3] начинио „na veliku orsaga *Slovenskoga* mladeucev haseu".

1670. год. наштампа Ђ. Хабделић „Dictionar ili reči *slovenske*... na pomoć napredka u diačkom navuku školneh mladencev *hervatskoga* i *slovenskoga* naroda."[4]

1670. год. наштампа Мат. Магдаленић свој „Звончац" у ком(?) каже, да не пише нити „zavsima pravo hèrvatski niti zavsima *slovinski (slovenski)* nego sclavonico Croatice."[5]

1673. год. спомиње удовица Николе Зрињскога „словенске синове" у граду Врбовцу („nešto vlahskeh, nešto *slovenskeh* sinov").[6]

1674. год. наштампа Ђ. Хабделић „Prvi otca našega Adama greh": „U predgovoru se tuži, što je do tada odveć malo bilo *slovenskem jezikom knjig štampano*, da i te nisu *prave slovenske*..."[7] Још каже: „Nakanivši našega *zveličitelja Gospodina Christuša zemeljski žitek* na kratkom popisati *slovenskem našem jezikom.*"[8]

1674. год. На 121. страни каже Ђ. Хабделић[9]: *„vu ovom slovenskom nevoljnom zakutku!"* а на стр. 122: *„vu tesne ove ostanke Slovenskoga orsaga";* на стр. 242: „Vu ovom... *orsagu Horvatskom i Slovenskom*". На стр. 186. каже да ријека Сутла[10] „Šiajersku zemlju od *Slovenskoga* orsaga luči"; на стр. 65. преводећи нешто с латинскога језика каже: *„Slovenski* ovak"; на стр. 336. пише: „Ku diaki arrogantiu ja *slovenski* oholiu zovem"; на 617. стр. каже: „diaki seta ali pilus govore, *slovenski* se zvati more ščetina ali dlaka", на 265. стр. спомињу се *„Slovenska* i Horvacka gospoda"; на стр 456. пише: „u *Slovenskom* katoličanskom orsagu!" На 460. страни стоји спомен[11] „horvackoga i slovenskoga orsaga." На 339. стр. пише Ђ. Хабделић[12]: „Pametim ja i v našem *slovenskom* orsagu

[1] У истој књизи на стр. 538.
[2] „ „ „ „ стр. 540.
[3] „ „ „ „ стр. 540.
[4] С. Љубић, Ogledalo. II, 519. — Ив. Кукуљевић, Arkiv, IX (1868) стр. 185.
[5] Ив. Кукуљевић, Arkiv, IX (1868) стр. 225—6.
[6] Ив. Кукуљевић, Arkiv, VIII (1865) стр. 228.
[7] С. Љубић, Ogledalo, II, 519.
[8] Ив. Кукуљевић, Arkiv, IX (1868) стр. 186.
[9] V. Jagić, Archiv für slav. Philol. 26 (1904) стр. 580.
[10] У истој књизи на стр. 581.
[11] „ „ „ „ стр. 582.
[12] „ „ „ „ стр. 589.

prece bogate mlade ljudi.“ На 564. стр. каже он[1] „kot v našem ovom *slovenskom* orsagu biva“. На једном мјесту пише он[2] „vu ko ime vsemi jeziki vnoge jesu spravljene, i našem *slovenskem*.“

1693. наштампа загребачки каноник Симон Сидић: „*Plamen pobožnosti... na slovenski jezik preobrnjen.*“[3]

1752. год. наштампа X. Гашпароти: „Cvet sveteh, ali življenje i čini svetcev... na naš *slovenski* jezik... prenešeni.“[4]

Око год. 1700. почеше кајкавци у данашњој сјеверној Хрватској употребљавати ријечи *Хорвати, хорватски* мј. *Словенци, словенски. Хорват* је мађарски облик ријечи Хрват[5] — то доказује глас *о*, који је код Мађара уметнут због лакшега изговора. Ријеч је дошла кајкавцима из мађарске канцеларије.

Ријечи *Словени* и *словенски* у Ђ. Даничића (Рјечник III) и у Фр. Миклошића (lex. palaeoslov.) а тако и на овијем мјестима: П. J. Шафарик, Gesch. der. südslav. Lit. III. 211, 212. Летопис Мат. Срп. 168. књ. 25. стр. Споменик срп. кр. акад. XV. стр. 7а, 8б, 9а, 40а. П. М. Строевъ, Библ. Словарь, стр 121—2. — не тичу се Срба, који живе по западнијем крајевима.

Ријеч *словински* јавља се у Срба први пут у *15.* вијеку и то — колико ми је познато — само на овом мјесту (у 15. вијеку):

1418. год. пишу Дубровчани босанској краљици Јелени, и кажу, да је посланик показао „ієдань запись реченога господина Херцега [*Хрвоја*] писан *словиньски*...“[6]

У *16.* се вијеку спомиње ова ријеч на неколико мјеста н. п. у М. Ветранића, који каже неком Мару, да се њим прославио „*slovinski* vas jezik“[7], да је Никола Димитровић прославио[8] „*slo-*

[1] У истој књизи на стр. 594.

[2] „ „ „ „ „ 595.

[3] Т. Маретић, Istor. hrv. prav. (1889) стр. 146. — С. Љубић, Ogledalo, II, 520.

[4] Т. Маретић, Istor. hrv. prav. (1889) стр. 210. Види и у С. Љубића, Ogledalo, II, 523.

[5] И. Кукуљевић, Arkiv. IX (1868) стр. 318. П. Будмани, Rječnik југослов. акад. III (1887—89): Horvat. — Т. Маретић. Gram. i stil. hrv. ili srp. književ. jez. (1899) стр. 50.

[6] М. Пуцић, Спом. Срп. I (1858) стр. 177.

[7] Stari pisci, III (1871) стр. 197. И Кукуљевић, Pjes. hrv. XVI. v. (1867) страна 3.

[8] Stari pisci, V (1873) стр. 106.

vinski vas jesik“ и „velmi se raduje *slovinjski* kotar vas“[1] и у П. Хекторовића, који каже за М. Марулића, да је њим „urešen bil i jezik *slovinski*“[2] и у Ш. Будинића „slovinjski jazik“ (више пута).

У *17.* и у *18.* вијеку често се употребљавају ријечи *словински* и *Словинци.*

Ја мислим да ријечи *словински* и *Словинци* нијесу биле народне ријечи[4], кад су се употребљавале мј. ријечи *српски, хрватски, Срби, Хрвати,* и ево за то разлога:

1) Што се ријеч *словински* први пут јавља у Срба у *15.* вијеку (само један примјер), а од 16. вијека употребљавају је *књижевници* чешће.

2) Према старом словенском гласу *ѣ* и кајкавачком *e* (у И. Пергошића *je*) требало би да буде у јужном говору *je: словјенски* или *словенски* (по аналогији), а не словински.

3) Трогиранин Иван Лучић каже 1666. год.[5]: „Ипак Далматинци и Словени, који су им сусједи, *не зову језик словинскијем* него *хрватскијем* или *српскијем* према томе којијем дијалектом говоре.“ (Dalmatae tamen, ipsisque contermini Slavi, linguam Slavam non dicunt, sed Hrvatam vel Srblam, prout cujusque dialektus est).“

4) Знамо, да су Чакавци у 16. и 17. вијеку звали себе *Хрватима* а Кајкавце у данашњој сјеверној Хрватској *Словинцима* а њихову земљу *словинском земљом.* С овијем значењем биле су ријечи *Словинци и словински* народне ријечи у Хрвата (и у Срба). Према томе нијесу могли Хрвати *у исто вријеме* и себе звати Словинцима и своју земљу словинском земљом.

Ипак су српски и хрватски *књижевници* у 16. и у 17. вијеку употребљавали те ријечи и то најприје ријеч *словински* мј.

[1] Stari pisci, III (1871) стр. 206.

[2] Stari pisci, VI (1874) стр. 25. (С. Љубић, Ogledalo, II, 351).

[3] Ив. Кукуљевић, Pjesn. hrv. XVI. v. (1867) стр. 42—3.

[4] Ив. Кукуљевић, (Put. po Bosni, 1858, стр. 8) каже, да му је некакав црногорски поп казивао, да је свуда на свом путу нашао „ljude, koji govore njihov *slovinski* jezik, jer ga tako narod zove oko Ostroga i po cieloj Arbaniji“. — За ово се не може знати да ли је ово И. Кукуљевић измислио (као и многе друге ствари) или га је тај поп преварио.

[5] De regno (1666) стр. 281. Испред горњих ријечи стоји ово: „nunc apud Latinos lingua Slava, ut plurimum, antiquo nomine regionis Illyrica vocatur, usuque receptum est, quod latine Illyricam linguam, idem italice Schiavam vel schiavonam significet.“

српски, *хрватски*, а доцније ријеч *Словинци* мј. *Срби*, *Хрвати*, а каткад су те ријечи употребљавали за све словенске народе.

Негда је В. Јагић мислио[1], да су назив *словински језик* створили дубровачки историци и археолози, али 1891. године сумња у то и мисли, да би ријеч *словински* могла бити од старине сачувана, јер јој је облик икавачки правилан (према словѣньскъ). По свој прилици *употреба* ријечи *Словинац*, *словински* мјесто *Србин*, *Хрват*, *српски*, *хрватски* неће бити народна, него су српски и хрватски књижевници и школовани људи почели употребљавати те ријечи — које су им биле познате, јер су тако називали Кајкавце у данашњој сјеверној Хрватској — и то почели су их по свој прилици најприје употребљавати преводећи латинске и талијанске ријечи Sclavi, Schiavi итд. У 13. и 14. а и у 15. вијеку превођене су ријечи Sclavi, Schiavi... у јужнијем крајевима ријечима *Србли*, *српски*. Види у III. глави 1364. годину и у IV. глави 1234. и 1333. годину. Осим тога и у К. Јиречка, Спом. срп. стр. 80—1 (1439 године): Sclavones = Срибли. За тијем пореди у Фр. Миклошића, Mon. Serb. стр. 465, (1454. године) Стефан Калођурђевић „Канжелиер и драгоман *сарпски*“, а у К.Јиречка, Спом. срп. стр. 67 (1439. године) и стр. 89 (1458. године) зове се исти тај писар латински: „canzellarius *sclavus*“. 1334. год. спомињу се на полеђини писма Стевана Душана[2] „schiauoneschi preti“ = *српски* попови, а у самоме се писму каже „попь срьбьски“.

[1] Archiv für slav. Philologie, 13 (1891) стр. 397.

[2] Фр. Миклошић, Monum. Serb. (1858) стр, 108. 109. Други примјер од 1349. године на стр. 147—8

IX. ГЛАВА.
НЕКОЛИКО ПОГРЕШАКА У ТУМАЧЕЊУ СТАРИЈЕХ СПОМЕНИКА.

Овде ћу говорити само о онијем погрешкама, које се тичу српскога имена.

Ријеч *Хрвати* има у старијем споменицима *три* значења[1]: 1) = хрватско племе, 2) = Хрватска. Ово се значење може врло често наћи у старијем споменицима а гдјешто и данас н. п. у народној пјесми (Вук. Рјечник: Хрвати): „Па ти зовни у Хрвате *равне* — Побратима од Хрвата Мату.“ Ријеч *равне* показује, да овдје ријеч *Хрвати* не може ништа друго значити него: *Хрватска.* 3) = људи из Хрватске. За ово је значење Вук употребљавао ријеч *Хрваћани* [а и данас је гдекоји књижевници употребљавају с тијем значењем, премда је та ријеч у старије вријеме каткад исто значила што и *Хрвати* (= хрв. племе)]. 1640. год. пише Б. Кашић[2]: „Hrvat, Dalmatin, Bošnjak...“ Андрија Качић каже, да је Демогој краљевао „nad Rvatim i Dalmatinim“ (2 пут)[3] и „Svadiše se Hrvati junaci, Dalmatini i mladi Bošnjaci.“[4]

[1] Rječnik југослов. акад. III (1887—91): Hrvat.

[2] Ritual rimski (1640) стр. XIV.

[3] Korabljica (1782) стр. 416.

[4] Razgovor ugodni (1889) стр. 261. Овдје могу поменути, да није истина, што каже Ј. Пасарић, да Андр. Качић „ne zna za ime Srbin u ovom samostavničkom obliku.“ Види н. п. у Korabljici (1782) стр. 436: „Срби“, а ријеч „српски“ употребљава често н. п. Korabljica (1782) стр. 432. код 1438. год. каже „Smederevo, *Srpsko* stolno misto, gdi stari *naši* Kralji i Bani pribivaše“. На 112. стр. Razgovora (1889) изврће неко ријечи Андр. Качића (у Разговору) хрватске „knjige“ то су „књиге“ П. Витезовића (стр. 14, 257). Словинци су *сви* словенски народи, према томе у 2. пјесми „slovinski“ = словенски (slavisch) итд. — У Вуковој „Песнарици“ (II. 1815, у предговору) „Хорватскіи єзик“ = језик (тј. дијалекат *српскога* народа у *Хрватској*, као што се види из ријечи: дјевојка, дјеца итд. (види и Песнарицу I, 1814, стр. 120). Пореди: далматински језик, славонски језик, босански језик итд.

У Rječniku југосл. академије готово и нема оваквјех примјера, али ја мислим, да би их се прилично много могло наћи у споменицима. Ми би н. п. и данас казали: *Руси* навалише (или: *руска* војска навали) на Турке, па било у тој војсци само 10% Руса по *племену*.

То је можда био узрок, да су неки људи мислили, да је ријеч *Хрват* само политичко име н. п. Љ. Вукотиновић: „Kakono god što je *kroatizam naš politički život*, tako je u literarnom smislu kroatizam *ništa*, ni ne može drugo nego ništa biti.“[1]

И ријеч *хрватски* има без сумње прва два значења а по свој прилици сва три поменута значења. Исто је тако и ријеч *Србљи* имала та *три* значења, као што се свако може увјерити из рјечника Ђ. Даничића. Али данас нико не каже *Србљи* мј. *Србија*, *Српска*, а тешко да је игдје та ријеч = Србијанци, људи из Србије.

Неки су људи извртали значење овијех ријечи или за то, што су *неуки* или за то, што су *хтјели друге људе преварити*. Тако н. п.

I. В. Клајић каже: „Nu bosanska se je država koji put i dalje protegnula preko medja tih oblasti, te su se bosanski vladari tada ponosno pisali: „Kralj Srbljem, ... Dalmaciji i Hrvat“ smatrajući da ih ide gospodstvo nad svimi Hrvati i Srbi, gdje ih goder imade.[2]“ Ово није истина. Та титула гласи овако н. п. у Стј. Томаша Остојића (1446. год.): „краль срьблемь, Босни, приморию, хѹмьсци земли, Дальмацији, хрьватомь, донимь краıємь, западнимь странамь, Ѹсъри, Соли, подринию и к томѹ.[3]“ Овдје је *Србљем* = *Србији*, *Српској*, а тако и *Хрватом* = *Хрватској*, а то доказује 1) *здрав разум*, 2) титуле истијех крајева на латинском и на талијанском језику, у којима стоји: Rascie [Ra[s]sie. de Rassia) de Servia.[4]

II. На другом мјесту каже исти В. Клајић: „раčе se čini, da je Konstantin pribrajao oblasti Hum, Neretvu, Travunju i Zetu

[1] Kolo II (1842) стр. 114.

[2] В. Клајић, Poviest Bosne (1882) стр. 26.

[3] Фр. Миклошић, Mon. Serb. 438. Види и 385, 429, 450, 486, стр. и у Фр. Рачкога, Rad jugoslov, akad. I. 156. и у Ив. Кукуљевића, Acta Croat. (1863) стр. 66.

[4] Mon, spect, hist. Slav. mer. IV, 200—201, 221, 280, 324, 420, 461; V, 352; XVII, 202, 205, 206, 215, 217, 227; XXI, 179, 180, 189, 356; XXIII, 139. У К. Јиречка, Спом. Срп. 40. стр. (М. Цуцић II, 32).

srbskim zemljam a ne hrvatskim".[1] Није истина, да се то *чини*, јер Константин Порфирогенит то изријеком каже за прве три области, и то за Неретву каже на *три* мјеста, а за Захумље и за Конавли и за Требиње на *два* мјеста. Види напријед II. главу 950. год. За тијем каже В. Клајић: „Zato on ni ne pribraja te oblasti Srbiji (kao sastavne česti njezine), već reda njihove žitelje uz Hrvate i Srbe, očit znak, da sam ne zna pravo, kamo bi s njima... Čemu to nabrajanje, ako su Zahumci, Travunjci, Konavljani, Dukljani i Neretljani i *onako Srblji*.[2]" Друго је *Србија* а друго *српски народ* — то данас и *дјеца* знају. Овдје је *Σέρβλοι* = људи из Србије, Србијанци. За што не би та ријеч у грчком језику могла имати два значења, кад је у нас имала три и код *ученијех* и *поштенијех* људи није начинила никакве забуне? Г. би В. Клајић морао доказати, да је то противно грчком језику или да Константин Порфирогенит није добро знао грчки. Н. пр. ријеч *Πέρσαι* значи: 1) људи из покрајине Персије, т. ј. људи персијскога племена, 2) људи из персијске државе.[3] Говорећи о постању ријечи *бан*, каже В. Клајић да су многи људи поредили ријеч *бан* „s riečju *pan*" те вели: „Na to je možda mislio već Grk Cinnamus u 12. stoljeću, kad je pisao: *μπάνος*[4]" Ријеч се *μπάνος* изговара **банос** (*μπ* се на почетку ријечи свагда изговара **б**). Кинам је дабогме знао и чешки и пољски, кад г. В. Клајић не зна читати грчкијех *слова*, а хоће да оцјењује грчкога писца.[5]

III. Говорећи о српском краљу Стефану Првовјенчаном каже[6] В. Клајић: Veoma je zanimljivo promatrati titulaturu novoga kralja

[1] Ime Hrvat (1890) стр. 13.

[2] Ime Hrvat, стр. 14.

[3] Пасов, Handwört. der griech. Sprache. 1841—57.

[4] Vjestnik kr. hrv.-dalm. zem. arkiva, I, 26.

[5] На једном мјесту спомиње В. Клајић (Ime Hrv. стр. 20) ово: „*αἱροῦσι δὲ καὶ τὸν μετὰ τὸν Πετρίλον ἐν Χροβάτοις τεταγμένον, καὶ πρὸς τὸν βασιλέα δεσμώτην ἀπάγουσιν* (capiuntque eum, qui post Petrilum in Crobatis secundum ordinem ducebat, et ad imperatorem vinctum perducunt). Joann. Scyl. 717." На истој страни преводи он то овако: „uhvatiše pak takodjer i onoga, koji je *iza Petrila u Hrvatâ po redu vladao*, te ga okovana odvedoše k caru (bizantskomu)." *Δεσμώτην* (vinctum) = *свезана* (конопцима, ланцима, итд.), а не „окована." Зар глагол *τάττειν* значи *владати* или можда *ducere?* Која ријеч у грчком оригиналу значи „po redu"? Нема овдје ни спомена о каквом *владању!* У оригиналу стоји, да су Грци ухватили „онога, који је први послије Петрила био у части..."

[6] Ime Hrvat (1890) стр. 28—9.

u to doba. U jednoj povelji, kojom dariva samostanu sv. Marije na otoku Mljetu neka sela, imade on naslov *„az grêšnij Stefan*, velij kralj, namêstnik i *gospodin vse srpskije zemlje i Dioklije i Dalmacije i Travunije i hlmske zemlje“*, a podpisuje se na koncu povelje: „Stefan po milosti božijoj vênčanij kralj i samodrž'c *vsje srpske zemlje i pomorskije.*[1]“ Stjepan dakle razlikuje u podpisu točno „vse srpske zemlje“ i onda opet „pomorske“, koje nisu srpske. No koje su te pomorske zemlje, a nisu srbske? To nam tumači sam naslov kraljev u istoj povelji, gdje najprije spominje „vse srpske zemlje“, i onda *poimence* nabraja ostale zemije, koje nisu srbske, a te su *Dioklija, Dalmacija, Travunja i Hlmska zemlja.* Prvi dakle kralj od porodice Nemanjića jasno priznaje, da pomorske zemlje njegove, poimence Dioklija, Dalmacija, Travunja i Hum nisu srpske zemlje, jer ih inače ne bi posebice izbrajao, nego bi ih naprosto zvao srpskimi i uvrstio medju „vsu srpsku semljü“. Da to točno razlikovanje srpske zemlje od nesrpskih nije možda slučajno, svjedoči namah druga povelja Stjepanova, kojom osniva Žiču. U toj povelji imade on naslov „vênčani prvi *kralj vse srpskije zemlje, Dioklije i Travunje i Dalmacije i Zahlmije*[2]“, pa se tako i opet konstatuje, da ća i prvi Nemanjići nisu Dioklije, Travunje, Dalmacije i Zahumlja (pomorsku zemlju) smatrali srpskimi. За тијем каже[3]: „Nasljednici Stjepana Prvovjenčanoga neprestano raslikovahu točno *srpske ili raške* zemlje od *pomorskih.* Tako primjerice Stjepan Vladislav (1231—1243) imade u jednoj povelji naslov „kralj vsêh raških zem'l i Dioklitije i Dalmacije i Travunje i Zahlmje“, a u drugoj se podpisuje opet: kralj vsêh srbskih zem'l i pomorskih.[4] Jednako rade redom vsi Nemanjići. Napokon i sam *Dušan Silni* (1331—1355) radi tako, te se naročito prije krunisanja za cara redovito zove *„kralj vsijeh srpskih zemalj i pomorskih“* ili u latinskih spisih „rex Servie, Dalmatie, Dioclie, Albanije, Zente, Chelmenie et maritime regionis rex.“

Ово тумачење није ни мало истинито. Треба знати:

1) да су владалачке титуле *врло непоуздана* грађа за историју.

2) да се *Србија* у старо вријеме звала *Српска Земља* (тако треба писати) и *Срблъи* н. пр. у титулама деспота Стефана једно

[1] Miklosich Fr. Monumenta serbica. str. 9 i 10.

[2] Ibid. pag, II.

[3] Ime Hrvat (1890) стр. 30.

[4] Miklosich, op. cit. p. 25 i 27.

и друго. Према томе је: „Краљ „све Српске Земље и поморске“ = (на *данашњем* језику) краљ „све Србије и Приморја“; а то доказује 1) здрав разум, 2) латински и талијански пријевод тијех титула н. п. „Stephano Radoslavo... rè de Servia et de Marina“; „Stephanus Vladislavus... rex totius terre de Rassa, Dioclitie, Dalmatie, Tribunie, Zachulmie“; „Ego Stephanus Uros dei gratia rex totius terre Rassie et Marine“[1] и т. д.[2]

3) Требало би употребити **све** титуле. Стефан се Првовјенчани потписивао и овако: „Стефань краль и сь богомь самодрьжьць срьпски“, а други пут „Стефань краль срьпски“,[3] а Стефан Владислав: „Стефань Владиславь помокию божиѡвь краль србски“[4], а тако и: „Стефань Ѹрошь краль все србске земле[5]“ и „Стефань Ѹрѡшь краль српски[6]“ и „Стефань Оурѡшь... краль... вьсѣхь срьбьские земль.[7]“ — У овијем титулама стоји управо противно од онога што хоће В. Клајић.

VI. В. Клајић мора и басне „попа Дукљанина[8]“ извртати, да би залудио своје читаоце. Како он употребљава попа Дукљанина, показују ови примјери:

1) В. Клајић каже[9]: „Pop Dukljanin pripovieda, da je u staro doba, čitava zemlja od jadranskoga mora do Drine, Save i Šare

[1] Rad. jugosl. akad. I, 130—1. (141). Mon. spect. hist. Slav. mer. I, 58, 59, и I, 398; II, 111, 278.

[2] Значење се није промијенило ни онда, кад је у множини „Српске (Рашке) Земље“, кад се зна, да се ни ствар није промијенила, него се употребљава једно поред другога. И данас се каже н. пр. Он има много *земље* (collect.) или много *земаља* (т. j. много *комада земље).*

[3] Фр. Миклошић, Mon, Serb. 16, 17.

[4] Фр. Миклошић, Mon. Serb. 27.

[5] Фр. Миклошић, Mon. Serb. 50.

[6] Фр. Миклошић, Mon. Serb. 53.

[7] Фр. Миклошић, Mon. Serb. 76.

[8] Ево шта мисле о вриједности тога споменика неки историци: Фр. Рачки, (Ocjena starijih izvora, 1865, стр. 60; види и стр. 65 и Književnik I. 222.) каже: „Odgovarajuć dakle na pitanje o vriednosti historičkoj prvoga diela Dukljanskoga ljetopisa, možemo bez zvakoga okolišenja reći: *da taj „libellus Gothorum“ za hrvatsku i srbsku poviest neima baš nikakove vriednosti niti u materijalnom niti u formalnom obziru“.* (Тај се први дио свршује у Ив. Црнчића на 30. стр.) Год. 1880. потврђује Фр. Рачки оно, што је у Književniku писао о љетопису „попа Дукљанина.“ (Rad jugosl. akad. LI 1880, стр. 207.) Тако од прилике мисли о тој ствари и И. Кукуљевић, (Arkiv I 1851, стр. 2), а С. Љубић каже, да треба „da se na lomači spali.“ [Rad jugosl. akad. XLIII (1878) 148].

[9] Ime Hrvat (1890) стр. 7.

planine (na jugu) bila podložna *jednomu* kralju." — *Није истина.* Нема тога у Дукљанина, да је та земља ишља „do Drine, Save i Šare planine."

2) Говорећи о скупштини краља Светопелека „in planitie Dalmae" пише В. Клајић[1]: „sazove kralj „sav puk podložne zemlje" zajedno s bani, župani i satnici njegovimi na veliki sabor." Светопелек је сазвао[2]: „omnes populos terrae et regni sui" а остало је (т. ј. „zajedno s bani, župani i satnici njegovimi") В. Клајић *измислио.*

3) На другом мјесту каже В. Клајић[3]: „Razdielivši tako kraljevstvo namjestiše u nekim pokrajinama po jednoga bana (т. ј. vojvodu) od braće i rodjaka kraljevih." — У оригиналу стоји[4]: (Краљ Светопелек) „Unaquaque autem in provincia banum ordinavit, id est ducem, ex suis consanguineis fratribus." — Дакле не стоји у оригиналу „u nekim pokrajinama" него: „у *свакој* покрајини." Consanguinei fratres нијесу braća i rodjaci него *браћа по крви* (рођена браћа).

4) Још каже В. Клајић[5]: „oblast od Duvanjskoga polja, gdje je bio sabor, pa na sjever... imaše biskupije u Spljetu, Trogiru... i Dubrovniku." — Зар је Дубровник „na sjever" „od Duvanjskoga polja"?! У баснама стоји, да је име томе пољу Dalma, а ко хоће нека погађа, где је та Dalma.

5) На другом мјесту пише В. Клајић[6]: „taj pop Dukljanin izriekom kaže, da se čitavo primorje dalmatinsko od Duvanjskoga polja do grada Bara zvalo *Crvena Hrvatska*... on znade, da su njoj pripadali... Ulcinj, Skadar..." За тијем наставља В. Клајић[7] овако: „Zato ne ćemo pogriešiti, ako mu povjerujemo, da se zemlja od Duvna do Bara u *staro doba* (prije Nemanjića) zvala Crvena Hrvatska." — Да је та земља ишља на југ до града *Бара,* као што В. Клајић *на два мјеста* тврди, то је он пронашао, исто тако и то, да су у тој земљи, која иде на југ *до града Бара* градови „Ulcinj, Skadar." — В. Клајић каже[8], да је поп Дукљанин „mnogo

[1] Ime Hrvat (1890) стр. 7
[2] Ив. Црнчић, Popa Dukljanina lêtopis (1874) стр. 14.
[3] Ime Hrvat (1890) стр. 9.
[4] Ив. Црнчић, Popa Dukljanina lêtopis (1874) стр. 18.
[5] Ime Hrvat (1890) стр. 8.
[6] „ „ „ „ 12.
[7] „ „ „ „ 13.
[8] „ „ „ „ 13.

toga pobrkao", а В. Клајић хоће да и то *побркано* још више *побрка*.

Овдје ћу још додати ово:

а) У почетку љетописа „попа Дукљанина" стоји, да је он *превео* са словенског језика „libellum Gothorum" — а то је дајбуди један дио тога љетописа — а Фр. Рачки мисли, да је први дио тога љетописа = libellus Gothorum, који је поп Дукљанин *превео* са словенског језика и у ком се помиње Црвена Хрватска.

б) У хрватском љетопису, који је по свој прилици слободно преведен из „Дукљанинова љетописа" *нема* тога мјеста о Црвеној Хрватској.

в) Требало би то мјесто казати овако: У првом дијелу басана, на којима се пише име попа Дукљанина, и који по мишљењу Фр. Рачкога за историју „*neima baš nikakove vriednosti*" а по мишљењу С. Љубића треба „da se na lomači spali", стоји од прилике ово: „**Готски** краљ" Светопелек[5] раздијели у вријеме Ћирила и Методија[6] (у вријеме Ћирила и Методија није било на Балканском Полуострву такога краља) у скупштини (које није нигда ни било) своју *државу* (које није нигда ни било) и један део те државе од „Dalme" до Драча *назва* (vocavit) Црвеном Хрватском.

V. О погрешкама у некијех грчкијех писаца писао је Фр. Рачки.[7] На једном мјесту каже он[8]: „Nu ako pomenuto mjesto kod Kedrena sravnimo s drugim mjestom kod Scylitzesa po priobćenom izvoru, dolazimo do njeke dvojbe, koja još ne bi do sada na svjetlo iznesena. Scylitzes na ime mieša Hrvate i Srbe, držeći jih za jedan narod ne samo po jeziku nego i po poviesti i državnom biću. Ova se pometnja kod Scylitzesa ističe osobito u opisu bugarskoga ustan-

[1] Ime Hrv. стр. 9.

[2] Ime Hrv. стр. 12.

[3] Није толико „побркао", колико В. Клајић, који хоће да и оно што је *побркано* још више *побрка*.

[4] Ime Hrv. стр. 13.

[5] Ив. Црнчић (Popa Duklj. lět., 1874. стр. 11а): „Ali *prava* historija ne zna ni da je „Svetoplk" ni da je Budimir bio, ni tada ni drugda hrvatskim knezom ili kraljem a ni srbskim. Moravskim knezom biaše tada „Svatoplk", pak najbrže da je to smutilo ovoga pripovedalca."

[6] На другом мјесту стоји, да је на унука тога Светопелека навалио *угарски* краљ *Атила!* У Ив. Црнчића, Popa Duklj. Lêt. стр. 22а.

[7] Rad jugosl. akad. LI (1880) стр. 166—71.

[8] У истој књизи на стр. 168.

ka....[1]" Ове је *погрешке* употребљавао В. Клајић као *доказе* за извртање историје и за залуђивање неуке свјетине.[2] У њега је *доказ* оно што је у Фр. Рачкога *„pometnja"*, за то он не помиње, да су те погрешке понајвише настале тако, што су писци преписивали једни од других и то не само мисли него и ријечи и реченице. Да би што боље залудио неуку свјетину, исписује он и ријечи Фр. Рачкога о ствари, али *само онај дио*, у ком Фр. Рачки казује или тумачи оно, што стоји у писца а изоставља онај дио, у ком Фр. Рачки казује, како је ова или она *погрешка* настала.

VI. На једном мјесту пише В. Клајић[3]: „Da bismo mogli razumjeti Kačića, koji Boku zove dikom od Hrvata, pak da bismo mogli vjerovati, da je on zaista Boku smatrao hrvatskom, obazreti nam se je..." Да је В. Клајићу стало до истине, он би овдје додао мисао налику на ријечи Ив. Кукуљевића[4]: „bunca vriedni naš Kačić" па би из *самога А. Качића* споменуо примјере који говоре против поменутога мјеста. Нека читалац има на уму само ове примјере[5]:

„Hrvatsko kraljestvo uzdržaše pod sobom mnoge države, to jest Karniu, Karintiu, Stiriu, Liku, Krbavu i svu donju Dalmaciu od Istrie *do Cetine.* I sve ove države bihu vladane od bana oli ti duka hrvatskih... i svi oni koji bihu njima podložni, *zovu se Hrvati, zarad zemlje Croacie, oli ti Hrvatie* i zaradi njenih bana, od kojih imam u kratko besiditi"; и други примјер: „sva Hrvatska zemlja, to jest Lika, Krbava i Kotor"; испореди и ово: „Odbiže nas Lika i Krbava Plemenita Hrvatska država I vas Kotar do vode Cetine." На другом мјесту казује А. Качић[6], како се Хрвати доселише у (римску) Далмацију te „Rvatsku naseliše zemlju: a prozvaše se Rvati od *njiova* Bana, komu Rvat ime biše". Треба имати на уму и ријечи самога А. Качића[7]: „različiti pisaoci različito kažu, i kako oni pisaše, onako ti ja pridajem".

[1] Вара се Фр. Рачки кад каже, да то прије није било познато, јер је ова ствар позната од 1837. године колико ја знам (П. Шафарик, Slovanské starožitnosti, 1837, стр. 673—4; 2. изд. I—II, 1862—3: II, стр. 307—8).

[2] Ime Hrvat, стр. 18—27.

[3] Ime Hrvat (1890) стр. 41.

[4] Putne Uspomene (1873) стр. 64.

[5] Razgovor ugodni (1889) стр. 110, 31, 34.

[6] Korabljica (1782) стр. 411.

[7] Razgovor ugodni (1889) стр. 14.

VII. 1908. године мислио је Ф. Шишић, да је згодна прилика, да и он покаже своје знање из етнографије Босне и Херцеговине[1]). Овдје ћу споменути неколико примјера из његове књижнице и додаћу своје напомене:

1) На једном мјесту каже Ф. Шишић[2]: „Prema tome dakle, *zapremiše odmah nakon doseljena svoga veći dio današnje Herceg-Bosne Hrvati, a manji Srbi*". — Према чему? Према измишљању Ф. Шишића, који не може ни за *десети дио* данаше Босне и Херцеговине *доказати*, да су се у њему населили Хрвати.

2) Онда каже Ф. Шишић[3]): „Je li moguće, da su Hrvati znali naseliti i daleke otoke u moru kao što su Cres, Vis, Biševo, Sveti Andrija i Jabuka, a da nijesu znali prijeći Dinare s jedne, a Save s druge strane, što im je ipak tako naravno i lako bilo?" — Да богме! То стоји само до *знања*. Ф. Шишић зна отићи у Пешту, дакле ће је одмах населити!

3) За тијем пише Ф. Шишић[4]: „U dvim ispravama izdanim od bana Matije Ninoslava oko godine 1240., nazivaju se banovi bosanski podanici *Srbima*. To je samo taj puta, dakle *iznimno*, jer sve ostale isprave govore vazda samo o Bošnjanima". — Не знам како је Ф. Шишић од *три* повеље Матије Нинослава начинио *двије*. *Католички* бан босански Нинослав у три повеље из различна времена (1232/4. 1240. 1249. год.) десет пута све Босанце без разлике вјере назива Србљима. Шта је узрок, да Ф. Шишић каже „samo taj pita" за оно што је казано *десет пута* у три повеље из различна времена? Незнање језика или *нешто друго*. Каже, да „sve ostale isprave govore vazda samo o Bošnjanima" а неће да каже, говоре ли о *српском* језику и о *српској* држави.

4) На другом мјесту каже Ф. Шишић[5]: „Ali nije to jedini bosanski musliman, koji zna za *hrvatski* jezik kao za svoj a prema tome i za hrvatstvo." — Многи су усломани *знали* за многе језике н. пр. за арапски, талијански итд., али до 19. вијека није познат ни један мусломанин из данашње Босне или Херцеговине, који би свој језик називао хрватскијем.

[1] Herceg-Bosna prigodom aneksije (1908) стр. 19—26: Etnografski momenat.

[2] Herceg-Bosna (1908) стр 19.

[3] У истој књижици на стр. 20,

[4] „ „ „ „ „ 20.

[5] „ „ „ „ „ 21.

5) И ако је Ф. Шишић[1] из писма од 1589. године (Starine, X, стр. 14—15) изоставио оно што би могло малко отворити очи ком читаоцу, н. пр. да је писмо писано у *Задру*, ипак су остали талијанизми (činiti, obisiti, ne čini obisiti, ne hti učiniti pogoditi), да кажу одакле је то писмо. Може се још споменути и *страни* облик: *horvatski*.

6) О Ловри Шитовићу види на свршетку биљешке у II. глави. Од осталијех примјера које спомиње Ф. Шишић у поменутом чланку за хрватско име *ни један* нема вриједности за оно, за што их је Ф. Шишић употријебио.

Биљешка. У пређашњијем главама, а и у овој IX. гл. поправљене су и оне погрешке, које је начинио проф. В. Јагић, Archiv für slav. Philol. XVII (1895), особито на стр. 61—64.

(Свршиће се)

В. Ђерић.

[1] У истој књижици на стр. 21.

СОЦИЈАЛНИ ПРЕГЛЕД

СОЦИЈАЛИЗАМ И РЕФОРМИСТИЧКА СОЦИОЛОГИЈА ОД АЛФРЕДА ФУЈЕ.[1]

Случај је хтео да први наш социјални преглед у овоме часопису буде посвећен човеку коме су ових дана откуцали последњи часови живота. Умро је Алфред Фује. И тако је човечанство изгубило једног великог мислиоца а социјална философија свога снажног радника. Социјални хроничар не би испунио своју дужност, кад овом приликом не би говорио о социологу Фујеу. Истина, овде није место писати опширно о његовом животу и раду; ми се стога и ограничавамо само на једно од његових најновијих дела. Али ми не можемо не оцртати бар у неколико речи основ и правац социјалне философије Алфреда Фујеа.

Међу представницима обновљеног социјалног идеализма, који се развио као реакција материјализму, Алфред Фује заузима једно важно место. По природи скроман и помирљив, он није био човек који се отискивао у крајности и истицао особитом оригиналношћу; па ипак је некада обични професор Фује успео у друштвеним и философским наукама створити једно засебно место и своју нарочиту философију. На супрот рђаво схваћеном материјализму, који идеју сматра само као производ материјалних друштвених односа, и правилно схваћеном материјализму који јој даје улогу секундарног фактора, Фује истиче нарочито и д е ј у, између осталих фактора социјалне еволуције. По њему, идеја, и ако је претходно била одблесак стварности, јесте једна снага; далеко од тога да остане прост одсев, она је causa efficiens друштвених промена. И у том смислу, стваралачка мисао људска „извлачи сама из себе нову васељену.“ — То је основна каракте-

[1] A. Fouillée, Le Socialisme et la sociologie reformiste 1910.

ристика Фујеове психолошко-идеалистичке социологије и зато је његова социјална философија названа философијом идејâ-снагâ. Али Фује није само социјални философ. Претежно поље његова рада је философија у ужем смислу којом је и започео своју научну зграду; а један знатан број радова долази у област моралне, политичке и правне философије. Он је писао много[1] и, нарочито последњих година, дао врло интересантних ствари. На овоме месту ми се задржавамо само на једном од његових последњих дела: социјализам и реформистичка социологија.

У овоме делу он је хтео показати да социологија мора изићи изван граница два противуборна система: индивидуализма и колективизма. Она има научно да истражује истину, да је проматра са сваке стране и прати у свима променама социјалне еволуције. За разлику од теориске, ова реформистичка или практичка социологија мора узастопце пратити друштвени живот и реформе које се у њему извршују, учити прошлост, гледајући у будућност и постављати на прво место социјалне проблеме садашњости. Али на том путу она не сме бити ни индивидуалистичка ни социјалистичка; она нипошто не сме бити у служби ниједног људског покрета. И зато, Енрику Ферију који је казао: „социологија ће бити социјалистичка или је неће бити", Фује одговара да социологија не треба да буде индивидуалистичка ни социјалистичка. То је несумњиво, али то није одговор на оно, што Фери и социјалисте хоће да кажу. Поменуте речи значе само то, да нема социологије као науке ако се не прими социјалистичко ондосно материјалистичко схватање историје. Три разлога говоре да ово мишљење није сасвим нетачно. Прво, што социологија без материјализма тешко постаје наука о друштвеним законима, остајући једним делом чисто дискриптивна и форма-

[1] Главнија дела Фујеа: La philosophie de Platon 1869; La liberté et le détérminisme 1873; L'idée moderne du droit 1878; Descartes 1893; Science sociale contemporaine 1880; Critique des systèmes de morale 1893; La propriété sociale et la démocratie 1895 (II изд); Esquisse psychologique des peuples européens 1903; La Psychologie des idées-forces; Morale des idées-ferces 1908; La démocratie politique et sociale en France 1910. — Од чланака објављених у разним социјалним и философским часописима да споменемо само новије: Sociologie et Morale (у Revue intern. de sociol. 1907); Les revenus sans travail selon le collectivisme (Revue pol. et parl. 1908); La justice dans la production (Revue Bleue 1908); La déclaraiton socialiste des droits (Revue des deux Mondes (1908); Necessité des principes socilogiques pour la démocratie (Revue Bleue 1910); Sociologie théorique et sociologie pratique ou réformiste 1911 и др.

листичка Друго, што заиста многи консеквентни противници историјског материјализма одричу социологији својство науке. И најзад, што се и сами противници материјализма у социологији често служе материјалистичком методом. — Али је Алфред Фује један од оних противника социјалног материјализма, који и без њега и баш против њега истичу социологију као науку.

Зато он још у почетку ове књиге управља критику нарочито на историјски материјализам и социјалистички морал. Релативна етика социјализма, која неминовно изилази из материјалистичког схватања друштвеног живота, није, по Фујеу, у ствари никаква етика. Пред њиховим растегљивим моралом све епохе и сва људска дела остају оправдана. Социјализам доказује да се морал мења према материјалним друштвеним односима; јер моралне идеје само су производ тих материјалних односа. Фује, полазећи од директно супротног става, одбацује такво схватање морала и сматра да моралне идеје живе и сопственом снагом могу мењати људске односе. Морал и јесте и треба да буде тријумф стваралачке мисли која сопственом снагом сама из себе извлачи нов свет. Што се тиче историјског материјализма, нису у праву критичари (међу које спада и Фује) који му замерају осуство и таквих фактора као што су идеја и људска акција. Сам Маркс баш изречно помиње те факторе. Само су ти фактори у историјском материјализму секундарни и, у последњој линији, условљени економским факторима. Али се, у истини, ниједно научно мишљење није произвољније, па следствено, и различније и погрешније тумачило и критиковало, него историјски материјализам. Он је имао ту злу судбину, да буде посматран не као једна научна идеја, но као искључива философија социјалистичког покрета; и, кад је критикован он је бивао посматран час нафилован и оним чега нема у њему, час лишен и онога што очито садржи. (А томе су много допринели и његови рђави социјалистички интерпретатори, који су материјалистичке идеје извели до апсурда). После те напомене, ми можемо и овде рећи: ма колико Фује истицао баш идеје-снаге као факторе друштвеног развитка, остаје једно истина, а то је, да те идеје нису ни материјалисти занемаривали. На крају крајева, сва разлика у овоме смислу између идеализма и материјализма (о идеализму и материјализму у социјалној философији биће у скоро више говора у овом часопису) и састоји се у томе што између друштвених фактора, које оба та правца признају, материјалисте подвлаче

једне (економске), идеалисте друге (идеје и вољну људску акцију). Узајамност дејстава свих тих фактора не одричу ни једни ни други.

У другом делу Фује испитује социјалну правду и корисност у производњи. У трећем и четвртом правду и корисност у подели и потрошњи добара према индивидуализму и социјализму. Ту се нарочито задржао на идеји правичности при подели добара, која доминира економијом као и социјализмом и која у пракси води најдубљим реформама. Али Фује, који хоће и овде да мири индивидуализам и социјализам, подвлачи да те реформе, и онда кад долазе од државе а не само од приватних удружења, не компромитују ни у колико индивидуалну слободу и својину. Но то су све стари, много третирани и више економски проблеми; на њима се нећемо задржавати.

Оно што је од особитог интереса у целој овој књизи, то су две идеје на којима се и Фује нарочито задржао и које ми мислимо овде мало опширније (и независно од осталог материјала) претрести: идеја о антагонизму између индивидуалног и колективног (социјалног) и, идеја о уговорном организму који Фује види у модерном друштву. Ова последња новијег је датума и интереса, јер се тек сад — и са развитком друштвеног живота. сваким даном све више — може правилно посматрати и претрести.

Борба између индивидуалиста и колективиста одвела је антагонизам између индивидуалног и социјалног до апсурда. И Алфред Фује, који је и као философ волео да мири крајности, покушава да представи тај антагонизам много блажим. У свом испитивању он долази до закључка, да покрети индивидуализације и социјализације, које нам открива данашњи живот, нису у ствари толико контрадикторни и антагонистички. Али у томе резоновању Фује није ишао до краја. Ми сматрамо да треба поћи и даље и, не само ублажити но и и одрећи антагонизам између колективног и индивидуалног интереса. Нама изгледа да нема, да не може бити супротности између тих интереса, између индивидуалне и неке државне личности; да су интереси свију и интереси свакога тесно везани и да има једна стална узајамност и сагласност између циљева колективних и индивидуалних. Индивидуално и колективно не боре се, но се мешају, јер је социјална веза у толико јача у колико је појединац слободнији; и, појединац је у толико слободнији у колико је социјална веза јача. Индивидуализација и социјализација иду под руку. Човек сваким даном постаје и социјалнији и индивидуалнији у исти мах; социјалнији у колико

индивидуалнији, индивидуалнији у колико социјалнији. Он постаје више социјалан пошто је све тешње везан за друге, пошто све мање може без других, пошто је за све шири круг других везан. Он све више постаје и свестан те везе и њене неопходности; и, он је сада и хоће. На тај начин он постаје и индивидуалнији, јер обухвата, мисли, зна и хоће већи број ствари. Ступањ социјалне интеграције зависи од ступња индивидуализације и обратно.

Један од принципа помоћу којих је Фује покушао сложити донекле индивидуализацију и социјализацију, јесте и његова идеја о уговорном организму. То је она друга идеја на којој се мислимо задржати. Фујеова теорија о уговорном организму хоће да помири два супротна схватања: једно, које све те односе своди на уговоре, уређене законима психолошким, моралним и правним: друго, које све те односе своди на органске, уређене законима самог живота. По његовом мишљењу социологија треба да рачуна и са уговорним и са органским односима и, отуд он у модерним друштвима види уговорни-организам. У једном другом свом делу (Science sociale contemporaine), развијајући ову теорију Фује каже: „Уговорни режим тежи све више да завлада модерним друштвима. Право придаје све већу важност уговорној идеји, која испуњава девет десетина наших закона и која ће једног дана добити место у свима параграфима, од првог до последњег". Овако од прилике на режим уговора гледа и Спенсер и, донекле, Durkheim (само овај додаје да се и неуговорни односи такође развијају). — Нама не изгледа ово схватање оправдано. По нашем мишљењу, пре би се могло рећи да се домен уговора сужава у колико расте социјална подела рада. Уговор је нешто више од просте сагласности воља о једној ствари; у њему је, сем тога, воља сваког сауговорача одређена актом воље друге странке. Према томе, режим уговора доминираће у једном друштву само дотле, док су диференције између појединаца мале и док су размене услуга релативно малобројне; јер уговорни режим претпоставља дуже и слободно третирање услова уговора. Међутим данашње друштво карактеришу, у овом смислу, два факта: све већа диференцијација између појединаца (између јаких и слабих тачније речено, што је последица данашње економске организације) и знатно увећање размена које захтевају што брже извршење. И зар је онда могуће говорити о уговору између странака које се налазе у апсолутно различним положајима, које често не познају и које не могу слободно третирати

делове уговора. Ту воље нису реципрочно одређене једна другом; оне то и не могу бити пошто нису обе слободне. Само неколико примера. Зар се може озбиљно говорити о уговору између моћног капиталисте-послодавца (који у напред учвршћује надницу из ма којих других узрока, само не зато што је тако радник прима) и радника (који ту надницу прима и ради не зато што је такву надницу он хтео, но зато што хоће да живи)? Или о уговору о преносу између једног друштва за пренос (железничко, трамвајско, паробродско и др.) које у напред утврђује тарифу, и појединца који, приморан да се вози, плаћа ову тарифу и самим се тим ставља под све уредбе (напр. железничке).

У опште, размена услуга којом се остварује друштвена солидарност поделом рада, манифестује се све мање у уговорима, пошто се појединци све више разликују по својим положајима и пошто се све више умножавају њихови односи који захтевају што брже регулисање. (Замислите само, за илустрацију овог другог става, да сваки путник расправља на благајни о условима уговора о преносу, кад купује железничку карту!). Размена услуга у модерном друштву тежи све више томе да се реализује једностраним вољама, које хоће исту ствар, али које нису узајамно одређене једна другом. (Вид. Salcilles, La déclaration de volonté; Duguit, L' Etat; Vanderveld, L'inégalité des contractants).

На крају своје реформистичке социологије излаже Фује развитак нових форма удруживања и загледа у будућност синдикалних и кооперативних форма, као и у будућност државе и општине. Што се ове последње тиче, нарочито пада у очи социолошко запажање, да она све више постаје само административна јединица. Општина је (као и задруга, где постоји) немоћна да одржава тесна и јака груписања, и чланови њезини све више губе појам и све мање осећају потребу специјалне солидарности која би их сједињавала. Али у исто време кад општине пропадају, јављају се друге форме људског груписања, груписања интереса, професионална, која узимају све већег маха и постају један нов и снажан фактор друштвеног развитка. Реформистичка социологија има да прати развитак ових социјалних појава као и крајњу трансформацију надница и удружених функционера. И будућност, коју та социологија предвиђа, донеће собом да сви људи буду кооператори, саучесници у деоби и сасопственици.

Живко Јовановић.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

СТАЊЕ У ТУРСКОЈ: УТИЦАЈ МЕЂУНАРОДНЕ ПОЛИТИКЕ НА УНУТРАШЊЕ СТВАРИ У ТУРСКОЈ. ИЗБОРИ И ОПОЗИЦИЈА. АРБАНАШКА И ВОЈНИЧКА ПОБУНА. ОСТАВКА ШЕФКЕТ ПАШЕ. ОЗБИЉНОСТ СИТУАЦИЈЕ.

У последње време рат Италије и Турске задаје много мање бриге европској дипломацији него унутрашње прилике у Турској. Познато је, да је рату и анексији Триполиса претходио споразум између Италије и њених савезница, Немачке и Аустро-Угарске. Зна се такође, да је споразумом о Средоземном Мору између Италије и Француске ова прва добила одрешене руке у триполиском питању, као и то, да Русија и Енглеска немају ништа противу тога да се Италија утврди на афричком копну. Ни питања о затварању Дарданела и заузимању архипелашких острва нису нарушила хармонију сила у одржавању мира. Ова солидарност сила да се онемогуће други међународни заплети и компликације изгледа да је потпуно успела.

Балкански политичари су постали раја европске дипломације. Балканске државе данас немају своје заједничке политике у међународним питањима. Повијати се према ветру великих сила, то је полазна тачка свију балканских политичара. Да ли је добро или рђаво што су балканске државице у својој улози непунолетних политичких чинилаца поступиле по саветима европских кабинета, показаће скора будућност, али што је чудновато, то је њихово улагивање Турској.

И тако, у колико дипломатија има утицаја на ток догађаја, све је учињено што треба, да се локализира талијанско-турски рат и одржи мир на осталим тачкама. Да престане и овај колонијални „сукоб“ између Италије и Турске и да се закључи мир, чека се само на „правни повод,“ — на какву малу победу талијанске војске. Њу с нестрпљењем очекује европска дипломатија, али кад ће се јавити не зна се и та неизвесност помрачава оптимизам европских политичара.

Оваква политика сила и балканских држава имала је непосреднога утицаја на развој унутрашњих догађаја у Турској. Младотурски политичари видели су, да су изјаве сила о неутралности у вођењу рата искрене и да балканске државе не помишљају да се користе случајем, и никад се боље и комотније нису осећали у вођењу спољне и унутрашње политике него сада. Пред овогодишње изборе народних посланика младотурској влади стављено је на знање, да Европа жели да она остане и победи на изборима. И ове, као 1908 године Централни Комитет назначио је народне посланике. Ова европска политика подржавања младотурскога режима није остала без утицаја на политику балканских држава. Оне су, преко својих људи, савладале хришћанско одупирање младотурској политици и своје најистакнутије присталице тако рећи помладотурчиле. Свега седам опозиционих посланика пропустио је младотурски комитет у ону шаљиву кућу у Стамболу, што се зове турски парламенат.

Опозиција на челу са старим Ћамил пашом, најлукавијим сином нове, турске Византије, видела је да је цео свет уз Младотурке, чак и тајни и јавни агенти балканских држава у Турској. Свакојако рђав знак за будућност Турске, кад ово пријатељство хришћанских држава иде тако далеко, да и Италија, у ратном диму и праху, води рачуна о интегритету Турске и о status quo на Балкану. Кад Европа штити јавно дискредитовани младотурски режим, онда неће бити добро по Турску и Турке. Кад се балканске државице утркују која ће се више удворити Младотурцима, ово значи да збиља Младотурци воде Турску скорој пропасти.

Тако су мислили опозиционари у вишем стилу. Стари англофил Ћамил паша, који је у једном интервју-у предвидео пре неколико месеци нову војничку буну, налазио је, да је за Турску опасна ова „сјајна“ политичка усамљеност и да треба да ступи у реалније политичке везе са европским силама, нарочито с Енглеском, јер у овој загушљивој атмосфери „општега пријатељства“ Турска се може угушити. Осим тога, у врховима опозиције с разлогом се мислило, да брзо, врло брзо мора наступити неопходност да се Европа умеша у унутрашње ствари Турске, јер апсолутизам тајнога младотурскога комитета постаје гори и опаснији од апсолутизма Абдул-Хамидова.

У средњим круговима опозиције и у народу политика Младотурака изазивала је права революционарна осећања. Од ми-

нистра војнога до поручника сваки официр који је припадао комитету, постао је неприкосновена личност. Командант корпуса морао је да пузи пред својим поручником „комитаџи“; валија пред својим писаром „комитаџи“; председник суда пред својим најнижим чиновником и т. д. Маса народна, исламска, осим тога што је осећала у свима јавним пословима овај тајни апсолутизам, осећала је незгоде у свима приватним пословима. У сваком приватном предузећу, у коме су долазили у сукоб интереси обичнога грађанина и „комитаџи-а,“ обичан грађанин морао је да уступи „младотурчину“. Прошле године у целој царевини младотурски агенти монополисали су куповину десетка за себе. Разлика у подбацивању прихода од продаје десетка прошле године од ранијих отишла је у џепове младотурских агената, јер нико није смео надметати се у лицитирању са „комитаџи-ма“. Ова држава у држави само на своју централну управу, на Солунски Тајни Комитет, утрошила је прошле године 2,000.000 динара. У те расходе ушло је и издржавање „младотурских чета“ у Маћедонији за убијање свију и свакога ко је „противу режима“.

Оваквом стању морала се јавити реакција у свима друштвеним слојевима, па се појавила сасвим природно и у официрским круговима и то баш у најздравијем младотурском елементу. Кад је пуковник Садик дошао у сукоб са владом и Шефкет пашом и дао оставку, јасно је било да је расцеп ту. Садик је уман и енергичан човек. Он је заузимао врло виђено место међу официрима Младотурцима. Његову прву јавну изјаву, да напушта војску због тога што хоће да се занима политиком и што као војник налази да се политика не мири са дужностима војника, — примили су официри који нису припадали Младотурцима са одушевљењем. Његове везе са официрима Младотурцима и његов ауторитет помогле су му да задобије један део официра Младотурака.

Први проглас његове странке — Либералнога Споразума — иза које се помаљао умни старац Ћамил паша, изазвао је код свију незадовољних елемената надања, а у младотурским круговима страх. Али за време „изборне кампање“ посланички кандидати ове странке нису смели ни да се јаве на биралиштима и Младотурцима се мора признати да су вешто извели своју „изборну победу“; која је била победа Пирова.

Схватајући онако „међународну политику, опозиционари се нису бојали да задену трн у рањаву пету. Они су знали, да се

младотурски режим не може срушити без буне. Али кога да побуне? Хришћане? Не, јер Турчин Хришћанина не може на леп начин склонити на буну, у толико мање сада, кад су агенти балканских држава у Турској постали привидно већи Младотурци од препреденога Јеврејина Џавид-беја. Војску? Опасна игра за време рата. Арбанаси су били најподеснији за ову сврху.

Три године законодавнога рада турскога парламента знатно су револуционисали и средњи сталеж и народне масе, нарочито у националном погледу. Посланици из Арнаутлука у првој скупштинској сесији видели су како се „праве“ државни послови. Они нису били арбанашки прваци, јер ови нису хтели примити посланичке мандате из младотурских руку 1908 године. Кад су они делом прихватили програм нове странке Садикове, још пре пролетошњега распуштања парламента, Младотурски Комитет само је констатовао, да је њих узео за посланике као своја послушна оруђа и да они немају никаквога угледа и значаја у своме народу, и ту је стао. Кад су арбанашке поглавице — главари — опет и ове године одбили понуду да буду народни посланици, Комитет је опет „кандидовао“ друго издање првих арбанашких посланика, људе који ће да примају дневнице и слушају наредбе.

Овде су се Младотурци грубо преварили: бивши арбанашки посланици, антантисте и националисте, одбегли су од власти и сјединили се с главарима и овоме овогодишњем арбанашком покрету дали нови, знатно озбиљнији карактер — политичко-национални.

Немамо непосредних материјалних доказа али нам је јасно као дан да је арбанашка буна у Старој Србији тесно везана са војничком буном Тајар беја у Битољу. Један и други покрет стално се шире, освајају и побеђују.

Оставка министра војнога, популарнога Шевкет паше, сигуран је знак, да су Младотурци пред овако озбиљним догађајима на путу за попуштање. Познато је, да у овим приликама није било подесније личности од Шевкет паше као министра војнога. Овај Арапин одликује се поштењем, богаством и љубављу према послу. Он је у пословима више срећан него „паметан“, гласи суд компетентних војних људи у Цариграду о њему. Тај „диктатор“ младотурски чак и кад је заузимао Цариград најмање је био диктатор и Младотурчин од свих својих другова, младотурских првака. Њему никад није веровао младотурски „трио“: Талат беј, Џавид беј и Халил беј. Џавид беј, Јеврејин

из Солуна из јеврејске исламско-јудејске секте „делмен," представља политичку мудрост Младотурске Странке, Талат беј њену партијску искључивост и енергију, а Халил беј њену легалну политику, као што је доктор Назим представник њене тајне политике. Махмуд паша, са својом љубављу према војсци и својим чистим побудама и патриотским намерама, представљао је у младотурском комитету државу, *нову Турску с препорођеном војском*. Као такав, он је био драгоценост за Младотурке, у толико драгоценији што у унутрашњој политици није имао никаквих убеђења и што га је влада као војника могла употребљавати како је хтела у питањима унутрашње политике.

Влада га је жртвовала за закон којим се забрањује официрима да се мешају у политичке ствари. Више његова оставка него закон, који не само што је благ, него је тако и писан да се лако може изиграти, имала је да задовољи незадовољне официре и учини крај бунама у војсци. Али су се младотурски политичари и ту преварили: ни његова оставка ни овај закон нису имали никаквог дејства. Оставка је само охрабрила опозицију у војсци, као што је охрабрила и арбанашке побуњенике. Опозиција је толико оживела, да су после оставке Махмуд Шефкет паше и лојални, мирни грађани из Ст. Србије (Арбанаси) и Македоније почели захтевати од султана оно што су захтевали арбанашки и војни побуњеници. Најважнија су три захтева: образовање неутралне владе, распуштање Скупштине и нови слободни избори.

Ово значи: доле с Младотурцима! Младотурци то добро знају и подигли су баш после оставке Шефкет паше свој глас, пун претње и привиднога самопоуздања. Они кажу, да ће без поштеде кажњавати све бунтовнике, арбанашке и војничке, али им се свакога дана измиче сила из руку. Ми лично не бисмо били много изненађени ако им она измакне из руку пре но што ови редови уђу у „Дело", али ако тајна снага младотурска не буде исцрпљена, да не може дати отпора опозицији из планина и касарна, ми ћемо имати све јаче и све опасније сукобе и буне, имаћемо нову револуцију у Турској.

Та нова револуција може покидати дипломатску паучину за чување мира.

Један дипломата.

ЕКОНОМСКИ ПРЕГЛЕД

ПРИМЕНА ЗАКОНА О РАДЊАМА ПРЕД СКУПШТИНОМ.

Првога јула прошле године ступио је на снагу закон о радњама, који је многе привредне односе регулисао на новој, савременој основи. За ово кратко време његове важности имала је Народна Скупштина прилике да се у два маха позабави применом тог закона. У октобру прошле године поднео је интерпелацију посланик Кацлеровић, а у мају ове године исту такву интерпелацију поднели су посланици Кацлеровић и Лапчевић, тражећи објашњења од Министра Народне Привреде, зашто се закон о радњама не извршује у свима својим одредбама. Поводом те интерпелације чули су се интересантни и значајни говори и погледи на занатско и радничко питање, као и на социјалну политику, која је у Србији поведена овим законом о радњама.

Посланик Кацлеровић је у образложењу своје интерпелације, а после одговора министровог, у главном ударао на две ствари: Прво, што нема довољно надзора ни од месних ни централних власти, да се одредбе о радном времену, о заштити деце, о ноћном раду, о недељном одмору, о хигијени радионица, строго примењују. Друго, што се прописи о радничком обезбеђењу у опште не примењују. То су била два конкретна питања, која су се могла јасно и без узбуђења, без жучности расправити. Али у место тог хладног и објективног расправљања ударило се у страну, па се водила дебата у опште о закону о радњама, као да је он у опасности, као да влада мисли да га „слисти“, како се изразио посланик Скерлић, који се чак послужио и изразима француских анархиста, да би свом говору дао што јачи рељеф. По Скерлићу са законом о радњама врши се „саботажа“ и то врши саботажу онај, који треба да чува закон и да га примењује! Интер-

пелант Лапчевић је називао послодавце члановима „преких судова“ који „убијају годишње хиљадама радника“ а влада им иде на руку и брани их! За доказ својих тврђења, да се умереним радним временом постижу бољи резултати рада, Лапчевић се позивао чак и на анкету која је још 1826 године вршена у фабрици Роберта Овена. Данашњи индустриски развитак и данашња техника по Лапчевићу је исто оно, што је било пре више од осамдесет година! У својој занесености Лапчевић је оспоравао Dr. Нинчићу знање најобичнијих ствари, па је називао страхотом што Нинчић не зна да је у Немачкој законом утврђен једанаjeсточасовни рад. У место да се позове на сам закон, да цитира члан његов, који говори о томе, Лапчевић се позивао на један велики речник, како сам рече, у коме је он то прочитао. У ствари пак немачки закон о радњама (Gewerbeordnung) нема одредаба о минимуму радног времена. У § 120е тог закона остављено је Савезном Већу, а то ће рећи влади, да за поједине индустриске гране утврђује минимум радног времена, према потреби и нахођењу. А да није једно исто, кад влада одређује радно време, и то само за неке врсте занимања и кад је оно законом одређено за све врсте рада — то ће и Лапчевић бесумње признати. Како изгледа то, кад један посланик пребацује другоме страховито незнање, а у ствари код њега постоји незнање?

Од опозиционих посланика значајно је говорио J. Продановић, који се задржао на општим посматрањима о мотивима за савремено радничко законодавство. Само том говору није било места сада пошто је закон већ донет. Скупштина је имала да говори о вршењу или невршењу закона, о средствима којима се вршење има обезбедити, а не о томе, како је потребно раднике обезбедити. Од радикалних посланика говорили су Dr. Нинчић и Dr. Јанковић. Први је сасвим разложно указивао на то, да се овакви закони не могу изводити на мах, већ постепено, пошто се сврше сви претходни и припремни послови, док је други опширно изнео, шта је све до тог времена Министарство Привреде урадило на извршењу закона о радњама.

Кад се од свих посланичких говора одбије оно, што је било партијски обојено, претерано и необјективно, остају два факта, која имају општег значаја и која заслужују да се нарочито констатују. Први је факт, да примени закона о радњама, онакој строгој и потпуној примени, какву захтевају посланици Скерлић и Лапчевић, стоје на путу извесне сметње, које се не могу лако

отклонити. Те се сметње тичу извесних назора и схватања о слободи рада, о слободном уговарању, о односима између радника и послодаваца и т. д. који се назори не могу на једанпут уклонити и уништити. Закон о радњама је у извесним тачкама игнорисао привредно стање у Србији, па је донео одредбе, које том стању не одговарају. Бесумње су те одредбе боље, као што у опште човек може да смисли нешто боље од онога што постоји, али кад се дође до остварења, онда се испрече неке друштвене силе које то не допуштају. У развитку друштвених односа, а нарочито привредних има континцитета, има постепености, и зато сваки закон, којим би се чинили скокови, не би донео очекиване последице. Нама изгледа да је и закон о радњама извесне односе регулисао без довољног проучавања, да се више тежило задовољењу извесних хуманих и правичних захтева, које сваки човек мора одобрити, али да се при том није водило рачуна о остварљивости тренутној, да ли се то у таквом облику и одмах може да постигне. Ми знамо донекле, како је рађен пројект закона о радњама и ко је главни сарадник био, па то нас још више учвршћује у овом мишљењу, које заснивамо на искуству и резултатима добивеним за ово кратко време, од како се закон о радњама примењује. И кад тако стоји ствар, онда треба настати, да се тај закон поправи, да он заштити свачије интересе, да се доведе у хармонију са многоструким изукрштаним интересима који овде постоје. Да се извесне одредбе закона о радњама морају мењати, то је јасно као дан. Тим изменама ће се само добити, јер ће се уклонити оно што је било претерано и што није било неопходно потребно. Ово вреди нарочито за минимум радног времена, који треба друкчије одредити.

Други је факт, да се одредбе о обезбеђењу радника, чију умесност и оправданост нико није спорио, до данас у опште нису могле да примене. Узрок је врло јасан и очигледан, а познат је свима који се иоле интересују овим питањем. За обезбеђење раденика није довољан само закон, није довољно прописати правна правила, већ треба остварити и техничку основу, треба извести нарочиту организацију са солидном финансиском основом. За све то треба времена и стручњака, јер Министарство Привреде, кад је поднело Скупштини предлог закона о радњама, ништа није имало спремно од тога. Онај чиновник, који је највише радио на изради закона о радњама, напустио је Министарство Привреде, чим је тај закон донет. Министарство При-

вреде ради сад на изради правилника и спрема нарочите стручњаке за овај посао, али то не може одмах и за час да се изведе. То је огромни посао, који је требало почети радити и припремати још пре него што је и изгласан закон. Све то што је раније пропуштено накнадиће се и треба да се накнади. Али зато треба бити мало стрпљив и причекати док се све не спреми, да се закон о радњама у потпуности може да примени. Нарочито треба да буду стрпљиви раденици, јер о њиховом добру и њиховом стању највише се и водила брига и води брига у Скупштини у крилима радикалне странке. Као што је изјавио пок. Миловановић приликом прве интерпелације Кацлеровићеве, радикалне странке не сматрају раденике као неку засебну класу, чији би интереси били противни интересима осталих грађана. Најбољи је доказ то, што су баш радикали донели овај закон о радњама, у коме су интереси раденика нашли тако моћну заштиту. А не треба заборавити ни то, што је сасвим умесно приметио посланик Јанковић, да је социјалистички посланик гласао против закона о радњама, за чије се безусловно извршење силом власти сад ти исти социјалисти тако заузимају.

Непристрасни.

КЊИЖЕВНО-НАУЧНИ ПРЕГЛЕД

— НАСТАВАК —

Ф. Ниче, Тако је говорио Заратустра. Још која реч о српском преводу.

Г. Ђурчин вели даље на једном месту: „Не дотичући се ранијих, повољнијих приказа мога превода, хтео бих овде, само за доказ с каквом се махнитом жестином и необузданошћу води код нас борба, да истакнем један факт: да је у једном истом нашем књижевном листу, у којем је пре три месеца угледао света оширан приказ мога превода, на уводном месту и под натписом: „Један датум у нашој преводној књижевности“, пре две три недеље нашао места други приказ, у којем се тврди да сам учинио злочин, и да ми нема више места на Универзитету. Зар нису подивљале књижевне нарави, кад се тако брзо и лако може премостити јаз између „датума“ и „злочина“.

Тај лист, чијих су уредника књижевне нарави толико подивљали, јесте „Бр. Коло“. Г. Ђурчин не треба много да се љути, јер се у том књижевном листу често мењају уредници, и ја ћу му указати на један много лепши пример. „Срп. Књ. Гласник“, који ужива глас најбољег српског књижевног листа, и у чијој редакцији седе већ годинама једни исти људи, донео је децембра прошле године један оширан приказ о моме речнику, и ту је истакнуто пет-шест особина, које мој речник уздижу изнад свих досадањих немачко-српских речника. Априла месеца у том истом листу тврди један други критичар, да је мој речник „најлошији“. Зашто г. Ђурчин не осуди и овај поступак „Срп. Књ. Гласника“?

Сад да видимо, колико су оправдане неке г. Ђурчинове замерке.

Ја сам у свом приказу навео неколико примера грубих погрешака у г. Ћурчиновом преводу. Те су погрешке тако страшне, да сам имао ту пуно права да га због њих оштро нападнем. Ја то нисам чинио, већ сам те страшне омашке метнуо у штампарске грешке, и ако их он није нигде исправио. Он с неким нарочитим задовољством констатује, да их нисам могао више наћи већ само тих шест. То није истина, јер сам ја после тих шест наведених погрешака ставио оно кобно: и т. д. и т. д. То значи, да их има још. И збиља, кад бих ја рачунао штампарске погрешке у његовом преводу, како је он то урадио у моме приказу, онда би се број таквих грешака у „Заратустри" попео на хиљаде.

Ја бих био г. Ћурчину оставио то задовољство, што је направио онолику листу штампарских грешака у мом приказу, да није учинио нешто, што не би учинио ни један мој ученик из првог разреда гимназије. Они, на пр., знају, да би то била страшна погрешка, кад би написали: thut — место tut, Verhängniss — место Verhängnis; giebt — место gibt. И то што знају ученици првог разреда не зна доцент за немачки језик на Универзитету! Ја сам Ничеов текст цитирао новим правописом, који је усвојен у свима немачким покрајинама од пре десет година, а г. Ћурчин ми замера и тражи да ја те речи цитирам по старом правопису. Буди Бог с нама! Или г. Ћурчин не зна за нови правопис, или га је мој приказ толико угрејао и збунио, да не зна шта ради. Како се год узме, недостојан је поступак!

Исто је тако насео и са још двема речима. Од како је усвојен тај нови правопис, од тада се много чешће пише: Kamel, — него Kameel, и чешће Efeu него Epheu. И те две речи написао сам по новом правопису а г. „стручњак за немачки језик" озбиљно ми замера. И то се код њега зове знање немачког језика! Жалосно! И такав човек предаје немачки језик на — Универзитету!

Кад сам једним примером доказао да г. Ћурчин читаве туђе мисли преводи од речи до речи (и то накарадно), па то не означује да је туђе, он се од те страшне оптужбе брани овако духовито: „Ко ће паметан веровати, да бих ја хтео да затајим цитате из предговора Науманова џепног издања „Заратустре", које је у рукама сваког интелигентног човека!" — Па разуме се, тако се најлакше бранити! Опет он хоће да свој недопу-

штени посао заклони иза: „Ко ће паметан веровати.“ Не мора нико на голу реч да верује ни мени ни г. Ђурчину. Дела говоре! Он је црно на бело оставио трага о тој својој недопуштеној радњи, али, ето, — опет је за то крив Кангрга! Да не би и читаоци „Дела“ тако мислили, приморан сам да опет цитирам ту Наумановy реченицу: „Auf einer Loggia, hoch über der genannten Piazza, von der aus man Rom übersieht und tief unten die Fontana rauschen hört, wurde jenes einsamste Lied, das je gedichtet worden ist, das Nachtlied gedichtet.“ — Код г. Ђурчина: „... и ту је, на пијаци Барберини, у једној високој лођи, откуда се може прегледати цео Рим, и где се чује како одозго жубори Фонтана, испевао „Песму у ноћи“, из другог дела „Заратустре“, „ону најусамљенију песму која је икада испевана“...

Сад је ваљда свакоме јасно, да је г. Ђурчин превео од речи до речи Наумановy реченицу, а то није назначио. Како се такав поступак зове, нека каже сам г. Ђурчин!

И не само то. Он је у тој реченици направио три крупне погрешке: место откуда треба да стоји: одакле, он је unten превео: одоздо, а то је скроз погрешно, и требало је метнути: доле (одоздо каже се немачки: von unten); и најзад, фонтана је овде водоскок, а не нека река, која се тако звала, и зато не треба велико почетно слово.

Кад је видео, да овако јак разлог ипак неће упалити, он онда признаје, да је „добар део предговора састављен из таквих места. — Сасвим г. докторе, до тога сам закључка дошао и ја. Кад сте већ почели бивати искрени, будите то до краја, па нам реците тачно, којим сте се делима служили при писању расправице о Ничеу. Намеран сам да повадим из ње све туђе ствари, па да видим шта остаје као Ваше. Нисте, забога, морали ићи чак у Силваплану, да добијете инспирације за овакву расправу о Ничеу и за овако тачан превод „Заратустре“!

Нико не би имао права да замери г. Ђурчину, да је он горњу реченицу Наумановy казао слободно, својим речима; али је недопуштено преводити од речи до речи а то не назначити.

Пошто је лепо најпре „утврдио;“ да ме је на критиковање његова превода побудио лични мотив; да ја не могу бити критичар његова превода; да ја не знам немачки; да не знам ни српски; да нисам у стању разумети Ничеа, — да, кад је све то тако, разуме се без икаквих доказа, „утврдио“, приступио је одговарању на моје замерке.

Разлози су му „страховито јаки“, он ме просто „убија“! Да видите само! Г. Ћурчин узвикује: „Читав низ таквих речи, које сам на извесним местима превео слободно зато што ми је тако требало, што сам тако хтео, бележе моји критичари као случајеве мога незнања немачког језика“. — Ово је нов изум г. Ћурчина. Дакле, он проповеда да треба преводити како кому треба и како ко хоће! А ми смртни верујемо да се у превођењу, и кад је оно најслободније, не сме толико удаљавати, да се рђаво репродукују не само поједине речи, већ и читаве реченице. „Учени“ доктор морао је створити ову нову теорију, јер покушава да њоме оправда свој скандалозни превод, а да је нешто когод други дао овакав превод, г. Ћурчин би аутора прогласио за лудака. Овога пута не дамо да се најобичније незнање правда накарадним теоријама, јер г. Ћурчин може оваку шегу терати само са својим рођеним делима. Не дамо да се најнакараднији превод са немачког језика протура за ремек дело, па макар то долазило и од стране доктора философије и универзитетског наставнкка за немачки језик.

За г. Ћурчина, као „стручњака“ за немачки језик, није никаква погрешка, није знак незнања немачког језика, кад он, на пример, једну најобичнију реченицу: — und überredete ihn (и уверио га је) преведе: „па га је наговарао на друго“ (53 стр.); или најобичнији израз, који морају знати и ученици из првог разреда гимназије: am vormittag (пре подне) преведе: „пред подне“; или tückisch (подмукао): „убиствен“; или: Geruch (мирис) са: „зрак“, и т. д. Је л' те, читаоци, све су то ситнице, оне чак сведоче о особитој „стручности“ г. доцента! Он је, забога, то тако хтео да преведе, и шта се то кога тиче!

Кад је тако срећно „побио“ све моје замерке, он приступа још јачим аргументима, па победнички узвикује: „Али, све и да нисам те исте речи на другим местима у књизи верно превео, ко би међу читаоцима веровао Г. Кангрги, да ја не знам шта је Berg, Fels, Herzlichkeit, Rad, Untergang, Liebe, lieben, Esel, Gleichheit, Eiland, riechen и тако даље“. — Изгледа ми да г. доцент држи да су читаоци „Срп. Књ. Гласника“ саме незналице, којима он може продавати шљиве за брашно. Није овде питање да ли ће ко мени веровати или не, већ шта је мислио г. доцент, кад је горњим најобичнијим речима дао сасвим супротна и накарадна значења? И шта има ту да се верује или не верује? Г. Ћурчин

дао нам је писмени доказ о своме незнању и сад ту више не помажу никаква пренемагања.

Г. Ђурчин у горњем тврђењу износи и неке неистине. Пре свега, неистина је, да је он све оне речи, за које сам му замерио, на другим местима верно превео. Тако реч Eiland (острво) налази се у целој књизи свега два пута, и на обадва места рђаво је преведена: на једном месту: „обећана земља", а на другом: „плодно поље"; реч Gleichheit превео на два места: „правдољубље"; реч Schwere (у смислу: тежа, привлачна снага земљина) превео је на четири места са: тежина; и онде, где је ту реч требало превести са: тежина, он је превео са: воднило; реч Herzlichkeit (срдачност), колико сам могао утврдити, налази се само једанпут и преведена је са: срчаност; реч Anfall налази се само једанпут у фигури: Anfall der Liebe (наступ љубави) и преведена је буквално: нападај љубави, и т. д. Тако је и са осталим речима. И то се зове објективно расправљање! Г. доцент за немачки језик даје накарадан превод са немачког језика, какав не би смео дати ни најобичнији новинарски преводилац, па је сад осуо паљбу на људе, који су обелоданили сву мизерију тога превода!

Кад ме је „дотукао" тако јаким разлозима, онда г. доцент прибегава и вицу, коме се зацело ни он сам није могао насмејати. Тако г. Ђурчин преводи: Ein aus sich rollendes Rad—са: „Један почетак који се котрља из себе сама". Он не увиђа глупост, коју је казао, већ нам доказује, како је то нека пословица, а оне се не смеју буквално преводити. „То је исто тако, као кад бих пословицу Borgen macht Sorgen превео тачно у духу српског језика: Дуг је зао друг, а J. Кангрга дошао па ми рекао да Borgen не значи дуг него узајимање, и Sorgen не значи друг него бриге!"

Тако рече г. Ђурчин и остаде жив! Опет он хоће шљиве за брашно! Пре свега оно није пословица, а друго, баш реч Rad (точак) не може никада значити: почетак, јер точак нема ни почетка ни свршетка. Г. Ђурчинов превод: „Један почетак, који се котрља из себе сама" преставља једну страшну глупост, коју није у стању ни он сам да разуме. Место да то преведе: „точак, који се сам окреће", па да буде и тачно и да га цео свет разуме, он прави глупости и љути се, што не разумемо те његове финесе! Нека их задржи за себе!

Пошто је већ и сам посумњао у успех факата, које је напред

употребио у одбрани свога превода, смиловао се, најзад, г. Ћурчин да ми одговори на неке замерке.

У своме приказу навео сам неких 70 нетачно преведених речи. Г. Ћурчин је тај број смањио на 64 и изволео је превидети оно кобно: и т. д. и т. д. Значи да таквих речи има и више, а ја сам нарочито и нагласио, да сам изнео само најкарактеристичније. Број оваквих речи изнео би преко 200, да сам све бележио. И у место да одговори на све, он се закачио за десетак речи, па и ту је, као што ће се видети, био врло лоше среће.

Г. Ћурчин је: Inbrunst der Töne — превео са: „страсни вапај гласова“, а ја сам предложио: „топлина тонова“. Он то никако не усваја. Потврду за своје мишљење нашао сам и у руском преводу[1]: что знали они до сихъ поръ о зноѣ душевномъ, раждающемъ звуки“!

Genügsamkeit превео је г. Ћурчин: уздржљивост, а ја сам предложио: довољност. У руском преводу стоји: „самодовольство,“ а то свакако не значи: уздржљивост.

Grinsender Tod превео је г. Ћурчин: жмирава смрт; ја сам предложио: смрт која шкљоца (зубима). Смрт, која се обично представља људским костуром, не може жмиркати, јер нема очних капака, али може ударати доњом о горњу вилицу — дакле шкљоцати зубима. Могло би се још најзгодније рећи: искежена смрт али: жмирава смрт никако.

Die Unbedingten превео је г. Ћурчин са: опредељени а ја са: неусловљени. У философији ова реч не може никада значити: опредељени. У руском преводу стоји: „безусловны“.

Он је zärtlich tun превео: пренемагати се, а ја сам предложио: правити се нежним. Г. Ћурчин то одлучно побија, међутим у руском преводу стоји: но не притворчйтесь же такими нѣжнями!“

(Свршиће се)

Јован Кангрга.

[1] Такъ-говорилъ Заратустра, переводъ Ю. М. Антоновскаго.

УМЕТНИЧКИ ПРЕГЛЕД

ПОВОДОМ ДВЕ КРИТИКЕ.

Да сам ма у којој земљи лево од Дунава и Саве, ја не бих имао потребе да објашњавам своје уметничке намере и погледе на овај начин. Не бих имао потребе ни да се бринем о критичарима а нарочито о њихових грешкама. Из три разлога. Прво, тамо би било више стручнога знања и више уметничког поштења. Друго, тамо би се нашло много више моралне снаге код критичара и колега, те би били способни признати и онима, који не припадају њиховом „кругу“. Треће, музикално образовање је код публике на много већем ступњу те се неби могло ма шта писати. Као што сам се уверио, и то не једанпут, код нас нема од свега овога ни помена. Из тога разлога решио сам се да сам за себе интервенишем и пишем о својој музици поводом критика г. г. Милоја Милојевића у „Срп. Књ. Гласнику“ од 1 јуна и Јована Зорка у „Звезди“ од 15 маја ов. г.

Критика г. Милојевића дели се на два дела по садржини. Први део служи г. Милојевићу као увод. У њему се он служи цитатима, по своме старом обичају. Овај увод је у форми критичко-историјског прегледа „Ораторијума“, а у исто време он треба да покаже и спрему критичарову и то је изгледа у ствари био прави циљ г. Милојевићу. Овај увод потсећа ме на ону фразу, којом почињу своју причу они, у чије се причање мора мало веровати. Она гласи: „Нећете ми веровати“ и почетак је свакој фанфаронади. И г. Милојевићев „увод“ није у ствари ништа друго до оно познато: „Нећете ми веровати“! Смелост којом г. Милојевић тврди нетачне ствари објашњавам на првом месту његовим врло непоузданим критичким знањем, уверењем у потпуно музикално незнање наше средине и невероватним уверењем у његово знање.

Две главне замерке учинио ми је г. Милојевић. Прво, тврдио је, као и г. Зорко, да сам неоригиналан и да сам под

утицајем Пучинија радио, што је г. Зорко назвао „пучинизмом"! Друго г. Милојевић ми је замерио што нисам радио у „српском духу". Ја ћу прво расветлити прву неистину, а после ћу говорити о својим погледима на питање о српској уметничкој музици. Случајност је хтела да баш мало после ових критика дође једна талијанска оперска трупа и да у своме репертоару донесе и две Пучинијеве опере: „Тоску" и „Чергашки живот" (La Bohême), те су они који су слушали моје „Васкресење" могли упоредити моју музику и ону у Пучинијевим операма и најбоље се уверити колико су оваква тврђења неозбиљна, лакомислена и веома смешна. Они пак који нису слушали „Пучинија" неће моћи тачно судити, те према томе могу веровати и мени и г. Милојевићу — према личним симпатијама. Но ипак, ако не могу детаљно, са музичким примерима доказивати (што у осталом није у својим „констатацијама" ни г. Милојевић чинио), могу бар повући битне разлике Пучинијевих принципа од мојих. Пре свега ја се у основи не слажем са Пучинијевом музиком. По моме мишљењу и драматична музика мора на првом месту имати своју специфичну музикалну вредност и занимљивост. Она се не сме ослонити сасвим и само на сцену. Дакле у кратко речено, музика мора бити увек на првом месту музикално интересантна, логичка и добро рађена. Једној доброј драматичној музици сама радња, декорације, костими, светлосни ефекти и т. д. и т. д. морају бити само као оквир и илустрација музике (а не обратно). И Вагнерове опере и његов „Gesamtkunstwerk" своди се ипак на главни елемент свега овога — на чисто музикални елемент — и то је оно што је најпозитивније вредности код Вагнеровог „Gesamtkunstwerk"-а. Нашто иначе онолике дужине појединих сцена и развучености, но зато да се да маха и времена да се музикални елементи лепо, поступно и логично развију? Нашто „Das unendliche Lied" него из најчистије и најпотребније музикалне потребе. Нека се не варају они, који обратно тврде, јер не треба заборавити да је Вагнер сам писао и текст и музику и да је ту очигледно музичар доминирао над песником и драматичарем.

Пучини међутим музику не схвата овако. То не само да довољно доказују његове опере, већ ја знам и његове личне погледе на музику. Мени их је казао у Риму мој пријатељ млади талијански композитор Barbieri, који је једном приликом посетио Пучинија у његовој вили у Луци. „Maestro" му је тада поред много индиферентних ствари рекао да он не може ни да замисли

музику без речи. За њега музика име смисла и значења тек у вези са речима. То је, као што се види, сасвим супротно од онога што сам ја раније изнео. Даље, ја придајем много већу важност контрапункту но што то чини Пучини, који као и већина Талијана од XIX века на овамо не улазе много у полифонију и задовољавају се фигуралном хармонском пратњом. Ја даље мислим да добра музика мора имати ону исту чисту музикалну вредност и смисао и у клавирском изводу као и у оркестарској партитури. Оркестарска партитура даје композицији само боју, али њену специфичну вредност не може да повећа — а баш та специфична вредност главно је код музике. Мислим да се не варам ако тврдим да овако о овоме мисли и ултрамодерни француски композитор Claude Debussy, јер се само овим може објаснити што он дозвољава сваковрсне транскрипције својих композиција, од којих су неке чак други као нпр. Büsser, инструментирали.

До сада дакле у овом теориском и општем делу ни у чему нема између мене и Пучинија сличности. На против, као што се види, постоји у нашим општим музикалним погледима битна разлика. Да пређемо сада на саму практичну примену наших погледа. Не знам шта би се код Пучинија могло нарочито карактеристично запазити. Употреба честих узастопних квинта није ни мало ново и не може се узети као његова карактеристика. Оне су Пучинију у почетку служиле као тренутни ефекти па су најзад прешле у рђаве навике и добиле су у његовој техници све неодређеније значење. У својој претпоследњој опери Пучини одлази на даљни исток, на Нипонска острва и музички интерпретира енглеску „Госпођу са кризантемама“ „Madame Butterfly.“ Ни ова идеја ни ова музика нису толико значајни да би своме аутору могле донети име творца једног музичког правца — „пучинизма.“ Опет читаве стране хомофоне музике — сада чак и дуети иду потпуно паралелно у октавама — у којима певају и свирају, како се то каже, сви за једнога и један за све. Други је један манир, који је све чешћи код Пучинија, у октави удвојена кантилена са синкопираном хармонском пратњом. Ово је и пре Пучинија био познат и до крајњих граница искоришћен начин. Погледајмо дела Шумана, Менделсона, Чајковског итд. итд. Треће средсво, којим се Пучини тек у „Madame Butterfly“ почео служити, јесу кратки мотиви од целих тонова у паралелним великим терцама. Ови мотиви имају за основу скалу од шест

целих тонова. Мислим да сам сада дошао до онога места, где могу прећи и на своју композицију, која је била повод критика г. г. Милојевића и Зорка на „Васкресење.“ Али пре свега нешто о овој скали од шест целих тонова. Она је веома старог порекла — из доба старе велике азијске културе. Наша диатонична скала од седам основних тонова и доцније развијена кроматика сасвим су је истисли из музикалних комбинација. У XIX веку, са Вагнером, Листом, Рихардом Штраусом и целом „После — Вагнерском епохом“ кроматика је прошла све могуће облике и комбинације и није ни мало чудно и неприродно што су композитори тражили новог израза ван овога правца. Као супротност полу-тонова — кроматике — ушли су у нову музику цели тонови — дакле егзотизам. Док су Saint—Saëns и други узгредно додиривали егзотику, Debussy ју је узео за своју хармонску основу. Скала од шест целих тонова постала је основа нове европске музике и њеног представника Claude Debussy-a, поред комбинација са „хармоничним тоновима“ (Sons harmoniques). Као што Баху, творцу велике и савршене музике диатонске скале, не припада искључиво диатонска скала, тако ни скала од шест целих тонова не припада искључиво Debussy-у или ма коме другом. Она је генерална и припада читавој једној епоси — једној генерацији.

Код мене у „Васкресењу“ долази поред редовне диатонске, грегоријанско грчких скала и ова шестотонска скала као хармонска база. Ово не из какве моде већ зато што сам у њој нашао најпогоднији израз за поједина места. То нису орнаментски мотиви, већ епизодни мотиви. Г. г. Милојевић и Зорко замерајући ми овај „егзотизам“ и наводећи ово као „пучинизам“ упали су у једну веома велику чисто музичку и стручну грешку. Они су ову скалу од шест целих тонова, овај секстакорд целих тонова назвали „пентатоником,“ што је за репутацију њиховог стручног знања веома фатално, јер то није „пентатоника.“ „Пентатоника“ је нешто сасвим друго. Г. Зорко је ту своју „пентатонику“ овако цитирао: c, d, e, fis, gis. — Ово међутим није „пентатоника“ већ непотпуна скала шест целих тонова, која би у овом случају овако гласила: c, d, e, fis, gis, ais (b). Дакле г. Зорко изостави шести тон једног секстакорда па онда то назове „пентатоником!“ Он је своју критику, пре штампања у „Звезди“ читао г. Милојевићу, као што ми је сам рекао. Г. Милојевић му ову грешку није поправио. Зашто? Ја мислим да ни

г. Милојевић није знао да ово није она скала која се у музици техничким изразом зове „пентатоника“. Да ни г. Милојевић не зна шта је „пентатоника“ доказује ми један став из његове критике, где он каже: „Нама не треба ни пентатонике, ни хармонске ни ритмичне егзотике“. Пошто ја апсолутно нигде нисам употребио аутентичну „пентатонику“ нема сумње да је и г. Милојевић мислио на ону исту скалу — скалу од шест целих тонова. Међутим код Пучинија у „Madame Butterfly“ преовлађује аутентична „пентатоника“ — коју као што рекох нигде нисам употребио.

Сада да видимо разлику између „пентатонике“ (аутентичне) и секстакорда целих тонова, који су наша два критичара назвали „пентатоником“.

Пре свега „пентатоника“ је скала од пет тонова. Када се упореди са нашим тонским системом и почне од тона a, пентатоника овако изгледа: a, c, d, f, g. Карактеристике ове скале су: Интервал од мале терце између I и II, III и IV ступња. Између II, III, IV и V интервал од једног целог тона. Међутим секстакорд целих тонова, ако почнемо тоном a, овако изгледа: a, h, cis, dis, eis, fisis (g). Његова је карактеристика: Између сваког ступња интервал од једног тона. Као што се види веома је велика разлика између ових двеју скала. И њихове су елементарне конструкције различите. Док се „пентатоника„ своди на „ланац кварта“ (a, d, g, c, f) дотле се секстакорд целих тонова своди на прост ланац великих секунда (a, h, cis, dis, eis, fisis) или на две узастопне групе великих терца (a, cis, eis + h, dis, fisis). Није овде место да правим опите на овим двема скалама и да даље испитујем њихове особине. Ово што сам до сада изнео потпуно је довољно да покаже јасну и несумњиву разлику ових двеју скала веома старог порекла.

Из овога што сам до сада рекао поводом критика г. г. Милојевића и Зорка, мислим да ће се врло лако доћи до јасног и истинитог закључка. Зато ћу то оставити читаоцима а ја ћу међутим ићи даље и изнети своје мишљење о оригиналности и национализму у уметности.

(Свршиће се)

Стеван Христић.

ХРОНИКА

АНАТОЛ ЛЕРОА-БОЛИЈЕ.
(Anatole Leroy-Beaulieu)

За последњих месец дана Француска је завијена у црно четири пута. Пролеће и лето 1912 године остаће на странама француске историје забележена. То нити је био какав нов експлоа француских генија на пољу авијације, нити некакав нов подвиг кога полициског чиновника, који храбро гине у одбрану јавног реда и јавног морала.... Те странице француске историје неће бити исписане црвеним словима тријумфа и славе... Оне ће бити уоквирене црним рамом..

Француска је изгубила готово једновремено четири своја велика човека.. Започео је коло стари Фредерик Паси, пацифиста, економист, политичар и дугогодишњи народни посланик.... Подухватио је коло Анатол Лероа Болије, а довршили га Алфред Фује и Поенкаре највећи француски савремени философ и математичар.

Паси, Болије, Фује и Поенкаре јесу четири имена за која се може рећи да чине гордост француског племена.

*

Анатол Лероа-Болије заузима у историји Француске један нарочити положај. Његове мисли и његова делатност заслужују нарочиту пажњу, не само стога што су оне биле луцидне и образложене него још и стога што су у данашњој Француској биле оригиналне. Активност Болијева манифестовала се у много прилика и у маси проблема. Његов живот још од своје младости предсказује плодност, коју позније године нису демантовале.

Анатол Лероа-Болије јавља се као раденик у неколико праваца. За њега се с правом може рећи да је једновремено и историчар, публициста, моралиста и философ. Он је оставио за собом дела из историје, публицистичких студија као и моралистичких и философских. Он није био од људи који су се специјализирали

у једној уској грани науке и на том пољу стекли име и славу. Енциклопедиски образован, Болије је био таленат који је имао успеха у свима правцима у којима је радио. Његова историска дела дала су му име које није потамнело пред студијама из економије, морала и политике.

А. Л. Болије је кроз свој живот третирао сва актуелна питања. У свима је показао да је писао тек онда кад је био добро документован и потпуно уверен, и из свих чланака се видело да је био версиран и да их је писао са дубоким познавањем ствари. Где је Болије стекао толико широко образовање и верзираност? Он је син једне отмене породице која је могла да му пружи средства да се васпита. Још као врло млад Болије је почео низ својих путовања кроз иностранство. Праћен својом матером он је прво био у Италији, затим је пропутовао Немачку и Русију. Ту је увидео колико има великог интереса и значаја за саму Француску кад би она боље познавала иностранство. Тада је Болије донео решење које је издржао до краја свога живота: да се посвети упознавању иностранства. Своје прве студије Лероа-Болије је почео у литератури и уметничкој критици. На литературу и критику звало га је његово младићско расположење. Болије је у то доба био песник. Штампао је „Часове Самоће“ (Heures de solitude), „поетске фантазије“ како их је он сам назвао. Једновремено јављала се његова критика: „Рестаурација наших историских споменика пред уметношћу“. То је све што је остало од литерарног и естетичко критичког рада Болијевог[1]. Време у коме је он живео са својим политичко-социјалним проблемима привлачило је више његову пажњу и интересовање, него што је жар његовог младићског сентиментализма тражио израза у стиху. Рођен под Другом Републиком (1842) Болије се васпитао под Другим Царством. Ову околност немогуће је запоставити кад се пише портрет Болијев. Политичке идеје Другога Царства оставиле су код њега трага. У време кад је почела Трећа Република он је био већ формиран човек. Нове радикално-социјалистичке идеје обузимају шесетих година у Француској велики број младих и даровитих људи. Болије није ступио у њихово коло. Он је остао, као што рекосмо, у идејама Другога Царства и то остао до краја свога живота. Радикално-социјалистички идеолози сматрали су непристалице новог режима од 1870 као конзерваторе, реакционаре. Болије је био убројан у

[1] Une troupe des comédiens.

таке, али не дуго. Он је собом носио велику љубав к слободи — она се кроз његове брошуре јасно опажала. Зато што су оне биле његово искрено убеђење, Болије је у скоро био поштеђен напада. Увидело се какви разлози руководе младог исто ричара да не буде са људима „новог кола“ и његово је мишљење почело да буде радо слушано. Болије је, рекосмо, доста путовао по иностранству, нарочито Русији и Италији. У Русији је остао дуго времена и вратио се из ње с књигом која му је створила име: „Царство Царева и Руси“. У Италији је провео такође доста времена и резултат тога били су чланци о Талијанима.

А. Л. Болије није се зауставио искључиво на историским истраживањима и ускоро је после тога прешао на питања социјолошко-политичка. Он постаје сарадник листова и часописа Revue des deux Mondes, Revue bleue, Figaro, Revue hebdomadaire (доцније), Journal des Débâts и др.

Чланци и расправе нагониле су Болије-а у нове дискусије. Он је радо прихватао јавне дискусије у Друштву Економиста, у Друштву Публициста и др. Држао је врло много предавања по разним друштвима и о разним темама. У то доба, 1881 године, Болије постаје професор Слободне Школе Политичких Наука у којој је остао до краја свога живота. У њој је он предавао историју Савремене Европе. Кад је 1906 године директор и оснивач Школе Емил Бутми умро, директор је школе постао Л. Болије.

*

Идеје А. Л. Болије-а треба посматрати са неколико разних тачака.

Као историчар он је оставио капитално дело Empire des Tzares et les Russes. У њему се у главном црта историја једне земље „богате у изворима и идејама, у људима и у напору“ која је још била скривена иностранству. А. Болије је увидео шта значи Русија и отишао је да сам на лицу места, у средини Царевог Царства, поцрпе материјал и покупи импресије. „Царство Царева“ није само историско дело, документовано историским подацима и фактима него и један албум портрет руских људи, песника и политичара, портрет њиховог „племенитог и новог и широког духа.“ „Царство Царева“ је најбоље дело о Русији и Русима, које је изишло из пера једног странца. А. Л. Болије понео је собом у гроб заслугу, коју су му још за живота указивали сви Французи што је први, великим делом, открио

Француској велику вредност своје будуће савезнице. Кад је савез Француско-Руски закључен, „Царство Царева“ било је широм познато и Болије је био срећан што је за савез имао један део своје личне заслуге. То је Евген-Мелхиор де Вогие признао у својој књизи „Историски и литерарни погледи.“ „Он је (Болије) видео и предвидео, открио нам постепено и потпуно нову непознату земљу... Ако истина и правда нису узалудне речи, кад се буде писала историја открића Словенског Света указаће се том великом и проницавом духу Болијевом заслужно место у части.“

Као доктринарни политичар и демократа Болије заузима нарочито место. Рекосмо већ да је он противник нових радикално социјалистичких идеја, које почињу да се остварују под Трећом Републиком. Он је одлучан противник марксизма и социјалне демократије и ако није крајњи индивидуалист, као што му се то често подметало. Л. Болије је волео личност, личност јаку и снажну која ће да се развија сама. Тај подстрек који социјалистичка теорија даје индивидуи само умањује њену активност па тиме и прогрес друштва. На једном предавању о социјализму Болије своју мисао овако је формулисао: „Развијајте своју индивидуалну енергију; снажите своју личност радом и напором својим; браните се од робовања предрасудама; будите људи слободни и одговорни, свесни слободе иодговорности; будите васпитани, паметни, енергични, снажни; нека све то има за задатак да своја знања и своју памет и енергију ставите у службу другоме, у службу друштву, отаџбини, човечанству.“[1] Он је био уверен да је човечанском прогресу први услов развијање јаких индивидуалитета без којих „се не може сазидати ништа ни велико ни солидно.“ Само развијањем снажне личности долази се до „култа енергије“ који има да буде стимулус прогреса. Не треба тражити да се оствари Ничеов надчовек, „монструозни син гордости и будући владар над људима.“ „Највећи надљуди нису ни победиоци ни политичари, они који било пером било именом владају, него они који најбоље служе човечанству својом оданошћу и својим пожртвовањем. Више вреди један Венсен де Паула него Наполеон, више једна милосрдна сестра него један Бизмарк!“[2]

[1] Anatole Leroy—Beaulieu: Jndividualisme et Socialisme (Revue Bleue, fevrier 1896, p. 195.)

[2] op. cit. стр. 195.

Индивидуализам Болијев није екстреман, што значи да не искључује узајамну акцију индивидуа. Он није противник „асоцијације.“ „Оно што усамљена индивидуа не може да учини, то треба да учини асоцијација; али, противно социјалистима, ми хоћемо асоцијацију слободну, спонтано груписање снага, а не обавезне синдикате, тј. принуду.“[1] Не искључујући дакле асо цијацију, Болијева личност треба да има развијену јаку моралну страну, да је свесна одговорности, способна за пожртвовање, да има узвишене аспирације. Целокупно радикално социјалистичко законодавство у Трећој Републици, које иде на то да се срeством закона, помоћу државне интервенције, принудно снажи личност и покаже њена немоћност онда кад је усамљена, имало је у Лероа-Болију одлучног противника.

Полазећи са тога гледишта Лероа-Болије није могао одобравати ни и антицрквену политику Треће Републике. Нов програм садржао је у себи тачку о „одвајању цркве од државе“, идеју која је била убачена још за време Прве Револуције. Одвајању цркве Лероа-Болије се одлучно противио. Исто онако као што је био демократа, не будући социјалиста, исто тако је био антисепаратиста, не будући клерикалац. „Закон Валдек Русоа (закон о одвајању цркве и државе) не погађа само манастире, оцеве и сестре; он погађа слободу и Француску.“[2] Одвајање цркве он је сматрао као атак државе на личну слободу грађана и слободу њихове вероисповести.

Противан тој антицрквеној политици Болије је остао доследан у питању о антисемитизму. Против њега он је писао са исто толико топлине, са колико је љубави бранио цркву и потребу за вером. Он је Јеврејско Питање третирао у свом делу: Israël chez les nations и нападао антисемитизам у делу: Doctrines de haine.

Он је нападао доктрину мржње која је ишла на то, да понижава и уништи читав један народ или једну расу. Као што је бранио Јевреје, Лероа-Болије је бранио и потиштене Словене. Познавалац добар свих словенских проблема, он је лако увидео колико има истинског угњетавања словенског племена. И он није напустио да о томе пише све до краја свога живота. Имао је великих симпатија за Пољаке, у њиховој борби за националним

[1] op. cit. p. 195.

[2] Les Congregations religieuses (Revue des deux Mondes, mars 1903.)

конзервирањем против Руса и Немаца, за Чехе у њиховој борби против Аустријанаца, за Србе. Сећам се још и сад оних оштрих речи којима је Анатол Лероа-Болије поздравио у свом предавању о анексији Босне, држаном у Школи Социјалних Наука у децембру 1908 године, бруталан акт Аустрије. Он је упућивао Русе и Пољаке на сложну и споразумну акцију, откривајући Русима колико за њих има користи у мирном развијању и одржању национализма код Пољака. „Реконсилијација два словенска народа под скетпром Руског Цара није само консолидиција великог словенског царства, то је истицање Полентума према Дојчтуму, то је повраћена хармонија у словенском свету на штету немачке хегемоније.“[1] Он се трудио — и успео да покаже да пољско питање није унутарње питање Немачке и Русије или Аустрије, него питање европско. Русија треба да дâ Пољској националне установе, да би се могла да развија и спрема слободно. „То је жеља свих оних који верују — као ми Французи, да је Европи XX-ог века потребна Русија и велика и снажна.“[2]

Кад смо 1908 на париском Универзитету основали удружење студената Словена и Француза (Franco-Slave) са задатком да француску омладину упознајемо са питањима из словенског света, у томе нас је послу свесрдно помагао Лероа-Болије. А кад смо после годину дана приредили свечану седницу, увек ћемо се сећати оних топлих речи, које нам је наш почасни председник Болије упутио поздрављајући зближење омладине Француза и Словена.

Лероа-Болије после себе оставља многа дела и расправе[1]. Кроз сва његова дела провлачи се поента моралног карактера. Кад је нападао антицрквену политику и социјализам, бранио Јевреје и потиштено словенско племе, он је то чинио у име принципа једног вишег морала. По њему индивидуа треба да је слободна и морална. Она не може бити слободна, док се код ње не развије свест о дужности и ближњем, о одговорности, о сопственој енергији. Та се свест може развити само код личности које верују.

[1] Le Question Polonaise par Domovsky. Préface d'Anatole Leroy-Beaulieu, p. 10

[2] op. cit. p. 18

[3] L'empire des Tzars et les Russes; Un empereur, un roi, un pape, une restauration; Nicolas Miloutine; Eglise et le libéralisme; La Papauté, le Socialisme et la Démocratie; Congregations Relisieuses; Christianisme et Socialisme; Revolutions et le Libéralisme; Pourquoi nous ne sommes pas les Socialistes; Indivudialisme et Socialisme; Empereur Napoleon III; Antisémitisme; Faut-il aller à l' Allemagne; Autonomie d' Alsace Loraine etc.

У својим резоновањима Болије је увек био правичан, логичан и консеквентан. Кад је веровао у идеју коју је бранио, он је то чинио пуном својом снагом, готов да за идеју „плати својом личношћу“. „Правичност и проницавост његова разума и ширина његова срца поражавале су. Он је правичан у свима резонима, у пажљивом и документованом истраживању, у живој и тачној студији стварности. Рекао бих чак да је правичан и у сну и у имагинацији, у суђењу и осећању“.[1]

Документисање које је Болије давао било је најсигурнијег извора, јер се он увек обавештавао о проблемима код других народа лично, сам, на лицу самих догађаја. Израз који је он давао својој мисли био је најсавршенији који је био у стању да дâ прави француски „esprit ouvert et pondéré“, који је имао Болије. Његова мисао, увек изражена лако и схватљиво, учинила је га великим, популарним говорником и конферансијеом вазда радо слушаним.

Четрдесетогодишња активност Болијева дала је велике резултате. Он носи несумњиву заслугу што је у Француској покренуо изучавање Иностранства (нарочито Словенства), које су Французи врло бледо познавали. Он сам следбеник Бутмијев, оставио је за собом читаву групу нових историчара који продужују упознавање Француза са питањима савремене европске историје.

И ако су сви сложни да је Анатол Лероа-Болије био велики Француз, ипак, тај човек чији је „срце било исто тако топло, као што му је разум био јасан“ није био акедемик. Он је само био члан Института Политичких и Моралних Наука, али не и члан Академије Четрдесеторице. Своју кандидацију подносио је Академији у два маха као наследник месту Хиполита Тена први пут и Мелхиора де Вогие други пут. И само зато што није делио мишљење данашње радикално-социјалистичке политике нису му давали да уђе у Академију. На сву ширину његових погледа, одговарало се тесногрудошћу! Али Анатол Лероа-Болије и ако није био члан Академије, чини велику част имену Француске. Велики публициста, историчар и моралиста, васпитач омладине и заштитник сваке правичне ствари, име Анатола Лероа-Болије-а неће Француска заборавити не гледајући на то што он није заседавао у Дому Четрдесеторице Бесмртника.

Dr. Мих. О. Глушчевић.

[1] Pierre de Quirielle, Revue hebdomadaire № 28 (1912)., p. 184.

АНРИ ПОЕНКАРЕ.

Наука је изгубила свог првосвештеника, умро је Henri Poincaré! За својих 58 година успео је да се попне на врхунац садашње математике, да буде највећи математичар свога доба, а поред тога и одличан физичар и познавалац Небеске Механике. Рођен је у Нанси-у 1854, свршио гимназију, политехнику, и рударску школу и постао инжињер. 1879 постао је доктор математичких наука, па затим и професор на париском универзитету. Предавао је Математику, Физику а у последње време Небесну Механику. Био је члан Академије и многих других академија и учених друштава.

Као математичар привукао је пажњу својом тезом и радовима штампаним одмах за њом, у којима је помакао у напред решење диференцијалних једначина, решивши питање у неким случајима и давши важност практичном посматрању и примени теорије. Одмах затим пао је у очи математичарима стварањем тако званих Фуксових функција (данас назване: аутоморфне). После се низао рад за радом, од којих ћу поменути „Збирљивост једне класе дивергентних редова“, којима је дао назив „асимптотни редови“.

Из математике, Физике и Небеске Механике дао је циклус дела у којима третира скоро сва питања тих наука. Нека од тих дела („Нови методи“... на пр.) остаће дуго и дуго у употреби.

И сад се сећам његових предавања. Слушалаца око тридесет: неколико студената, мало више странаца који су дошли на „усавршавање“, остало старији људи. Пред нама дуга табла, ишарана словима и цифрама. Испред табле шета лагано првосвештеник и држи проповед. Погнуте главе иде с краја на крај собе, погледа по кашто на таблу. На једном убрза корак, узме креду и потражи какав кутак велике табле, који је још остао чист, да тамо испише оно што треба да се запамти. Оно паметно лице никад се не смеје, али на њему сија некаква радост, радост научника који може пред тако одличним скупом излагати своје теорије. А оне густе, дуге обрве повијене у вис, чисто повуку и поглед ученика, да иде и он на више... А за то време јасно грло говори врло јасно и разумно тако, да сваки који зна основе, може разумети без икаква напрезања.

Пре три-четири године постао је бесмртник, тј. члан Француске Академије, ма да је и пре тога својим радом постао бесмртан.

Dr. М. Т. Б.

БЕЛЕШКЕ

ДРУШТВА.

Српска Краљ. Академија Наука. — Председништво Срп. Краљ. Академије имало је свој скуп 23 маја ове године на коме су свршени ови послови: 1. Према писму министра просвете, који је упутио Академији на оцену спис „Биографија Јована Савића — Ивана Југовића“, који је поднесен министарству просвете на расписани стечај, одређен је г. д-р Драг. М. Павловић, проф. Универзитета, да овај спис оцени и о њему поднесе реферат. — 2. На молбу „Матице Српске“ у Дубровнику, одлучено је да се Академија привремено прими оцењивања дела за издања Матичина, док Матица не изабере сталног секретара свога књижевног одељења — 3. Изабран је г. Слободан Јовановић за редактора писама Јована Ристића Филипу Христићу, која ће се штампати у „Зборнику за историју Србије у XIX веку“.

Академија друштвених наука имала је свој скуп 28 маја и на њему су свршени ови послови: 1. Одлучено је да се расправа академика г. Ст. Новаковића „Баштина и бољар у јужнословенској терминологији Средњега Века“ штампа у „Гласу“ II разреда. — 2. Одлучено је да се расправа академика г: Јована Томића „Турски поход на Црну Гору 1756 год.“ штампа у „Гласу“ II разреда. — 3 Одлучено је да се расправа г. д-ра Станоја Станојевића „Студија из српске дипломатике: III. Inscriptio и IV. Salutatio“, штампа у „Гласу“ II разреда.

Председништво Академије на скупу од 6. јула свршио је ове послове: 1. Одлучено је да се „Оглед Академијиног речника“, који је израдио г. Момчило Иванић, секретар лексикографског одсека, штампа у 300 примерака. — 2. Одлучено је да се у I књизи „Зборника за историју Србије у XIX веку“ штампају „Родофиникинова писма“, која је прикупио и средио г. Миленко Вукићевић, професор. — 3. Одлучено је да се I књига музикалија пок. Корнелија Станковића штампа у Лајпцигу. — 4. На позив друштва „Просвјете“ из Сарајева: да Академија узме учешћа у прослави његове десетогодишњице, одлучено је да Академију заступа на тој прослави њен председник г. Стојан Новаковић.

Академија природних наука, на своме скупу од 21 јуна ове године, свршила је ове послове: 1. Расправа г. д-ра Нед. Кошанина „живот зеленичета на Острозубу“ упућена је на оцену академику г. Јов Жујовићу. — 2. Расправа д-ра Славка Шећерова „О експериментално произведеним двоструким, троструким и многоструким пипцима код пужева, специјално код барског пужа — Limnea Stagnavis (L),“ упућена је на оцену г. Пери С. Павловићу, професору.

На свечаном скупу Академије, који је држан 26 јуна, објављена је

награда из задужбине Ник. Ј. Мариновића. На расписани стечај за награду из ове задужбине поднесена су Академији ова четири списа: 1. „У фронт!" новела д-ра Владана Ђорђевића (у рукопису); — 2. „Горштакиње," приповетке од Рад. Т. Невесињског (штампано по разним књижевним часописима); — 3. „Нове песме" Милана Ракића (засебно издање књижаре С. Б. Цвијановића) и 4. „Басне" од М. Вукасовића (у засебној књизи)). — Одбор је једногласно одлучио да се награде „Нове Песме" од Милана Ракића. На овоме свечаном скупу прочитао је г. д-р Јован Скерлић реферат о овим награђеним песмама.

На истом скупу одлучено је да се распише нов стечај за награду од 480 динара у злату из исте задужбине а за дело из српске лепе књижевности (роман, драма, приповетке, песме и т. д.), које се мора одликовати моралном и патриотском тенденцијом. Конкурисати могу и штампани списи, који су штампани за последње две године до рока када Академији треба поднети списе за награду, ако већ раније нису нигде награђивани Списе за награду треба предати Академији до 1 маја 1913 године. Награђени спис је својина писца, а награда ће му се издати кад поднесе Академији 50 штампаних примерака.

НАУКА.

Стојан Новаковић: **Законски споменици српских држава средњега века.** — У издању Српске Краљевске Академије штампана је опсежна књига „Законски споменици српских држава средњега века". (Прикупио и приредио Стојан Новаковић. У Београду 1912. У 8^{0} стр. XLII + 912, са регистром. Цена 10 дин.) Г. Стојан Новаковић се одавно бави проучавањем државнога, друштвенога и уопште културнога политичкога живота у српској држави средњега века. Као резултат тога његова проучавања и истраживања јесте велики број већих и мањих расправа, које је он досад објавио. Као најзнатније да овде споменемо: „Душанов Законик", „Матије Властара Синтагмата" (издања са стручним и зналачким коментарима), затим расправе: „Пронијари и баштиници", „Село" и т. д. Овом својом књигом даје нам г. Новаковић уједно прикупљене свеколике споменике у којима се налази грађа за историју законодавне радње у српској држави средњега века. Овде су штампане повеље наших владалаца средњега века, повеље у којима има правних и законских одредаба (повеље градовима, манастирима, појединим личностима и т. д.); затим писма и повеље у којима је главна садржина регулисање наших трговачких веза са приморским градовима (Дубровник, Котор и Млеци), и најзад штампани су или цели у изводу статути (уредбе, закони) приморских градова (Дубровник, Котор, Будва и т. д.). На тај начин г. Новаковић је сабрао у једну књигу највећи део грађе за историју српског права средњега века.

Велики део грађе, унесене у ову књигу, био је раније објављен. Изузетак чини неколико повеља, које је прикупио г. Љуба Ковачевић, и које се сада овде први пут штампају.

М

КЊИЖЕВНОСТ

Д-р Н. Велимировић: **Беседе под гором.** — У врло укусном издању књижаре С. Б. Цвијановића штампана је збирка беседа јеромонаха д-ра Ник. Велимировића. Ова збирка беседа носи наслов „Беседе под гором." (Београд 1912 у 8^{0}, стр VII+367.) Цена 3 дин Овај наслов овако нам објашњава д-р Велимировић у предговору: „Христос је беседио на гори, ја се усуђујем беседити само под гором. Невил-

љиви Христос и данас стоји на гори, тј. на висини, и беседи људима кроз своје јеванђеље и дух свој, а ја стојим под гором, ослушкујем Христа и говорим браћи својој, која се налазе заједно са мном у низини". У овој збирци има 13 беседа: „О Јовану и Иродијади", „О вери у мрак", „О краљевским синовима", „О осигурању живота", „О крви праведника", „О Христовој мањини", „О мислима у огледалу", „О херојима нашега живота", „О трговцима у храму", „О претцима и потомцима", „О будућој срећној отаџбини", „О великом имену", „О омладинском песимизму".

У нашој књижевности врло је мало дела из области беседништва. Постоје неколике збирке само, које нико не чита. Црквено беседништво је код нас понајслабије. Може се рећи да досад нисмо имали ни црквених беседника, какве бисмо желели. То не значи да се у цркви није беседило. Беседило се, али и сувише једнострано и сувише хладно, говорило се и беседило колико да се говори. Причало се како треба веровати, како треба бити добар и побожан; са говорнице у цркви бацала се анатема на оне које не верују, или бар на оне који не верују онако како би хтели они који беседе, и како ни они сами не верују, јер тако паметан човек апсолутно не може веровати. Због тога таке су се беседе слушале, али су се заборављале чим се изиђе из цркве. Оне у души слушалаца нису остављале никакав утисак.

Сасвим су друкче ове беседе нашега младога беседника д-ра Велимировића. На првом месту оне одају потпуно образованога човека, који је о људима много мислио, који је човека и као појединца и као члана људских заједница (породице, државе, човечанства) проучавао. Он је свештено лице који добро познаје резултате до којих је дошла наука, и зна и појми огромну вредност коју ти резултати имају и у моралном и материјалном животу човечанства Али ни он, као нико ко је доиста паметан, не сматра да је наука решила све проблеме у животу човека и васељене. Има у том погледу још много да се тражи и проучава, и ко смртни може знати па и замислити да ће се икад протумачити све у природи. Има много и остаће много што се не може знати, него у шта се мора веровати. Бог јесте и остаје творац и праузрок свега што видимо очима и слутимо умом и духом својим.

Схвативши и изложивши тако појам о вери, д-р Велимировић узима за предмет својих беседа разноврсне појаве и прилике у животу Он о њима говори и расправља као интелигентан човек у правом и потпуном смислу те речи. Он говори топло и логично, како нисмо имали прилике да чујемо са говорнице у цркви. Његове су беседе пуне поуке и, нарочито, пуне разлога и истине, да слушаоца наводе на размишљање, јер остављају дубок и трајан утисак на душу и ум слушаоца Његове беседе имају и ту одлику над беседама других, што слушалац остаје уверен да је слушао искрену реч.

Због ових својих одлика, ове беседе д-ра Велимировића заузимају врло угледно, најугледније, место у нашој беседничкој књижевности. Они ће бити, а и треба да буду, уџбеник за све оне који хоће вернима у цркви да говоре, јер само такве беседе хоће и жели да слуша разборит хришћанин овога века.

М.

ВЛАСНИК
АЦА М. СТАНОЈЕВИЋ
УРЕДНИК
ДР. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ
Штампарија „Доситије Обрадовић" Димитрија Гавриловића (преће А. М. Станојевића)
(Кнегиње Љубице улица бр. 6)

ДЕЛО

Књига 64. АВГУСТ 1912 ГОДИНЕ Свеска 2.

ХРОМИ ИДЕАЛИ

— НАСТАВАК —

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ДРУГА.

ВИЛИНСКО КОЛО.

Воз је јурио, измицао из Београда, остављао последње куће.

На оном месту, где се пруга дели за иностранство, Чедомир погледа кроз прозор... Да ли виде једну клупу, усађену у обалу чукаричког друма? Да ли се сети Вишње Лазаревић и дужности које је имао према њој? У сваком случају, Вишња није знала дотле шта се дешавало са њеним драганом. Она је спокојно седела у Чачку и очекивала његов одговор.

Дани су јој пролазили врло полако. Сунце је милило преко усијаног неба. Не шеснаест сати него као шеснаест дана, шеснаест година требало му је да пређе од уранка на једној падини Рудника, па до заласка за зелени зид Јелице. Пратила га чамотна тишина као сенка. По дијамантском ваздуху вијало се неколико ластавица.

Девојку су обузимале неке чудне жудње.

— Боже мој, да сам ластавица! — рекла би тако гледајући њихове црне тачке у дубинама небесног плаветнила. — Благо њима. Узлећу, певају, цвркућу по ваздан.

— Глупе жеље! — закључила би убрзо затим.

Она је била људски створ, завезан за земљу. И још нешто горе: жена, женска страна, подјармљена туђој вољи, туђим мишљењима. Чачак је био њено родно место, град у којем је провела највећи део свога живота, сваки ју је знао, чак и кровови

од кућа чинили су јој се да је поздрављају пријатељски, а она није могла отићи сама до првог дућана. . .

— Бог с тобом! — чула је унапред забрану. — Шта ће рећи свет кад те види саму.

Та оскудица слободе падала јој је најтеже. Као апсеник, радила је грозничаво тек да би јој време пролазило брже. Мёла је собе, пропирала рубље, требила поврће, кувала запршке.

— Остави, дете — одбијала је благо мајка, сакривајући један осмех.

— Не баста ти — казала би јој најзад, кад би се девојка узинтачила.

А раније је тако лепо радила женске послове, да се цео комшилук дивио.

— Моја кућеница! — говорила је, у та времена, стара жена с поносом.

Најзад би Вишња, љута, оставила кујну, узела своје књиге и села крај прозора што гледа на улицу.

Чуо се топот опанака, шкрипале арабе, напуњене паприкама. Сељаци, у незграпним сламним шеширима, цењкали се с грађанима. Око дванаест сати пуштале се школе. Четири часа доцније звонила је вечерња. Једна чета војника марширала је са стрелишта у касарну. У први мрак, Радоје се враћао са Централе.

— Добро вече, комшинка! — поздрављао ју је из далека, скинувши качкету до земље.

Понекад би се зауставио, ћеретао тако са улице, док је она одговарала с прозора, на другом спрату.

Био је вечито добре воље. Причао јој је радо о својим радовима. Решавао се с муком да је остави. Једанпут се толико задржа, да га газда-Митар опомену:

— Хајд', хајд', синовче; не губи времена — рекао је бакалин, па обраћајући се ћерци, додао:

— А ти, фрајла, остави се Београда у Чачку.

По вечери, излазила је с мајком на клупу пред кућу. Њихова је клупа била најлепша у вароши. Други су седели на сандуцима, на даски прикуцаној у четири кочића или на ногарима. Њихова клупа донета је из Београда, фабричка, са гвозденим ногама, уским зеленим летвицама. . .

— Као на Калимегдану! — говорио је газда Митар, куцкајући штапом о њено гвожђе.

То је био Вишњи најлепши део дана. С Мораве је пиркао свеж ваздух. По небу се палиле звезде. На ћошку је светлуцао варошки фењер. У оближњим баштама натпевали се славуји. Негде би зашкрипао ђерам. Варош тонула, љушкала се, разливала у ноћи. Девојчино се срце опијало овом идилом.

Обично приђе Милева, Радојева сестра.

— Дижи се, тето — каже она отворено старој Лазаревићки — да идемо мало у шпацир.

Обе девојке узму газдарицу испод руке, шетају до краја улице, називају свакој клупи добро вече, причају шта су радиле преко дана, шале се на рачун првог који наиђе.

— Знате шта је ново! — рече им Милева једно вече. — Мешовити хор Љубићске Виле приређује у очи Ивањ-дана излет... на брање ивањског цвећа. Да пустиш, тето, Вишњу са мном?

— Не браним — одговори Вишњина мајка. — Ја јој једнако велим да изиђе, да се разоноди мало, а она неће, студира...

Том приликом скупило се велико друштво, како је то ретко у паланци. Тамо се сви познају, али се туђе заједнице, либе се једно од другог, стид их је, боје се. Ипак, деси се кадгод, као овај пут, о покладима, на тефериџима, патарицама, друштво се састане, без великог договарања, и весеље букне, у толико јаче, у колико је дотле избегавано; момци су духовити, девојке отворене, младе жене несташне, а старице и старци тапшу рукама, одобравају и буне још више, па се после година прича како су се провели на Ђаковића љуљашци, Сокином прстену.

Тако и овог пута, весеље је плануло још док су се састајали. На сред пијаце, запевао је друштвени први тенор, иначе књиговођа у варошкој штедионици:

Ој убава, убава девојко, ој,
Млад Милија млад виноград сади,
Лозе сади, равне дворе гради.
Дан градио, а два се кајао —
Ој убава, убава девојко, ој!

Друштво прихвати:

Милији душа мирише
На свакојаке травице,
На зелен здравац планински,
На бел' босиљак градински.

На изласку из вароши, указа се Морава, бистра, умиљата, осенчена зеленим рубом покривене обале. Тада се изви из Милевина грла песма, гипка као та река:

Ој Мораво, моје село равно,
Кад си равно, што си водоплавно!...

— Погледај је, Вишња... погледај Мораву — рече Радоје, док један унутрашњи сјај озари његове непокретне очи. — Чујеш ли њен шум, као уздах простран и благ? Да ли се и теби чини да нас она, кроз ниске гране својих врба, позива на велика дела, узвишен рад. Гледао сам је толико пута... гледам и сад, а никад је се нећу нагледати. Чини ми се као неко најприродније биће, као светица, непознато божанство. А зар она није што најлепше, што најбоље имамо: велика, једина српска река. Од ужичких кршева и врањанских винограда, па до стишких равница, она запаја целу нашу земљу, струји кроз њу као њен крвоток.

Радојев глас и, час немо а час гласно, јецање домаће воде утицали су чудно на Вишњу. Предмети су губили оштре контуре. Нешто загонетно осећало се у природи. У исти мах, око срца јој било топло, меко, празно, као кад чита неки фантастични роман.

— Тако је мирна, пријатна, љупка — продужи Радоје гледајући у бело платно Моравино. — А видео сам је надошлу, усталасану, бесну: страшна је тада, ваља растове, односи ћуприје, рије њиве. То се она свети што не ценимо њену снагу. Међутим, то време пролази; централа се диже; њена вода неће протицати у лудо...

— Збиља, како се осећаш у Чачку? — трже се Остојић из ових сањарија.

Девојка поцрвене до ушију без разлога.

— Лепо! — одговори она после мало оклевања. — Лепше него што сам мислила. Ја волим чист ваздух, шуму, свој народ, велике хоризонте, природу једном речи.

Радоју се свиде овој одговор видљиво, заусти да то каже, кад песма одјекну поново. То су се надпевали момци и девојке.

Момци су певали:

Испод села зелена ливада,
У ливади селен до колена,
У селену студени кладенац,
До кладенца момче и девојче —
Дај, девојче, очи да ти љубим!

— Како је лепа наша народна песма — примети Радоје. — Проста, а све каже, узбуди ми све романтичне жице...

Девојке одговорише:

Стојане, луда будало,
Ухвати сиве волове,
Разори равне долове,
Да видиш шта ће да никне.
Ако ти никне лудаја,
За мене младу да лудиш,
Ако ти никне буника,
За мене младу да буниш.

Сунце је било још високо. Општинска утрина је дрхтала под његовом сребрнастом светлошћу.

У то доба године ливада је најлепша. Зрела трава злати се, прелива као свила. Међу травкама назире се разнолико цвеће. Ту је модри слез са круницама као звезда. У жалфије се плаве длакаве, лепљиве главице. Хајдучка трава диже скромно свој велики бео цвет. Љутићи су жути. На мршавим петељкама штрче дивљи каранфили боје као вино. И мириси су разни: на печен хлеб, на јагоде, на младост.

Планински ветар духнуо би из клисуре. Облак од цветне прашине дигнуо се изнад ливаде. Траве полегле. Тада би се открило ситно, бледо, жуто цвеће на кривудавим, ломним гранчицама. То је ивањско цвеће, с мирисом на мед и восак.

Друштво загази у траву. Иза ногу је остајао сив траг превијене траве. Момци и девојке певали су, сустижући се:

Колика је царева ливада,
На њој нема трна ни грмења.
Само има до две вите јеле,
И под јелом заспала девојка.
Под главом јој снопак детелине —
Ој убава, убава девојко!...

— Ево цвећа! — викну неки женски глас.

Гомила се растури по утрини.

Вишња се нађе поред Милеве. Ове песме, Радојеве речи, весеље целог друштва, расцветана ливада и ти мириси заносили су је. Своме препуном срцу налазила је одушке у цвећу, сагињала се, кидала га, мирисала, стезала његов сноп уз груди. Те груди! Чинили су јој се тада велике, тешке, сваком видне, да их је хтела сакрити; болеле је.

И као да се хтела отрести тих осећаја, рече својој другарици:

— Како народ зна шта је лепо! Ове бледе, уздржљиве боје у ивањског цвећа... да ли има шта лепше од његова венца!

— Кажу не ваља се уносити у кућу — одговори јој Милева поверљиво. — Него обеси венац више капије, па ако га преко ноћ нестане, знај да ћеш се удати те зиме.

Вишња се хтеде подсмехнути својој другарици за ту сујеверицу, али се не усуди. У њеном наручју мирисало је то посвећено цвеће тако силно, чудно, као да се доиста из њега излива дах неког натприродног бића. У том Милева отрча на другу страну, где се златио читав тепих, и њен глас, већ без трунке тајанствености одјекну долином:

Девојке су цвеће брале,
Цвеће брале, венце виле,
Венце виле, говориле:
Како ћемо момке варат'
У те ведре, ладне ноћи,
У те сјајне месечине?..

Вишња оста сама.

Беше набрала пуно крило цвећа, те потражи какво лепше место да седне и сплете венац.

Око ње се простирала таласаста утрина на далеко. Где се окрене, ливада јој је нудила меке, миришљаве простирке. Сиве, танке травке повијале се према лаком даху што је долазио с Мораве, њихале своје шарене главице, брујале једва чујно и као да јој давале неки знак, звале је к себи.

Тада девојка опази нешто што дотле није видела: један готово правилан круг од свежег, росног зеленила по сред зреле траве.

— Да дивна кола! — кликну она гласно, потрча тамо, посади се усред њега и стаде растресати набрано цвеће.

— Јаој, црна! — викну јој Милева, која јој се у тај пар приближавала с Радојем и још неколико девојака. — Знаш ли да си села у вилинско коло!...

— Кажу — додаде друга девојка, великог носа и лица покривеног чибуљицама — која нагази на вилинско коло, никад се неће удати.

Радоје прште у смех.

И Вишња се насмеја:

— Гатке! — рече она.

— Нагваждања — одобри Радоје.

Затим додаде у шали:

— Вишња ће поћи за мене!

Девојке примише шалу. Њихов метални смех одјекну долином.

— Дај да ти помогнем око венца — рече Радоје и посади се поред своје комшинке.

Девојке се удалише.

Ливадом је звонило певање попаца. Два црна лептира с црвеним рубом око крила јурила се око једног букета дуде. Низ кириџија корачао је полако друмом поред Мораве.

Вишња је ћутала.

Њене угасите очи су мериле немо зелено коло које се обавијало око ње. Неко тешко осећање савијало јој се на срце. Њена душа је дрхтала од страха пред нечим непознатим, независним од њене воље, неминовним.

Ово цвеће, широка ливада, јаки мириси, па то коло и све врачбине којих је пун њен крај, бунили су јој главу, мучили је као нешто живо, гушили, давили. Језа ју је подузимала. Руке јој гореле.

Њена мисао осветли јој за часак преживели живот. Вишња виде Београд... у неколике партије, један по један крај, знаменита места, као на слици. Сети се Чедомира. Доведе га у везу с министровом ћерком, сети се његова ћутања на њено писмо. Сумња је уједе за срце. Учини јој се да тоне, да се земља сурвава под њом, да околне планине падају.

Дође јој да викне:

— Погледајте!... Пропадам... Има ли људи!... Не дајте ме.

Али се савлада.

Младић, поред ње, примети промену на њеном лицу.

— Простачке приче — рече он сигурним гласом. — Ти не верујеш, ваљада, у те бесмислице?

— Да, не верујем, — Радоје — одговори она, бледа, жута у лицу, готово као цвеће које је држала у крилу. — Али је живот чудан, комшија, тако чудан да ја не знам сигурно шта бих рекла...

— Не, то није могуће, то је апсурдно — рече младић с пуним уверењем. — Бар данас је то јасно. Нема неба. Постоји само атмосфера, планете, сунчев систем, материја, енергија...

— Назови како хоћеш... — једва чујно прошапута девојка — али ја осећам нешто јаче од мене, нешто неправедно, немилосрдно што ме плаши...

Радоје је погледа.

Његов поглед је био сама љубав.

Његов глас је дрхтао:

— Ја се нисам шалио... Часна реч ми је сведок... Ја остајем и понављам...

— Не, не, не, Радоје... не, молим те, не... — прекину га девојка.

Она је погађала младићеву мисао. Она није хтела да га понизи. Она је преклињала... Црте на њеном лицу беху се развукле. Очи се раширише жалосно. Уста је држала отворено. Видела се оба реда зуба. Усне се згрчише на четири угла... Реч се зауставила у грлу.

— Ти волиш другога? — упита је младић сурово.

— Да!

Заједно са овом речи линуше њене сузе, преко образа, преко блузе, преко ивањског цвећа.

Радоје хтеде јаукнути као рањено живинче, али бол девојке коју је волео би јачи од његова сопственог. Погађао је да она воли несрећно.

— Никад среће неће имати онај који те је одбио.. — рече јој, тешећи. — Он не зна шта је у теби одбио...

Сунце је клизило по ведром небу. Морава је жуборила иза једног врбака. Поред ње се отезала чачанска котлина зелена, питома, доброћудна. По њивама су класали кукурузи.

Младићев поглед прелете цели родни крај, па се заустави на врху Овчара.

Сети се гомиле радника који у подножју те планине зидају централу Рад и Светлост.

На њега налетеше црне мисли као осице.

И као да се хтеде одбранити од њих, он поново обгрли погледом своју земљу. Још се јурила она два лептира. Поље је дисало мирно. Иза једне шумице видео се кров варошке цркве, прост и достојанствен. Све беше лепо, као дотле. Тек што му се учини да се Овчар и Каблар завијају неком маглом, дрхте и хоће да се сруше.

Друштво их је звало да пожуре. Једни су већ одмицали у правцу вароши.

Радоје уста.

Пред њим блесну Морава, осветљена сунцем.

— Хајдемо, Вишња! — зашкрипа младићев глас са дна груди.

На девојкиним трепавицама сијала је још једна суза.

Радоје се осети дубоко потресен. Да не би плакао, он запева.

Морава ме вода однијала
Нек Морава вода и однесе...

Пољски одјек враћао му је речи.

Девојка се диже такође. О руци јој је висио сплетен венац.

Убрзо затим стигоше остало друштво.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ТРЕЋА.

НОВОСТ.

Млада студенткиња није давала готово никакве важности сујеверицама. Она је тако рећи била без религије, изложена раном утицају природних наука и посвећена Чедомиром Секулићем у оно што се у то доба звало реални правац у животу. Па опет, чим је устала, погледала је на врата где је синоћ оставила венац.

Он је стојао на истом месту, недирнут.

Јутарње сунце пресијавало се на његовим жутоликим цветићима, нешто свелим. Његова сенка, неправилна и крупна, дрхтала је на зиду. Даље мало, пузала је, разлиставала се стара лоза, пуштала у вис своје сочне пипке, припијала се уза зид, увијала се око довратака, јака, снажна, жилава, па чудно одударала од свелог пољског цвећа.

Вишњи се учини да нешто живи ту у лози, у влажном хладу лозиног лишћа, и да је гледа, посматра њу и њен венац са жаљењем и као да хоће да јој каже:

— Тако ћеш и ти свенути, неудата, немилована...

То је ос зујао у чокоту.

— Бесмислице! — рече у себи девојка и одмахну руком.

Тога дана врућина би још јача.

Сунце се не види него као да се растопило по целом небу, па жеже. Нигде тице да се чује. Биље зри.

Вишња је спустила завесе. У соби је мрак, али мало да је што свежије. Из чамовине на прозору цури смола.

Пошто је распремила собу, поче да помаже око ручка.

— Остави то, Вишњо — рече јој мајка, кад је виде како потаркује ватру у огњишту. — Није то за тебе; не приличи ти.

Девојка се склони од ватре за један тренутак... Онда узе неки други посао. Радила је двоструко само да не остане насамо са својим мислима.

Радоје није заслужио ону увреду — говорила је у себи.

С тим прекором мешала се широка жалба за Београд и младићем кога је тамо оставила. Било јој је као човеку који нема своје земље.

— Што ми не пише! — чудила се болно девојка. — Бар једну реч да је здрав...

По ручку пређе на трем.

Пролетња пилад грабила су се у дворишту око мрва које им је стресла кад је успремила сто. Виделе се разгранате старе шљиве њихове баште. Јабука шећерлија китила се руменим, заруделим плодом. Остојићев Султан дремао у својој кућици, вртио репом и, устима, хватао муве. Даље, видело се једно парче улице: пуста калдрма, зарасла у ситну смрдљиву траву, два низа плотова, неколико ниских кућа и, у дну, једна старинска двоспратна зграда у турском стилу, с кровом као звезда, широком настрешницом, изолученим прозорима, државним грбом над ниским вратима. То је пошта.

У том се чу лупа точкова. Иза угла се појавише поштанска кола. Арњеви се тресли. Један путник промаљао је радознало главу кроз колски прозор. Платно позади лепршало се. На њему је писало неједнаким словима: „Збогом, Дрино водо, ја одо'!"

Вишњино срце залупа јаче. Знала је, погађале је, да писма неће бити, али се радовала бар да чита новине. Читала их је од почетка до краја. Оне су је опомињале мутно познатих места, изазивале слику за сликом проживелих догађаја, доносиле јој одјек млаких београдских вечери.

Пред пошту дохрама новинар. Тако се зове у Чачку расносач новина, један сакат млад човек, који без штака не може да макне, а иначе скакуће, трчи, нико га не стиже.

Вишњи је доносио међу првима новине, пропраћајући их стално са каквом пошалицом. Па и сад, кад их јој предаде викну:

— Ево важне... лажне новине!

Обузимала ју је нервозна радозналост кадког би узимала новине откако се вратила у Чачак. Очекивала је нешто ново, изненадно, добро, нешто што ће доћи и изменити, окренути њен живот на боље. Али су новине биле обично празне. Ништа се није догађало. Београђани се жалили на врућину, прашину и позоришну управу.

Овог пута њен се поглед следи.

У дневним вестима налазила се ова белешка;

„Венчање. — Бела, кћер г. Матовића, министра народне привреде, венчала се јутрос у овдашњој саборној цркви са г. Чедомиром Секулићем, свршеним философом. Честитамо младенцима."

— Честитамо младенцима — понови Вишња последње речи гласно.

Ударац је дошао тако изненадно, био тако јак, суров, да она не осети одмах сву његову тежину, она није схватала сву своју несрећу.

Баци новине на под. Затим их поново диже и укочено гледаше редове штампаних слова, која су расла, дебљала, удвајала се, одлепљивала се са хартије, играла.

— Бедник! — оте јој се узвик.

Сузе су замагљавале њене очи. Њена глава се губила. Она се питала да ли су људи луди или ђубре. Срце јој се кидало.

— Шта ти је, Вишњо? — упита је мајка, која се помоли из ходника. — Теби није добро? Ти си болесна?

— Врућина ми је, мајко.

— Хоћеш ли слатко и воду? — упита је стара жена и већ оде да донесе што је нудила.

— Је ли ти сад боље?

— Да, да.

— Али си тако бледа?

— Не, није ми ништа! Остави ме, мајко... Ено, зове те служавка.

Она је због Чедомира променила цео живот. Противила се вољи родитеља. Није слушала савет опробаних пријатеља. Угушивала је глас своје савести.

И, он је сад оставља...

— Без једне речи, као да нисам жива! — размишљала је девојка, повукавши се у своју собу, као рањена тица.

У соби је било врло мирно. Чуо се тек један женски сатић у папучици, обешеној о дувару.

Девојка је гледала неодређено, преда се.

Чедомир је био полуга на којој је почивала зграда њеног живота. Полуге је нестало. Зидови су пуцали. Грађевина се рушила на све стране. Око девојке се ломило, крхало. Она је видела само рушевине.

Усред тог слома, она се осећала још жива.

— Ах, тај живот! — промуца болно.

Он јој се учини одвратан... тако одвратан, да девојка склопи очи са жељом да умре.

— Пријо! — закрешта неки женски глас однекле.

— Пријо, Маро! — одговори јој други.

— Имаш ли коју паприку?... Нема ко да ми купи...

На улици се чу тресак тарница. То је пошта одлазила даље.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ЧЕТВРТА.

ПОСЛЕ ТРИ ГОДИНЕ.

Вишња је оставила Универзитет и отишла за учитељицу. Случајно је добила добро место: једно богатије село у Млави, где је нашла школу по плану, уређену башту и колегиницу, једну стару девојку по имену Аница.

Лепо су се сложиле. Поделили су згодно државне квартире на два одељења. У једном су наместили кујну и „салу“, а од другог су начиниле две собе за спавање. Вишња је распремала кућу, а Аница кувала. После часова остајали су дуго заједно. Стара девојка је уређивала разне старине: камене стреле, римске новце, бронзано прстење које је купила по околини. То је била њена манија.

Вишња је обично читала.

Није волела да остане сама са својим мислима. Храбро је сносила садашњост и чекала нешто друго... будућност, како се то једном речи назива. Мирно, предано, сваког дана, она је учила мале сељачиће писати и читати, молити се Богу и држати чисто. Живот јој је текао готово спокојно и монотоно, као оближњи поток, што је милио поред школске баште.

Понекад, а нарочито кад је на пољу светло и благо време, она је мислила на протекле догађаје са много искреног сажаљења за друге, а са пуно дубоке жалости за себе.

Мајка јој је умрла оног лета кад се Чедомир оженио. Смрт је јако утицала на већ рањену душу девојкину. Она се посвети бризи око оца; труђаше се да накнади кући домаћицу. Прљила се око ватре, руке су јој пуцале од сапунице, крста је болела.

Отац јој је бранио да то ради.

— Али кад ја нећу, па ко ће? — одговорила би му она.

Чачак није добио електрику.

Преко лета се било далеко одмакло с послом. Оба главна зида на брани била су подигнута. Ништа јаче није било у граду сазидано: све сам цемент и камен, темељ широк неколико хвати, а врх од зида као колски пут.

Река, стешњена, пенушава и као зауздана пробијала се још кроз отвор на средини. Чекало се само пролеће, па да се и то зазида, и цела Морава окрене на јаз.

Али се пролеће не дочека.

С јесени поче да пада киша. Падала је из дана у дан. То не беше ситна, хладна јесења киша, већ млаки пљусци као усред лета. По околним планинама образовали се нови потоци и реке. Воде почеше надолазити. Из горњих места допирали гласови о поплави. Бујице однеле мостове, разориле путове, укочиле цео саобраћај.

Једне од тих влажних, мрачних ноћи, чу се пуцањ, јачи од топа, страшнији од грома, као да се земља прецепила. Ускоро затим залупа улицом општински добош на узбуну.

Варош се избуди.

Река је била разорила брану, заглавила своје корито одроњеним каменом, ишчупаним дрвећем, пластовима сена, па се бацала преко поља право на град.

Срећом за Чачак, са те стране налазио се неки старински бедем, те је сад полиција наређивала грађанима да поправљају што се дало поправити.

Вода је већ допирала до бедема. У мокром мраку примећивали се њени прљави таласићи, жути, гипки, пенушави. Даље се није видело ништа. Киша је пљуштала. Са реке допирао потмуо хук таласа и тежак мирис на одроњену земљу.

Грађани, у пола обучени, и војска пристизали су у гомилама. Журно се копало, набацивала се земља, побијало коље, доносило се камење, грање.

Радоје је био први и овде. Али га сад нико није слушао. Они који су му се дивили највише, гледали га попреко, гласно га осуђивали, претили му.

У једном тренутку, неко примети да се нешто црно гиба на таласима. Донесоше чакље, али оне беху кратке. Радоје обеси тада један фењер на чакљу, па присветли.

— Мртвачки сандук! — приметише присутни.

Радоје врати фењор ономе од кога га је узео, поново зграби будак, замахну њиме, поче да копа, па се онда заустави, наслони се на дрвену држаљу и изгуби, гледајући тупо у воду.

Мртвачки сандук њихао се свеједнако.

Око младића се дизале хиљаде руку, само његове беху као привезане; цела варош радила је око њега, само се он осећао неспособан за најмањи покрет. Он није живео, није био међу живима. Његов поглед из суморних, мрачних очију ишао је негде далеко, у бескрај. Његов несрећни геније, који је дотле владао овом водом, овим планинама, овим људима стискао се у њему као соко са скрханим крилима.

Варош се спасла, али од „електрике" није се познавао више ни камен.

Љубав, коју је Радоје уживао у чаршији окрену се у мржњу против њега. Обедише га чак да је несавесно руковао са друштвеном имаовином, јер се у каси не нађе онолико новца колико се очекивало. Акционарско друштво „Рад и Светлост" пропаде, а Остојића стрпаше у хапс.

Он се оправда. Разлог је био прост: брана и тунел поред ње били су главни радови предузећа; наравно да су они скупо и стали, те се оно мало новаца, колико се могло скупити у једном покрајинском месту, готово све потрошило.

Пустише га из затвора. Али његово цело имање оде на добош, јер је он највише настрадао: био је главни акционар. Отишли су очи лепи зидни часовници у рамовима од ораховине, будилници што су свирали војничке маршеве, златни ланчеви, велосипеди и шиваће машине. Оде чак кућа и имање.

Вишња га је избегавала кадгод је могла. Чинило јој се да је она крива за његову несрећу. Тешко јој је било гледати га како иде од куће до куће, оправља сатове, леми минђуше, подмазује шиваљке.

Штета није била велика — рече јој једном кад је срете и поведе говор о електричном предузећу. — Само је тунел запушен и збрисана спољна постројења. Оно што је најскупље стало: темељи, остало је недирнуто. Ја сам и онда то говорио. Али се свет препаде, и ето...

Радоје наби качкету јаче на очи, распали лулу, па додаде:

— Успећу да поново убедим људе у потребу нашег предузећа. Фирма за машине даје ми повољне услове. Држава ће притећи у помоћ... Ми морамо успети.

— Шта да радим? — нађе је по том Милева. — Радоје пије. Да га свет не опази, попије у једној кафани само једну чашу, па онда пређе у другу, и тако изређа до тридесет...

— Кад се напије — додаде Милева — ухвати се за телеграфски дирек, па ту остане сатима. „Пун сам електрике", одговара кад га ко упита... Шта да радим?

Вишња јој није знала одговорити ништа. Њој се такође постављало исто питање. Њен напор да замени мајку показивао се готово узалудан. Било да кува ручак, јела су испадала недосољена, несаврела, загорела. Било да купи што за кућу, сељаци, малопродавци варали су је, продавали јој скупље, крали на мери, потурали што је рђаво. Било да узме што да закрпи, закрпе су изгледале велике, ружне. Узалуд се трудила. Њена мисао није се дала привезати за те ситнице. Њена права симпатија била је одавно оставила домазлук и више се није враћала. Њен дух вапио је за науком, литературом, политиком и тако нечим, стварима које је слушала, читала на универзитету.

Једном приликом, запали јој се кецеља поред огњишта, и само срећан случај спасе девојку од даље несреће.

— Чујеш, Вишњо — рече јој отац кад сазна шта јој се десило. — Није то за тебе. Ја то видим. Хтео сам ти одавно рећи. Али нисам могао да ти кварим задовољство... Него, враћај се у Београд, па гледај своју науку...

— Али, тата — поче да се брани девојка. — Ко ће кућу водити, ко ће децу намирити, ко ће тебе гледати?

— С уздањем у Бога, све ће се урадити — одговори јој отац гласом који није трпео примедбе.

Кад дође на Велику Школу, Лазаревићева се баци на студију врло озбиљно, много озбиљније него прве године. Тада примети да јој недостаје много што шта готово све: гимназијска спрема, мушка дубина, јасност у плану. Долазили су јој моменти сумње. Она се питала да цео тај рад није бесциљан, питала се шта ће она привредити науци, шта ће наука привредити њој?

У том ју је изненадио отац да се решио да се жени.

— У кући ми је роваш. Мој мâл развлаче курте и демирте. Деца су ми неочешљана и као сироте — наводио је отац као разлог.

Испросио је њену другарицу, Милеву, па је писао Вишњи да се не љути, да дође на свадбу ако може.

— Нека ти је Богом просто — одговорила му је ћерка, отишла у министарство и затражила да је поставе за учитељицу.

Како је у овом селу било празно место, поставили су је одмах.

Од то доба, није се враћала у Београд.

Живот јој је пролазио без догађаја. Избегавала је посете, састанке. Кад би се пак и нашла у друштву, о испитима, при излетима, месним скупштинама, остајала је усамљена. Младићи је нису волели, претпостављали су девојке које хоће да се шале, које допуштају да се задиркују.

— Хладна је као тестија! — рекао је о њој једном неко иза њених леђа.

Другојаче није могло бити. У тишини сеоске самоће, по којој ју је пратила туга од промашене удаје, она је у себи носила успомену на младића који ју је некад волео и кога би она могла волети, страсно и одано. Јасно јој је било да он није више њен и да то не може бити. Али се она надала да ће наћи неког другог, сличног њему, можда још бољег од њега. Како би иначе могла продужити да живи.

У Млави су ретки Секулићи. Спомен на ову љубав одржавао је девојку у савршеној чедности. Ништа на свету није било кадро да је скрене с правог пута: мушки поглед ни рђав пример, сеоска чама ни саблазна књига. Заман је ожењени колега, иза леђа своје жене, правио слатко лице. Узалуд је општински ћата избријавао подбрадак и расипао комплименте, научене из новина. Залуду је и кмет задржавао учитељичину сиротињу. Лазаревићева је остајала чиста као кап росе, и чекала будућност и изабраног мужа; чекала их стрпљиво, хладно, као да није жена.

Било је пролеће кад је дошла у то село. Двапут је потом глог обелио. Двапут се зажутила лала у школском врту. Двапут је славуј пропевао у шипражју поред Млаве.

— На Духове је наша скупштина у Београду — рече јој Аница. — Да идемо?

Тада се и по трећи пут глог белио, лале жутиле, славуји певали. Нова трава клијала испод трња, снег копнео по околним висовима, ветар доносио мирис од љубичице, пролетња јагњад блејала, жуборили потоци нови, безимени, брзи, пролеће освајало, живот се обнављао, на ранама се хватали ожиљци.

— Добро; да идемо — приста Вишња.

(Наставиће се)

М. М. Ускоковић.

* * *

— Из Песама „Тријумф Љубави“ —

Дигни саму себе над просторе ове,
Где мртвило трује, царује и спава;
Над јазбину мрачну што се живот зове,
Ропски живот, који стеже и скучава.

Дигни саму себе тамо негде, више,
Над сунцем, још више, где се Творац попе;
Где се кривда свака и освета брише,
Где увреде наше немају ни стопе.

Тамо где се нема презирати ра̂шта,
Јер гнушања људска не допиру ху̂ком;
Где се вечно љуби, милује и прашта,
Мученички, самим страдањем и му̂ком.

Ту окупај душу у светлости зрака
Вечите доброте и божанства жр̂тве,
Па овамо дођи, у гомиле мрака,
Да светињом будиш и живе и мртве.

Да раскидаш душу, кô Бог што је кида,
И део по део врела срца даваш;
С руљом, која трпи, јауче и рида,
Да болујеш, љубиш и да ускрсаваш.

Да даш сваком срцу сузу и кап крви,
А несреће људске, разумевши, знадеш;
И свему, што судба сатре, сруши, смрви,
Нов живот и нову, лепшу душу дадеш...

Тад ћеш бити, драга, као звезда сама,
Тако светла, моћна, бесконачно сја̂јна;

Кô блага чистота свемирскога храма,
Сама једна света, неприступна тајна.

Тад ћеш бити као нерешива, строга,
Ипак тако мила, божанствено ретка,
Свечана и дивна кћи Вечитог Бога,
Који нигде нема краја ни почетка...

Прока Јовкић.

АПАТИЈА

Ја нисам више оно што сам био —
пун младе снаге и животне боје,
јер сав бол света у мени се скрио
и сад сам мртав за све жеље своје.

Преда мном видик у магли се стере
и пут мој, досад прав, сада кривуда;
ја немам више своје старе вере,
ја не бих никуд, јер и не знам куда,

И самац ступам без воље, без мара,
без мржње и без љубави што крепи,
док душом влада мир заспалих водâ.

Све мре у мени: моја љубав стара,
моје жеље, наде, моји снови лепи —
и душом влада мир заспалих водâ.

Мирко Дамњановић.

У ЈУЛСКОЈ НОЋИ

У овој муклој ноћи,
У овој чудној ноћи,
У овој страшној ноћи,
Гони ме тајна жеља и захтев дивљи, луди:
Да нађем тебе младу,
Бељу но мрамор бели;
Да познам љубав — љубав:
Победу крви жарке,
Лепоту над лепотом и живот над животом!

О, драга моја, драга,
Лепојко, сестро, жено,
Цвете љубавног бола,
Осећам додир косе и топлог тела твога;
Осећам како гуши
Ваздух, разблудан, врео;
Осећам мирис лишћа
И спарушене траве —
Осећам како дршћу усне суве и једре...

Све буја, дахће, гори,
Све трепти, љубав снева,
У слатки занос клоне:
И месечева светлост и мирис будног биља
И мирис тела твога,
Бељег но мрамор бели;
Све шапће о лепоти,
О сладострасном болу,
О свему што је било и свему што ће бити...

Како си тешка, ноћи!
Како си лепа, драга!
Како вас волим, волим!

Момчило Милошевић.

У ЗИМСКУ НОЋ

1. ВРЕМЕ.

Избијаше ритам метронома[1] крти
Шкрипао је песму која се не мења
О свим тренуцима монотоне смрти
Опоро и тврдо и без сажаљења.

Парали су ритме шкргути, гранйти
Камена му мишца, од челика тврђа,
Раздрагале живот на челичне нйти
Опоро и тврдо и без милосрђа.

А сад, у одежди белој сад издише
Ритам једва бије, сказаљка се њиха
И ударци лени умиру све тише
И оплакује ме ритма песма тиха.

О, болесно време, о бона руино
Да л' то крв те мучи, давно проливена,
Свеже, кад је оно први освит син'о
Стресаш се сећања језиво ледёнâ...

Умире полако време као сѐнâ.

2. КОБ.

Ја познајем мишицу коби кобне
Осетих јој на лицу погледе јој злобне
И знам све језе, бескрајне и гробне.

Но знади! гадна, ти од злобе жйва,
Још бије срце што хоће да снива!
Кад смеха претње тишином закреште
Кад срце стегнеш у крваве клеште

[1] Справа за избијање ритма.

Зацериһу се још страшније, горе,
Одјеком крутим препукнуће горе
И заталасаће се ваздух као море:

Преплашен, згуснут, тучан и хӯчан
И простор разбиһу к'о кристал звучан!

3. ПОСЛЕДЊА ДРАМА.

И видим три друге на смрзнутом глобу...

Смрт је на се метла одежду матрóна
У металном сјају и од црне свиле
И ступа лагано; као реч с амвóна
Лагано и мрачно кораци јој миле.

Кад је она иста, тужна и подмукла.
Иронија хода и снива далеко
И сећа се мишљу на срца прозукла
И са каквим страхом гост се црни чеко.

Ал' сташе. И мотре, и већ коб се спрéма
Смрт језиво ћути и прилику гледа
Иронија канда погледује, нéма,
И све страшно вреба у миру од леда...

Ја видим три друге на смрзнутом глобу.

4. ИНТИМНА ДРАМА.

С питомих обала мог језера плава
Кренула се тица, сањалица сетна
Прелетела врте мога раја цветна
И лет убрзани брзо убрзава.

И с ускликом бола мору бола лети
Мом мору смрзнутом још у доба оно,
Кад преплашен ваздух дршћући је дон'о
Вест. И све потону у огромној сети...

На лед слама мала одбеглица жбуна.
Кржљаво се тело очајно копрца
И очајан врисак иде са дна срца
И кап по кап крви цури јој са кљуна.

5. ФАНТАЗИЈА.
(за клавир и оркестар).

Sur la mort du silence.

Г-ну Свет. Стефановићу.

(клавир соло): У страшну тишину окна отворена
Дрхте језовито бледе сијалице,
Речи су нам јата бела, заплашена
Осећамо додир страшне вејавице.

(гудачки инструменат, соло) То снежи тишина из душа, прегрдна
Бдимо и чекамо, стрепимо и знамо
Да постанеш мермер, о, немилосрдна,
Ми конце од суза залеђене ткамо.

(оркестар цео, соло) Гле! Кам си већ крти, дијамантска стена,
Огртачу леден! Тренут све је ближе,
Распухао ужас плам, сред црних зена
Кораци метални, јече, звече — „Стиже“

(Tutti). И тада, у ноћи злокобној, светиљке
К'о предсмртни уздах затрептале, трну,
— На срџби олује бледе, танке биљке —
Сакрила се светлост у постељу црну.

И док свуда ноћу црви мрачни миле
По телу, сећању, мозговима, духу —
Одједном рањена Тишина зацвиле
Рањена тишина у Каменом Руху.

И показа лице преплашена Зора.
Ноћ је, дан, и сумрак, и ваздух и мо̀ре...
Запиштала земље челикове кора
Заурлало Сунце, зациктале горе...

Ал, мртву тишину не могу да створе.

ПИЈАНА ЧЕЖЊА

Сâм сам. Слушам шапат кедра.
Сâм сам. Шапат мре кроз таму.
Сâм сам. Никог немам да му
Спустим главу преко недра.

Несвестица свуд ме среће,
Навејане ћуте пеге.
Сакрио сам све од среће,
Цео живот у ковчеге.

Капљу капље ноћне кише.
Упија се пуна сплина,
Бојажљива месечина,
Међу живце још све више!

Кроз зглобове ветар гребе,
Бледило се меко стеже.
Чини ми се видим себе,
Разапета о све мреже...

Авај! Сада него икад,
Болан, болан хоћу да сам;
Овде ја бих махнит да сам!
Док лагано као никад,

Месечина капе многа,
Месечеве труну ране,
И поноћ је мртвац кога
Нису хтели да сахране.

Ранко Младеновић.

У МРАКУ

— ПРИЧИЦА —

У кући Стевана Славића, чиновника, све је мирно. Над прозорима његове ниске собе спуштене су тешке, прашљиве завесе и унутра изгледа као да је већ давно ноћ. По зидовима једва се назиру избледеле фотографије и дописне карте, а искрзани пиротски ћилими на миндерлуку и поду, пуни мрља, миришу на мемлу. У углу, поред црног растова ормана, једномерно се креће клатно старог дуварског часовника, са дугачким ланцима и гвозденим ђулићима, те се кроз тишину чује његово монотоно тика-така. А напољу завладала јесен, хладна и мочарна. Далеко од некуд стиже узнемирено хујање ветра, који витла кроз празно двориште. С времена на време чује се како капија зашкрипи и тресне. И у целој тој отегнутој песми одјече спомен на прошле јесени, исто тако пусте, хладне и без живота.

Стеван Славић седи за столом, застртим црвени чаршавом, а преко леђа му виси стари зимски капут од шареног штофа, са углачаном сомотском крагном и пропалом поставом. Лице му је бледо и подбуло, око очију широки црни котурови, а проседа брада и коса чине да изгледа као прави старац, ма да му је тек педесет и пет година. На великом, меснатом носу светлуцају му наочари, док се са дебеле цигаре, коју држи у левој руци, диже густ, плавичаст дим. Пред њим, на столу, лежи неколико бројева дневних листова и он непрестано прелета погледом преко крупног наслова једног уводног чланка. Покушава да чита, али не може. Не види, а осим тога никако да скупи мисли. Слушајући како вода шикља у олуцима, сећа се и нехотице прошлих дана; оних светлих дана када је, још пре толико година, сав одушевљен, отпочео своју чиновничку каријеру.

Из дана у дан, полако, враћа се тим старим сликама, које су у његовој свести постале тако давно. Обнавља поједине тренутке и утиске, постепено, једне за другим, па се онда брзо зауставља на садашњости и, не знајући зашто, осећа како га нагло обузима и узнемирује неко ново расположење, нека нарочита туга, коју је дотле врло мало познавао. Прошлост му изгледа као нешто сасвим туђе, страно, као нешто о чему је он само слушао или размишљао. Види себе из ранијег доба, али не верује да је могао такав бити. Буни га откуда то да он сад на све гледа друкче него онда. Чини му се да није могућна та разлика, која је постала са годинама.

— Како је све далеко, далеко! Шта се све онда мислило, чему се надало, за чим се тежило! А сад?..

Као момак, а млад чиновник, провео је нешто мало радосних дана. Али од како се оженио, увек је знао само за неспокојство и бриге. Ни Божић, ни Ускрс, ни крсно име није могао провести на миру. Ако је снабдео жену и себе оделом, недостајало је дрва, или је требало платити кирију. После дошла деца, па болести, па дугови. Никад одмора. А плата мала и у Београду све скупо.

— Овако се више не може! — говорио је често жени, идући нервозно од зида до зида, док је она успављивала децу. — Ово је просто човек да полуди... Све скупо. Таман једно набавиш, а оно искрсне по нешто ново. Те дај ово, те дај оно! Шта да се ради? На који начин да се спомогнемо?

Његова жена, мршава, бледа, изразитога лица и очију, прикупљала је крајеве подераног шала на леђа и са болом забринуто гледала у мужа.

— Ја не знам... шапутала је она. — Овако не ваља. Не дај, Боже, слабости, или... ко зна каква све несрећа може да наиђе...

— Доста, молим те! — прекидао је он грубо. — Несрећа! Мало ми је муке, него ми још ти ту слути!

И после таквих разговора обоје су остајали ћутљиви, снуждени, као утучени. А дани су пролазили брзо, летели један за другим и низали се у бескрајан ланац, састављен од брига, очајања, жалости и непроспаваних ноћи. И њихова су лица бивала све блеђа, а око очију и по лицу ширила се мрежа дубоких бора.

Дани су пролазили и редовно доносили по неку нову несрећу. Прво, док још деца не беху одрасла, отпустише га из службе и две године остаде на улици. Мучио се, злопатио, док

се најзад не смиловаше да га опет приме. И таман поче да се опоравља од прошле беде, поразбољеваше се деца од шарлаха. Кад се ослободи тога, преместише га чак у Врање, одатле у Зајечар и на крају опет у Београд. Тада се разболе жена од запаљења плућа, а поред ње и деца. Жена се придиже, али деца подлегоше. За три године изгуби две девојчице.

Не потраја дуго, а његови опет падоше са владе и противна га странка баци у пензију. И док се он очајно борио са животом, имајући свега сто педесет динара месечног прихода, старији син Иван напусти школу, остави кућу и постаде скитница. Више година провео је Стеван Славић заборављен, у једном кућерку на периферији вароши, осећајући како га године и немаштина све више убијају. А кад га поново примише у службу, он је био потпуно стар, усамљен, далеко од живота. Одлазио је у канцеларију без воље, лено преписивао акта и пио кафу. Слушао је разговоре о политици и грдио, тек узгред, целокупно уређење у Србији. Увек је тачно у један час седао за сто и одмах по ручку легао да се одмори до два, не слушајући жену, не питајући чак ни за свога љубимца Бошка, који му беше последња нада. Стара је, међутим, тупкала из навике по кући, спремала, надгледала и пушила своју цигару. Иначе је око њих све било старо, добро познато, пуно прашине и спомена на дане из младости, када су имали много невоља, али и много нада у будућност...

И данас се Стеван Славић мучи мислима, жали преварене наде и обнавља прошле снове. А у суседној соби чује се како звиждуће Бошко, који се тек пре десет месеца вратио из Русије.

Ивана је лако прежалио и никад није помишљао да ће од њега бити човек. Од како је побегао из куће, он се вукао са беспосличарима, био и у затвору, док недавно није прешао са комитама преко границе. Али је Бошка гледао са осмехом и радошћу, премда је то крио од свакога. Он је био његова узданица и понос. Он је бистро дете, окретан, чак и даровит. Он је могао да се усаврши, да буде човек, да подигне углед целе куће и његова имена.

И замишљао је Бошка као професора. Угледан је, чувен, свуда примљен. А он, овако стар, иде поносито с њим и цео га свет гледа и сви завиде његовој срећи.

Тако је све до скора сневао. Али овога тренутка, када чу Бошково звиждукање. пред очима му се указа стварност онаква каква је. Он се сети да ни Бошко није свршио никакву школу,

да већ скоро годину дана проводи живот без икаквог рада. И сломљен суровошћу те страховите истине, сакри главу међу руке, да сакрије сузе, које му падоше по смежураном лицу...

Бошко преко целог дана седи код куће. Лежи, спава и ништа не ради. Он је много пута слушао како старији људи вичу против учмалости, која све више обузима наше младиће и желео је да се отргне те болести, али није могао. Пет година, без прекида, лаже себе да ће сутра почети нов живот, да ће радити, да ће са старом снагом кренути напред. А дан прође као и ранији. И он опет лаже себе да ни они, који иду за послом, немају у себи живота. Доказује да сваки дан није саставни део живота. Силом себе уверава да је најлепше кад дан прође неосетно, кад садашњост ишчезне без нашег утицаја. И увек је остајао исти, какав је био и ранијих година: малаксао, без воље, млитав. Свакога јутра устаје са неком чудноватом, непојмљивом тугом, седи у соби, иде кроз улице, али му је све празно, глупо и досадно. Његове мисли престављају бескрајну причу о вечитом болу и гоњен њоме он губи вољу на све, замара се, мучи, никад задовољан. Откуда то? Ради чега? Где је узрок томе? То не зна. Способан је једино да се сећа прошлости, у којој је још колико-толико било младалачког заноса, снова, вере и воље.

Некад! А сад је без ичега. Не може да ради. Мрзи га чак да напише писмо, ако је то потребно. Све га вређа. Мрзи људе. Драг му је само дуван и мир мрачне запуштене собице. А изнад свега осећа да је уморан, да је много уморан...

Лежи тако, сећа се свега што је било и покушава да замисли шта ће све бити у будуће. Никада он није имао циља, никада није мислио куда је боље. Увек је ишао тамо где му је изгледало лепше и привлачније, не пазећи на жртве које подноси, далеко од помисли на сутрашњицу. У Београду је свршио седам разреда гимназије, а затим, као и Иван, оставио кућу и отишао у свет. Три године није се јавио никоме и тек кад се вратио сазнало се да је у Русији учио некакву војну академију. Где све није био, шта све није радио! И стално без темељнијег размишљања, ношен тренутним одушевљењем. Дошавши поново у очеву кућу, ступио је у глумце. И ту несвесно, у самообмани, тек да уради штогод. Шест месеца је радио са вољом, а после је дошла леност, те га и отуда најурише.

То је био последњи покушај. Од тада је прави болесник. Лежи и сахрањује дан за даном. Осећа како постепено губи

снагу и способност за све и увиђа да је увек лагао себе и лудачки јурио за сликама своје маште. Види да никад ничега није имао, ничега осим смешне уображености, коју је развио у себи без икаквог основа. Ломио се, патио, трошио здравље, срце, душу; мучио себе и родитеље; лутао с крај на крај, без мисли, варан празном обманом, изван живота. Сви они силни планови, којима се некад заносио, нису била његова својина, него их је позајмио од других. И од свега има сада једино истрошено тело и упропашћене нерве, обилује масом безначајних фраза и уме да изиграва мученика.

Много пута застане он код тога и увиђа да је у животу био далеко бољи глумац, него на позорници!

Понекад се придигне. Приђе огледалу и погледа своје испијено лице. Ако је пре тога мислио о глумачкој уметности, онда се обично криви и покушава да створи израз луде или очајника. Затим се приближи прозору. Гледа улицу, свет, небо. А напољу влажно. Киша пада и вода се цеди са стреха. Све само познате ствари. Стари кровови, оголеле гране дрвећа у суседову дворишту. Ничега новог. Све обично, једнолико. И у тој једноликости он животари као свезан. Досадно му. Верује да је све без вредности, да је свакоме досадно као и њему. Уверен је у то да сви људи леже као и он, а да они, који су још на ногама, траже какав кутак где ће да се сакрију, да ћуте, да чекају. Шта? Запита се некад. Шта чека тај свет? Шта чека он? Ту мало застане, али се дуго не труди да реши тс питање, него опет бежи у постељу. Ако је дан, мучи се бескрајним размишљањем; ако је ноћ, зноји се услед страховитих снова. И гуши се у тешком, загушљивом ваздуху своје собице, која потсећа на старе, напуштене подруме.

Деси се и да изађе. Обуче капут, па се извуче на улицу. Пође два-три корака и стане.

— Куда ћу? — пита се.

Стоји и мисли.

— Живот! Чега има тамо? Шта раде ти људи? За чим тако журе?

А људи пролазе. Кроз полутаму изгледају му као црне сенке, које лете, беже некуда. Дуго стоји. Најзад се погури, завуче руке у џепове и крене напред. Из улице у улицу, кроз јесењу маглу, по мраку, све даље, даље...

Једне мрачне ноћи Бошко не могаде да заспи, те изађе из собе. Ишао је дуго кроз пусте палилулске улице, погурен, погнуте главе. Око поноћи сврати у једну малу кафану, скоро на крају Београда. Унутра је било пуно дима и мириса на вино. За столовима је седело неколико пијаних радника. На позорници, начињеној од дасака, певала је бледа, мршава жена. Њена је хаљина била кратка, украшена ситним перлама и шљокицама. Недалеко од ње, за хармонијумом, седео је старији човек дуге косе и упалих образа. Он је лупао сухим прстима по прљавим диркама и соба је јечала.

Бошко наручи вина и уморно стаде посматрати своје суседе. Задиркујући певачицу, они су се задовољно кикотали и празнили чаше. Међу њима се нарочито истицао један доброћудни старчић, сав издрпан. Он се смејао и раздрагано викао: „Ракије... ракије мени дајте!“

Пило се много. И Бошко је пио, осећајући да га подгриза онај стари, познати бол.

— Ракије .. ракије! — викао је чичица.

А за столом оних весељака запева певачица, грлећи једног младића, који се, занесен, играо њеним голим грудима. Пригушено и мукло јекну њен глас:

Прекрсти руке беле,
На света недра та,
Почивај тихо, мирно,
Над тобом лебдим ја...

Бошко подиже главу. Из свога тешког, неодређеног душевног сна он пође за песмом у неки нови, сасвим други свет, у свет који већ давно не беше осетио. У његовој се души јави осећање тихе радости за далеку прошлост, сву у магли, а са њим и страшна чежња за неком срећом удаљеном, тајном и великом, о којој је још као дечак сневао. Тужан и нежан, болно очајан, он покрену своје бледе усне у осмех, док му се груди надимаху узнемирено. Сети се свега... Цео један живот, пун нејасних нада, прикривених жеља, страдања, покајања и лажи крену пред њим. Он виде сву своју беду, сву голотињу своје душе, цело наличје свога живота. Учини му се да чује уздрхтали глас свога изнемоглог оца, који га моли да учи. Ту је и мајка убледела, мала, брижна. И заплака...

— Зар се никад неће вратити доба прве младости? Зар баш никад?

Никад, никад, никад! — одјекну му у свести. Никад, никад, никад! — зајеца глас певачице. Он спусти чело на сто, а хладна језа прође га од главе до ногу. И мрзећи себе, пожеле да плаче дуго, да плаче целога живота и да са сузама умре од туге за прерано изгубљеном младошћу.

Тако ће и живот проћ' —
Лаку ноћ! Лаку ноћ!...

А ветар тресну о прозоре и кроз димњак чу се његово језиво јаукање.

Момчило Милошевић.

Х Е Г Е Л

I
ХЕГЕЛОВ ЖИВОТ И СПИСИ.[1]

Георг Вилхем Фридрих Хегел рођен је у Штутгарту 27 Августа 1770 год. Отац му је био виши финансијски чиновник. Основну школу и гимназију свршио је Хегел у своме родном месту, био је увек одличан ђак, али није спадао у „чуда од деце“ (Wunderkinder), као Лајбниц и Шелинг. Од учитеља у гимназији на Хегела је имао утицаја једино Лефлер, који му је био и приватни учитељ. Интересантно је споменути, да је петнајестогодишњи дечко Хегел поводом смрти овог свог учитеља записао: „...Он је био најпоштенији и најнепартајичнији човек. ...Он је познавао вредност наука и утеху коју нам оне у разним случајевима пружају... Мало их је, који су познавали његове заслуге...“ У гимназији Хегел је нарочиту пажњу обраћао класичним писцима, у задацима је се показивао бољи мајстор него у говору. Тема његове матурантске беседе била је: „Зло стање уметности и наука код Турака“. Као гимназист виших разреда Хегел не показује никаквог интереса за немачку литературу његовог времена, место Шилера и Лесинга он чита „Софијин пут од Мемела у Саксонску“, један бедан роман у шест свезака. Кад је Шопенхауер из Розенкранцове биографије о Хегелу

[1] Овај део расправе израђен је по опширној биографији Хегеловој, коју је дао КуноФишер у првом делу осме свеске свога великог дела „Geschichte der neueren Philosophie“, Heidelberg 1901. Други део, о философији Хегеловој, рађен је по белешкама са предавања мојих о Хегелу држаних на Универзитету у зимском семестру прошле године. За та предавања главни извор била су Хегелова оригинална дела, али је поред других употребљен и Куно Фишер. Трудио сам се да ова расправа у другом делу своме задржи карактер предавања, само су многобројна понављања, неизбежна при предавању, овде избегнута.

дознао за овај последњи факт, он је триумфујући писао једноме своме ученику, да је његова лектира у гимназији био Хомер, док је Хегел читао „Софијино путовање...“ Год. 1788 Хегел је ступио у интернат теолошког семинара у Тибингену, где је остао пет година. Две прве године студирао је филозофске науке и промовиран за магистра филозофије (бранећи при томе тему „о граници дужности,“ која му је била задата), три остале теолошке науке, при свршетку којих је постао кандидат теологије. Као студент Хегел се је први пут упознао са Кантовим списима, осим тога треба споменути, да је био ватрен присталица француске револуције и члан републиканског студентског клуба. И ако је волео весело друштво, није се одавао ђачким ексцесима; носио се немарно и имао је нечега старачког у својим манирима. По Хегелову будућност од нарочитог је значаја споменути и његово пријатељство са песником Хелдерлином и Шелингом, који су такође били чланови богословског интерната у Тибингену.

По завршетку универзитетских студија Хегел се враћа кући у Штутгарт, где остаје неко време. Како није имао потребних особина за свештеника, а желео је да постане научник, то се је одлучио на академску каријеру. Спор и без довољно материјалних срестава, морао се, да би тај циљ постигао, латити истог срества, кога и Кант и Фихте: постати домаћи учитељ. Читавих седам година Хегел је провео као домаћи учитељ, и то три године у Берну у Швајцарској и четири у Франкфурту на Мајни. У Берну је био у чувеној аристократској кући Штајгера, где је имао прилике да изближе упозна бернско више друштво и тадашње олигархијско уређење бернске државе. За време овог борављења у Берну, Хегел студира изближе Кантове списе из области практичне филозофије, Фихтеову нову доктрину (Wissenschaftslehre) и списе Шелингове, с којим стоји у сталној преписци и чији је он ревносан ученик (Шелинг је био млађи од Хегела за пет година, али је много раније почео писати и дошао до славе). У исто доба Хегел студира и Шилерове естетичне списе. Почетком 1797 године, Хегел се је преселио у Франкфурт и ту постао, по препоруци песника Хелдерлина, домаћи учитељ у кући Гогела. Хегел је био непосредни сведок несрећне љубави Хелдерлинове са женом трговца Гонтарда, у чијој је кући Хелдерлин био домаћи учитељ, и несрећном Хелдерлину (који је наскоро затим полудио) савети једног таквог „чо-

века од разума“, као што је био Хегел, нису ништа помогли. У Франкфурту Хегел је већ дошао до неких основних идеја свога филозофскот система, и покушао да им да литерарну форму (тај је рукопис публиковао доцније Розенкранц). Почетком 1799 год. умро је Хеглов отац и Хегел је као свој део наслеђа (он је имао још једног брата и сестру) добио око три хиљаде форинти. Са овим новцем он је већ могао помишљати да отпочне академску каријеру, али су прошле још пуне две године док је Хегел остварио ову своју намеру.

Почетком 1801 год. на име Хегел је, посредовањем Шелинговим, постао приватни доцент на универзитету у Јени, тадашњем средишту немачке филозофије. Са својим хабилитационим списом „О путањама планета“ Хегел међутим није имао среће: хотећи дијалектички да схвати законе планетских кретања, Хегел долази до закључка, да је дотадашњи празни простор између Марса и Јупитера логички нужан, док је међутим на осам месеци пре овог Хегловог списа већ пронађен први планетоид између Марса и Јупитера. У Јени Хегел је заједно са Шелингом издавао „Критички журнал за филозофију“, у коме су изашли неколики његови чланци. Предавања је држао о Логици и Метафизици, Природном праву, а предавао је једног семестра и Математику. Год. 1805 постао је Хегел ванредни професор и као такав водио се је у Јени све до 1808 год., али је Јену напустио већ 1806. У Јени Хегел се је потпуно еманципирао од Шелинга, и израдио прво своје велико дело, „Феноменологију духа“. Ово је дело Хегел завршио у поноћи пред даном чувене битке на Јени (у октобру 1806), којом је Пруска подлегла Наполеону; сам Хегел био је опљачкан од француских војника, и да му Гете није притекао у помоћ, остао би без хлеба. При штампању „Феноменологије духа“ први пут се јавља Хеглов ранији јенски колега Нитамер „(Niethammer) као пријатељ његов, јер он гарантује издавачу, да ће недовршени рукопис бити на време довршен. Ускоро затим Нитамер се поново јавља као пријатељ Хегелов (у Нитамеру је Хегел нашао једног ретког пријатеља), налази му место за уредника званичког листа у Бамбергу (у Баварској), где је Хегел остао до Октобра 1808, када му је Нитамер, поставши начелником у баварском министарству просвете, израдио место директора гимназије у Нирнбергу, где је Хегел у четири виша разреда предавао филозофску пропедевтику и где је пуних осам година остао. Хегел је био строг директор и једну

бедну школу уздигао до уређеног завода. Поред свих школских послова Хегел је ипак нашао времена да у Нирнбергу напише своје најважније, најапстрактније и најтеже дело, велику Логику у три свеске. У Нирнбергу се је Хегел и оженио, и то ћерком једног барона, двајестогодишњом Маријом Тухер (док је Хегелу била 41 година), и сматрао је, да је његова улога у свету завршена звањем, које има, и женом коју је добио, и не сањајући о будућој светској слави својој.

Прва етапа на путу славе био је за Хегела Хајделберг, где је 1816 год., посредовањем његовог доцнијег ученика професора теологије Карла Дауба, постао професор философије. У Хајделбергу Хегел је стекао прве своје ученике: Иксила, једног Руса, коме је Хегел претказао велику будућност Русије, Хинрикса и Каровеа, на послетку у Хајделбершку периоду пада и прво познанство Хеглово са француским философом Виктором Кузеном. У Хајделбергу Хегел је довршио и издао треће своје велико дело, „Екциклопедију Философских Наука“. Ово дело, као и ранија, привукла су пажњу пруских владајућих кругова на Хегела, и чувени пруски министар просвете Алтенштајн лично се био ангажовао да доведе Хегела за професора философије у Берлин. Хегел је своје раније мишљење о Пруској (милитарна држава без науке и уметности) променуо, нова ера пруске регенерације, ера просвећеног конзерватизма, нашла је у њему свога поштоваоца и браниоца.

Год. 1818 у октобру Хегел је отпочео своја славна предавања у Берлину. У своме уводном предавању Хегел је рекао, да је немачком народу додељено да свету ватру философије сачува и преда потомству, да у пруској држави поред световног треба да се самостално развије и слободно царство мисли. У почетку предавања Хеглова у Берлину нису привукла никаку пажњу, али мало по мало о њима се почело говорити, сам је Хегел проширавао обим својих предавања (придошла су предавања о философији религије и философији историје), и у току од 3—4 година Хегелова философија постала је опште познатом и стекла доста присталица (Мархајненс, Ханс, Хенинг, Михелет и др.). Хегел је стекао утицаја у самом министарству просвете, и ускоро философске катедре на пруским универзитетима доспеле су у руке његових ученика. Почетком год. 1827 основан је уз суделовање Хеглово критички журнал „Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik“, преко кога је Хегелова школа за читавих двадесет година вршила

пресудан утицај у духовном животу Пруске. Треба споменути и три велика пута Хегелова у иностранство, која је предузео уз припомоћ министарства просвете. Год. 1822 Хегел је путовао у Брисел, год. 1824 у Беч, где му се нарочито допала талијанска опера, и год. 1827 у Париз. Овај пут у Париз Хегел је предузео и на наваљивање Кузеново, који се хтео одужити Хегелу за учињену љубазност његову приликом шестомесечног бављења Кузеновог у Берлину год. 1825, када је Хегел припомогао те је Кузен ослобођен полицијског затвора, у који је као проглашени „демагог“ био запао. Кузен је сматрао Хегела још раније за свога пријатеља, посветио му је трећу свеску свога превода Платона, и њему и Шелингу посветио је своје издање Прокловог коментара о Платоновом Пармениду („amicis et magistris, philosophiae praesentis ducibus“ гласила је посвета Кузенова). Осим тога Кузен је, нарочито по повратку своме из Берлина, држао предавања о филозофији Хегеловој у Паризу и много допринео ширењу хегелијанизма ван Немачке. У Паризу, где је остао два месеца, Хегел се није осећао тако добро као у Бечу, за њега је Париз био сувише велика варош. У повратку из Париза Хегел се свратио у Вајмар, где се последњи пут видео са Гетеом, коме је Хегел био и по томе јако у вољи, што је бранио његову теорију боја. Год. 1829/30 Хегел је био ректор берлинског универзитета и као ректор држао је два говора. Умро је 14 новембра 1831 од колере, која је тада владала у Берлину. Спровод му је био величанствен, ученици су се тешили тиме, што су таког човека имали у својој средини, што су од њега могли да уче, што су с њим могли да буду у личном додиру.

Хегел је био несумњиво генијалан човек, и по дубини и оригиналности својих идеја, и по многобројности дела у којима је те идеје разрадио и применио на разне области. Хегел је био енциклопедијски образован човек, и само тиме био је у стању да да̄ један тако разрађен филозофски систем, какав се није јавио ни пре ни после њега. Како дубина његових идеја, тако и јединство његовог система, поред свег богатства његовог, чине нарочиту драж тога система, и није никакво чудо, што је Хегел за своје ученике имао и знатне људе у правом смислу те речи. Његов је утицај био огроман, универзалан: тај је утицај једно време био таки и толики, какав није имао можда ни раније ни доцније ниједан други мислилац. Личност Хеглова сва је се концентрирала у његовом систему, то је једна од оних ретких личности, којима је

сазнање права страст. Најлепши опис Хеглове личности и његовог начина предавања дао је Хегелов дугогодишњи ученик естетичар Хото (Hotto): „Први утисак лица никада нећу заборавити. Све су црте висиле тромо и уморно, али никаква рушећа страст, већ цела прошлост једног мишљења, које је дан и ноћ ћутећи радило, огледала се је у њима". „Кад сам га после неколико дана на катедри видео, нисам се могао одмах наћи ни у начину његовог предавања ни у унутрашњем току његових мисли... Као што су најстарији пророци, што су се више борили са језиком, у толико језгровитије износили оно што су у унутрашњој борби савладали, тако се је и он борио и побеђивао у тешкој концизности. Већ у почетку застајао је, читајући поново почињао, опет застајао, затим говорио и размишљао, и кад је изгледало, да је згодне речи за увек нестало, она се баш онда појављивала, изгледала је обична а била је до неподражавања згодна, неупотребљавана па ипак једино употребљива".

Списи Хегелови су многобројни. Од чланака и омањих расправа треба споменути следеће:

1. Differenz des Fichte'schen und Schelling'schen Systems der Philosophie, 1801.

2. Dissertatio philosophica de Orbitis planetarum, 1801.

3. Ueber die wissenschaftlichen Behandlungsarten des Naturrechtes. У „Kritisches Journal der Philosophie" 1803.

4. Ueber die englische Reformbill. У „Allgemeine preussische Staatszeitung" 1831.

Осим тога треба споменути и Хегелову рецензију треће свеске Јакобијевих дела, која је изашла у „Heidelbergische Jahrbücher der Litteratur" 1817.

Дела Хегелова, која је сам Хегел издао, ова су:

1. Phänomenologie des Geistes. System der Wissenschaft. Erster Theil, 1807.

2. Wissenschaft der Logik. Erster Theil. Die objective Logik. Erste Abtheilnng: Die Lehre vom Sein. Zweite Abtheilung: Die Lehre vom Wesen. 1812. Zweiter Theil: die subjective Logik oder die Lehre vom Begriff. 1816. Први одељак првог дела изашао је у другом поправљеном издању 1831 год.

3. Ensyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundriss, 1818. Друго издање 1827, треће 1830.

4. Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswíssenschaft im Grundriss, 1821.

Остала дела (већином по предавањима) изашла су после смрти Хегелове у издању целокупних дела његових: Georg Wilhelm Friedrich Hegels Werke. Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten J. Schultze, Ph. Marheinecke, Ed. Gans, L. v. Henning, H. G. Hotho, K. L. Michelet, Fr. Foerster. Verlag von Dunker & Humboldt, XVIII Bände 1832—1840. Свеске овог издања садрже: Bd. I Philosophische Abhandlungen, Bd. II Phänomenologie des Geistes, Bd. III—V Wissenschaft der Logik (велика Логика), Bd. VI—VII Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften (ту се налази тзв. енциклопедијска Логика са додацима), Bd. VIII Rechtsphilosophie, Bd. IX Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Bd. X Vorlesungen über die Aesthetik, Bd. XI—XII Vorlesungen über die Religionsphilosophie, Bd. XIII—XVI Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Bd. XVI—XVII Vermischte Schriften, Bd. XVIII die philosophische Propädeutik. Као „Supplementband" додати су целокупним делима „Briefe von uud an Hegel" и биографија Хегелова од Розенкранца.

Од дела о Хегеловом систему навешћемо осим поменутог дела Фишеровог: J. H. Stirling, The secret of Hegel, being the hegelian system in orígin, principle, form and matter, 2 vov. 1865 (друго издање у једној свесци 1898), затим краће и популарније дело: B. Croce, Ce qui est vivant et ce qui est mort de la Philosophie de Hegel (превод с талијанског) 1910. Од критика Хегловог система треба нарочито истаћи духовиту расправу Ad. Trendelenburg-a, „Die dialektische Methode" изашлу у његовом делу „Logische Untersuchungen" 2 Bde 3-te Aufl. 1870, затим Ed. v. Hartmann „Ueber die dialektische Methode", 1868 (друго издање 1910). Напослетку треба споменути, да је најбољи коментар о Хегловој Логици дело: Mac Taggart, A Commentary on Hegels Logic, Cambridge 1910 (ово дело има и самосталног значаја).

II

ХЕГЕЛОВА ФИЛОЗОФИЈА.

А. УВОД У СИСТЕМ И ДИЈАЛЕКТИЧКА МЕТОДА.

Хегелов систем је систем апсолутног идеализма. Он произлази директно из Шелинговог система, али преставља на неки начин синтезу Шелинговог и Фихтеовог система. По Шелингу идеално и реално су индентични, по Фихтеу идеално је оно што је првобитно. По Хегеловом систему пак идеално или дух има

примат над реалним или природом, и природа преставља само један пролазан ступањ у развићу духа. Још је у једној тачци Хегел ближи Фихтеу него Шелингу: у философској методи. Његова дијалектичка метода је Фихтеова метода супротности, тројна метода тезе, антитезе и синтезе, само што је Хегел ту методу схватио дубље и на оригиналан начин. Фихтеова метода супротности постаје код Хегела у исто доба методом противречности и методом развића. Хегел на име држи да је супротност прво-битно нужним начином у исто доба и противречност. Овим се тврђењем Хегел разликује од свих ранијих рационалиста, изузевши можда Хераклита, и стоји, може се рећи, у том погледу усамљен. Он тврди, да став идентитета и став противречности нису основни закони мишљења, већ да мишљење у основи не само што може него и мора замислити јединство супротности или противречност. Али противречност тезе и антитезе мора да се избегне. То избегавање противречности јесте стављање нечег новог, стављање јединства тезе и антитезе — њихове синтезе. Али како сваки ступањ апсолутног садржи у себи и своју супротност, то синтезом добивено јединство тезе и антитезе постаје новом тезом, која себи на супрот ставља нову антитезу, а ова супротност преставља нову противречност, која мора да се избегне новом синтезом, ова пак постаје новом тезом и т. д. док се не дође до ступња појма, који преставља јединство без супротности или последњу, разрешену, завршену противречност. Стављање антитезе на супрот тези јесте негативна страна дијалектике, а разрешавање једне противречности синтезом јесте њена позитивна страна. Негативна и позитивна страна дијалектике сачињавају ум, моћ стављања и разрешавања противречности. Разум је пак моћ, која остаје при чистој супротности, која није способна да супротне одредбе схвати уједно, већ супротне одредбе у разуму остају одвојене одредбе, одредбе које немају никакве везе међу собом. Помоћу дијалектичке методе идеално се развија у множину својих момената. Скуп свих тих момената чини апсолутно биће. По Хегеловој концепцији апсолутно биће има разноликост и множину у себи самом, то су његове иманентне одредбе. Овим се апсолутно Хегелово разликује од апсолутног Шелинговог. По Хегелу код Шелинга је апсолутно биће као из пиштоља избачено, оно је ноћ у којој су све краве црне. По Хегеловом систему све се своди на то, да се апсолутно схвати не само као супстанција, већ и као субјект,

не само као нешто неодређено, него као нешто, што само себе из те неодређености унутрашњим развићем одређује.

Апсолутно се биће по Хегелу налази у три основна своја ступња: као *апсолутна идеја*, као *природа* и као *дух*. Апсолутна идеја је идеја у ужем слислу или идеја *по себи* (die Idee an sich), природа представља идеју *ван себе* (die Idee ansser sich), а дух идеју *за себе и код себе* (die Idee für und bei sich): све три заједно чине апсолутно биће. Идеју по себи посматра Логика, први део Хегеловог система, други је део тога система филозофија природе, а трећи филозофија духа. Међутим пре него што Хегел прелази на свој систем, он хоће да образложи становиште, на основу којег је могуће апсолутно сазнање. Он то чини у „Феноменологији духа“, која представља неку врсту теорије сазнања Хегелијанизма; али она није ни чиста теорија сазнања нити психологија сазнања, него обухвата у исто доба обоје, и у маломе и филозофију духа. Хегел се доцкан развио, с тога ово дело његово представља продукт још незрелог духа: осим тога његов је стил замршен и многи ставови једва су разумљиви.

в. ФЕНОМЕНОЛОГИЈА ДУХА.

У Феноменологији духа Хегел хоће да покаже, да је само апстрактно сазнање у чистом појму право сазнање, да у њему субјект и објект сазнања падају уједно, да на том ступњу свест достиже способност апсолутног сазнања. Да је то тако и да свест нужним начином мора да дође у своме развићу до тог највишег ступња, Хегел то показује примењујући на развиће ступњева свести дијалектичку методу, т. ј. он показује, да сваки нижи ступањ свести мора себе да негира, чиме се свест пење на виши ступањ, све док не дође до највишег. По Хегелу постоје три главна ступња у томе развићу свести: 1. ступањ *предметне свести*, 2. *самосвести* и 3. *ума*. На првом ступњу свест *верује* у објекте као у нешто различно од ње. На другом ступњу свест постаје свесна тога, да је она оно што *ставља* објекте. На трећем ступњу свест постаје свесна тога, да је она оно што је *идентично* са објектима. Предметна свест за себе има опет три ступња: 1. *чулна свест* („чулна извесност“), 2. *опажајна свест* и 3. *разум*. Чулна свест верује непосредно у реалитет појединачно опаженог садржаја, односно она мисли, да су чулни квалитети сами као такви објекти, и то објекти, којима је

сасвим равнодушно, да ли их неко опажа или не. Тиме што чулна свест верује само у егзистенцију непосредно датога, она верује само у егзистенцију појединачнога. Међутим на овом ступњу наша свест не може да остане, јер чулна свест сама себе уништава. Тиме што чулна свест тврди: сад је подне, овде је дрво и т. д., а место подне настаје поноћ, место дрвета кућа, претвара се сад у свако сад, овде у свако овде, и на место појединачног јавља се опште. На тај начин чулна свест прелази у опажајну: чулни предмет постаје ствар са особинама. Међутим свест не остаје ни на том становишту, зато што долази питање: шта је ствар? Ствар има извесне особине: је ли она сума особине или не? Ако је ствар сума особина, онда нема ствари, ако је пак различна од особина, она онда није ствар која има особине. Даље, свест мора да замисли разне ствари, које се налазе у вези међу собом, мора да замисли битне и небитне ознаке ствари, чија је разлика релативна. Да би се избегле ове противречности свест мора да замисли ствар као нешто што је услов особина. Тиме се пак ствар претвара у суштину или у оно што условљава особине: сад се ствар преставља као снага (Kraft), а особине као манифестација (Aeusserung) снаге. На овом ступњу ми смо у сфери разума, пошто је разум моћ која, тражећи сличности и разлике међу стварима, објашњава ствар. Али на овоме ступњу разума наша свест не може да остане. Ми можемо на име да схватимо однос међу силом и манифестацијама њеним само као однос закона: снага је везана са својом манифестацијом законом, закон је оно што чини биће снаге. Међутим закон је нешто што припада самој свести, нешто што се да само појмити, а не и опазити, он је оно што је надлучно у чулноме. Схватајући закон свест дакле схвата саму себе, и издиже се тиме на ступањ самосвести. Прелазећи опет три специјална ступња, самосвест се претвара у ум (Vernunft), чији се ступњеви развића више не ограничавају на индивидуални, него обухватају и колективни дух. Ступњеви ума, који претходе апсолутном знању као завршном ступњу у развитку духа, по Хегелу су: умна свест (Vernunftbewusstsein), моралност (Sittlichkeit) и религија (чији су специјални ступњеви природна религија, уметничка религија — у коме је обухваћена и уметност — и откровена религија). Религија чини непосредни предступањ апсолутног знања, и то као откровена религија, јер се у овој садржина апсолутног знања јавља у облику нечега наметнутог, с поља откровеног, у облику

вере, не у облику знања и извесноти. На тај начин Хегел уножењем ступњева развића колективног духа доводи индивидуални дух до највишег ступња његовог, да сазнања у чистом појму, у коме мишљење и биће падају уједно. Овај идентитет мишљења и бића постаје основ целокупног система Хегеловог, у првом реду Логике.

С. ЛОГИКА.

Постоје три разна Хегелова списа о Логици, од којих се сваки мора засебно студирати. То је прво његова велика Логика у 3 свеске, од којих прва има два издања (у издању целокупних дела прештампано је друго). Даље постоји Логика у Енциклопедији физософских наука (то је тз. енциклопедијска Логика) у три Хегелова издања (наравно главно је последње). Осим тога Хегелова се Логика налази у трећој форми као енциклопедиска Логика са додацима из Хегелових предавања, којих нема у издањима Енциклопедије изашлим за Хегелова живота. При студији Хеглове Логике најбоље је почети са каквим Хегловим присталицом, који излажи његову Логику; најбољи је за то Кипо Fischer (System der Logik und Metaphysik 3-te Aufl. 1910), који само у неким тачкама, не срећно, одступа од Хегела. Јер Фишер на врло елегантан, светао начин излаже тешке Хегелове ствари, и омогућује да се на лак начин уђе у сама Хеглова излагања. Међутим Фишером се добија само спољни скелет Хегела, док се до самог Хегела дође има још много тешкоћа да се савлада. Хегел је писао једним специјалним језиком, који се мора нарочито познати, који се може научити само дужим читањем самог Хегела. Студију самог Хегела треба почети са енциклопедиском Логиком у издању целокупних дела, пошто је ова књига много јаснија од оне друге две, јер су додаци у њој од велике вредности за разумевање самог текста, и ако ти додаци нису сви од самог Хегела. Затим треба читати његову велику Логику, и на послетку енциклопедијску Логику у издању Хegловом (ова последња одступа у појединостима од велике Логике). За студију велике Логике од велике је користи наведени енглескл коментар. Хегелова Логика садржи и за оне, које је не акцептирају, многе примедбе о односима међу појмовимм каквих нигде више нема.

Логика Хегелова је једно специјално дело. Он је у њој хтео да споји Логику и Метафизику у једно, али у ствари она није ни једно ни друго. Јер у њој Хегел се ставља на једно стано-

виште на које се нико пре њега није ставио: то је покушај једне апсолутно неемпиричке, дедуктивне конструкције света. То је рационализам у апсолутном свом облику, тако да рационалистички системи пре Хегела упоређени с њим претстављају фрагментарне покушаје. Спиноза је велики рационалист али његови аргументи полазе у многоме од реалног света. Хегел се међутим уздиже над реалним светом: он претпоставља да нема ничега, и из чистих појмова хоће да изведе све што постоји. Становиште његове Логике може се карактерисати као становиште Хиперметафизике, надметафизике. Метафизика има више мање конкретан задатак, она има да утврди структуру целине света, али онако како је она фактички дата. Међутим Хегел иде даље и пита се: зашто конкретан свет, који постоји, постоји, и зашто постоји тако као што постоји, а не друкчије? Хегел хоће да докаже, да свет мора постојати, и да мора постојати онако како фактички постоји.

Цела Логика претставља развиће момената чисте идеје. Али по Хегелу чиста идеја као таква не постоји у стварности, него само апстрактно. Ко не схвати ову основну мисао Хегелове филозофије, тај Хегела није разумео. Идеја се конкретно налази само у својим конкретним облицима, у природи и духу. Идеја није постојала стварно пре природе и духа, она постоји пре природе и духа само апстрактно, идеално, она је вечно конкретна у природи и духу: природа и дух су конкретне форме њене егзистенције. Метафизика има да испита структуру конкретног света, који се распада у две половине: у природу и дух. Хегел пак хоће да испита идеални скелет света, и тај идеални скелет схвата Хегел као једну засебну страну апсолутнога, коју назива апсолутном идејом.

Чиста идеја се јавља у множини својих идеалних момената, који претстављају поједине категорије или поједине идеалне одредбе бића. Зато што је идеја само идеални скелет конкретнога, зато идеални елементи претстављају с једне стране појамне одредбе чисте идеје, а с друге стране појамне одредбе самог реалног света, природе и духа. По Хегелу су дакле категорије основне појамне одредбе свега што постоји и што се да замислити. Логика Хегелова је наука о категоријама, али она је у исто доба и хиперметафизика. Пре Хегела само су Аристотело и Кант покушали да даду систем категорија; међутим Аристотелов се покушај састоји само у емпиричком скупљању категорија; код Канта истина постоји извесан ред међу

категоријама, али дубље унутрашње везе међу њима нема. Позитивни значај његове Логике, све и да није успео (као што и није) да реши постављени метафизички проблем, лежи у самом том систему категорија, и ниједан озбиљан покушај да се категорије изведу не може обићи Хегелов покушај. У том развијању система категорија Хегел је показао толико духа, колико нико у тако апстрактним стварима још није показао.

Хегел у својој Логици чини, као што рекосмо, покушај једне дедукције света, која почиње од прапочетка, потпуно одозго. Хегел претпоставља да нема ничег одређеног, и онда из најапстрактнијих појмова хоће да изведе сву конкретну множину и све одредбе конкретнога. Он то чини на основу свога принципа апсолутног идентитета мишљења и бића. Развиће апстрактне идеје је развиће појма као таквог, који полази од своје најапстрактније, садржином најсиромашније форме, па се, диференцирајући се, све више богати садржином, док не постане конкретним појмом. На тај начин апстрактна идеја пролази кроз ова три главна ступња: 1. биће (Sein), 2. суштина (Wesen), и 3. појам (Begriff). Сва три ступња заједно чине појам или идеју тако да и целина и трећи ступањ носе исто име (појам); и биће и суштина су појам, али појам у још неразвијеној форми. У конкретном свом облику појам је оно што је, т. ј. појам. Ово тројство бића, суштине и појма одговара оним трима моментима дијалектичке методе: тези, антитези, синтези (прву најапстрактнију тријаду апсолутнога имамо у апстрактној идеји, природи и духу, затим долази ова тријада). Разлика између бића и суштине је ова: биће значи непосредно биће, а суштина је посредно биће, или биће које је условљено другим бићем. У следећем прво ћемо посматрати појам као биће и његове одредбе.

И биће има три своја облика: 1. квалитет, 2. квантитет и 3. мера (Mass). Квалитет је позитиван (+), квантитет је негативан (—), а мера је негација квантитета, која садржи у себи квалитет у једној вишој форми (±) (negare — conservare — elevare.)

И квалитет (или биће) има три облика: 1. неодређено биће (das unbestimmte Sein), 2. одређено биће (Dasein), 3. самостално биће (Fürsichsein).

Даље се неодређено биће јавља опет у три форме: 1. чисто биће (das reine Sein), 2. чисто небиће (das reine Nichts), 3. бивање (Werden).

Чисто биће не може даље да се анализира, оно је прва категорија или прва одредба апсолутнога у области апсолутне идеје. Чисто биће је најапстрактнији појам нашег мишљења. Кад се апстрахује од свега што постоји, од многоструког и разноликог (квалитативног и квантитативног) бића, остаје само мисао нечега, егзистенције без садржине. Та је мисао мисао чистог нешто, и тим појмом мора мишљење да почне, то је прва његова етапа. Али чисто нешто, баш зато што је без садржине, равно је чистом ништа. Према томе наше мишљење, кад почне од почетка, увиђа, да су нешто и ништа идентични. Међутим мишљење у исто доба увиђа, да су нешто и ништа и различни: јер се нешто разликује од ничега тиме што има егзистенцију. Дакле мишљење одмах у своме почетку наилази на једну противречност: с једне стране оно је принуђено да тврди, да је нешто ништа; а с друге стране да је оно ипак нешто. То је једна неразрешена противречност, при којој мишљење не може да остане. Оно мора ићи даље, замислити јединство, извести синтезу нечег и ничег. Та синтеза лежи по Хегелу у непрестаном прелажењу нечега у ништа и ничега у нешто, у бивању. Кад замислимо, да нешто прелази у ништа и ништа у нешто, онда нема противречног идентитета нечег и ничег, јер тада нешто прелазећи у ништа престаје бити нешто, и прелазећи у нешто ништа престаје бити ништа.

Да наше мишљење има да почне са чистим нечим, које је кео такво равно чистом ништа, Хегел изводи и анализом самог појма почетка. Оно што почиње почиње да је нешто, али зато што тек само почиње, оно још није нешто, него ништа: то је егзистенција која још није егзистенција. Дакле и логичком анализом самог појма почетка долази се до тога, да почетак мора садржавати и нешто и ништа.

Чисто нешто и чисто ништа су и идентични међу собом и различни једно од другог. Али овај њихов идентитет и разлика не смеју се схватити као нарочити односи, који би постојали међу њима, него је чисто нешто као такво идентично са ничим и различно од њега. Однос улази у биће тек са суштином као условљеним бићем, чиме се биће и разликује од суштине. У целој збирци категорија бића нема односа, а оно што ми нâзивамо у тој области односом, у ствари је нешто непосредно.

Хегел своје категорије доводи у везу са историским развитком филозофије. По њему се људско мишљење развија почињући

од најапстрактнијих категорија па идући све конкретнијим. Најапстрактнији појам бића је принцип Елеаћана. Чисто ништа је принцип будистичке филозофије, а синтеза нечега и ничега, бивање, Хераклитове.

Прелаз од неодређеног ка одређеном бићу Хегел изводи овако. Нешто и ништа јављају се поново одвојено у синтези њиховој, у бивању. Бивање има на име два правца: у њему прелази нешто у ништа и ништа у нешто. Ова два правца чине, те се у самом бивању као таквом латетна противречност нечега и ничега јавља поново: тиме што у бивању нешто и ништа прелазе једно у друго, бивање је ишчезавање, а тиме што нешто и ништа постају једно из другога оно је постајање, тако да бивање преставља у исто доба ишчезавање и нечега и ничега. На тај начин негација бивања биће ишчезавање самог бивања, стављање мирног јединства нечега и ничега, у коме ће бићу ипак припадати примарност, тако да је негација бивања постојање (Dasein). Тиме су пак у исто доба и све три одредбе, које преставља)у неодређено биће, негиране у својој неодређености и стављено је одређено биће (Dasein), биће које има одређен квалитет. У овом изразу Dasein, „da" не значи још категорију места, као што ни бивање није времени процес; простор и време јављају се тек доцније, тек у области природе. Прва одредба одређеног бића (Dasein) је 1. нешто (Etwas), које одговара чистом бићу. Чисто биће било је негирано небићем, јединство њихово јесте бивање а негацијом бивања ставља се поново биће, оно се том негацијом реституира у вишем степену као одређено биће, које има извесну квалитативну садржину, које је нешто. Али нешто садржи у себи негацију, само што она није више непосредно у њему, него ван њега, али је ипак везана с њим, тако да је и оно што се том негацијом ставља везано с њим. То што се негацијом ставља јесте 2. друго (Anderes), које се односи према нечему као антитеза према тези (овај однос нечег према другом у томе је, што један квалитет може постојати само у вези с другим квалитетом: то је експликација Спинозиног става omnis determinatio est negatio). Овде се негација нечега у односу на друго јавља као ограничење нечег другим, или, друкчије речено, свако друго је друго од другога (das Andere des Anderen). У овом односу нечег и другог лежи противречност, која се може избећи само њиховим спајањем у један виши појам. Тај виши појам је 3. промена (или коначност), прелазак нечега у друго. У промени се не губи квалитет, ту биће

прелази у друго биће, и зато је промена категорија одређеног бића, док је бивање категорија неодређеног бића.

Као и бивање тако и промена преставља једну противречност, која води њеној негацији. Та је противречност у бескрајности промене или како Хегел вели, у рђавој бескрајности, промене (schlechte Unendlichkeit). Нешто које прелази у друго, приморава ово да такође пређе у друго и тако даље in infinitum. Такав један бескрајан ред, пошто се не може замислити да је завршен, преставља противречност и немогућност. Према томе при категорији промене не може се остати, она мора да се негира. Очевидно је да ће и овом негацијом бити нешто стављено у једној вишој форми, као што је то био случај и при негацији бивања. Према томе негација променљивог одређеног бића може водити само појму непроменљивог одређеног бића, које у исто доба постаје право бесконачно биће. Непроменљиво нешто је нешто, које је дошло к себи, које се тако ограничава собом, да све друго негира или одбацује од себе. Прво најапстрактније нешто било је нешто потпуно неодређено и прелазило је у ништа. Друго нешто пак прелазило је у нешто друго. А ово треће нешто не може прелазити ни у ништа ни у нешто друго, него је оно, како Хѐгел каже, биће за себе, које остаје онакво какво је стављено. То је дакле самостално биће (Fürsichsein). Ово самостално нешто је негација нечега, које се односи на нешто друго. То нешто је једно: јер оно се мора замислити као недељиво једно зато што је непроменљиво. Дакле прва категорија самосталног бића је једно. Већ овде се види како квалитет сам себе негира и почиње прелазити у квантитет. И доиста самостално биће чини по Хегелу прелаз од категорије квалитета ка категорији квантитета. Овај је прелаз тежак и преставља једну од најдуховитијих филозофских теорија. По природној науци квалитет се заснива на квантитету; овде обрнуто из квалитета произилази квантитет, и тек посредно, преко категорије мере, која преставља синтезу квалитета и квантитета, квалитет је одређен квантитетом. Категорија самосталног бића има три одредбе 1. једно (Eins), 2. много (Vieles) или репулсија, и као синтеза једног и многог 3. атракција. Једно на име као самостално биће истина искључује друго, али баш тиме што искључује друго, оно на негативан начин ставља друго, тако да то искључивање другог претпоставља егзистенцију другог. Само ово друго је опет по својој природи једно. Нешто у области одређеног бића

стављa нешто друго; међутим нешто у области самосталног бића ставља себи на супрот опет себе, само у другом егземплару. Стављајући себе у другом егземплару једно не негира себе него само себе умножава. С тога Хегел негативни однос искључивања, којим бива умножавање другога, назива репулсијом (репулсија овде не значи снагу одбијања него апстрактно негативно искључивање). Репулсија, кад се замисли сама за себе, даје појам празнога, као нечега што се налази између многог, што одваја једно од другог.

Као што је чисто биће принцип филозофије Елеаћана, чисто ништа будистичке философије, а бивâње Хераклитове, тако је једно и много принцип атомистичара. Код ових се јавља и једно и много (атоми), и репулзија као однос међу њима, као празнина. Зато што су једно и много квалитативне категорије, види се, вели Хегел, колико је атомистички систем апстрактан и далеко од конкретног схватања света. Атомизму у физици и математици одговара атомизам у политици, т. ј. схватање државе као нечега што логички преставља просто агрегат индивидуа. Над овим атомистичким, демократским схватањем стоји Хегелово органско схватање државе, по коме је држава над појединцима (види о томе одељак Е.).

(Наставиће се)

Dr. Бран. Петронијевић.

МЕЂУНАРОДНА ПОЛИТИКА И СРПСКО ПИТАЊЕ
(ОД 1875 ДО 1908)

— НАСТАВАК —

Све ово није било довољно за Аустро-Угарску да осигура неправо стечено српско наследство. Њен положај у Босни и Херцеговини није био осигуран, а још мање њен положај у Новопазарском Санџаку. У моћ тајних конвенција са Русијом нису веровали ни Андраши ни Бизмарк. У колико је било огорченије разочарење у Русији резултатом „рата за ослобођење Словена“ и одредбама Берлинског Уговора, у толико је и у Бечу и у Берлину растао страх од панславизма. Бизмарк пише 10. септембра 1879 г. баварском краљу: „Кад је ван сваке сумње, да је руски цар преко своје воље под пресијом панслависта ипак објавио рат Турској, кад је ова иста странка од тога доба увећала свој утицај дотле да њена агитација чини данас јачи утисак на цара него пређе, треба се јако бојати, да она не успе да добије пристанак Александра за друго ратно предузеће према Западу“. Даље он каже, стално на основу страховања од панславизма, да је убеђен, да ће мир бити нарушен од стране Русије „и само од стране Русије“.[1] Шта би у оваквом случају очекивало Аустрију само се по себи разуме. Какву би улогу у оваквом рату одиграли Срби у судбини дуалистичке монархије, знали су и Бизмарк и Андраши, што, на жалост, нису појимали у Русији.

Обезбедити велике тековине Немачке и Аустро-Угарске с једне стране од Француске и с друге стране од Русије, других Словена у дуалистичкој монархији и на Балкану, могао је само савез три цара, немачкога, аустријскога и рускога. Кад је видео

[1] Mémoires, p. 283.

да му не помаже ни руски нихилизам, ни пољско питање, ни принципи монархизма, ни лично пријатељство његова господара и рускога цара, да увуче Русију у савез, он окреће други лист. Своје „платонско пријатељство" према Русији он претвара у „активно непријатељство". С енергијом њему својственом и вештином глумца, који се на позорници бије у груди, он доказује и у Немачкој и у Аустрији потребу да се заборави на годину 1866 и да се приступи „братском" немачко-аустриском савезу против Русије и Словенства. И успева.

У савезном акту, који је закључен у октобру 1879 год., вели се, да два цара, немачки и аустриски, схватају своју дужност да се брину о безопасности својих царевина и миру својих народа. Цареви налазе, да ову своју дужност могу испунити само тако, ако ступе у тесни савез и да је овај савез јемство општега мира у Европи који је створен Берлинским Уговором. Базирајући савез на начелу заједничке самоодбране, у уговору се вели:

„Члан први. Ако, супротно свакоме очекивању и искреној жељи обеју високих уговорних страна, једну од њих нападне Русија, обе високе уговорне стране дужне су да помогну једна другој свима оружаним силама своје царевине и да, према томе, не закључују мир осим заједно и у споразуму.

Члан други. Ако једну од високох уговорних страна нападне каква друга држава, друга уговорна страна обавезује се овим уговором не само да не помаже нападача противу свога високога савезника, већ да у најмању руку очува пријатељски неутралитет према уговорној страни. Ако пак у овоме случају Русија потпомогне државу која напада, било заједничком акцијом било ратним мерама којима се прети нападнутој сили, онда обавеза узајамнога потпомагања свима ратним силама, која је предвиђена у првом члану, одмах ступа у важност и ратне операције двеју високих уговорних страна водиће се у оваквој прилици такође заједно до закључка мира.

Члан трећи. С погледом на мирни карактер овога уговора, а да би се избегло његово неправилно тумачење, високе уговорне стране чуваће га у тајности.[1] Он не може бити саопштен каквој трећој држави без знања обеју страна и без нарочитога споразума међу њима. Имајући на уму расположење цара

[1] По настојавању Вилхелма I који је био у ствари лични пријатељ Александра II уговор је доцније публикован (1888. г.)

Александра, које је изразио у Александрову, две уговорне стране надају се, да ратна спремања Русије неће у ствари постати опасна за њих. Због тога за сада нема никаквога разлога да се о овоме саопштава. Али ако, поред свега очекивања, ова нада буде узалудна, две уговорне стране сматраће као дуг части да известе у најмању руку поверљиво цара Александра, да ће оне сматрати напад на једну од њих као напад на обадве".

Поред свега тога што је текст уговора јасан, ипак је потребно мало коментара. Да нас не би ко укорио за давање ширега смисла овоме уговору него што га има, ми ћемо да прибегнемо помоћи кнеза Бизмарка, чија уобразиља не прелази никад границе реалности. Смисао овога уговора за Аустрију он овако објашњава: „Нико не може предвидети будућност Аустрије са потребном извесношћу за сталне уговоре. Елементи који потпомажу стварање ове будућности исто тако варирају као мешавина народа у царевини. С акцијом распадања, која је понекад експлозивна, спојио се утицај верских партија на државнике, утицај који је тако тешко одредити, а којим се оне служе према приливу и одливу римске (католичке) плиме. Не само панславизам, Бугарска и Босна, већ још и српско питање, румунско, пољско, чешко и сада талијанско у Тријенту, Трсту и на обалама Далмације, све то може достићи опасну тачку кристализације у аустриској кризи, односно у европској, али ова питања дотичу се немачких интереса само у толико, у колико је царевина Немачка солидарна с Аустријом".[1] Тврдећи да алијанција с Аустријом одговара немачким интересима и „историским традицијама Немачке", као и то, да Немачка „нема права" да напусти Аустрију у критичном тренутку, он допушта проширење casus-a faederis-a. Између осталога он предвиђа, да ће бечки кабинет рачунати да је у праву, кад му затреба да тражи од Немачке, да се „унесе у casus faederis заштита аустриских интереса на Балкану и на Истоку",[2] као што је и било за време анексионе кризе. Не заборавља Бизмарк ни на „лако појмљиву тежњу" и потребе становника Дунавскога базена да прошире своје границе преко граница Аустро Угарске[3].

Даљи су коментари излишни Читалац, коме још није потпуно јасно колико је овај савез наперен противу српскога народа,

[1] Тамо, 299—300.
[2] Тамо, 298.
[3] Тамо.

разумеће доцније. Кад види у какав је положај поставио Берлински Уговор Босну, Херцеговину, Новопазарски Санџак, Србију и Црну Гору, онда ће му довољно бити да у уводу немачко-аустриског уговора прочита ову „безазлену" реченицу: „Рачунајући да интимни споразум између Аустро-Угарске и Немачке нема опасности ни за кога, него да има да утврди европски мир створен одредбама Берлинскога Уговора", — и да сам увиди, да је он опаснији по српски народ него по Русију, противу које је склопљен. Док према Русији он збиља има одбранбени карактер, према нама Србима и одбранбени и нападни у смислу одржавања стања, које је створено Берлинским Уговором. Осим тога повраћај руске заштите нашем народу овим је савезом био онемогућен без рата, као што се видело 1908 године.

Али овај смели, да не кажемо дрски, савез двеју немачких држава није био наперен само противу Русије и Словенства. Он је у исто време био наперен и противу Француске[1]. Остајала је Италија, на коју је Бизмарк бацио био око као на средство за ојачање овог немачког савеза. Његово старање да се Русија издвоји од Словенства и да буде савезница пангерманизма разбијало се о страх од панславизма. Италију пак, изгледало му је, није тешко одвојити од Француске и младога и слабога покрета у корист солидарности романских народа у вишим питањима међународне политике.

Поучан је за све политичаре начин којим се послужио Бизмарк да увуче Италију у овај антисловенски и антиромански савез. Увући Италију у овај савез после талијанске револуције за народно уједињење, после улоге француског народа у борби за талијанско уједињење, после вођења улоге Аустрије на сумњиво животарење и после јавних националистичких аспирација Италије у Трсту, Тријенту и на обалама Далмације, изгледало је не само немогуће већ и апсурдно. Али дипломатска вештина и састоји се у томе да се од комарца направи магарац. За овакву неприродну трансформацију Бизмарк је нашао материјал у „римском сужњу", у лицу римокатоличкога папе.

Као што је познато, римски престо ни данас не признаје права Италије на Рим и папску државу. Свој положај у Ватикану, где је римска курија у свему независна од талијанске државе по закону од 1871 године, папе рачунају као затвор, као

[1] André Tardieu, La France et les alliances. La lutte pour l' équilibre (1871—1910), p. 155.

ропство. На овоме је Бизмарк почео своју игру према Италији. Протестантска Немачка стала је на страну „римскога сужња“, уз кога је по готову било „његово апостолско величанство“, аустриски цар. Изгледало је, да савез Немачке и Аустро-Угарске с Ватиканом може довести у питање опстанак уједињене Италије. Папа Лав XIII, фини дипломатски ум, показивао је готовост да се ослободи „сужањства“, да напусти Рим и да се пресели у Немачку или Монако. Бизмарк му је нудио да изабере себи престоницу у Немачкој. Немачкој је фалио само још папски престо па да поново постане „Света Римска Царевина немачких народа“. И кад би се „гоњени“ и „протерани“ папа преселио у Немачку, онда већ „Рим не би био у Риму: он би био цео тамо где су они, папа и он, г. Де Бизмарк“.[1] Преко револуционара талијанских, с којима је стално одржавао везе, Бизмарк даје разумети Италији, да она мора бити или с њиме или противу њега.

Али ово није било довољно да се Италија одрекне народносних аспирација на Трст и Тријент. Одржавање медитеранске равнотеже било је реалнија подлога за план Бизмарков. Још од 1866 године он је систематски подгревао наде талијанских политичара, да „Северна Африка припада Италији“. Француска окупација Туниса 1881 године разрушила је ова преувеличана надања. Талијански криспинизам, који је опет сам Бизмарк распиривао преко његова творца Криспи-а, одјекнуо је у Италији претњом Француској. Односи између Италије и Француске постали су били гори од односа између Француске и Немачке.

Темељ за савез био је положен. Али како да се измире интереси Аустро-Угарске и Италије? Као што је окупација Туниса гурала Италију у савез с Немачком, тако је буна у Херцеговини 1882 године побуђивала Аустро-Угарску да што пре престане талијански иредентизам у Италији и Аустрији и да нађе наслон у Италији за своју политику на Балкану. За афричка „златна брда“ Италија не само што је на ово пристала већ се „у замену“ још одрекла Тријента и Трста. 20. маја 1882 године потписан је уговор о Тројном Савезу на основу узајамних гарантија територијалнога интегритета савезница. Савез је имао да осигура: Немачкој Алсас и Лорен, Аустро-Угарској Босну и

[1] Luigi Chiala, senatore del Regno, Pagine di storia contemporanea, dal 1358—1892, Torino-Roma 1893, p. 228. Цитат по приказу Charles-a Benoist-a у „Revue des deux mondes“, t. 123, 1894,

Херцеговину а Италији Рим с изгледима на освајање афричких лука.

Готово у једно исто време вођени су били преговори с краљем Миланом о одржавању династије Обреновића у Србији. У јуну 1881 г. они су били приведени крају и формулисани у Тајној Конвенцији, по којој је и тадашњи носилац српске круне утврђивао положај Аустро-Угарске у Босни, Херцеговини, Новопазарском Санџаку и омогућивао њене непријатељске планове према самој Србији!!

Због свега овога, због свију ових тајних и јавних уговора, наперених противу српског народа, на поклич херцеговачких революционара 1882 године нико се није одазвао. Сад је српски народ преживљавао тешке дане разрушених идеала и још теже последице притиска европских споразума. Само је ратни представник рускога панславизма, генерал Скобељев, својим московским говором нарушио ову гробну тишину у овим данима новога мрцварења српскога народа: „Овога тренутка Словени се бију за своју независност. Ја осећам да ми се срце стегло и да ми недостаје гласа да изразим што мислим". Али аустриско-немачки страх од очајних речи рускога војсковође могао је лако растерати Калноки. Мирним и свечаним тоном он је у једном своме говору онда изјавио: да су Аустро-Угарској одрешене руке према побуњеницима; да побуна нема никаква ослонца ни у Црној Гори, ни у Србији, ни у Цариграду ни у Петрограду. И ово је била истина, јер је српски народ збиља био „сирак тужни без иђе икога".

Упоредо са сазревањем тројне алијанције сазревао је и савез између Русије и Француске. Кнез Горчаков није могао да опрости кнезу Бизмарку удар који му је овај задао у питању о евентуалном рату између Русије и Аустро-Угарске. Хтео је да му се освети. Године 1875 Бизмарк је спремао Немачку за нови рат с Француском. Он је рачунао скору француску реваншу као неизбежну. Чекати док се Француска опорави и наоружа није имало смисла; њу је требало још једанпут коначно победити. Кнез Горчаков утицао је на Александра II да не допусти овога пута да Немачка још једном туче Француску. И исте године руски цар са својим канцлером посетио је Берлин. Кад је успео да омете овај план Бизмарков, Горчаков је из Берлина послао отворен телеграм руским мисијама код страних дворова: „Мир је у Европи осигуран". „На ово је, рекао нам је једном приликом руски ам-

басадор Н. Чариков, кнез Бизмарк реагирао на тај начин што је увукао Русију у рат с Турском". Али овај гест рускога канцлера, неразмишљен с политичкога и нетактичан с дипломатскога гледишта, показао је, да може бити нечега заједничкога између републиканске Француске и апсолутистичке Русије. Питање државнога опстанка потчињава себи сва друга политичка питања, као што се у приватном животу подређују сва друга питања питању о личноме опстанку. Хуманитарни реформатор Русије Александар II, и ако није имао дипломатскога дара ипак је појмио заједницу виших интереса између Русије и Француске, потребу чувања Европе од немачкога заробљавања. Као за време рата с Турском, тако и на Берлинском Конгресу Русија је била усамљена. После овога конгреса следовао је немачко-аустриски савез противу ње. Потребно је било мало да се отпочну преговори између Русије и Француске о савезу.

За први корак припада част француском министру иностраних дела Flourens-у. Године 1887 у јануару били су стигли у Париз бугарски делегати да траже помоћ сила противу Русије, и он их је упутио да се споразумеју с петроградским кабинетом.[1] Ово је цењено било у Петрограду и Александар III одговорио је француској влади преко свога министра иностраних дела, да не преза од ратних немачких претња, јер он „неће допустити да се Француска ослаби".[2] Француска је пак од идуће, 1888 године, отворила широки кредит за руске државне и јавне потребе. 1906 године зајмови су достигли колосалну цифру од 12 милијарда. Уз то републиканска влада показала је царској влади 1890 године, да је она готова да је помогне у борби противу руских нихилиста на француској територији и да јој притиче упомоћ за наоружање својом ратном мануфактуром. После реда излива осећаја пријатељства руско-француска савез закључен је 22 (н. с.) августа 1891 године.

И ако савезни акт није публикован, јасно је да је задатак савеза одбрана од Тројнога Савеза. Непосредно се овај нови, двојни савез није дотицао ни Источнога Питања, ни Балкана, ни нашега народнога питања, али је посредни значај његов за нас врло велики. Овим је савезом загарантована била политичка равнотежа у Европи, а ово је већ знатно везивало руке пангерман-

[1] André Tardieu, la France et les alliances p. 9.
[2] Тамо, с. 10.

ском плану ширења на Исток преко Аустро-Угарске. При оваквој подели европских сила већ нико у Европи, па ни ми Срби, није био за одбацивање. Саме прилике упућивале су Русију да се врати на освештани пут њеним политичким традицијама, пут заштите Јужних Словена.

Од 1871 до 1891 године, за двадесет година, много је догађаја протекло, много промена извршено у мишљењима и у лицима која руководе државне бродове народâ. Словенско разочарење и узајамно неповерење, које се било развило у жучну борбу свију противу свакога, полако се стишавало и враћало заветима старих панслависта са новим захтевима. На руском престолу био је Александар III, човек јаке воље и јакога карактера. Убеђени словенофил Побједоносцев постао му је први саветник. Један и други штетни по унутарњи либерални развитак Русије, који је отпочет седамдесетих година прошлога века, обојица су разумевали значај Словенства за Русију и опасност од ранијега неразумнога гурања Русије у загрљај Немачке и Аустрије. Ову промену у вишим руским политичким круговима овако карактерише један руски писац: „Вера у неопходност и пробитачност савеза с Немачком и Аустријом за Русију била је непоколебљива код нас у почетку царовања Александра III до половине осамдесетих година. Нису се узимали у обзир ни неуспеси ни разочарења која смо преживели за време последњега руско-турскога рата и Берлинскога Конгреса, а која су давала довољно доказа, да је неизбежна потреба да се ослободимо тешкога и потпуно некориснога система тројног савеза. У циркулару заступника Министра Иностраних Дела, који је био упућен нашим представницима код иностраних дворова о ступању на престо Александра III, речено је било, да Русија остаје „верна пријатељима својим“ и да ће без измене очувати „своје симпатије које су освештане традицијама“. Старе традиције, по којима је било утврђено да на Немачку и Аустрију гледамо као на природне савезнице Русије, толико су биле укорењене код руске владе, да су оне биле поново освештане састанком тројице царева у Скерневицима (септембар 1884 г.) и Крезимиру (август 1885 г.). Ове традиције добиле су потврду у споразуму који је био закључен међу њима у јесен 1884 г. на три године. Али убрзо после тога бугарски догађаји од 1885 до 1887 године поново су открили сву неискреност наших средњоевропских савезника. Овога пута царска влада, увређена понашањем бечкога

и берлинскога двора, који су мање или више јавно подржавали бугарску владу у одупирању захтевима Русије, коначно се убедила да не одговара нашим интересима међународна комбинација, која не само што није нам доносила никакве користи за осигурање наших интереса већ, напротив, била нам је од штете због тога што нас је уплетала у непотребна предузећа и непотребне обавезе".[1] Године 1887 Русија се била решила да не обнавља скерневицки тројецарски споразум и да остави себи одрешене руке у међународној политици.[2]

Александар III морао се обазрети око себе и тражити нове пријатеље. Док се спремао терен за алијанцију с Француском, он је, као у доба Петра Великога, нашао једнога „јединога пријатеља" Русије и тај једини пријатељ био је господар малене српске државице, кнез Црне Горе.

Потребно је било радити на повраћају „одметнутих" Јужних Словена к Русији и Русије на њен историски пут заштитнице Словена. Александар III живо је радио на томе, али се историске погрешке не поправљају лако. Он није успео ни да ослободи Русију обавеза према Аустрији, ни да одреши Србију, Црну Гору и Босну и Херцеговину од аустријских ланаца, али је успео био да Бугарску ишчупа из непријатељских руку и да поново оживи надања српскога народа на Русију. Панславизам поново је почео био да задаје бриге берлинским и бечким политичарима.

(Наставиће се)

Марко П. Цемовић.

[1] С. Жигаревъ, Русская Политика въ Восточномъ Вопросѣ, Москва 1896, т. II, с. 375

[2] Тамо, с. 376.

НАСТАВА И ВОЈНА ОРГАНИЗАЦИЈА У ШВАЈЦАРСКОЈ[1]

Швајцарска је у доста великој мери индустриска земља. Швајцарска је и постојбина многих чувених педагога; ваља се сетити имена као што су Русо, Песталоци и др., који су крчили нове путове васпитању и школовању народном. А то зацело није прост случај. Даље ваља истаћи, да се у Швајцарској три народности (Немаца 2·3 милиона, Француза 730000, Италијана односно Романа 222000 и 38000) мирно развијају једна поред друге, уживајући потпуно једнака права. Напослетку, због свога положаја Швајцарска је земља, кроз коју странци много пролазе и ту се задржавају; тако је 1900. године од 3325000 становника у Швајцарској била 383424 дакле 12% странаца. А све наведено, може се рећи, учинило је, да је настава у Швајцарској веома развијена, и да Швајцарска врло много полаже на своју наставу. Она може у том погледу послужити за углед што даје приправна знања за све гране људске радиности. За наставу раде у Швајцарској централна (савезна) влада, кантони, општине и друштво. Велики развитак школа најбоље илуструје то, што Швајцарска са своја 3·3 милиона становника имаде седам универзитета (Базел, Берн, Женева, Лозана, Нешател, Фрајбург и Цирих) и политехнику у Цириху.

[1] У познатом бечком војном листу Streffleurs Militärische Zeitschrift, св. за август 1911. год., штампао је А. Хелмар, хонвендски капетан и наставник Лудовика-Академије у Будимпешти, занимљив чланак: „Zusammenhang zwischen Unterrichtswesen und Heeresorganisation in der Schweiz". И ако је намењен у првом реду војницима, овај чланак може и за остале имати и код нас поуке и занимљивости; стога износимо укратко овде његов садржај. Да најпре још речемо, да је писац своју расправу израдио на основи личнога посматрања и проучавања стручне литературе, коју је тачно навео.

У појединим кантонима настава је у рукама кантонских влада, сем политехнике у Цириху, коју је Савез основао и издржава је. Само у једном погледу централној (савезној) влади, коју чине седам представника (Швајцарска нема председника републике), припада предводничка улога: однос школе према војној снази народној. И ако централна влада издашно потпомаже народне школе у појединим кантонима, она начелно не врши непосредно право надзора над школама кантонским; али ипак настава свих кантона стоји под посредном, а веома јаком моралном контролом савезне управе. Тачка, од које настаје ова контрола, јесте тачка, у којој се састају настава и војска тј. рекрутски испит, који мора полагати сваки деветнаестогодишњи Швајцарац, који стоји под војном обавезом.

Велика је многоструčност у школској организацији у разним кантонима. Нигде нема једноликости, свуда је школска организација прилагођена топографским и привредним приликама појединих крајева. Тако Швајцарска у истини представља угледан скуп одличних школских организација. Ну све ове разноврсне школе и заводи имају пред очима једну главну сврху: да младога Швајцарца васпитају за ваљанога члана људскога друштва и за корисног грађанина. А одбрана отаџбине несумњиво је једна од првих дужности свакога грађанина; и Швајцарац, грађанин републике, сматра своју обавезу не као крвну порезу већ као свету дужност.

Интересно је и поучно видети, како се млади Швајцарац спрема за извршење ове дужности и како Савез, и поред разноврсности наставних система у 22, односно 25 кантона, ипак одржава неко јединство на овом пољу.

Кантони се старају за то, да сваки дечак, који је за школу, добије војну наставу из гимнастике, и њу предају нарочито спремне наставничке снаге; спрема наставникā гимнастике стоји под главним надзором Савеза. Мушкарцима је дана могућност, да раде војна гимнастичка вежбања у гимнастичким курсовима, које отварају гимнастичке дружине уз потпору савезне владе. Она прописује наставни план, којим се иде непосредно ка војничком образовању младежи; тако је на пр. прописано 20—30 km. маршевских вежбања. Доказ о учешћу у гимнастичким и маршевским вежбањима мора поднети при рекрутовању сваки млади Швајцарац. Сви гимнастички курсови стоје под главним надзором савезне војне управе.

Нарочиту пажњу Савез полаже на стрељачко образовање младежи. Он издаје за то наредбе и даје оружје, фишеклије, ћорце и бојеве метке. Стрељачку наставу за младиће од 16. до 20. године организују официри и подофицири. Инспекцију над курсовима врши војна власт. Као доказ о свршеном стрељачком курсу служи стрељачка књижица; она се мора донети при рекрутовању. За сваког „младог стрелца“ (18. до 20. године), који је спремљен према програму изданом од војне управе, савезна влада плаћа друштву по 5 динара.

Сем тога има још тако звана „кадетска настава“. Од младића из средњих школа стварају се „кадетски корпуси“, чије чланове (кадете) спремају из војне службе официри. Савезна влада даје за набавку кадетских пушака 50% тј. 36·50 дин. од пушке, под погодбом, да се пушке без одобрења не смеју отуђити и сваке године морају се доносити на преглед „дивизиском контролору оружја“. За прописно извршење гађања Савез плаћа 5 дин. за сваког кадета. Униформе морају набавити сами младићи. У 1908. години било је 55 таквих кадетских корпуса са 7189 кадета.

Савезна влада потпомаже даље она друштва, која раде на стрељачкој спреми војске, и осем већ поменутих гимнастичких друштава сва она друштва, која помажу војничком образовању, као коњичка друштва, понтонирска друштва, друштва за голубе поштоноше, друштва за војну музику, друштва за неговање болесника итд., било да она вежбају младића у овим правцима или одржавају у непрестаном вежбању и даље обучавају оне, који су у војсци већ обучени. У 1908. години Савез је потпомогао 3856 стрељачких друштава (227741 члан) са 506590 дин.

Од 1875. године мора сваки војни обвезник да положи рекрутски испит, ма у коју школу да је ишао. Оцене су 1—5 (1 најбоља, 5 најгора оцена). Добар или рђав успех на овом испиту утолико је од важности за војног обвезника, што сви они, који добију оцену 4 или 5, не могу се узети ни у техничке групе ни у коњицу или у артилерију, а сем тога не могу никада бити унапређени за подофицире, односно официре. Испит сваки полаже на свом матерњем језику из ова четири предмета: читања, писменог састава, рачунања и науке о отаџбини. Испити се држе с обзиром на врло разне школске прилике и захтеве практичнога живота. Савез, односно војна управа одређује једнога „главног педагошког експерта“, који се стара око тога, да оцењивање буде свуда подједнако. Он сваке године држи конференције са

ексаминаторима, које одређују поједини кантони; присуствује испитима у што је могућно више места; прегледа писмене радове и подноси извештај војној управи. Испитни одбор у сваком кантону има три члана: 1. ексаминатора, који због непартајичности не сме бити из истога кантона; 2. помоћника, који станује у кантону и познаје месне прилике, и 3. секретара за вођење записника. Из читања се тражи тачно читање са наглашивањем по смислу и правилно усмено препричавање онога што је прочитано. За састав се обично даје кратко писмо. Из рачуна, писмено и усмено, тражи се знање четири рачунске радње са целим бројевима, обичним и десетним разломцима, метарски систем и обични грађански рачуни; задаци су увек практични, а никада теориски (са голим бројевима). Под називом „наука о отаџбини" испитује се из домаћег земљописа, историје и познавања устава. Тражи се разумевање швајцарске карте (тзв. неме карте), главни догађаји из швајцарске историје, знање савезног и кантонског устава. Сваки мора показати, да познаје права и дужности Савеза, кантонâ, власти и појединих грађана; даље саобраћајна средства, народне школе, грађански законик, менично право, социјално законодавство, слободу вере, савести и штампе, право петиција и право удруживања. На рекрутском испиту не смеју се тражити само појединости, имена, бројеви и др., већ нарочито и пре свега расуђивање. Уредба најстроже прописује, да испитачи морају питања удешавати према кругу погледа испитаничких с обзиром на њихов положај и занимање, тек због тога увек да индивидуализују а никада да не испитују шаблонски. Испити су јавни и резултати се саопштавају по кантонима и окрузима, а овим се подстиче утакмица, којој је последица уопште добар успех ових испита.

Школска је обавеза у појединим кантонима, па чак и у самом обиму њихову, врло разно уређена према разном земљишту, становању и другим приликама, и почиње од напуњене 6. односно 7. године. Швајцарски дечак обвезан је да иде у бесплатну редовну школу до своје 12. односно 16. године. Али ни онда не прекида везе са школом, јер тада настаје допунска или поновна школа, нарочито у оним кантонима, где редовна школа траје само шест година. И ове школе или курсови обавезни су; али њихова организација различна је у појединим кантонима према приликама и погодбама за живот, и показује већу разноврсност него редовна школа. Имаде полудневних школа, школа са дневном наставом, летњих и зимњих школа, или се наредбама пропи-

сује одређени број часова за ову наставу. И ове допунске или поновне школе дају опште а не стручно образовање. Тек онда у 21 кантону долази продужна школа, која је обавезна, односно даје спрему за поједине позиве; у њу младићи морају ићи две године. Завршетак чине у 18. и 19. години приправни курсови за рекруте, нарочито у оним кантонима, где још нема обавезне продужне школе. Из овога се види, да сваки млади Швајцарац, ако и не иде у какву вишу школу, до своје 19. године непрекидно или само са малим прекидама добија школску наставу и подложан је школској дисциплини. Разуме се, да је сразмерно лако спремити за добре војнике оне младиће, које је изврсна школска администрација већ раније за 13 година васпитала у политичкој, патриотској свести о дужности и осећању дужности.

Укратко ћемо показати и швајцарску војну организацију.

Швајцарска војска има четири корпуса од по четири дивизије. Сваки деветнаестогодишњи Швајцарац подлежи војној обавези. Има три класе војске: редовна од 20. до 32. године, земаљска одбрана од 33. до 40. године и последња одбрана од 41. до 48. године.

За управљање рекрутском обуком и за обуку кадра у за то одређеним школама створени су инструкциски корови. Официри за инструкцију су официри по позиву; они се добијају од „трупних" официра, и то на тај начин, што се они, који се добровољно пријаве и потпуно одговарају, према потреби постављају за инструкциске официре.

Обука трупних јединица, трупних дела и војних јединица задатак је трупних официра, који су поред свога грађанског занимања стално придати једном трупном телу или штабу. Инструкциских официра, који су прави официри, којима је то позив, има врло мало; главну масу швајцарског официрског кора чини ђенералштаб и трупни официри, који почевши од најнижих рангова па до команданта корпуса имају по какав грађански позив. Тако на пр. командант једног женевског батаљона је адвокат, другога нижи државни тужилац. Од тамошњих командира чета један је апотекар, други књижар издавач, трећи фабрикант часовника и т. д.

Трајање рекрутске и кадровске обуке је код пешадије 65 дана, код коњице 90 дана, код артилерије 75 дана, а код осталих по 60 до 75 дана. Сем тога сваке године се зову на вежбање артилерија и тврђавске трупе на 14 а остале на 11 дана,

У земаљској одбрани су за све трупе (сем коњице) вежбања сваке 4 године по 11 дана. Војници редовне војске и земаљске одбране, који су наоружани пушком или карабином, и нижи официри ових трупа морају учествовати у прописаним вежбањима у гађању код стрељачких друштава, које потпомаже савезна влада. Свакоме странцу, који путује по Швајцарској, падају у очи оне групе грађана, који, нарочито недељом и празником, са добошима и трубама или са музиком и са војничким пушкама на рамена излазе на стрелишта. Ова гађања јесу за тисуће грађана и њихових породица омиљено уживање недељом. (На савезном гађању 1910. године утрошено је 3·5 милиона метака).

Наоружање и лична спрема остаје по правилу у рукама војника за све време службе; ко потпуно испуни своје време службе, добија при отпуштању и једно и друго као својину, јер, тако вели швајцарски закон, и већ отпуштени су дужни ставити отаџбини на расположење своју личност и, докле им снага допушта, бранити своју отаџбину.

Сваки војник је за време трајања војничке службе од стране државе осигуран због болести и несрећних случајева. Сиромашне породице имају довољну потпору за време докле је глава породице на војничкој служби.

Спрема за официре добива се у официрским школама (у сваком дивизиском округу једна) и траје: за пешадију, коњицу и тврђавске трупе 80 дана, за артилерију и инжењерију 105, за возарску трупу 60, за санитетску и профијантску трупу и за марвене лекаре 45 дана. За официрску школу препоручују се одлично квалификовани подофицири. Официрски чинови добивају се поступно, по навршењу прописане службе и вежбања.

Штабови се позивају сваке друге године на тактичка вежбања, која трају 11 дана. Сваке друге године опет врше се оперативна вежбања од 11 дана.

У ђенералштабне школе шаљу се инструкциски и трупни официри, и оне трају: за оне које се спремају за ђенералштабне официре 70 дана, за капетане 42 дана и за официре, који су свршили први и други курс, 21 дан. Сем тога у циришкој политехници има једна војна стручна школа са два курса: један за официре, који су ту откомандовани, и други за слушаоце политехнике и ванредне слушаоце уопште.

Официри могу достићи до виших чинова и задржати свој грађански посао; а може се дати оставка на официрско звање,

ако је неко већ одужио своју војну обавезу, или се одређи унапређења.

Тако су, чини се, у швајцарској републици феудални појмови прошлих векова поново оживели у модерном облику. Официрски позив — не рачунајући мали број инструкцисних официра — није положај, од кога се добива издржавање за живот, већ служба отаџбини, унеколико добровољна, која човека одликује. Вође својих суграђана су они људи, који су за то позвани према својој интелигенцији. Како је њихов војнички положај сасвим одвојен од зарађивања хлеба, они су потпуно независни у својим одлукама; њихов здрав разум, њихово стручно умење, њихова свест о дужности и њихова љубав према отаџбини једини су подстицаји за њихова дела.

Мала земља Швајцарска васпитава своје синове за исто тако ваљане грађане као и за војнике, који су у озбиљном тренутку у стању, да свето земљиште своје лепе отаџбине бране достојно својих јуначких предака. Њено васпитање младежи могло би послужити за пример другим државама.

Милив. Ј. Поповић.

ПРЕПИСКА ИЗМЕЂУ ЕПИСКОПА ШТРОСМАЈЕРА И ГЛЕДСТОНА

— наставак —

1. ГЛЕДСТОН ЕПИСКОПУ ШТРОСМАЈЕРУ. Харден, 15 децембра 1876.

Славни господине и драги пријатељу,

Од доласка вашег топло примљеног писма нисмо никако престајали радити на почетом делу. У месецу октобру, кад су се народни зборови свуда махом приближивали крају, изабран је одбор у циљу оснивања нарочитог удружења. Кад се извршила довољна организација, држали смо скуп последњег петка у Сен Џемс Холу у Вестминстеру. Било нас је око 2500.

Што се тиче неког супротног дејства, ја мислим да смо с њиме потпуно свршили. У сваком погледу скуп је био веома задовољавајући. Али наравно нисмо толико успели да можемо управљати владом и зато се с дана на дан бојимо каквог штетног корака. Врло је тешко учинити да рђаво расположена лица раде као да су добро расположена, а у овом моменту и не знамо, да ли су министри задахнути врло добрим или врло рђавим мислима и намерама. Ово је најчудноватија и најневероватнија политичка ситуација, коју сам ја у свом животу доживео. Појединци, многобројни истина, али ипак само појединци, незадовољни поступцима данашње владе, смислили су да ab intra измене нашу спољну политику у најтежем од свих питања. Нека би Бог дао да у будуће не доживимо ни слично зло ни сличан лек! Успели су у извесном погледу: предупредили су великим делом позитивно зло тиме што су заплашили министре, а највише Дизраелија, а с друге стране охрабрили су у отпору оне његове

колеге, који нису пуним срцем усвајали његове идеје. Али, што се тиче негативног зла, сасвим је друга ствар. Говори се, да су се лорд Сализбери и генерал Игњатијев у свему сагласили, али се не зна, да ли они искрено раде заједнички, или се пак погађају као трговци, као што се не зна ни то, да ли су се споразумели у битним тачкама. Отуда код нас још увек неизвесност у место светлости и сазнања правог стања ствари. И зато мора човек да говори и да ради, и да се не поверава догађајима. Ето то вам је у најглавнијим цртама данашње стање јавног мњења и јавног покрета у Енглеској.

Што се тиче главног циља, који треба постићи, по мом мишљењу битно је да се отоманска управа замени новим режимом и новим извором јавне власти. Без промене у том погледу све реформе ма како радикалне биле, су ништавне и представљају празан разговор. С друге стране ако се таква промена изврши, моћи ћемо очекивати велике ствари и од планова који су по себи несавршени. Кад једном буду отерани, Турци неће бити више у стању да се икад врате. По њиховом истеривању завешће се или аутономија или провизорна интеримистичка страна управа. У томе ја видим највеће зло и највећу опасност. Ако постоји бојазан од Русије, то је зато да се она не користи том приликом за свој рачун. При свем том можемо се надати, да ће се цела Европа, или скоро цела Европа потрудити да се ослободи ове несносне ситуације и да ће ускорити што је могуће више остварење потпуне аутономије, чији ће задатак бити да постави темељ бољој будућности.

Не знам да ли ваше благородство, које влада толиким језицима, разуме и енглески, и зато нисам хтео да вам оптеретим књижницу једном неупотребљивом ствари. То је једини разлог што вам нисам послао брошуру о хеленизму и његовој улози у Источном Питању, коју сам написао за последњи број Савременог Прегледа.

Да кажем и неку реч више поводом онога што ми пишете о мојој старости и мом занимању. Ни досада ни лењост нису ме руководили кад сам изјавио жељу да се мало промени мој начин живота, и то у времену кад сам једва у стању да савладам напоре обичнога политичког рада у парламенту. Ја бих волео да служим својој отаџбини и човечанству све до смрти, али та се служба може одслужити на разне начине. Кад се упитам, где, у којој области се данас највише ради за добро човечанства,

одговор гласи, да то није у сфери обичног политичког рада. Политичке борбе могу бити озбиљне, али има једна далеко озбиљнија борба, борба између credo и non credo, која се као грмљавина стално разлеже у нашим ушима. Питање о хришћанској вери и о њеном односу према разуму, слободи, наукама, човечијем животу, је подједнако и опасно и благотворно како у садашњости, тако и у будуће. Каква ће бити радост и част за мене, ако ми при враћању на студије, које сам увек волео и које нисам никад потпуно напуштао, Бог буде помогао да искажем макар само неколико речи, које би могле ма и најнезнатније од оних питања да приближе његовом нужном и жељном решењу. То је моја последња нада. При свем том у овом тренутку, као и за све време, докле то буде потребно, ја сматрам Источно Питање као једну императивну mot d' ordre.

Молим вас да верујете да остајем с дубоким поштовањем вашег благородства усрдни

В. Е. Гледстон.

5. ЕПИСКОП ШТРОСМАЈЕР ГЛЕДСТОНУ. Ђаково, 10. фебруара 1877.

Пре свега опростите ми што вам одговарам тако доцкан. Нешто подужа слабост, а нешто и многобројни послови који се нагомилају пред пост, спречили су ме. Верујте ми, свако ваше писмо је нова утеха и поновни разлог да вас дубоко поштујем и волим.

Много вам хвала за јасно излагање Источног Питања, како се оно схвата и сматра код вас. Искрено да речем, ја нисам ни мало био задовољан конференцијама у Цариграду. У њима се сувише губило времена, а није било ни довољно одлучности према лукавим и злонамерним изговорима турским. Изгледа ми да резултат конференција није такав да би могао испунити свет великим поштовањем према мудрости и чврстини европске дипломације. Најглавнија погрешка конференције чини ми се да је била скривена несагласност сила, коју су лукави Оријенталци покушали потпуно да искористе. Има на несрећу у Европи белих Турака, који се у својој антипатији према Словенима и Хришћанима такмиче са црним Турцима. Не знам да ли сам тачно обавештен, али ми изгледа да је било више сагласности између енглеског и руског амбасадора, него што се могло надати. То је нарочито ваша заслуга драги прија-

тељу. У сваком погледу изгледа ми да треба врло желети, да се таква сагласност и ако је могуће интимност васпостави између Енглеске и Русије, с обзиром на циљеве који се имају постићи у Турској. Ви имате по хиљаду пута право: ништа не може да се учини са турским елементом. Једино средство којим се могу препородити турске провинције јесте аутономија њихова са хришћанском владом ма како несавршеном у почетку. Нама се овамо изванредно допада мисао, коју сте ви скоро изнели, да би Турска изгубила све привилегије, што су јој обезбеђене Париским Уговором, кад би одбила да испуни једнодушни захтев Европе. Cessante ratione, cessat rationatum. Турска је примљена у Европски Концерт једино под условом да утврди у својој сопственој кући оне државне принципе, на којима почива култура и човечност. Ако она остане и даље дивља и варварска земља и буде се понашала охоло и непредусретљиво према европском јавном мњењу, онда је недостојна европске заштите и Европине добре воље. Европа би заборавила свој виши позив и заслужила би божанску казну, ако не би у овом случају употребила и силу да уништи за увек сав тај запаљиви материјал што прети општим пожаром.

Само још неку реч о овим стварима. Кад сам пре неколико месеци испричао својим драгим енглеским гостима нешто од нечувених свирепстава, што су их извршили Турци у Босни, и кад је то што сам рекао нашло одзива и у јавности, енглески и аустриски конзул сматрали су за дужност да се обрате на мене и распитају се о томе. Пошто је аустриски конзул Словен, то сам му одговорио својим матерњим језиком. Сад како видим из новина, енглеска Црвена Књига објавила је један врло водњикав извод из мог писма. Ја сам слободан да вам пошљем тачан извод, да бисте ви, а ако је потребно и енглеско јавно мњење, тачно знали шта сам писао. Конзулу аустриском писао сам, да сам сазнао о тим турским свирепствима од неколико апсолутно поверљивих сведока, нарочито од својих свештеника, чије су парохије на обалама Саве и који су били очевидци тих грозота. Тада сам додао примедбу: „Представници страних сила увек раде у једном одређеном правцу и међу нама је раширено веровање, да они нису увек способни да према својим шефовима задрже ону независност која је потребна, да би се догађаји преставили у правој светлости. Осим тога, није питање, да ли се овај или онај догађај десио у овој или оној форми, већ је главна ствар,

да ли је могуће да Хришћани остану под владом Корана и његових фанатичних следбеника, а да буду ослобођени тираније и сваковрсних свирепстава. Сваки разуман човек мора да одговори на то питање са једним одлучним: Не! Коран наређује у Божје име, да хришћански пси буду мачем истребљени. Где је то сасвим немогуће, он их осуђује, опет у Божије име, на срамно ропство и искључује их за свагда од сваког права, моћи и имовине. Целокупна историја Хришћана под Турцима може се описати овим страховитим речима: глупа обест и ленствовање, срамне и често пута неприродне насладе и најзад страховите свирепости и тиранија, која иде са њима — то је слика стања у Турској. Све што је Европа до сада учинила да би побољшала судбину Хришћана не само што је остало без дејства, већ је стање Хришћана још погоршало, јер су Турци љути на Хришћане — и у томе су у праву са свога гледишта — што они дају повода Европи да се меша у њихове унутарње ствари, да их узнемирује у уживању и да безбожнички тражи да им натури своју вољу у место божанскога и непроменљивог закона. Навео сам као пример малу варошицу Брод, која лежи на обалама Саве у нашем непосредном суседству, где је сирота раја у присуству наших власти у очи добацивала Турцима, који су наваљивали на њу да се врати, хиљаду прекора о невероватним свирепостима, као убиствима невине деце и стараца, о бесрамним насиљима према деци, дечацима и женама, што ми је све саопштено од једног сведока, који заслужује потпуно поверење. Ја сам додао: Кад се тим грозотама из једног јединог места и само у једној прилици придружи све што се дешава на целокупној пространој турској територији у свима крајевима, онда ће се свако хришћанско срце уверити, да је горка чаша патња и искушења сиротих Хришћана у Турској пуна и препуна и да смо ми најзад у праву да очекујемо од правичности и мудрости Европе, да се она сажали на њих и да им похита у помоћ, ово у толико пре, што и властити интереси Европе то захтевају, да не би онај запаљиви материјал у Турској довео до општег европског пожара". То је верни смисао мога писма, који вам достављам с молбом да у случају, ако Црвена Књига има погрешан извод, будете тако љубазни и погрешку исправите.

На жалост, ја не владам енглеским језиком, али бих вам ипак био врло захвалан да ми пошаљете штогод за моју књиж-

ницу. Имам једну сестричину, кћер своје сестре, која има седамнаест година и зна добро енглески. Врло бих желео да моји млади клирици уче енглески због богате и сјајне енглеске литературе.

Последња примедба у вашем писму учинила је да сте ми још дражији и достојнији поштовања. Привилегија је великих духова да се занимају оним религиозним питањима, која се тичу најдубљих интереса целога човечанства. Хришћанство је највиши принцип човечијег живота. Једино милост Онога, који је умро ради нас свију и Својом смрћу отворио нам неисцрпне изворе вишега живота, може препородити људско племе и спремити га да постигне не само своју бесмртну већ и земаљску судбину. Питање о credo и non credo је за сваки народ питање живота и смрти. Ви имате право, драги пријатељу, односи вере и милости према разуму и науци, према слободи, су најважнија питања, и опасна и благодарна. Та питања врло често занимају моје мисли, али моје слабо здравље и напори мога позива остављају ми мало времена за то. Ако ми Бог да једног дана да вас видим и да вам покажем своје дивљење и поштовање, тада ћемо измењати своје погледе о овом питању, искрено и у љубави. Човечији разум може много да постигне у тим питањима. Али баш та последња реч о тајни јединства божанске и човечанске природе у једној Божанској Личности биће нам само онда јасна, кад будемо сазрели да погледамо у Бога, тако да сва тајна о оним светим и нежним односима, који постоје између вере и разума и науке, између милости и слободе и моралне вредности практичног живота, биће нам само онда јасна, кад будемо отресли од себе земаљску љуску и уздигли се до виших погледа. Вера се налази јасно и чврсто пред нашим духовним визијама, да би нам савила разум под јарам божанске истине. Али за време нашег путовања кроз овај живот увек ће бити неких тамних места у вери, тако да ће са циљем нашим, сазнањем божанске истине, и са понизношћу срца нашег и заслуга вере све више расти. Некада се мој ум нарочито занимао јединством између вере и цркве, које је у исто време најдрагоценији плод нашег спасења и његов крајњи циљ. Ја сам баш то изабрао као тему за своју овогодишњу пастирску посланицу свештенству. Изгледа ми да се људски род и поред свих заблуда и многобројних погрешака налази на путу ка том јединству. Бог је некада преобратио велико римско царство у претходника и верног увођача хришћанства. Данас мислим да Бог

жели, да ова изванредна саобраћајна и прометна средства, која пружају пара и електрика, претвори у почетак оног идеалног јединства, које је ваш Лорд узео за предмет најлепше молитве свом Вечном Оцу пре своје смрти (Сен-Џон XVII). Како ћу радосно ја разговарати с вама о овим узвишеним стварима једнога дана, ако Бог да!

У дубоком поштовању и уважењу грлим вас и поносим се што вас називам својим пријатељем.

Штросмајер, епископ.

(Наставиће се)

Превео с енглеског ⁂

Л А Ж И

— Пол Бурже —

— наставак —

XII

Свирепа исправност

Кад се Рене Венси нађе пред вратима музеја, не могавши стићи Сузану, нападе на њега читав вихор противречних мисли, тако јак и тако изненадан да није знао, стварно, где је био и на чему је био. Сузанин се рачун показао тачан. Двоструки ударац који је задала младићу парализовао је у њему све моћи анализе и размишљања. Да му је рекла да га воли кратко и просто, приметио би без сумње у последњем приступу свесности, врло јак контраст између анђелског карактера, којим је Сузана афектирала. и наглости те изјаве. Признао би да су јој анђелска крила врло слабо прирасла за леђа, да их је тако лако могла остављати у гардеробу. Али далеко од тога, да оставља ова бела крила, тај анђео их је раширио, свом ширином, па се изгубио. „Она ме воли, и никад ми неће опростити што сам јој истргао ово признање“, говорио је Рене у себи. Мислио је, од срца, да га је она оставила решивши се да га не види више, а та мисао је заузимала све живе снаге његовог духа. Како да промени такву одлуку у једног бића тако искреног, да није могло сакрити своје смерно срце, да је пребацило себи као неку кривицу ову нехотичну исповест? И младић је виде поново са ужасом насликаним на њеном лицу, са сузама на ивици трепавица?... Корачао је право пред собом, у овим мислима, неспособан да у том тренутку гледа ма какво људско биће, па ма то било и Емилија, његова мила повереница. Узе један фијакер и нареди кочијашу

да тера до капија париских, у правцу Сен-Клу. Рекао је ову реч кочијашу инстинктивно, јер му је Сузана описала, у току једног разговора, две забаве којима је присуствовала у том двору, још сасвим млада. Осети дивље задовољство, кад се, сишав с кола, упусти у оголелу шуму. Суво лишће кричало је под његовим ногама. Плаво и хладно небо, фебруарског поподнева развијало се над његовом главом. С времена на време примећавао је, кроз празан простор између црних стабала и голих грана, меланхоличну рујину старе палате и зеленкасту воду басена, на којој је г-ђа Морен видела како се шета у барци несрећни и племенити кнез убијен на Капу. Ти зимски утисци, ти спомени једне трагичне прошлости лутали су око младића, не одвајајући његове мисли од једне утврђене тачке која га је тако рећи хипнотизовала: на који начин да победи вољу ове жене која га је волела, коју је волео и коју је хтео да поново види по сваку цену? Шта да се ради? Отићи к њој и наморати је да га прими? Наметнути јој се трчећи по салонима које она посећује? Досађивати јој својим присуством по угловима од улица и по позориштима? Сва његова деликатна душа противила се понашању у којем би Сузана могла наћи ма и један разлог да га воли мање. Не, он је желео да му она сама дадне све, чак и право да је посматра! У свом дечаштву и чистим годинама своје прве младости хранио је у свом срцу толико химера да помисли искрено да ништа више не покуша да би јој се приближио и да је послуша, као што би урадио Данте својој Беатриче, Петрарка својој Лори, Сино де Пистоа својој Силвији, ови ретки песници, у којим се изражава нежно схватање, израђено средњим веком, једне љубави смерне начињене од маште, пуне одрицања и духовитости. Раније је толико уживао у Н о в о м ж и в о т у и сонетима ових сањалица, посвећених њиховим мртвим Госпама! Како би ова књижевност узвишена и готово калуђерска могла издржати против отрова сенсуалне страсти коју су му улили лепота Сузанина и њен раскош, без његовог знања?... Послушати је?... Не, он то није могао. Планови се завртеше поново у његовој глави, и он је трошио своје живце кретањем, јединим леком ове ужасне патње, агоније узнемирености. Вече паде, зимско вече са страшним и кратким сумраком. Тек тада, изнурен претераним узбуђењем, Рене се заустави на јединој одлуци коју је могао одмах извршити: писати Сузани. Стиже у село Сен-Клу, уђе у кафану, и ту, на једном гадном писаћем столу,

раскреченим пером, у шуму лопта на билијару, које су гурали неки људи што су пушили на луле, уз подругљив поглед једног прљавог келнера, састави прво писмо, па онда друго, и најзад ово треће, — стидећи се страшно хартије коју је употребљавао и места где се налазио! Не би могао издржати да га Сузана види таквог. С друге стране, није се осећао способан да причека док се врати својој кући да би јој казао што је имао да јој каже. Ево у каквим се речима, које би запањиле барона Дефоржа да их је прочитао упућене његовој Сизети из улице Мон-Табор, изли његово срце препуно јада.

„Написах вам неколико писама, Госпођо, и поцепах. Не знам да ли ћу вам послати ово. Толико ми бојазан да вам се не допаднем чини неделикатним израз осећаја који би вам се допали, кад би их могли видети. Вај! срце се не види, и хоћете ли ме веровати, кад вам кажем да емоција која ми диктира ово писмо нема ничега што би увредило и најосетљивију, и најчистију жену, и саму вас, Госпођо?... Али ме ви познајете тако мало, и осећај који сте ми показали, с божанственом искреношћу једне душе која се противи свакој лажи, бар је такво изненађење да, може бити у часу кад пишем ове редове, ви сте га већ за свагда отерали, избрисали, осудили. Ах! ако је тако, не одговарајте на ово писмо. Не читајте га чак. Ја ћу умети да разумем то ћутање и да примим ту пресуду. Ја ћу патити свирепо, али са захвалношћу према вама која неће никад престати, што сте ми дали у мом животу ову радост савршену, потпуну да видим Идеал свих мојих снова младићских како корача и живи преда мном. Због тога, видите, кад бих умро од бола што сам вас срео и одмах изгубио, ја вам не бих никад био довољно захвалан. Ви сте ми се појавили, и самим вашим животом ви сте ми посведочили да тај Идеал не лаже! Ма како да ми живот буде икад тежак, тај мили, тај божанствени спомен пратиће ме као неки занос, као неки мађиски чар...

„Али, маколико да сам недостојан, ако осећај који сам видео да се лепрша у вашим очима — како оне беху лепе у том тренутку, и ја ћу их се сећати увек! — да, ако тај осећај надживи у вама тренутну побуну која вас је обузела јутрос; ако та симпатија, за чију сте жалост прекорели себе, остане жива у вашем срцу; ако останете, успркос себи, она која је плакала слушајући ме како јој говорим моје дивљење, моје обожавање, мој култ;

онда, ја вас преклињем, Госпођо, из те симпатије, из тог осећања извуците нешто сажаљења; пре но што потврдите ту пресуду за коју сам спреман да се покорим, тој страшној пресуди да вас више не видим, допустите ми да вас замолим за слободу само једне једине пробе. Та је молба тако понизна, тако готова на ваше заповести! Чујте је. Ако сам погодио тачно у разговорима врло кратким, врло брзим, које сам имао с вама, ваш живот, под својим спољашњим изгледом пун свега, је лишен многих ствари. Нисте ли кадгод осетили потребу да имате поред себе једног пријатеља, коме бисте могли рећи све ваше јаде, пријатеља који вам не би говорио више како се усудио да то чини једног пута, а који би био ту, срећан што дише у вашем зраку, задовољан са ваше радости, жалостан са ваше жалости; један пријатељ на кога би рачунали, кога би узимали, кога би остављали, а да се он не пожали; једно биће најзад само ваше и чије ће све мисли вама припадати? Овај пријатељ без кривичних нада, без жеље осем да се ода сав, без жаљења осем ако вас не могадне вечито да служи, то беше сан који сам сневао да будем пре оног састанка где је осећај био јачи од моје воље. И ја осећам да вас волим довољно да би могао остварити овај сан, још и сад. Не! не тресите вашом главом. Ја сам искрен у својој вољи да никада не прозборим реч која вас приморава да се кајете за вашу доброту, ако ми одобрите да покушам само ову пробу. Зар вам не би остало увек времена да ме одбаците далеко од себе оног дана кад видите да сам на путу да раскинем обавезу коју узимам овде?

„Боже мој! како ми речи недостају! Моје срце дрхти на мисао да ћете ви читати ове редове, а ја их једва могу да напишем. Шта ће одговорити? Да ли ћете ме позвати у тај олтар у улици Мирило, где сте били већ тако добри према мени, тако савршено блага и добра да само мислећи на тај тренутак, проведен ту поред вас, чини ми се као да ми се срце краси једним крином. Ах! у том срцу има за вас само оданости, послушног и препокорног дивљења. Реците, реците реч: „Ја вам опраштам“. Реците: „Ја вам допуштам да ме видите поново“. То ћете рећи, ако могаднете читати у мени до дна. А ако не рекнете то, неће бити ни једног гунђаја, ни једног прекора, нити ичега другог до захвалности за увек. Захвалност и у муци колика би била захвалност у екстази. Ја разумем данас да кад човек пати што воли јесте такође нека срећа!...“

Било је шест сати у вече кад младић баци писмо у сандучић. Погледа како неста коферта. Тек што му писмо измаче из руку, покаја се што га је послао; обузе га страх шта може изаћи од свега тога, страх много већи него бојазан која га је опила цело поподне. У метежу својих мисли, био је потпуно заборавио на навике свога живота у породици, и да никад није остао цео дан ван куће не јавивши коме. Вечерао је у првој крчми не мислећи више на своје укућане, предан сав прождрљивом рачуну својих хипотеза шта ће Сузана радити пошто прочита оно писмо. Прво што га пробуди из овог сомнабулизма у пола свесног беше узвик Франсоазе кад он, дошав пешке и око девет и по часова, отвори врата на стану у улици Коетлогон, па се срете изненадно са Оверњанком да она замало не испусти лампу:

— „Ах! господине“, кликну ваљана девојка, „да знате што се Госпа-Фресно уплашила да се све преврнуло у њој...

— „Како,“ рече Рене Емилији, која истрча у ходник пред њега, „страх те је што се нисам вратио? Не пребацује ми ништа“, додаде пољубивши је, „то је било због Ње...“

Млада жена, која је провела страшне тренутке при крају тога дана, погледа свога брата. Она га виде и сама измученог, с грозницом у очима. Не нађе више снаге да му пребаци за његов безазлен себичлук који је тако мало водио рачуна о бесмисленој осетљивости њене маште, — он је ту осетљивост међутим познавао тако добро — и она му одговори, спуштеним гласом, показујући му одшкринута врата трпезарије:

— „Офарелове су овде...“

Ова проста реченица би довољна да се изненадно промени карактер Ренеове грознице. За њим дође нека језива слутња. У најслађем тренутку његове шетње по Лувру, јутрос, слика Розалијина мучила га је у само присуству Сузане! А сад му је требало, не спремивши се, видети, у очи, не више слику, него девојку; срести ове очи које је избегавао већ толико дана, подносити ту бледоћу чији је узрок знао. Осети сву своју превару поново, болније, оштрије него што је икад осетио. Говорио је љубавне речи једној другој жени, не ослободивши се својих обавеза према овој која се с правом сматрала као његова вереница. Он ступи у трпезарију као да је ишао на мучилиште, и тек што изађе пред пуну светлост од лампе кад осети по погледу Розалијином да му она чита у срцу као у отвореној књизи. Седела је између

Фресноа и Г-ђе Офарел, радећи, као по обичају, метнувши ноге на једну празну столицу, где је била оставила своје клупче вунице и шешир свога оца; Рене разумеде ово невино лукавство, којим га је хтела приморати да седне поред ње, чим дође. Она и њена мајка плеле су дуге наруквице да их стари Орафел носи у канцеларији, јер је он говорио да ће га ударити кап‚ља у шаку. Овај фантастични отац беше ту, такође, пијући, поред све своје уображене болести, врло јак грог, и играјући пикета са професором. Емилија је предложила ту игру да би избегла разговор у опште и да би могла на миру мислити на свог одсутног брата. Анжелика Офарел јој је помогла, са своје стране, да размрси кануре свиле. Ову сцену смиреног породичног живота осветљавала је једна блага светлост, и песник нађе ту, на са̑м поглед, симбол онога што је дуго чинило његову срећу, онога што је оставио за навек. Срећом по њега, крупан професоров глас чу се наједанпут и спречи га да се преда својим мислима.

— „Е па“! рече Фресно, „ти се можеш похвалити да ти је сестра паметна жена... Зар нам није говорила да ће провести ноћ чекајући те? Та послао би телеграм... Та десила му се несрећа... Још мало, па би ме потерала да одем у полициску капелу... А ја сам јој говорио: Ренеа су задржали на ручку и вечери... Деде, чича Офарел, на вама је да делите.“

„Морао сам начинити једну посету ван вароши“, одговори Рене, „па сам задоцнио за воз, у томе је цела ствар“.

— „Како не уме да лаже!“ рече у себе Емилија. Ова је невештина изненади и задиви, што је знак обичне честитости, као што би је задивио њен брат да је вешт до макијавелизма.

— „Изгледате ми нешто бледи“, рече Г-ђа Офарел нападачки; „да нисте болесни“?

— „Ах! господине Рене“, прекиде је Розалија осмехнувши се плашљиво, „хоћете ли да вам начиним места овде? Скинућу очев шешир“.

— „Дај га мени“, рече стари чиновник, смотривши један празан кут на креденцу; биће сигурније овде. То је моја царска нумера, а мама би ме грдила да му се деси каква несрећа“.

— „Одавно је како је царска нумера!“... узвикну Анжелика смешећи се. „Гле, тата, ово ти је царска нумера“. И смејући се узе Ренеов шешир, па га окрену према лампи, показујући

с друге стране капу добричине Офарела; њена отрцана свила, црвенкаста боја и застарео облик падоше тако још јаче у очи.

— „Али сад није ништа сувише лепо за Г. Ренеа“, рече Г-ђа Офарел са својом уобичајеном грчином; па, обрћући свој јед на Анжелику, чији јој се поступак није свидео, продужи: „Ти ћеш бити срећна ако твој муж буде увек тако лепо обучен као твој отац“...

Рене је сео међутим до Розалије. Прешао је преко заједљивости страшне грађанке, и није се мешао више у остатак разговора, који мудра Емилија наведе одмах на кујну. Тај предмет је интересовао Г-ђу Офарел страсно, готово толико колико и Сандрета, Ратон, Пти-Вје и Бопоал, њене четири мачке. Није јој било доста што има своје сопствене рецепте за разнолика јела, као што су сок од ракова, њен тријумф, и патка у сосу Офарел, као што га је назвала сама, њен понос. Имала је такође особене адресе за разне набавке, говорећи о Паризу као што је Робинсон Данијела де Фое говорио о свом острву. С времена на време, она је правила читаве силаске у извесне квартове, на безгранично раздаљине од улице де Бање, идући за кафу у ову, а за талијанске паштете у ону трговину. Знала је да тог и тог дана у месецу, тај и тај трговац добија мортаделе[1], други опет црне маслинке, трећи пак урме. То су, сваког пута, била читава путовања, у којима је најмања епизода представљала догађај. Час је ишла пешке, кад би правила безбројне опаске о рушењу Париза, претрпаним улицама, лепоти ваздуха у улици де Бање. Час је узимала омнибус са продужном картом; тада су њени суседи постајали предмет њених примедаба. Видела је једну дебелу госпођу врло љубазну, једног неуљудног ситног младића; кондуктер ју је познао и поздравио; кола су се хтела преврнути три пута; један одликовани чича намучио се јако док је сишао. „Помислих заиста да ће пасти, сироти, драги господин...“ Ово прекомерно употребљавање безначајних појединости, који су се допадали осредњем духу сироте жене, разоноћавало је Ренеа обично, јер је домаћица налазила покаткад, у свом изливу речи, по неки сликовит обрт. Рекла би, например, говорећи о једном од својих другова на том путу који се удварао некој куварици с корпом у руци: „Има људи који воле масне џепове...“ или о двојици који се беху посвађали: „Свађали су се као два Дарнажа...“ тајанствени израз који

[1] Дебеле талијанске кобасице. Пр.

није никад хтела објаснити. Те вечери супротност беше и сувише потпуна између романтичног надражења у који је састанак са Сузаном бацио песника и радости ове средине, у којој је рођен опет. Он није говорио себи да слични јади чине наличје сваког живота, и да су скривене стране елегантног света састављене од ниских суревњивости, одвратних рачуна да би се блистало преко својих средстава, компромиса савêсти поред којих ситнице грађанског живота изгледају као пуне најслађе добродушности. Он погледа Розалију, и сличност девојке с мајком дирну га дубоко Била је лепа ипак. Њено дугуљасто лице, што је бледело због видљиве жалости, узимало је, на светлости лампе и нагнуто на плетиво, боју слонове кости; и, кад диже своје очи према њему, искреност најстраснијег осећаја засветле у њеним благим зеницама. Али зашто је црнило ових зеница било исте јачине као црнило очију у старе жене? Зашто, на размаку од двадесет четири године, беше исти нацрт чела, исти крој браде, исти превој уста? Да грдне неправде љутити се на то невино дете и на ту сличност, и на то бледило, и на ту жалост, па и на ту ћутљивост, у коју се завијала! Вај! Довољно је кад човек буде неисправан према једној жени, па да нађе у себи против ње неисцрпан извор неправедних срџби. Розалија је несвесно била крива што је грижа савести пратила осећај који је Рене гајио према својој новој пријатељици. Она је представљала собом ту љубавну прошлост, којој не опраштамо да се диже као препрека између нас и наше будућности. Ма како да је верoломна у љубави већина жена, њихова љага неће казнити никад довољно тајне себичности већине људи. Да је Рене имао жалосну кураж свога друга Клода Ларшера, кураж да погледа себи у очи и без илузија, морао би признати да се прави узрок његове зле воље према Розалији налазио нарочито у чињеници што ју је преварио. Али он беше песник, а песник се одликује бацањем светлих велова преко неваљалих делова своје душе. Натеравао је себе да мисли на Сузану, на ту племениту љубав која је порасла и процветала у њему; и, за први пут, он се чврсто реши да коначно прекине са девојком, говорећи у себи: „Бићу достојан Ње“, а та Она, беше жена, перверзна и лажљива, што је надмашавала слатко, просто, искрено дете раскошним, спољним блеском, ретким познавањем тоалете, неупоредивим сентименталним мајмунисањем и лепотом дубоко заносном. Ова лепота прође поново кроз опчињену машту

Ренеову у истом тренутку кад чича Офарел даде знак да се иде кући, дижући се и говорећи Фресноу:

— „Добио сам вам три и по гроша... Хе! Хе! Мој дуван преко недеље... Ајдемо!", додаде окрећући се својој жени, „јесу ли даме готове?"

— „Пошто смо сви овде", прихвати Г-ђа Офарел, а подвуче реч „сви" погледавши у правцу Ренеа, „кад ћете доћи код нас на вечеру? Је ли вам згодно у суботу? То је дан Г. Фресноа, мислим..." И на потврдан одговор професоров, она се обрати младићу, непосредно, овог пута: „И ви такође, Рене? Ох, прво, биће вам боље код нас него код свих тих богаташа где Г. Ларшер лиже сахане..."

— „Али, госпођо..." прекиде је песник.

— „Мир! Мир!" рече стара госпођа; „што се тиче мене, ја се сећам увек онога што је говорила добра мама: боље вреди комад црног хлеба у својој кући него филована ћурка код других".

Макако да је мисао мајке Розалијине била једна проста будалаштина, на рачун несрећног Клода, који није могао, због рђавог варења, обично попити чак ни чашу вина, она увреди Ренеа како би га увредила најоснованија пошалица управљена против његовог пријатеља. Јер је ту видео последњи знак страсног непријатељства, које је могао само да порасте, између његове старе околине и живота новог, тек опаженог, наданог, жељеног, од јутрос, са толико шара. Постојало је једно право ових људи на њега, право још потпуније него што је Г-ђа Офарел и мислила, јер се он везао за Розалију прећутним споразумом. Он осети поново за један тренутак суровост против овог јадног детета, и рече у себи још опорије него мало час: „Прекинућу." Леже у постељу с том одлуком и не могаде заспати. Беше променио правац мисли. Мислио је на своје писмо, сад. Оно је ваљада било стигло, и читав низ непредвиђених опасности развише се пред погледом његове маште. Ако муж Сузанин ухвати то писмо? Задрхта на мисао несреће коју може његова необазривост навући на главу сироте жене, у шакама једног тиранина, чију је бруталност погађао, те стрепио од ужаса. Па затим, чак да је оно и дошло тамо где треба, ако се оно Сузани не допадне? И неће јој се допасти. Тражио је да се сети појединости из тог писма. „Како сам могао бити толико луд да јој пишем тако"? говорио је у себи, и пожеле да се писмо изгуби на путу. Рачунао је да се такав случај дешава понекад кад се жели баш

супротно. Зашто да се не деси баш кад се он жели... Стидео се због те детињске уобразиље. Приписивао ју је вечерашњем инервирању, и непрестано је проклињао ситничарски дух Г-ђе Офарел. Његово рђаво расположење према мајци парализовало је за тренутак свако сажаљење према ћерци. Он проведе ноћ, претурајући се из једне у другу од ових патњи, док не заспа оним тешким сном око четири сати који пре дави него што одмара, и, кад се пробуди, прва мисао која нађе у себи беше воља за прекидом, воља која се беше учврстила још јаче за време спавања.

Али какво средство да употреби? Било је једно са свим просто: тражити девојци један састанак. То је било тако лако! Колико га је пута известила кад Г-ђа Офарел излази из куће! И он је ишао у улицу де Бање, сигуран да нађе Розалију саму са Анжеликом, а ова последња, са сестринског саучесништва слично Емилији, бринула се лепо да остави двоје заљубљених да на миру разговарају заједно. Да, ту се налазило најпоштеније средство. Али младић није осећао у себи снаге да подноси ни саму мисао, таквом разговору. Постоји један сраман облик сажаљења који се појављује у сличним кризама. Он се састоји у узмицању пред непосредним видом патњи које човек проузрокује. Човек хоће заиста да намучи жену коју оставља. Али неће да гледа како јој теку сузе. Рене помисли са свим природно да ће уштедети себи ово неиздржимо узбуђење, ако пише. То је велико средство кукавичких воља у сличним прекидима. Хартија подноси све, каже народ. Диже се и поче једно писмо које мораде прекинути. Није налазио што је хтео рећи. За време ових оклевања, прилазио је час прве посете писмоношине. Макако је било савршено лудо очекивати обратном поштом одговор Сузанин, срце заљубљеног човека залупа брже, кад Емилија уђе у његову собу, доносећи по свом обичају, пошто примети да се пробудио, новине и писма. Ах! да је приметио на једном од та три завоја која му пружи сестра онај елегантни и дуги рукопис, који би познао међу свим другим, ма да га је видео само на једном писамцету! Али не, ови завоји су садржавали три пословна писма које он баци на страну љутито да се та јадна сестра узнемири, и упита га:

— „Теби није нешто добро, мој Рене?“

Док је млада жена постављала ово питање, једна тако потпуна оданост засија на њеном лицу, њене очи изражавале су једну

тако живу, једну тако истиниту нежност према њеном брату, да му се она појави као анђео спасилац за излазак из мука ове свирепе ноћи. Зашто не наложити Емилији да она изговори те речи о прекиду које ни сам није смео јасно саставити, које није знао написати? Са журбом, на коју су навикнути слаби карактери, он се ухвати грозничаво за то средство тек што га спази, и стаде, са сузама у очима, причати о мучном положају у који је пао поводом Розалије. Открио је сестри све што није знала о његовим односима. Помоћу једне врсте душевне обмане какву стварају исповести без кајања, и у колико се прича развијала, рађали су се нови осећаји у његовом срцу, долазећи у потпору његовом садашњем решењу. То беху она иста осећања која је требао осетити у доба кад је чинио дела за која је сад кривио себе. Кад је плео своју сплетку, сплетку невину у истини, али ипак непоштену, није рекао себи да строги морал забрањује тајне везе с једном девојком и, навикавајући је тако да вара своје родитеље, даје јој најопасније васпитање. Није рекао себи да частан човек нема право да изјави своју љубав пре него што је искусио чврстину те љубави и, ако жар страсти извињава слабости, апетит срца само појачава те слабости. Ови прекори, а и многи други, дођоше му на ум и на усне, док је говорио, и он је видео такође по лицу Емилијином колико је варао ову поуздану сестру. У кругу тесне, савршене срдачности, таква притворства садрже у себи нечег дубоко жалосног за лица која су им била жртве. Али ако Г-ђа Фресно осети ову жалост врло блиску разочарењу, она је баци сву на леђа младе девојке, строго судећи њу, једину, и узвикну безазлено, кад јој брат рече какву услугу очекује од ње:

— „Никад не би помислила да се она тако уме да крије“.

— „Не цени је рђаво,“ рече Рене, срамећи се. Ако је сва та љубав остала сакривена, до кога је била кривица? И он прихвати: „Ја сам крив...“

— „Ти“? рече Емилија загрливши га. „Ах! Ти си сувише добар, сувише нежан!... Али ја ћу учинити што ти хоћеш, и ја ти обећавам да ћу бити вешта!... Како си паметно урадио што си се обратио на мене!... Ми жене знамо вештину како се може све рећи... Па затим, доиста, поштење те обавезује да прекинеш с једним л жним стањем ствари...“ И она додаде: „Што пре то боље; отићи ћу улица де Бање још данас поподне. Наћи ћу је саму, или бар затражићу јој да се састанемо...“

Узпркос сигурности у своју сопствену вештину, млада жена осети, размисливши, јасно тешкоће своје мисије, да је, за време ручка, била забринута, те се њен муж безазлено узнемири, а Рене је посматраше с грижом савести. Зар није било, у том употребљавању трећег лица за обавештење Розалије, нечег изузетно суровог према јадном детету, једно понижење додано неизбежном болу? Кад сестра потпуно обучена, дође да се опрости с њим пре него што оде код Офарелових, он је хтеде готово закратити ову посету. Било је још времена... Затим, пусти је. Чу како се врата затворише. Емилија је била у алеји, ступала је у улицу д' Асос, па затим у Шерш-Миди. Али навала невеселих снова би слабија од мисли о доласку идуће поште. Сузана је свакако примила писмо јутрос. Ако је одговорила одмах, одговор ће бити ту... Ова мисао и приближавање тренутка где ће се она оверити обуставише брзо Ренеово сажаљење према његовој малој напуштеној пријатељици. Ма како да је сложена утанчаност једног срца, љубав га упрошћава јединствено. Ренеа је обузимала она узнемиреност коју познају сви љубавници, почев од простог војника који очекује од своје сељанке неколико неписмених речи, па до престолонаследника у сентименталној преписци са најдуховитијом и најкокетнијом госпођом на двору. Човек хоће да се преда својим редовним пословима, а дух бди, броји минуте и не може да сноси осећај трајања. Гледа се часовник и срачуњавају се могући изгледи. Кад би се смело, поставило би се по двадесети пут ово смешно питање: „Нема ничега“? лицу које има за дужност да вам предаје ваша писма. То је чекање са прекомерним плашњама, лудим претпоставкама, врућа грозница са шимерама и разочарењима. У ватри овог нестрпљења, све се пали и руши у души. Кад се Емилија врати, сат и по од прилике пошто је отишла, њен повратак изненади Ренеа као да је потпуно заборавио мисију коју јој је ставио у дужност. Али лице његове сестре одавало је такав немир да се он наједанпут запрепасти.

— „Е па“? проговори он плашљиво.

— „Свршено је“, рече она у пола гласа.

— „Шта је одговорила?“

— „Ни најмањи прекор“, прихвати Емилија, „али сузе, сузе! Суза! Боже! каквих суза!... Како те она воли!... Мајка јој беше изашла са Анжеликом... гле, каква иронија да набави што је потребно за вечеру у суботу... Ја ти не одох, на ту вечеру!...

Кад ми Розалија отвори врата, помислих да ће јој принасти мука, тако побледе... Нисам јој рекла речце, а она је све погодила. Она је као ја са тобом. Она има видовито срце... Ушли смо у њену собу... Та је соба пуна тебе, па твоје слике, и спомени из шетња што смо их заједно правили, и гравуре илустрованих листова поводом твога комада... Почела сам да јој говорим што си ми поручио, врло полагано, заклињем ти се... А она ми рече: — Врло је добар што је вас изабрао да ми говорите! Бар ви ме нећете сматрати за луду што га волим како га волим... — Још је рекла: — Спремила сам се на то одавно. То беше сувише лепо... И још: — Умолите га само да ми допусти да задржим његова писма... Мене је тако страх за тебе, мој Рене, да, страх ме је да ти ова туга не донесе несрећу..."

XIII
„At Home".[1]

Писмо које је Рене метнуо у поштански сандучић Сен-Клуа стигло је заиста на своју адресу, у јутру оног дана који је донео несрећу сиротој Розалији. Сузана га је примила са осталом својом поштом, неколико минута пре него што ће њен муж ући у њену собу, по свом обичају, да попије чај, и она га је читала кад се добро и поштено лице Полово помоли на врата. Он јој викну, својим веселим и звонким гласом, „добар дан, Сизон", како ју је поздрављао увек, и додаде, како му се дешавало по који пут, „моја плаво ружо". Ова алузија на славну романсу Алфреда де Мисеа није долазила никад без пољупца. Мисе је представљао Морену младост и љубав, с нешто несташлука, и ваљани момак имао је сујету да се за свој рачун понаша према Сузани као љубавник, а не као муж. Био је од оних чудних супруга који ће вам рећи у поверењу драге воље: „Свему сам научио моју жену; то је једини начин да се спасе од сваке радозналости..." Дотле, био је заљубљен у своју „плаву ружу" као првог дана, и доказа јој то, овог јутра још, начином на који је пољуби у потиљак док га она одби говорећи му:

— „Хајде, остави ме да свршим писмо и спреми чај..."

Она је знала добро да је Пол неће никад упитати ма што односно њене преписке; она је осећала нешто тако слатко гре-

[1] Енглеска реч, којој је тешко наћи замене како на француском тако и на српском. Значи „код своје куће", „на дому". Пр.

јући се на ватри младићевих речи да се не задовољи што прочита ово писмо једанпут; прочита га поново. па га онда преви на двоје и метну у недра. Њено је лице тако светлило, кад седе за сто пред скупоценом порцуланском шољом где се већ жутио чај, да јој Морен рече, дирајући је и повишавајући још јаче свој глас.

— „Да сам ја неки љубоморан муж, ја бих помислио да сте примили писмо од вашег љубазника, толико изгледате задовољни, госпођо... А да ти знаш како ти то лепо стоји“, додаде љубећи јој руку изнад шаке, њену руку тако свежу, чија позлаћена кожа беше јој сва млака и сва мирисна од купања.

— „Е па! господине, ви би сте имали право“, одговори му она осмехнувши се несташно. Жене налазе божанско задовољство кад говоре с тим осмехом истине у коју не верују они којима се говори. Оне се излажу тако донекле оном осећању опасности што слатко шиба њихове живце.

— „Је ли пријатан бар, твој љубавник?“ прихвати Пол, бацивши се, сав и одушевљено, у то што је сматрао да је шала.

— „Врло пријатан...“

— „А може ли се знати његово име?“

— „Врло сте радознали. Тражите“.

— „Вере ми не...“ рече Пол. „Имао бих сувише посла. Ах! Сузана“, додаде с дубоким осећајем и мењајући изненадно нагласак, „како би то било свирепо кад се не би имало поверења!... Да ли можеш да ме замислиш љубоморна, и, доле, у канцеларији с мишљу које би ме јело целог дана?... Пхи!“ додаде на крају, „ја бих те надзиравао преко Деформа...“

— Још то је срећа што никог нема да чује ову шалу“, помисли Сузана кад остаде сама. „Има слабост да прича овакве ствари и у друштву!...“ Али јој се Ренеово писмо тако допало да је заборавила да се разгневи, што је радила кад би јој се муж учинио и сувише простак. Ове лепе и духовите злочинке имају ову логику: оне употребљавају своје најфиније лукавство мећући вам превезу преко очију својим белим рукама, па вам онда пребацују што посрћете. Није им довољно што сте преварени, него хоће да сте преварени само до извесне границе. Даље је сувишно, то им смета и оне вам замерају из срца. Ова се задовољи што слеже раменима са изразом благог сажаљења. Затим извуче писмо оданде где га је била увукла, па га прочита по трећи пут.

— „Заиста“, рече гласно, „не наличи на друге...“

И она се предаде дубокој сањарији где виде младића у Лувру, онакав какав јој се учинио под великом сликом Веронезовом, нагнута лица на десно и вребајући њен долазак. Кад га њене очи беху среле, како се узбудио! Како је био млад! Доцније, кад јој је рекао да је воли, како су његове усне дрхтале, те лепе и пуне усне, у које је она хтела загристи, као у воћку, пошто би протрљала своје образе о меко злато браде која је окруживала то лице колико свеже толико мушко! Али воћка не беше зрела. Требала је умети чекати. Она пусти један уздах. Била је добро прорачунала да ће јој песник писати истог дана, по њиховом састанку, и баш то писмо. Дала је себи реч да не одговори на њега, па ни на друго писмо. Она очека ово друго писмо један дан, два дана, три дана. Ма колико да је била уверена у жар осећаја која је улила у Ренеа, почела је плашити се кад, по подне тога трећег дана, док њена кола обилажаху угао улице Мирило, спази га како стоји право, као раније, на тротоару. Она се потруди брижљиво да не изгледа да га је приметила, и начини, повучена у дно фијакера, своје лице најмеланхоличније, своје очи најзанесеније, и невин изглед да је могла узбудити тигра. Овај фијакер, удобан и украшен гомилом ситних угодних маленкости, преобрази се у апсеничка кола која носе једну жртву, — жртву од руке њеног мужа, њеног луксуза, њене љубави, њене врлине!... И она није лагала сувише пролазећи тако поред младића. Видећи га тако убледелог од смртних мука за ова три дана и изгубљене главе од узбуђења, тако би хтела зауставити та брза кола, сићи и примити га, отети га, рећи му: „Али ја те волим исто толико колико ме ти волиш!...“ Место тога, она оде на трке и у посете, сигурна сад да ће то друго писмо, тако нестрпљиво очекивано, доћи убрзо. Она га је добила исте вечери, али баш у тренутку кад је долазак овог писма представљао стварну опасност. Ево зашто. Рене, вративши се кући одмах после њиховог сусрета, написао је четири стране, сав у грозници, и да би их Г-ђа Морен добила што пре и што сигурније, послао их је око пет часова, по једном носачу, тако да собар унесе писамце у тренутку кад је Сузана била заједно са Дефоржем. Он је био дошао, као што је често радио у тај час, с једним пријатним поклоном: дивном старинском кутијицом од злата, нађеном у кући Друо. Тек што познаде рукопис, она рече у себи: „Најмањи знак узбуђења, и барон погађа да ердам...“ Као што се то дешава, од страха да се не покаже

узрујана би јој још теже да сакрије покрете који су је узбуђивали. Узе ипак завој, погледа га као неко који не погађа одакле му долази каква посланица, оцепи и прегледа писмо брзо пошто је прелетела очима прво преко потписа. Затим, дижући се да га метне међу остала писма на писаћем столу, који је опкољавао бршљан, рече:

— „Опет писмо од сиротиње. Што их добијам ових дана, то је чудо; а ви, Фредериче, како се ви извлачите?“

— „Али то је врло проста ствар“, одговори барон, „педесет динара на прву молбу, двадесет на другу, ништа на трећу. Мој секретар добио је моје заповести за то... То вам је још једна ствар у коју не верујем: милосрђе!... Као да је због оскудице у новцу сиротиња сиромашна. Њихов карактер их је начинио таквима, и то, ви нећете променити... Вид'те, наћи ћете ако се добро обавестите да је, особа која вам тражи милостињу данас — кладим се за двадесет и пет наполеондора — имала десет пута, у животу срећу у шакама, или благостање. Дајте јој капитал, па ће бити иста ствар после неколико година... Ја сам готов да дам уосталом, па и онолико колико се хоће... Али да верујем да је новац тако потрошен од какве користи, то је друга ствар... Па онда, ја познајем и доброчинце и доброчинке, ја познајем и рекламу, и како се прави пут у велики свет, и добре везе...“

— „Ћутите“, рече Сузана, „ви сте страшан скептик“. И са фином иронијом којом се жене, приморане на лаж, свете оном који их натерава на лукавство, додаде: „Ах! вас човек не превари лако!...“

Барон се осмехну на ласку своје љубазнице. Да је његово неповерење било и пробуђено, ова би га фраза успавала. Најпрепреденији људи имају једно место, на којем се могу победити увек: таштину. Али свака сумња била је врло далеко од помисли Дефоржове. Сузани је било исто толико лако да га превари колико Ренеу да превари своју сестру. Они који не виде стално, примете последњи оно што би боло очи првом туђинцу који би дошао. То долази отуда што нам туђинац прилази без нарочитог мишљења, нама, док су наши свакодневни пријатељи створили о њима мишљење па се не брину да га преваре и допуне. Због тога барон не примети никако, тога дана, да је његова пријатељица сва узбуђена за време његове посете коју продужи преко обичаја. Причао јој је свакојаке приче из клуба, док је она излазила и улазила у собу, под овим или оним изговором, пијећи

у писмо које шчепа слатко кад се Дефорж најзад одлучи да оде. „Диван пријатељ“, рече она у себи, „али какав кутук“!... Петнаест дана страсти било је довољно па да она постане незахвална до тог степена, и она се стаде одмарати од свог малочашњег нестрпљења, гутајући, реченицу по реченицу, реч по реч лудог писма младићевог. Није се више говорило о пријатељству. Меланхолија коју је изигравала учинила је своје. „Пошто ме волите“, говорио јој је он, „имајте милости према мени“... Њу дирну дубоко ово потпуно поверење у њено осећање, које би јој се учинило, да је долазило од ма кога другог, несносно 'замлаћивање. Она виде у њему, а то је било истинито, једно обожавање тако савршено да није хтела да зна за сенку сумње. Било би врло природно да ју је Рене оптуживао да се играла с њиме свирепе игре која се зове каћиперство. Како је таква претпоставка била далеко од младићеве мисли! „Сирото дете“, рече у себи, „како ме воли!“ Начинивши једно упоређење, помисли на Дефоржа, па дода гласно: „То је најсигурније да се човек не превари“. Узе писмо поново. Његов нагласак је био тако дирљив; удисала је из њега такав мирис искреног бола; с друге стране, овај мали салон, с његовом интимном светлошћу у шест часова, сети је тако тачно песника и његове прве посете, да се упита да ли је проба довољна. „Не“, закључи она, „још не...“ То лудо писмо, заиста, допуштало је само један одговор: поручити Ренеу да дође њеној кући, а она је хтела да га види у његовој кући, у оном малом породичном кругу који јој је описао. Она ће тамо дотрчати, ван себе, под изговором да га спасе од самоубиства. Овај изговор ће јој дати треће писмо на сваки начин, те се реши да га причека, узимајући унапред уживање што ће се поново видети! Њен изненадан и неочекиван долазак преврнуће све мисли у Ренеа и неће му оставити места ни за какво размишљање. Тако ће се избећи они претходни материјални услови пада, које је немогуће, непријатно, претресати с човеком тако неискусним као што је он. Остајало је још присуство, у истом стану, његове породице. Сузана не би била покварена жена, што је остајала чак и у овој кризи истинске страсти, да није ова појединост додавала њеном плану сласт воћа двоструко забрањеног. Да, она је чекала ово треће писмо са жаром који ју је пекао. Излазила је на ручкове, посећивала позоришта, правила своје посете, праћена овом јединном мисли. Њена добра срећа хтела је да јој Дефорж, опоменут без сумње од стране доктора Ноароа, не затражи

никако те недеље састанак у улици Мон-Табор. Није крила од себе да је та ствар само одложена. Чак и кад постане љубазница Ренеова, требаће јој да и даље остане љубазница човека који је плаћао један део њене раскоши. Она је пристајала на ову мисао, не стидећи се колико и од мисли што је остајала жена Полова. „Шта те се то тиче, пошто ја волим само тебе?...“ говоре своме љубазнику жене које су под власти мужа или платише, кад оне имају да издрже смешне сцене суревњивости где се показује глупост онога који неће да дели. Никад нису искреније него у тренутку кад изговарају ову јединствену реченицу. Оне знају тако добро да подавање у љубави нема ничега заједничког за њих са подавањем у дужности, у интересу или чак у задовољству! Али макако да ова деоба миловања није имала ничега одвратног за Сузану, ипак се осећала срећна што се то одлагало за доцније. Могла је имати неколико лепих дана, потпуно посвећених свом новом осећају. У томе је још била заиста куртизанка, једно од оних створења која постају, кад се занесу, уметнице у љубави, исто толико деликатне у извесним приликама колико су гнусно покварене у другим.

— „Само нек му не падне на ум да путује“!... То помисли кад јој стиже најзад треће писмо толико жељено, и које је било само једно дуго и очајно збогом, — без једног прекора. Она задрхта од страха да Рене не прибегне средству који је саветовао Наполеон, говорећи са својом царском разборитошћу: „У љубави је једина победа бегство“. Понашајући се како се понашала, она је играла своје с в е и л и н и ш т а. Да ли ће добити? То треће писмо је изражавало тако дирљиво очајање да фина глумица, поред свег свог искуства, осети, кад прочита писмо поново, страх, још јачи од оног другог, да Рене није заиста насрнуо на свој живот. Могла је размишљати колико хоће, доказивати себи да се леп младић од двадесет пет година не убија због ћутања жене за коју зна да га воли; — њу је заиста хватао самртнички страх кад стиже, око два сата после подне, на почетак улице Коетлогон. Примила је писмо истог јутра. Заустави се један тренутак ипак, чудећи се сва овом паланачком куту Париза, чија романтичност, ономад беше задивила Клода Ларшера. Небо, крајем зиме било је покривено, ниско и сиво; по њему се голе гране од дрвећа оцртавале жалосно. Вика неколико дерана која се играла рата по рушевинама, пела се у тишину. Особеност ове мирне улице, луда невероватност корака

који је чинила Сузана, неизвесност успеха, све се уједињавало у најпотпунији збир свих узбуђења које је могла осетити. Она се морала осмехнути рекавши у себи да нема разлога веровати да је младић код куће осим да очекује, безнадеждно, одговор на своје последње писмо. Али кад вратар одговори на њено питање да је Г. Рене код куће, показујући јој улазак, она дође к себи. Било је код ње, као код свих раскалашних жена, нешто од предузетног човека. Један стваран и одређен податак догађаја уливао јој је одлучност и дрскост у остварењу свога плана. Она зазвони. Зачуше се корацн, врло тешки, и појави се лице Франсоазино. У другој прилици, она би се осмехнула на забезекнутост коју Оверњанка и не покуша да сакрије. Колета Рико беше већ једном долазила код песника тражећи му на брзу руку једну малу промену у њеној улози, и Франсоаза, пошто се освести од своје прве забуне, помисли без сумње да је то нова посета истог реда, јер је Сузана чу, како отварајући врата десно у дну, рече: „Господине Рене, има једна госпођа што пита за вас... Врло лепа... Сигурно је нека глумица“... Она угледа затим и самог младића како изађе из своје собе и, кад је позна, побледе као смрт. Лаким кораком, она се провуче кроз онај ходник које су Рафеове литографије преображавале у мали наполеоновски музеј. Она уђе у собу песникову који се прибн уза зид да јој начини пута. Врата се затворише. Они беху сами.

— „Ви!... Зар ви“!... рече Рене. Погледа је, елегантну и фину, како стоји у тамном костиму који је изабрала за ову посету. Налазно се у оном стању душевног нереда где нас баца какав неочекиван догађај који нас преноси изненадно из крајности јада у крајност радости. За време тих тренутака, вихор од мисли и осећаја разјарује се у нама с таквом снагом да је наш мозак као у лудилу. Ноге клецају под телом, руке дрхте. То је срећа и то боли. Рене се мораде наслонити на зид, очију стално упртих у то дивно лице за које је мислио да се њим више никад неће наслађивати његово срце. Једна појединост помете га до краја. Примети да руке Сузанине, такође, дрхте донекле, и, овог пута, тај дрхтај беше искрен. Страсна ћуд коју је млада жена осећала за младића удружавала се с бојазни да му се не допаде. Кад уђе у ову собу, где је била потпуно сигурна да ниједна жена није дошла пре ње, њена одлука да се пода беше тако јасна и чврста како само могу бити одлуке такве врсте. Ту има стално нечег непредвиђеног што ће се определити

држању човековом. Сузана је осећала врло добро да ће с Ренеом сва тешкоћа бити у тим почетцима освајања, које блудници из гордости изводе полагано. Ова безазленост јој се допадала и плашила је у исти мах. Али је она рачунала и на лудост чула, која је ту јача него најтананија препреденост. Само треба раздрешити ту лудост код песника, кријући своју намеру, чак и пошто се пода. Чим уђе у собу, док је он посматраше, она стаде оклевати за један тренутак: затим, заборављајући у пола и своје рачуне и своју личност, сруши се на прса Ренеова, оборивши главу на његово раме, па замуца:

— „Ах! мене је било врло страх. Ваше писмо ме је уплашило, и ја сам дошла. Ја сам се борила одвише. Ја сам сва истрошена... Боже мој! Боже мој! Шта ћете мислити о мени?...“

Он ју је држао у загрљају сву уздрхталу. Он подиже ту обожавану главу и стаде је љубити: по очима најпре, тим очима чији га је жалостан поглед био толико дирнуо, кад ју је угледао у колима; — по образима затим, тим образима чија га идеална линија беше толико очарала од прве вечери; — у уста најзад, која се отворише његовим устима, заљубљено. Шта је мислио он о њој?... А зар је његова душа могла образовати једну мисао, сва упијена у ово уједињење усана које је већ плен од освојене жене, ватрен, опојан, потпун? И Сузани како се сладак учини овај пољубац! Међу ужасним заплетима њене женске дипломатије, једна искрена чежња беше порасла у њој, чежња да нађе љубав младу и самониклу, природну и уздрхталу. Ова љубав прође с дахом Ренеовим дубоко кроз њено биће и обезнани је у пола. Ах! младост, занос потпун, савршен, без мисли, без речи; све заборавити осем присутног тренутка; све избрисати, осем осећаја који ће побећи, али који је ту, чију сласт наш пољубац пипа, обележава његове границе! Ова жена покварена разочараним искуством, искуством какве циничне Парижанке од педесет година, деградирана најгором поткупљивости, поткупљивости коју нужда не извињује; ова макијавелска куртизанка, која је од своје интриге с Ренеом начинила шаховски задатак, окуси за једну секунду ову божанску радост. Казна оних који чине кривицу трговине са љубављу састоји се у томе што им њихови рачуни долазе на ум у овим секундима. Ма колико да беше опијена овим пољупцем, Сузани паде жалосно на ум мисао да се не може подати тако, одмах, и не мање жалосна храброст да се повуче из загрљаја младићевог говорећи му:

— „Пустите ме да одем. Видела сам вас. Знам да живите. Преклињем вас, пустите ме да изађем. Ох, Рене“!... — Никад га није позвала именом. — „Не приближујте ми се“.

— „Сузана“, усуди се да одговори млади човек што пи̑ из ти финих уста најватренији ликер: извесност да је вољен: „не плашите се од мене... Кад ћемо имати један час за нас као што је овај? Ја, ја вас преклињем да останете... Видите“, додаде повлачећи се далеко од ње, „ја вас слушам. Ја сам вас слушао кад ми то беше тако тешко!... Ах! ви ми верујете“!... рече видећи да црте Г-ђе Морен не изражавају више исти страх. „Хоћете ли да будете добри“?...“ продужи, са оно нешто детињарије што се толико допада женама и што им каже свима, почев од великих госпоја до девојчура, да је известан човек умиљат: „седите ту, на ту наслоњачу где сам толико пута ја седео за радом, и затим будите добри још, не седите тако као да сте у посети“... и узе јој муф; раскопча јој горњи капут... Она се није противила с једним жалосним осмехом, као неко ко попушта. Тај осмех је био агонија мадоне, последњи чин оне комедије Идеала. Скину јој и шешир, једну врсту токе, удешене према капуту. Беше клекнуо пред њом, па је посматраше са оним обожавањем коју ће једна жена на сигурно проузроковати увек код свог љубазника, ако му да̂ какав од оних доказа нежности који ласка у исти мах човековој нежности и уображености, високим страстима срца и ниским страстима. Песник је говорио у себи: „Како ли ме јако воли кад ми је дошла кући, она коју знам тако чисту, тако побожну, тако одану својим дужностима!“ Све лажи којима га је тако брижљиво била послужила дођоше му на ум, као разлози да верује још више у њену искреност, те јој рече: „Како сам срећан што вас видим овде, и у овом тренутку!... Не бојте се ништа, ми смо тако сами! Моја сестра је изишла за цело поподне, а робиња...“ — он назва Франсоазу овим именом да би забавио Сузану — „робиња је заузета доле... И ја вас видим!... Видите, то је моје мало имање, моја ова соба, угочиште у које сам толико живео! Нема у њему ниједног кутка, ниједног јединог предмета који вам не би могао причати оно што сам препатио ово неколико дана... Моје јадне књиге...“ — и он јој показа ниску библиотеку, — „ја их нисам више отворио. Моје миле гравуре, ја их нисам погледао више. Ово перо, којим сам вам писао, нисам га дирнуо више. Био сам ту, на истом месту где ви, рачунајући часове, бескрајно... Боже! какву недељу сам

претурио! Али шта то мари, кад сте ви дошли, кад вас могу посматрати?... И та мука, коју вам с вашим допуштењем причам, то је срећа такође!...“

Она га је слушала, у пола затворених очију, предана музици његових речи, ма како да је не спречи дубока сласт, која ју је обузимала, да иде за својим планом. — Да ли осећање опасности спречава вештог борача да се на терену сети лекција из дворане? Уверење које јој је дао о њиховој самоћи затресло ју је од радости; један поглед бачен на ову собицу тако интимну, тако уређену и украшену до ситница, беше је задивио као знак да се није преварила односно Ренеове прошлости. Све је овде откривало један учен и одвојен живот, чист и племенит живот уметника који се обавија атмосфером снова. А изнад свега, допадао јој се са̑м младић, са својим ватреним зеницама, својим умиљатим начином да јој се приближи, и она разумеде да овај пут обостраних поверљивости о њиховим заједничким патњама одвешће је свакако њеном циљу, а да се она не изложи никаквом губитку свога угледа.

„А ја“, одговори она, „мислите ли да ја нисам патила? Зашто да вам то одричем?... Ваша писма? Бог ми је сведок да их нисам хтела читати. Остала сам цео један дан с првим у џепу, не могући га уништити, а ни отворити завој. Читати вас, било је слушати вас поново, а ја сам себи тако дала реч о противном! Толико сам тражила од свог анђела чувара снагу да вас заборавим!... Ах, ја сам се борила“!.,. Ту се богородица појави последњи пут. Она подиже своје очи к небу, — које је том приликом, представљала таваница, где је песник обесио мале јапанске лутке. Преко тих лепих очију пређе одсев крила тог анђела чувара, о коме је она говорила, слетајући доле, доле... Затим она пренесе те плаве очи на Ренеа, и, предајући цело побеђено срце, рече му:

— „Ја сам изгубљена сад, али шта мари? Ја вас волим сувише... Не знам ништа више осем да не могу више издржати да вас видим несрећна...“

Јецаји су је тресли, грчевити јецаји, и поново њена глава паде на раме младићево. Он поче опет да јој даје пољупце. Као дете, она му сави руке око врата, и наслони своје грло на његове груди, где је могла осетити како удара једно залуђено срце. Она виде још како прође у погледу Ренеовом она грозница чежње која води најстидљивије и најсмерније ка најгорим

смелостима. Она рече још: „Ах! оставите ме", и подиже се да би се отела из руку које су је стезале; али тога пута она уступи у правцу постеље. Он потрча за њом, и, стежући је уза себе, он осети цело целцато ово витко тело уз себе. Речи најбезумније љубави дођоше му на усне, и, односећи Сузану на својим рукама чија се снага удесеторостручила од страсти, метну је на постељу, и, бацајући се поред ње, он је стеже једним од оних стезаја које уништавају све, код детета од двадесет пет година, па и моћи да примети да ли и друга страна осећа оно што он осећа. Само њена интимна тоалета била би довољна пак да покаже дрску намеру у којој је дошла у стан улице Коетлогон. Имала је једну од оних хаљина чија се глатка материја не гужва, један појас масто мидера, ниједног накита, ничег другог до меке свиле и батиста; али како би Рене сачувао снагу да прибере ове основе подозрења који би одали нечист рачун чак и мање извежбаном човеку? Како би се могао питати да ли је имао право или неправо да обожава ову жену што му се даје, и да ли је обмануо? Беше ли то? Је ли човек икад обманут кад се срећом наслађава?

(Наставиће се)

С француског превео
М. М. У.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

НАРОДНА СТРАНКА У ЦРНОЈ ГОРИ.

Широки колективни рад на уређењу државне заједнице захтева на првом месту јасно појимање државних задатака, програма, и чврсту страначку организацију. Ми, на Балканском Полуострву, изгледа да смо још далеко од једнога и другога, још се учимо једном и другом. Поучан је и карактеристичан у овом погледу процес стварања и распадања Народне Странке у Црној Гори, процес који у исто време карактерише садашњу унутрашњу кризу у маленој српској краљевини као и расцеп у редовима црногорске емиграције.

Порекло своје Народна Странка води од једне мање групе ђака. Само један из те ђачке „странке“ сад се убраја у прваке Народне Странке и чини везу прошлости са садашњошћу. Док ова част припада Митру Ђуровићу, човеку који је неспособан за компромисе, који се дотичу части, али који нема потребних особина за страначког вођу, част прве поштене црногорске организације, омладинске, припада Спири Поповићу, сада судији у Србији.

Било је то деведесетих година, управо године 1894, кад је поникло мало ђачко удружење Црногораца у Београду под председништвом тада већ свршеног правника Спире Поповића. У удружењу су били ови омладинци: Спира Поповић, Илија Лалевић, Мих. Вукчевић, Митар Ђуровић, Марко Цемовић и Милош Шаулић. Рад удружења постакнут је био колико рђавим стањем у Црној Гори толико и порнографијом непоштених црногорских бегунаца. Зло стање у нашој отаџбини изгледало је одвратно по порнографским брошурама и новинарским чланцима. И с т и н а о с т а њ у у Ц р н о ј Г о р и, то је био племенити задатак овог ђачког тајног друштва. Из чланака, који су издржавали критику у седницама, јавно је мњење видело, да постоји осим кнеза и

његових доглавника, с којима се он свађа и мири, — Црна Гора са својим потребама и идеалима.

Радну снагу на перу чинили су немирни Михаило Вукчевић са својим младићским сарказмом из школе Илариона Руварца, Илија Лалевић са својим конзерватизмом класичара и наш председник Спира Поповић са својим скоро енглеским тактом и широким појимањем онога што је потребно за Црну Гору и шта се може, а шта не може урадити и захтевати. Са колико се озбиљности и објективности радило у овој малој дружиници довољно је да наведемо један пример. У Црној Гори није било државне својине: све је припадало кнезу. Потребно је било знати колики су државни приходи и расходи. Купили смо податке од ђака по племенима и капетанијама и кад је наша „финансијска анкета“ изишла у „Застави“, рођак кнежева благајника Рогановића био је истеран из службе, јер је двор мислио да нам је тај чиновник, с којим никаквих веза нисмо имали, „издао тајне кнежеве благајне“.

Међу нама био је још један црногорски ђак из једне угледне породице. Ми га не именујемо, јер је он одавно отишао Богу на истину. Основано или неосновано, не знамо, тек ми смо начули били да нас је он „издао“ и да смо забележени у „Црној Књизи“ на Цетињу. Нико од нас више није помишљао на повратак у отаџбину, ми смо били незадовољни и стањем у Србији. Осим нашега председника, који је био напредњак, сви смо били радикалци, активни радикални омладинци. Митар Ђуровић и пок. Милош Шаулић били су и у редакцији „Одјека“. Њима двојици, сасвим случајно, пало је у део да семе овог чистог омладинског покрета пренесу на Цетиње. После ивандањског атентата 1899 настала је у Србији хајка на црногорску омладину. Протеривана су и деца из првог разреда гимназије. Из наше групице протерани су били М. Шаулић, М. Ђуровић и М. Цемовић (последњи родом из Васојевића под Турцима). Прва двојица отишла су у Црну Гору где су добили места секретара Великог Суда.

Онда се није могло ни помишљати на какву политичку организацију, али су два београдска протераника ипак били живи протест противу стања у Црној Гори. Њихов „революционарни“ рад осетио се у судским питањима. Док се раније кнез ослањао на „правно знање“ перјаника, људи из своје телесне гарде, сад се министар правде др. Л. Војновић почео ослањати на младе људе са правном спремом. Црногорци, по природи страсни парничари, сад су тражили од кнеза да им шаље „правнике“, који не суде

„по хајтару“; нарочито су волели пок. Шаулића са његовим отвореним карактером и његовом храброшћу да о свему и о свакоме говори оно што мисли.

Сам, без иђе икога осим Ђуровића, Шаулић је у истини свуда и на сваком месту представљао нову, младу Црну Гору, просвећену и демократску Црну Гору. Он је свакога дана добијао личних присталица, присталица на првом месту поштења и правичности. Његов демократизам био је прост и природан и одликовао се још и тиме што је био слободан од племенских традиција и племенских предрасуда. Као заступник министра правде он хвата коло са цетињским занатлијама у дворском Зетском Дому, и то у присуству двора. И кад му је, после овога „испада“, припретио један неуздржљиви млади човек високог порекла, он је равнодушно одговорио: „Ја се никога не бојим, јер сам давно решен да изгубим своју главу“.

Утврђена је истина, да је пок. М. Шаулић умро природном смрћу, али баш зато што му је пређено, као и због тога што је умро напрасно, његова је смрт у Црној Гори одјекнула као страшан злочин виших и највиших цетињских кругова. Најодвратнији је злочин тровање људи и влада је морала да се правда пред народом и јавним мњењем од ове грозне оптужбе помоћу строгог медецинског прегледа. Случајна смрт народног љубимца отворила је очи староме кнезу на стање у земљи и на расположење умова. Кнез је изабрао правичан пут: дао је Црној Гори Устав.

Копија Устава у Србији са потребним изменама, тај Устав није давао ни кнезу ни земљи могућности да се ослободе штетне племенске утакмице. Избор по капетанијама — племенима осигуравао је сваком племену да има свог представника у Народном Представништву. Послове око прогласа Устава и изборе кнез је поверио био „млађој“ дворској котерији — Л. Мијушковићу и његовим пријатељима. Тим је он хтео да покаже, да кида везе са „вечним министрима“ из старе гарде и да у ствари иде у сусрет новим, слободоумнијим струјама. Стари министри и стари и млади главари без образовања видели су у Уставу опасност за своје „аристократске привилегије.“ Најнезадовољнији су били „племићи“: војводе и сердари. Устав је чак и кућу Петровића осим кнеза и његових синова поравнао у правима са сељацима, са људима који у породици немају војводских и сердарских титула и титулара. Старе „војводе“ из кућа Петровића, Пламенаца, Церо-

вића и др. отпочели су борбу противу „уставне владе". Многогодишњи кнежев министар и најинтимнији повереник Гавра Вуковић, војвода по наследству, човек необично лукав, припремао је отпор „новоме режиму." Први избори дали су одличну војску за овај отпор противу кнежева „демократизма": све племенске старешине ушле су у прву Скупштину.

Пок. Шаулић био је међу мртвима. М. Ђуровић није био изабран, али међу посланицима било је неколико Шаулићеваца. Најозбиљнији и по карактеру и по спреми био је судија Милосав Рачевић, али највише се истицао Михаило Ивановић. Повучен и ћутљив, Ивановић је показивао знаке који су га препоручивали за вођу и страначког организатора. Трећи, најеластичнији међу њима био је судија Митар Вукчевић. Уз њих, осим Ђуровића који је био ван Скупштине, било је још три-четири млађа посланика без значаја.

Од гада, од године 1906, идеју „демократске" странке има да води Мих. Ивановић, али, на жалост, он није имао ни квалификације политичког организатора ни храбрости и отворености Шаулића. У осталом, ни он ни његови другови „Шаулићевци" нису ни помишљали на организацију. Ова групица „млађих" људи ушла је у Скупштину као опозиција влади Мијушковића и пошто су то исто били и стари реакционари, у Скупштини је, првих дана, било само „мијушковићеваца" и „против мијушковићеваца." Ова солидарност старих и младих огледала се у избору председништва: председник војвода Шако Петровић а подпредседник Михаило Ивановић. Председник одбора за скупштинску адресу био је војвода Гавро Вуковић и нацрт адресе одговарао је потпуно антиуставним и антидемократским тежњама главарске Скупштине.

Члановима београдске ђачке дружине из деведесетих година прошлога века било је суђено да и овде сачувају идеју демократизма: у очи дана кад је имао да се пред Скупштину изнесе овај нацрт, на Цетиње су стигли Митар Ђуровић и Марко Цемовић. Њих тројица, Ђуровић, Цемовић и Рачевић решили су истога дана да се у питању о адреси издвоји мала група школованих посланика са демократским програмом. Марку Цемовићу поверен је нацрт адресе и сутрадан члан адреснога одбора М. Рачевић предложио је у име своје и два друга члана одбора, Радуловића и др. Марушића, нову адресу која је имала да послужи као програм једне демократске странке.

У адреси се изјављивала дубока благодарност кнезу што је даровао Устав и што се решио да влада у духу демократском. Истицало се, да под ранијим режимом није могло бити напретка ни у једној грани државне управе и да само демократска влада, која би уживала народно поверење, може зајемчити грађанске слободе, обезбедити правилно изрицање правде, подићи народну привреду и уредити државну администрацију. Нарочито се указивало на државно газдовање, које треба удесити према потребама народним и подвргнути га контроли Народног Представништва. Констатовало се, да су раније владе занемариле биле привредну снагу земље и да треба свом снагом радити на унапређењу земљорадње и сточарства, као и на разумном искоришћењу осталог привредног богаства Црне Горе. Нову трговинску политику, занатску и опште привредну политику стављала је адреса такође на прво место. Чиновничко питање означавано је као једно од најважнијих питања. Смањити број чиновника, а тражити спрему и стручност, то је био главни захтев. На унапређење просвете и њено преуређење из основа ударало се такође гласом.

Што се тиче спољне политике, адреса је истицала, да је само она спољна политика добра, која би свакад и у свакој прилици најодлучније потпомагала оправдане тежње сународника у Босни, Херцеговини, Старој Србији и Македонији, да дођу до својих човечанских права. У том циљу се изјављивала жеља, да између двеју српских земаља — Србије и Црне Горе буде потпуна солидарност. Поред тога треба тежити и споразуму свих балканских народа, који једино може обезбедити напредак балканских земаља. Према Русији се изјављују симпатије и захвалност за братско помагање. Адреса се завршавала овим речима: „Тврдо увјерено у искреност жеља Вашег Књажевског Височанства, да се свагда старало о срећи и добру наше драге отаџбине, Народно Представништво исто тако добро верује, да ћете употребити своју освједочену државничку мудрост, да се у овом новом добу нашег државног живота приступи одмах остварењу народних жеља и насушних потреба“.

Врло је карактеристична ствар што су сви посланици из народа оберучке прихватили нацрт адресе одборске мањине. Нацрт одборске већине коначно је одбачен. Појава нове струје у Скупштини обрадовала је све: и људе који истински желе добра земљи, и људе из „старога режима“ и присталице владе Мијушковића.

Кнежеве старе војводе хтели су да се преко ове групе боре противу Мијушковића и његових другова, а ови опет да се њоме бране противу те моћне странке без принципа и програма. Кад је нацрт адресе одборске мањине постао нацрт скоро целе Скупштине, само је њих двојица видело чему ово води. Узалуд су М. Раичевић и Марко Цемовић, који се случајно тамо био затекао, доказивали, да је привидно поверење целе Скупштине неколицини младих људи само варка. Узалуд се саветовало Ивановићу да се одрекне мандата за састав нове владе. Од ове групице, од ових неколико следбеника пок. Шаулића, тражили су кнез и Скупштина нову владу.

Састављен је кабинет Марка Радуловића у који су ушли Мих. Ивановић, Мил. Раичевић, Митар Ђуровић и Гатало. Радуловић је имао реноме поштена човека, али и човека који се не разуме у политици. Сви млади и неуки, они су из једне погрешке — састава владе — ушли у другу: прихватили су програм рада у Скупштини оне владе, коју су били оборили. Адреса њихова са незнатним изменама постала је адреса владе и целе Скупштине, а програм рада у Скупштини програм оборене владе! Сви скоро посланици ушли су у „скупштински клуб" и све три струје стопиле су се у „Народну Странку!" Постојала је само „опозиција" и кнез! „Опозиција" је тражила да изврши преглед „злоупотреба у старом режиму". Бајо Гардашевић хоће да прегледа рачуне кнезу Николи!

Ова братска слога „Народне Странке" огледала се у кабинету у лицу „три министра": Ивановић је представљао бивше Шаулићевце, Гаврило Церовић, потписник реакционарног нацрта адресе, групу „кућића и оџаковића," А. Радовић „Мијушковићевце". Кад је и овај кабинет дошао у сукоб с кнезом, у клубу је била искрсла племенска утакмица: свако племе хтело је свога министра! Клуб се раздвојио на две равне половине и кнез је поверио састав владе једној. Образован је кабинет Томановића. Постали су „клубаши" и „праваши", опозиција и владиновци.

Влада Л. Томановића била је влада за лично разрачунавање. Изгледаће чудновато многима који не познају људе и прилике, али је истина, да Л. Томановић — није знао шта ради. Њему се чинило да су све личне, племенске и политичке заваде наперене противу кнеза. „Одбрана" кнеза ушла је у политику владину као главно начело. Наступила је једна врста политичке море у којој је сваки свакога могао ставити ван закона

лажном доставом да је „клубаш“ или „народњак,“ што значи „завереник“ или „анархиста.“ Мудри Л. Томановић, који више заслужује сажаљење но осуду, гонио је и децу „клубашку.“ У два маха извршени су избори народних посланика са изборном паролом: ко је за књаза треба да гласа за владине кандидате!! Ко је био против владиног кандидата, макар из каквих побуда, он је искусио гоњења неписмених нахијских капетана. Црна Гора се претворила у ратни логор за чување свога господара од Црногораца!

Сва ова махнитост опет је падала на главу оно мало школованих људи из групе пок. Мил. Шаулића. Она је била мало ојачала што јој је био пришао љубимац кнежев — Андрија Радовић. Изгледало је да је Радовић довољна гаранција да групу осигура од свакога подозрења од стране кнежеве. Али, на жалост, изгледа да је и кнез дошао био до погрешног убеђења, да њему и династији прети опасност од ове групице најлојалнијих и најпоштенијих Црногораца. Ван је свакога спора, да се од тада његова политика базирала на овом потпуно неоснованом убеђењу. Разуме се, да су посреди народа и кнеза биле интриге. Оно што је тим интригама доцније дало карактер вероватности, нема нити је имало икакве везе са невиним жртвама у Јусовачи.

Ако додамо Митра Ђуровића, који је помилован, и Михаила Ивановића, који је утекао из тамнице, ту поштену црногорску демократију састављају јусовачки сужњи. Поименице то су: Митар Ђуровић, Милосав Раичевић, Митар Вукчевић, Андрија Радовић, Гатало, доктор Марушић, Гаврило Церовић и Михаило Ивановић. Ови су пак жртва оних двеју струја, а делом и црногорске емиграције. Провокаторски рад Настића међу београдском омладином, као и глупу колашинску аферу, „прваши“ су везали за оно што је било најздравије у Црној Гори, да би доказали остареломе кнезу да њему и династији прети опасност од ових несумњиво најлојалнијих и најпоштенијих људи међу црногорским политичарима.

Положај јусовачких сужњева, од дана кад су невино осуђени па све до данас постаје све тежи. Сва насиља која врше органи државне власти у земљи правдају се опасношћу од „Народне Странке,“ чије су вође бајаги у подгоричком затвору. Све глупости које чине поједини људи из „опозиције,“ у Црној Гори и ван ње, приписују се „вођама“ уображене Народне Странке које они бајаги инспиришу из мрачних ћелија Јусоваче. И вла-

диновци и добар део опозиције варају и старога краља, и народ и јавно мњење. И целокупна ова лаж пада опет на главу невиних људи у тамници!

Истина, постоји некакав плагијат радикалног програма под именом „Програм Народне Странке," који су израдили, како смо тачно обавештени, пок. војвода Л. Сочица и Љ. Бакић, најдеспотскији црногорски војвода и најконзервативнији „млађи правник". На тај вајни програм нити се ко обзирао нити обзире. О стварању Народне Странке у духу оних идеја чији је представник био пок. Милош Шаулић, моћи ће се говорити тек онда кад се уклоне све тегобе које падају на главу и старога краља, и народа и невиних жртава у Јусовачи. Оне ће бити уклоњене онога дана, кад стари краљ омогући Црногорцима из једне и друге странке да се погледају у очи јуначке и један другоме кажу истину. Све што је здраво жуди за сунцем и слободом, а све што је морално натруло воли таму и интриге. Светлост слободе, каква беше 1906 године у Црној Гори, учинила би крај завадама и интригама. Ако би још био измењем изборни закон у том смислу, да народни представници буду не представници својих племена, већ Црне Горе, несумњиво је да би стари краљ проживео своје јесење дане мирно и задовољно.

У овом смислу ми одобравамо корак једног дела црногорске емиграције за збижењем с краљем. После шестогодишњег горког искуства, несумњиво би живот Црне Горе пошао сигурнијим путем ако до помирења дође. Исто је тако несумњиво, да ће група Митра Ђуровића постати неопходна и за краља и за Црну Гору, јер у њој су сачуване клице за организовање једне умерене демократске странке.

ЈЕДАН ИЗ СТАРЕ ЂАЧКЕ ГРУПЕ.

СТАЊЕ У ТУРСКОЈ: УЛОГА СУЛТАНОВА У КРИЗИ. СТРАНАЧКА БОРБА. ВЛАДА ВЕЛИКИХ ВЕЗИРА. ПАРЛАМЕНТАРНА И УСТАВНА КРИЗА. ДРЖАВНИ УДАР И МЛАДОТУРЦИ. ЗАПЛЕТ С ЦРНОМ ГОРОМ. БУГАРСКА АКЦИЈА И СЕЧА У КОЧАНИМА. СТАЊЕ У ПОЧЕТКУ АВГУСТА И ИЗГЛЕДИ НА БУДУЋНОСТ.

Пре месец дана, пред пад младотурске владе, рекли смо да нећемо бити много изненађени ако наступи крај младотурском режиму пре него што наша предвиђања угледају света у ступцима „Дела". И нисмо се преварили: догађаји су оправдали нашу прогнозу.

Продужавамо оданде где смо стали.

Оставка генерала Махмуд Шефкет паше убрзала је била процес турске кризе. Свом својом тежином заплет кризе окретао се око султанског престола. Никад није испољена тако рељефно важност владаочеве власти у уставним монархијама као овога пута у Турској. Таласи антидржавних струја запљускивали су са свију страна престо доброга Мехмед Решада. Свака струја била је препуњена муња и громова, укрштала се с другим струјама и грозила опстанку и престола и државе. Векови турског царства лупали су у зидове јилдијскога двора да се пробуди султанска власт и да народ и странке осете да на врху државне организације живи државна свест и снажна рука, која не испушта државни брод из својих руку у данима народних искушења. Тридесет година робовања у тамници свога брата учинили су симпатичног Мехмед Решада неспособним за појимање свога положаја, свога задатка и своје одговорности. У току целе кризе он је лично на празан чамац, отргнут од обале и однесен таласима у морску пучину. Центар борбе антантиста и униониста био је: ко ће се дочепати овог празног чамца и искористити права круне у своју корист.

У Јилдизу, летњој резиденцији султана, младотурски агенти били су исто онакви господари какви су у вили „Алатини“ у Солуну. Тихи и добри старац Решад није смео примати политичаре из опозиције. Чак је пре шест месеци одрекао аудијенцију Ћамил паши, али је ипак овај умни византинац нашао капиџик кроз који је ушао код султана са Ферид пашом. Дошаптавање ове двојице, како јадикују сад Младотурци, оправдали су захтеви виших официра, којима је нуђен портфељ министра војнога. Кад су ове захтеве потпомогли зборови официра и петиције, које су непосредно са њих слате султану, онда је први капитулирао стари такмац Ћамил паше — исто тако умни старац Кучук Саид. Без знања својих министара и младотурског главног одбора Саид је поднео оставку султану и султан је видео да је Младотурцима одзвонило. Кад је председник Скупштине Халил беј отрчао у двор да нареди султану кога да назначи за новог великог везира, партија је већ била изгубљена: султан је говорио језиком Ћамил паше.

Сад је било наступило двоструко трвење које карактерише одсуство врховне власти. Сад су се обе странке, ако можемо називати странкама заверeничке официрске котерије, обзирале не на

уставно-правни поредак и на крунина права и крунине дужности у оваквим приликама, већ на број присталица у војсци. Младотурци су се варали у рачуну: они су били слабији него што су мислили. Верујући још једнако да је уз њих већи део војске, они су у почетку кризе подигли и сувише високо свој бивши диктаторски глас. Међутим Ћамил паша, уверен у своју и својих присталица моћ — ишао је мирно и тврдо својим одређеним правцем. 11 јула, на дан васпостављања Устава, младотурски министри чули су из султанова манифеста да ће „неутралну" владу саставити безбојни Тефик паша, амбасадор у Лондону. Док су Младотурци у Тефик паши назирали гаранцију за „помирљиву политику", Ћамиловци — антантисте гледали су у њему потребни прелаз за своју чисту политику. Копрцање Младотурака да се утврде у овом међувремену — док Тефик стигне из Лондона и образује владу — одлучило је „старе велике везире" да не чекају и да образују „велики кабинет". Ћамил паша није узео великовезирство из два разлога: прво, због тога што му је на време потребна била популарност старца Гази Муктар паше у војсци; и друго, због тога што је морао ускоро пасти један велики везир да би се створио правни претекст за распуштање Скупштине. И ово су Младотурци погрешно појмили као слабост Ћамил паше.

Међутим састав кабинета „великих везира" сам за себе говорио је све за оне, који су пратили догађаје са стране. Централна је личност у кабинету Ћамил паша. Истина, он је члан кабинета само по своме новоме положају председника Државнога Савета, али му то не смета не само да буде инспиратор владе, већ да и председава на министарским седницама. „Либерал" из режима Абдул Хамида, он није никаква гаранција за уставне слободе. Англофил у староме режиму, он је гаранција за политичку превласт Енглеске на обалама Босфора и за закључивање мира с Италијом. После њега је најважнија личност министра војнога, енергичнога генерала Назима. Из услова које је постављао влади Саид паше, јасно се видело да он разуме свој задатак министра војног као борбу противу младотурског терористичног анархизма у војсци. Личност Хилми паше, финога опортунисте, највише је варала надањима Младотурке, али се он одмах показао најратоборнији према својим дојучерашњим пријатељима Младотурцима.

Одлучни у питању о војсци и Младотурцима, мудри цариградски старци показали су старачку слабост за време образовања владе у питањима о Триполису и Арнаутлуку. Унапред ре-

шени да уступе Триполис, ниједан од њих није имао храбрости да под тим околностима прими послове Министарства Иностраних Дела. Да не би на кога од њих навукли мржњу исламског света за „издајство“ или „продају“ Арапа у Африци, стари државници узели су за министра иностраних дела Нурадунгијана, Јерменина са високим образовањем и одличним познавањем међународног положаја Турске. Он има дакле да потпише уговор о миру с Италијом и на њега, ђаурина, има да падне клетва исламског света. Исто тако је незавидан и положај министра унутрашњих послова: он има да задовољи незаконите захтеве Арбанаса и да гази по законима у борби противу Младотурака. И старци су, после тешког и дугог колебања, узели за министра обичнога чиновника који има да слуша и врши оно што му се заповеди.

Из кабинетске кризе, коју је пратила општа врло оштра унутрашња криза, прешло се најпре у парламентарну а затим у уставну кризу. Конвенције енглеске уставности тешко се привијају чак у културној Европи, а на нашем блаженом Истоку оне се понајчешће јављају у изопаченом облику. Колико је далеко енглески парламентаризам од француског, толико је удаљен наш српски од овога последњег, а толико ће бити растојање од нашег до турског. Нова влада Гази Муктар паше од 250[г] посланика имала је у Скупштини свега 7 посланика и с тим је хтела да влада, односно показивала се да мисли да са Скупштином продужи државне послове. Младотурска већина, знајући да је „Велика Влада“ склопљена противу ње, правила се да то не зна и почела је да помаже „неутралну владу“. Влади се није допало ово младотурско „пријатељство“ и она је тражила парламентарну свађу пошто по то, а Младотурци су је избегавали пошто по то. У питању о процедури измена у 7 чл. Устава ова парламентарна игра à la turque достигла је свој врхунац неозбиљности, готово детињарије. Да би се могли успешније борити са опозицијом, Младотурци су били израдили пројекат измена у Уставу у том смислу, да султан може својом влашћу распустити Скупштину. Пројекат је био прошао кроз Скупштину и налазио се пред Сенатом. Влада, да би добила негативни вотум, изменила је члан 7 и тражила од Скупштине да хитно донесе свој суд о њеном пројекту. И измене и хитност потребне су јој биле да што пре натера Скупштину да је „парламентарно обори“ и на тај начин омогући легално распуштање Скупштине. Јер по турском Уставу султан добија право распуштања Скупштине кад она два пута

одбије један законски пројекат. Требало је дакле на питању о изменама члана 7 да падне кабинет Муктар паше: да образује владу од истих личности Ћамил паша; да изиђе опет са истим пројектом пред Скупштину; да она одбије предлог, и онда да влада распусти Скупштину. Младотурци су хтели да надмудре Старотурке у вештини одлагања борбе. Они нису одбили пројекат у начелу, али су тражили да владин предлог најпре иде у Законодавни Одбор. У овом смислу донесена је била одлука и влада, која није на то пристајала, била је на пола сата пала. Кад је велики везир, после гласања и одмора, ушао у салу да саопшти Народном Представништву да не прима његову одлуку и да ће поднети оставку, Младотурци су похитали да тргну натраг своју одлуку и да усвоје владин предлог!

Поверење које је добила влада тешку ситуацију још је јаче отежало. Арбанаси и један део војске оставили су и сувише кратак рок за распуштање Скупштине да би влада могла натерати легалним средствима Младотурке да јој омогуће уставно распуштање Скупштине. Државни удар постао је државна неопходност. Али нарушити Устав значило је унапред компромитовати себе и своју политику, а „либерални" старци нису имали довољно храбрости да то учине непосредно и јавно. Старајући се да како сакрију један свој незаконити акт, они су учинили поред главнога — нарушавања Устава — ред других незаконитости.

За предвиђање догађаја и дубље познавање прилика у Турској треба просвећене читаоца „Дела" упознати мало опширније са овим турским „заобилажењем" смисла и слова Устава. Кад није било ослонца у Уставу за распуштање Скупштине, влада је прибегла интерпретацији султанових права у овоме питању. Требало је на силу Бога „доказати" да султан може распустити Скупштину и прибегло се нечувеној правној фикцији и фикција је та била примљена у турској Господској Палати! Ирада султанова о овоме гласи овако:

„Услед сукоба који је био наступио између кабинета Саид паше и Скупштине у питању о измени чл. 35 Устава, Скупштина је била распуштена, нови избори извршени и Скупштина отворена 5 18 1912. На основу тумачења од стране Сената и према Уставу Скупштина има право само и искључиво да реши питање о чл. 35, који је био узрок сукобу и који је изгласала нова Скупштина. Због тога је неопходно потребно да се седнице закључе и да се изврше нови избори".

Другим речима тумачење гласи: Влада и Сенат претпостављају: прво, да је нова Скупштина, изабрана ове године у априлу, имала да заврши рад Скупштине прве скупштинске периоде од 1908 године; друго, да је периода завршена, и треће, да се Скупштина не распушта већ затвара пошто јој је истекао четворогодишњи рок. И овако су тумачење изгласали 28 сенатора против њих 5 (два Хришћанина и три Турчина)! Један сенатор, генерал Махмуд паша, уздржао се од гласања.

Председник Скупштине, на основу скупштинске одлуке, одговорио је Султану:

„Скупштина налази, да је одлука коју је донео Сенат на захтев владе односно рока њенога трајања основана на незаконитом тумачењу и да тај акт нарушава и уставни режим и сам Устав. Због тога Скупштина изјављује неповерење кабинету. Скупштина одлаже своје седнице sine die и чекаће да је председник сазове кад буде образована легална влада“.

Кад се влада појавила у сали да прочита указ о затварању, тамо је било 10 посланика. Подпредседник Скупштине Алаџијан наредио је момку, пред великим везиром, да не испуњава ни своје служитељске дужности кад оне долазе од „незаконитог великог везира.“ Председник Халил беј дао је полицијском комесару кључеве од скупштинске зграде са речима: „Председник вам поверава кључеве од скупштинске зграде.“ Ниједан посланик није примио новац који им је влада нудила као „бившим посланицима“ на име путних трошкова. Сви они чекају „законниту“ владу да продуже законодавни рад.

Услед ових догађаја наступило је интересантно правно стање: влада не признаје да је извршила државни удар и позива се на лажно тумачење, а Скупштина не признаје ни тумачење, ни владу, ни султански указ. Право је, разуме се, на страни Младотурака, али сила на страни „мудрих стараца“ и Европа је са „истим задовољством примила“ ово гажење Устава као и његово васпостављање 1908 године.

С политичкога гледишта овај државни удар био је неизбежан. Овога пута морало се попустити „ужасној деци“. Les enfants terribles, Арбанаси, не знају ни за какве уставне регуле. Они су постали господари ситуације чим је прешла на њихову страну једна дивизија у Ђаковици. Кад је влада Гази Муктар паше наредила војсци у Ст. Србији да прекине борбу са њима, присталице Либералног Споразума у војсци збацили су са лица

заверенички вео и у загрљају са Арбанасима почели су да славе заједничку победу над Младотурцима. Сам покрет арбанашки добио је другу боју, управо једну боју више у дуги, која је пратила овогодишњи покрет Колико су Арбанаси налазили помоћи и подржавања код страних држава, великих и малих, толико су исто помагани и од турског Либералног Споразума. Кад су ствари већ толико компликоване биле, била је извршена промена улога: Приштина је заповедала Цариграду, Асан беј и Тајар беј Ћамил паши и генералу Назиму!

У овим данима анархије најмањи потрес споља могао је нарушити мир. Само наша мала Црна Гора показивала је воље да изазове рат док није видела да ће остати сама. Кад су ово видели цариградски мудраци, т. ј. да ће Црна Гора у случају рата остати сама, сами су пожелели били да изазову рат с овом малом краљевином од 200.000 душа. У рату с Црном Гором имале су да ишчезну све унутрашње заваде и интриге и да се оживи исламска солидарност и исламски фанатизам. Али Аустро-Угарска, за сада потпуно немоћна за самосталну акцију на Балканском Полуострву, похитала је да онемогући рат Турске и Црне Горе и да метне тачку над јотом у арбанашком питању. На сукобе на турско-црногорској граници она је почела да звецка оружјем на босанској граници. За овим је следовала интервенција сила на Цетињу, нарочито Русије, да се одржи мир и Црна Гора је вратила своју војску из беласичких планина. Али баш у те дане, кад је свима изгледало да нова турска влада постиже успехе и у унутрашњој и у спољашној политици, десно се покољ у Кочанима.

Четничка организација у Бугарској мислила је да искористи ово тешко стање у Турској и да покрене опет македонско питање, паралелно с арбанашким. Пошто је влада Гешова миролљубива и пошто се више не може рачунати на устанак у Македонији, организација је прибегла терористичким мерама. Али ни у овоме није имала никаквога успеха. Провокаторски атентат у Кочанима изазвао је сечу. Око 50 људи било је убијено и око 150 рањено. После штипске сече ова је била довољна да се заталаса јавно мнење у Бугарској и да званична Бугарска поприди гне тон у разговорима с турском дипломацијом. Ово је у исто време дало полета четницима на турској територији да учестају са бацањем бомба и намештањем паклених машина, али још једнако без довољног успеха.

Криза у јуну, дакле, из основа је пореметила младотурски режим, али није извела Турску из таласа унутрашње борбе и спољашњих заплета. Сад, кад ово пишемо, јасно је само то да Турска улази у август месец још с тежим заплетима но што је ушла била у јуни. Борба између присталица нове владе и Младотурака није завршена. Изгледа да су подједнако немоћни и једни и други да изведу земљу из овог хаоса. У војсци је остао исти расцеп и не зна се ко има да заповеда а ко да слуша. Опасност од рата с балканским државама постала је већа. Најглавније је то што сва попуштања Арбанасима нису дала никаквог резултата. Кад ово пишемо већ је на окупу у Скопљу 15.000 Арбанаса, свакога дана придолазе им Арбанаси из разних крајева, са севера и с југа, и нико не зна шта они хоће и куд се спремају, а власт се тргла и спрема се за нову борбу с њима! На црногорској граници опет се бију и у Бечу се врпоље, а дипломација са страхом упире погледе у Софију.

Можда ће догађаји у августу, док се ови редови појаве у „Делу,“ дигнути таму неизвесности. Ми лично кроз ову ову тамуназиремо интервенцију сила у унутрашње ствари Турске. Она свакога дана постаје све потребнија и све неизбежнија. То ће свакојако бити најгора солуција и за Турску и за све балканске државице и народе, али интереси сила претежнији су од наших. Ово не значи да тежњу сила за одржавањем мира не може нарушити какав непредвиђени догађај у Турској или на њеним балканским границама. Рат на Балканском Полуострву или интервенција сила у унутрашње ствари Турске, то је к чему нас воде догађаји у Турској.

Један дипломата.

ЕКОНОМСКИ ПРЕГЛЕД

ЈЕДАН ПОГЛЕД НА РАДНИЧКО ПИТАЊЕ И РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ.

I

Једно од најновијих привредно-друштвених питања, које је у последњо време почело да привлачи пажњу ширих слојева, јесте т. зв. радничко питање. И ако оно, по своме постанку, не би могло да се уврсти у најмлађе појаве нашег привредног живота, ипак све до најновијег времена оно није успело да привуче пажњу ни ширих кругова ни надлежних државних фактора. Узрок томе је доста прост. Он лежи у томе што се ово питање дуго времена налазило у припремном стадијуму развића, те још није било све до последњих година добило никакав одређенији облик. Услед тога се није могло ни створити никакво одређеније мишљење о њему, нити пак пробудити какво живље интересовање за њега. Истина на то питање су још у времену његових првих зачетака почели обраћати пажњу поједини социални теоретичари, али сви ти и доцнији покушаји остављали су све до најновијег времена, утисак једне са стране вештачки убачене теорије, која са нашим привредно-друштвеним односима нема никакве везе. То је пре њега био случај са теоријама, које су, с обзиром на ово питање, били почели да развијају неки тадањи наши интелектуалци. Такво се уверење одржало и доцније у нашем друштву, па је последњих десет година било чак шта више у неколико и потенцирано, благодарећи поглавито тој околности, што је радничко питање доцније, када је оно у ствари било већ ухватило дубља корена, будући претходно напуштено од својих првобитних покретача, постало нарочити предмет интересовања једне специалне социално-етичке школе, која је убрзо добила карактер нарочите политичке струје, а која је у нашем друштву позната под општим именом социализма. Услед специалних начела која ова школа исповеда с по

гледом на ово питање, као и услед тога што се она у последње време истакла као једини заступник радничке класе, у необавештеним ширим слојевима још је јаче потенцирано раније убеђење, да је радничко питање код нас производ чисто теориског маштања те школе, и да оно са нашим практичним животом нема никакве стварне везе. Када се поред тога имају у виду и политичке прилике у којима се наша земља све до скора налазила, које су пажњу оних наших политичара, који располажу условима за разумевање овог питања, одвлачиле на сасвим другу страну, онда није никакво чудо, што радничко питање све до најновајег доба није било у стању да пробуди веће интересовање, изузимајући један врло узан круг интелектуалаца, као присталица предње школе и једног незнатног броја заинтересованих лица, која су постала свесна свога положаја.

Тек последњих година наступио је знатан обрт у погледима на ово питање. На првом месту тај се обрт има констатовати у владајућим круговима, о чему најбоље сведочи закон о радњама; а затим и у ширим слојевима нашег друштва, које у последње време почиње делом добровољно а делом и силом околности полако али све више да увиђа практични значај радничког питања, и да му као таквом, са више или мање разумевања, указује све већу пажњу.

Овај обрт има се пре свега приписати измењеним односно сређенијим политичким приликама у земљи за време последњих десетак година, које су знатно допринеле, да владајући фактори поред чисто политичких питања, поклоне своју пажњу и питањима друге, а нарочито привредно-друштвене природе. Поред овога томе је у неколико допринео и развој самог радничког питања као таквог, које је управо последњих десет година добило много изразитији и замашнији облик него пре тога. Ово последње има се приписати поглавито двама факторима: 1) измењеним привредно-друштвеним односима, који су створили погодбе за развијање оних услова, од којих зависи постанак и развиће модерног радничког питања и 2) радничком покрету, који се јавља као реакција на постојеће друштвене односе. Овај последњи истина није се појавио као резултат пробуђене свести потиштених и намучених маса, већ под окриљем марксистичког социјализма, инаугурисан и вођен од стране неколицине интелектуалаца. Али то ни уколико не умањује његов практични значај. Главно је, да је покушај, који је тиме учињен, да се друштвени

редови, чији је интерес новим стањем ствари угрожен, групишу и удруже ради заштите заједничких интереса, успео, и да он из године у годину показује све већи напредак. Овај последњи фактор, услед борбе коју су организоване масе почеле водити против послодавачких редова свих врста, несумњиво је у врло знатној мери допринео да обрати пажњу најширих слојева нашег друштва, па и владајућих кругова, на актуелност и важност радничког питања. Владајући фактори морали су поклонити пажњу тежњама и борби тих радника, с обзиром на последице које такве борбе могу имати на опште привредно развиће у земљи као и на развој социалних односа у нашем друштву.

Оба напред поменута фактора допринела су дакле, да је радничко питање у току последњих десет година добило сасвим одређен облик, чиме је оно дефинитивно изгубило свој ранији теориски карактер и постало једно практично питање које задире дубоко у односе нашег друштва. Који је од ова последња два фактора у ствари више допринео да се ово питање истакне испред многих других врло важних привредних проблема, и да постане једно од најакутнијих у нашој привредној политици, тешко је рећи. Несумњиво је да оба стоје у међусобној каузалној вези, и да један без другог не би били у стању да постигну какав стални успех. Али исто тако је несумњиво, да ни ова два фактора не би још за дуже времена имали онај успех, који су до сада показали, да није било оног трећег, т. ј. увиђавности владајућих кругова, која је у врло јакој мери допринела, да се овом питању са надлежне стране поклони много пре одговарајућа пажња него што су то закони социалне и политичке нужности налагали. Отуда видимо да су се владајући кругови код нас из сопствене иницијативе нашли побуђени, да помоћу закона о радњама приступе отклањању многих незгода, које је друштвени поредак наметнуо радницима. Тако је, благодарећи искључиво тој дарежљивости државних фактора, радничком покрету уштеђен један огроман део труда, а радничко питање постављено на једну основу, на којој широке радничке масе имају у будуће бити поштеђене од многих опасности и потреса, којима би иначе, под упливом фактора који су изазвали његов постанак, као што ћемо то доцније видети, биле неизоставно изложене. Тиме се просвећени демократизам ставио у службу модерних социално-политичких идеја, чиме је с једне стране демантована дотадања заблуда која се била укоренила у нашем друштву, да су социално-политичке идеје нека

врста приватне својине, монопола, марксистичког социализма и да су оне већ као такве несагласне са основама данашњег нашег привредно-друштвеног уређења; а с друге стране је тиме индиректно учињено да се потенцира важност и актуелност овог питања по здрав развој наших привредно-друштвених односа.

II

После овог увода а с обзиром на акутност радничког питања, као и на то, да о њему, и поред свега тога што се о њему врло често води говор, у ширим слојевима нашег друштва владају у врло јакој мери погрешна мишљења, било би вредно ући у ближе расматрање и испитати његове узроке, његове главне карактеристике, утврдити његово садање стање развића, и најзад утврдити његов значај по наш привредни живот и по наше друштво у опште. На жалост ми то овде можемо учинити само у врло ограниченом обиму, јер би нам иначе за то требало много више простора него што нам овде стоји на расположењу, а поред тога у извесном погледу недостаје нам и потребан позитиван материјал, те би с тога, ако бисмо хтели улазити у све детаље овог питања, у многом погледу произвољности биле неизбежне. С тога ћемо се ми овде задржати само на најопштијим потезима остављајући за другу прилику да уђемо дубље у поједина питања.

Радничко питање у Србији носи, у главноме узев, исте оне карактерне црте као и у осталом културном свету. То долази отуда што се његова појава код нас има да припише истим факторима као и у другим земљама т.ј. појави једне сасвим нове привредно-друштвене организације, новчане, на место натуралне привреде, која је изазвала сасвим нова привредно-друштвена груписања. Последица тог новог социалног диференцирања јесте, између осталог, и појава радничког питања. Главна карактеристика овог питања лежи пре свега у стварању једног сасвим новог друштвеног рада, који не располаже никаквим другим привредним изворима до својом радном снагом, услед чега је он упућен да средства за егзистенцију прибавља стављајући своју радну снагу у службу трећих лица. То је први и главни услов за постанак радничког питања. Истина сличних је привредних редова било и раније под владом старих привредно-друштвених односа, који су се базирали на натуралном газдинству, али је пре свега тада њихов број био знатно мањи а поред тога и њихов општи социални положај из основа се разликовао од садањег. Та је раз-

лика последица новог привредног поретка, под зависним газдинством, и у њој лежи битност појаве радничког питања.

Према томе да ли се хоће да има у виду дејство новог привредног поретка у предњем правцу на свима пољима нашег привредног живота или не, може бити говора о радничком питању у ширем или ужем смислу. Ми ћемо се овде ограничити на уже поље, на варошко радничко питање, пошто оно и јесте оно о коме је напред свуда једино било говора. Радничко питање на селу није још добило такав акутни карактер, као по варошима, а осим тога није још довољно ни проучено, да би се о њему могло рећи, што и с тога може без велике штете испасти из обима наших расматрања.

Радничко питање у варошима почело се првобитно јављати на пољу ситне индустрије, која је све до најновијег доба била главни преставник индустриске и у опште варошке радиности код нас. Оно се било прво појавило у облику рушења социално-етичких основа, на којима је под дотле владајућим привредним поретком био заснован однос између рада и капитала. Тај однос био је, као и целокупан тадањи привредни поредак заснован на начелу солидарности интереса између рада и капитала. Рад се ту није јављао као просто срество за производњу, које капитал има себи да потчини и искористи по закону рентабилитета, већ на против као фактор потпуно равноправан према капиталу, са којим га шта више вежу заједнички интереси и јаки етички обзири. Та хармонија интереса била је само зато могућа што се овде рад није појављивао у улози сталног и чисто најамног рада, већ на против на првом месту у улози пролазног социалног положаја, који је сам по себи значио извесан еквиваленат за уложени труд, у вези са социално-етичким моментима, који су радницима омогућавали благодети заједничког живота у кућама њихових послодаваца. Новчана награда рада долазила је тек на последње место, услед чега она у међусобним односима између рада и капитала није играла скоро никакву улогу, јер је била безначајна као елеменат трошкова при производњи, с тога она није могла ни бити повод за сукобе између рада и капитала. Положај раднички дакле није сматран као сталан, у коме појединци имају да проведу цео свој живот, већ само као пролазан, с претпоставком да ће сваки раније или доцније стати на самосталне ноге и тиме постати господар капитала. Услед тога су како од стране представника капитала — послодаваца,

тако и од стране радника одржавани релативно добри међусобни односи, тако да тада о каквом радничком питању или покрету није могло бити ни речи.

Са ступањем у снагу новчаног на место натуралног привредног поретка, прво што је измењено у социалним односима нашег варошког друштва јесте управо напред оцртани однос између рада и капитала. На место дотадање хармоније интереса између ова два фактора производње брзо се појавила јака дисхармонија у њиховим међусобним односима, која је најзад довела до знатног размимоилажења и до потпуног расцепа међу њима. Повод томе лежао је у већ наведеном факту, да је новчана привредна организација на супрот ранијем пролазном раднику, чији је рад награђиван на првом месту у натури и у разним бенефицијама моралне природе, створила најамнога радника, чиме је однос између рада и капитала настављен на једну чисто трговачку, место раније моралне основе. Тиме су разрушени сви они социалноетички елементи који су одржавали хармонију у њиховим међусобним односима. Појава најамног радника била је сасвим природна последица новчаног газдинства, јер је ово системом конкуренције, који се јавља као непосредна последица његова, увело принцип рентабилитета као једини регулатор сваког привредног делања. Тај принцип је опет истакао најамни рад као нужност закона рентабилитета. Тиме су прекинути сви ранији етички обзири између рада и капитала; рад је за капитал постао чисто срество за производњу, које он има да третира као и сваку другу робу коју купује ради подмирења својих циљева.

Тај процес развитка у неколико су убрзали и сами радници, који су под притиском новчане привредне организације и сами почели да претпостављају новчани ранијем поглавито натуралном систему плаћања, и на тај начин и са своје стране допринели убрзању распадања ранијег система хармоније између капитала и рада. Услед отежаних услова за самосталан рад, положај радника све више је постајао сталан на место ранијег пролазног облика, услед чега је и пажња раденика све више била помицана са будућности на садашњост. Последица је тога била, да је радник све више био упућиван да на првом месту води рачуна о својим садањим, па тек онда о будућим интересима, услед чега је опет питање о његовој моменталној надници добивало све већу важност. Оно је постајало у толико важније, у колико је радник био у све већој мери лишаван бенефиција у натури које је раније уживао.

Тиме је створен главни повод расцепу између капитала и рада, услед чега су се њихови интереси с обзиром на закон рентабилитета с једне, и одржавање егзистенције радника с друге стране, разишли. Па пошто је рад услед свога зависног положаја, све док не добије организовани облик, увек слабији од капитала, то је овом променом радник доведен у један врло опасан положај с погледом на висину наднице, која треба да буде толика да му омогући егзистенцију. То је прва појава, која се јавила као последица новог привредног поретка, и која поред осталих сачињава модерно радничко питање. Новим привредним поретком доведена је дакле пре свега у питање материјална егзистенција радничког сталежа, што преставља једно знатно погоршање пређашњих односа.

Али то није једина последица новог односа између рада и капитала. Поред погоршања његовог материјалног положаја, у колико он стоји у непосредној вези са висином наднице, нови однос између рада и капитала имао је многоструке даље последице по стање радника, које су све скупа учиниле положај радника несигурнијим и изложеним много већим опасностима него раније. У те опасности долази пре свега заоштрење личних односа између послодаваца и радника, услед чега су радници лишени свих врста помоћи са ове стране, које су раније уживали. Директна последица тога је још и то, да су радници у много јачој мери него раније изложени опасностима у случају оболења, повреде или у опште онеспособљења за рад, јер у томе случају сви терети који отуда проистичу имају сада да падну на саме раднике, што раније није био случај, јер су они у већини случајева уживали потпору својих послодаваца. Даље, положај радников под новим привредним поретком угрожен је такође и с погледом на сталност рада, јер је нови радни однос, услед свог чисто новчаног карактера, у много јачој мери подложан упливима флуктуације радне пијаце него раније. Тиме је општи положај најамног радника знатно погоршан, јер је он изложен сталној опасности да остане без рада услед недостатака посла, и тиме да буде доведен у један неизлазан положај, с погледом на одржање егзистенције своје и своје породице.

У колико се у току друге половине прошлог века физиономија нашег варошког привредног живота под упливом новчане привреде све више мењала, у толико се и положај варошких радника у предњем правцу све више трансформисао.

Томе је у најновије време нарочито допринела појава фабричке производње на пољу наше домаће радиности, која је учинила да раднички положај у улози најамног радника још у ширим размерама постане сталан, на супрот његовом ранијем положају, чиме је наше радништво добило у толико јачој мери облик модерног пролетаријата какав се на западу сусреће. Појавом фабричких предузећа положај радника у Србији несумњиво је у социалном погледу знатно погоршан, јер је тиме рад доведен у знатно већу зависност према капиталу; чиме је он у толико више изложен свима оним опасностима, које су са таквим положајем за радника скопчане.

Осим опасности, које су за данашњег варошког радника, услед напред изложеног односа рада према капиталу, по самој природи његовог положаја скопчане, његов је положај у последње време у доста знатној мери угрожен: 1) придоласком нових радних снага са села, где су се услед распада ранијих друштвених односа, појавили нови раднички слојеви; 2) придоласком женске радне снаге у редове индустријских радника што је опет последица распадања некадање наше породице као продуктивног и конзумтивног центра, који под упливом нових привредних односа постаје само конзумтивни центар, стављајући своје продуктивне снаге другима на расположење. Упливом та два фактора створен је терен заоштрене међусобне конкуренције, чиме је општи положај рада према капиталу, нема сумње, знатно ослабљен.

Све су то моменти који су изазвали постанак модерног пролетаријата и појаву радничког питања у Србији. Они су пре свега изазвали расцеп између рада и капитала, а за тим их натерали на међусобну борбу, чија је последица била стављање рада у зависност према капиталу, чије су последице опет све оне опасности о којима је напред било укратко говора. У колико је та зависност бивала већа, у толико је положај радника бивао све тежи, јер су с тиме поред слабије наднице били скопчани и тежи општи услови рада с погледом на дужину радног времена, хигијенске услове, начин плаћања и т. д., што је такође у знатној мери погоршавало општи положај радника, и тиме још више истакло акутност и важност радничког питања по здрав развој привредних и социалних односа у земљи.

(Свршиће се)

Dr. Ср. Ј. Кужељ.

КЊИЖЕВНО-НАУЧНИ ПРЕГЛЕД

Ernest Lémonon: L'Europe et la politique britannique (1882 –1911), 2-me ed. revue et corrigée. Avec un appendice sur la crise constitutionelle anglaise (1909—1911). Ouvrage recompensé par l' Académie des sciences morales et politiques. Préface par Mr. Paul Deschanel, Paris, Alcan 1912, стр. X и 524.

„Верујем у ову расу, највећу од владајућих које је икад свет познао, у ову англосаксонску расу горду и издржљиву, убеђену у саму себе и одлучну, коју никаква клима, никаква промена не може да омете и која ће неизоставно бити господарећа сила будуће историје и светске цивилизације... И ја верујем у будућност ове империје, простране као свет, о којој један Енглез не уме говорити без извесне дрхтавице од ентузијазма.

Chamberlain.

Недавно пред неочекивану смрт до сада највећег српског државника као руковаоца наше спољне политике, Д-р Миловановића, један од београдских дневника критиковао га је (поред осталих честих жалосних испада којих је он био жртва) због дуготрајне непопуњености посланичког места Србије у Лондону. Да смо ми у Лондону чвршће стојали 1908 год., не би се могла извршити анексија Босне и Херцеговине... надовезивао је тај лист. Не улазимо у дискусију ове тако наивне хипотезе, али која по полазној тачки гледишта, према стварном односају сила није ни мало скроз нетачна. На против, у фигуративном, симболичном смислу речи ова је хипотеза оправдана. Сматрамо да овако мисли сваки онај ко деликатну материју Међународне По-

литике пажљиво и методички прати и проучава. Дело чији је наслов горе исписан, најбоље ово утврђује.

Доиста нема иоле маркантнијег догађаја савремене политичке историје, у коме Велика Британија није суделовала, играла извесну активну или пасивну, позитивну или негативну улогу, па, често, дала и предсудну реч. Јер је Енглеска прва, најмоћнија сила поморска, трговачка и колониална; она је можда највећи резервоар акције, енергије, несаломљивог продуктивног делања, коју горе цитиране речи Чемберленове дивно илуструју. Енглези владају и владаће као Цезари светом, јер као Цезар сматрају да: „Ништа није урађено, докле год има што год да се ради". Самоуверење у њихову снагу са легендарном гордошћу, изгледа да је главни елеменат њихове величине. Богохуљење и злочин је у Енглеској и дискутовати патриотизам: енглески језик не садржи изразе „земља" и „отаџбина" — обе се означавају са the country. Доминантан положај Британије није проблематичан, кад се узму у обзир димензије њених територија, чије се предстраже, утврђења, опсерваторије и најогромнија флота налазе скоро на свима важнијим тачкама и пролазима целога света. Само још за Гледстоново доба у 1884. г., — а да и не говоримо о доцнијим најновијим територијалним задобитцима (Египт и т. д.) — британске колоније заузимале су већ 1/7 површине целога глоба и 1/4 његове целе популације. Има ли боље поуке малим народима, који се тек појављују у правој мери своје снаге, него овај пример малих британских острва, чији је народ својим дубоким врлинама доспео до ове величине. — Да би одржала висину своје моћи, Енглеска мора бити на мору најјача, ако хоће да наџживи, јер, „море опсађује Енглеску" рекао је Urhart у парламенту. Немачком разметању да је „Deutschlands Zukunft auf dem Wasser" потмуло одјекује с оне стране канала „Britania rules the waves..." Да би се острвско становништво снабдело својим намирницама, енглеска национална политика је изнад свега економна. Пит и Чемберлен су своје говоре отпочињали са „British trade is british policy" и са „Империја то је трговина". Зато изнад свега она мора одржати Индију, која је „срећа Енглеској, услов и знамење њене поморске економне доминације" (Рене Пинон). Свако заузеће ма кога места на путевима за Индију је пресецање једне њене крвне артерије. Отуда њена моћ, богатство, те онда и превластни утицај на ток ствари светске политике. Она је одавно изашла из њеног splendid isolation-a —

сјајне издвојености. Она је морала бити увучена у вртлог догађаја у природној тежњи за што већим утицајем. Још је Монтескије ово предвиђао у нарочитом смислу велећи: „Ова нација моћи ће имати великог утицаја у стварима континента јер како она не употребљава своју моћ на освајање (у Европи), њено ће се пријатељство више потраживати, и више ће се бојати њене мржње, него што би се опредељавало према несталности њених влада или њених унутрашњих узрујаности“. Оволико у општим потезима о доминантном положају Енглеске у светској политици а сад неколико речи и о самом делу.

*

У овој најновијој крупнијој књизи богате Алканове Библиотеке Савремене Историје, један од познатих француских правника и публициста г. Ернест Лемонон[1], дао нам најсавременију спољну политику Енглеске.

Да би боље кондензовао догађаје и факта, писац је обухватио само најновије време почевши од 1882 год., датума постанка Тројног Савеза, који означава почетак једне нове оријентације на калејдоскопу положаја европских сила. Ова кратка периода је ипак једна епоха за себе и више него иједна друга илуструје и потврђује истинитост Бизмаркових речи да је „међународна политика један флуид који се консолидује према атмосфери, и када се промене услови атмосфере враћа се претходном агрегатном стању“. После једног проницљивог и синтетичног погледа на садржај ове студије указивањем на оно што се из ње да извести, где г. Дешанел баца нарочиту светлост на трајни ривалитет англо-немачки, улази се у суштину догађаја епохе, коју дело проучава. Задатак необично тежак и замашан, посао који на први поглед изгледа несавладљив, кад се узме у обзир да описати потпуно одношаје Велике Британије према Европи за

[1] Ernest Lémonon је правник по струци и култури, из реда оне бриљантне плејаде француских публициста који са успехом и интензивношћу третирају деликатна и замршена питања међународне политике међу којима су André Tardieu, Raymond Recouly, Albert Bonnard, René Henri, A. Chéradame, V. Berard, René Pinon, и т. д. Он је писац читавог туцета признатих дела из социјално-политичке области. Најауторитативније му је најопсежнији опис и анализа Друге Хашке Конференције (La Seconde Conférence de la Paix, préf. Bourgeois, 800 p. 20 fr.). А његове чланке о повременим питањима из међународне политике или дипломатске историје врло често срећемо по првим француским часописима као што је Le Correspondant, La Revue politique et parlementaire, Les Questions diplomatiques et coloniales.

последњих 30 година, значи описати међународну политику целе Европе овог доба. Изневши нам у кратко оно што је претходило овој епоси (гл. I) одмах се упознајемо са постанком, развитком и оријентацијама Тројнога Савеза; пратимо пријатељство Енглеске са Тројним Савезом (гл. IV); констатујемо систематско ометање Француза и Руса, који у својим колонијалним експедицијама свуда наилазе пре на Енглезе него на урођенике (гл. III и IV); опажамо непријатељство према постајућем Двојном Савезу. Узроци ових одношаја су исцрпно изложени у наредним одељцима. Све до IX главе пратимо од зачетка па до данас ривалитет и трвење са Немачком, које избија 1901 г. када је утврђена немогућност зближења. Даље присуствујемо постанку и развитку англо-француског споразума (1902—1911), као и англо-руском зближењу (до XI гл.). У XII гл. су описане везе Енглеске према Италији и Аустро-Угарској с нарочитим погледом на Источно Питање. У XIII, закључном одељку писац изводи једну паралелу о одношају сила Тројнога Савеза и Тројног Споразума, задржавајући се нарочито на дужностима овога последњег с обзиром на Енглеску.

У овом закључку који носи наслов „Енглеска и мир“ писац инсистира да Тројни Споразум што озбиљније схвати своју дужност, јачајући се да одржи мир и равнотежу, радећи на тај начин за прогрес човечанства и себе самога. Мир пак човечанства, од кога зависи његов прогрес, је у овој епоси баш, којом се бави наше дело, стално угрожен империјализмом и давнашњом тежњом Пангерманизма за диктаторском хегемонијом. Пангерманизам стално грози миру анексијама, претњама, цепањима уговора, разговором са револвером у руци (одашиљање убојница у Агадир), систематским замућивањем бистре воде. У борби против овог монструма Енглеска је један од детерминантних фактора. Јер ма да је Сер Е. Греј често прокламовао, да је жеља британске владе само одржати мир и водити политику помирљивости (у смислу чега она је у последњем времену дала толико доказа), ипак сетимо се да је 29. марта критичне 1909 г. званично узвикнуо: „Сваки покушај од стране једне велике континенталне силе за доминирањем и диктовањем политике континенту, распламтеће с наше стране рат“. На завршној страни закључка писац вели ово, што се нарочито нас Балканаца у опште тиче, а Срба на по се:

„Да се Немачка примора на политику базирану на принципу европске равнотеже, за обуздавање њеног апетита на

хегемонију, изгледа да у садашњем стању Европе није довољно Тројном Споразуму да појачава везе којим је формиран и да се оружа; треба још, а то је циљ коме треба да греде њени дневни напори, да фаворизира свом својом снагом образовање једне балканске конфедерације, ако не непријатељске аустро-немачкој лиги, а оно бар независне од ње. Дужност Тројног Споразума је да помаже балканске силе у најјачој мери, да брзо развију своје војне и економске силе (писац се ограђује одТурске и Румуније). Специјално је неопходно дати Србији средства да се наоружа и да се подигне, јер једна јака Србија била би један добар удар ножа у бедро Аустрије. (Spécialement, il est indispensable de donner à la Serbie les moyens de s'armer et de se relever, car une Serbie forte serait un poignard dans le flanc de l' Autriche). Ову политику Тројни Споразум треба да води без оклевања и слабости ако хоће да спречи да Немачка, савезник Аустрије, забоде своју заставу на отоманској империји и целом Балканском Полуострву" (стр. 437).

У XX веку, веку демократије, општег права гласа и народних држава спољна политика све више и јаче има да одговора вољи народа, т.ј. да зависи од многих питања и потреба унутрашње политике државе. Стога да би још боље разумели најновију оријентацију енглеске спољне политике, писац је веома добро учинио додавши нам и опис унутрашње уставне кризе од 1909 до 1911 г. Дефинитивни долазак на владу радикализма и слом лордова определио је и с поља политику мира, правде и права.

Ми Срби специјално требали бисмо што више узајамности неговати са овом силом, јер је енглески либерализам много допринео стварању Грчке, Италије, Швајцарске и т. д. Ко је прочитао интересантну књигу г. М. Ф. Христића „Србија и Енглеска пре пола века" (Београд, Кон 1910), видео је колико генерозности, саосећаја и љубави према нама је имао енглески либералазим оног доба, када је једном малом нашом спољном акцијом за испражњење наших градова од Турака било заталасно енглеско јавно мишљење, штампа парламенат и његови најчувенији говорници. Заблуда је дакле приписивати Албијону само негативне и интересне особине. Ово долази, по нашем мишљењу из разлога што Албијон, као и англосаксонска раса у опште, има најздравије погледе на ствари у опште и на практични политички смисао на по се. Лемонова књига се сама собом

препоручује нарочито онима који би је требали простудирати по природи своје струке и професије.

Dr. Н. Р. Вукићевић.

Dr. Милош Тривунац, О Немцима (Београд—Земун, 1912, цена 2.50 динара).

У врло елегантном издању и повезу објавио је земунски „Напредак“ као другу свеску збирке „Културни Проблеми“ интересантну студију г. Тривунца о Немцима. И ако је наслов књиге тако простран, у њој се говори само о карактеристичним цртама психологије немачког народа. Предмет пишчева расматрања су Немци као нација у својим специјалним народносним одликама, које се испољавају како у појединачном, тако и у друштвеном животу. Целокупно излагање писац је, и ако одличан познавалац Немаца, више засновао на извесним објективним чињеницама, него на свом личном проучавању и својим утисцима, да би избегао сваку замерку субјективизма. Истина местимице се провлаче и лична тврђења пишчева, али је главни материјал црпљен из другог извора.

На првом месту се излажу карактеристичне црте старих Германа на основу очуваних споменика, специјално на основу мишљења Цезарова (Коментар Галског Рата, VI књига) и Тацитова („Германија“). Слика та допуњује се и објашњава излагањем политичког живота германских племена у времену сеобе народа, коју су у главном та германска племена и изазвала. Све одлике Германа опажају се донекле и код доцнијих Немаца.

Тек од VIII века може се говорити о Немцима као засебном народу са особеном националном свешћу и особеном индивидуалношћу. За познавање те индивидуалности има два главна извора: језик и књижевност. Наравно да има и других извора, али су ова два најизразитија и на њима се писац у главном и задржао. Излажући поједине одлике немачког језика, које стоје у непосредној вези са етничким особинама народа, писац се и овде поред самосталног расматрања позвао и на извесне ауторитете, нарочито на Јакова Грима и његов спис „О педантности немачког језика“. Овај одељак је врло занимљив и у многом погледу није ни мало ласкав за Немце.

Са језика писац прелази затим на немачку књижевност. И њене одлике дају сличну слику оној, која се добија при проуча-

вању немачког језика. Књижевна дела показују врло често несакладност и несразмеру, осуство целине и хармоније. Осуство лепоте огледа се и у великој опширности, која је такође честа појава. Немци су и неоригинални; они подражавају страној а нарочито француској књижевности.

Поред ова два више мање објективна извора писац се задржао и на извесним субјективним констатацијама. Ту су прва узета у обзир мишљења и изреке самог народа, било немачког било француског, руског, енглеског и т. д. о карактеристичним цртама Немаца. Слика ова није баш повољна. Не само странци, већ и сами Немци у својим изрекама и пословицама показују немачки народ као народ глуп, суров и гломазан, али и стрпљив и истрајан... Наклоност ка прекомерном пићу и свађаличке навике, то су даље одлике Немаца по тим изрекама. Најинтересантнији део књиге је одељак у коме се излажу мишљења неких знаменитих лица о Немцима. На прво место се истиче књига г-ђе Стаел (De l' Allemagne, Londres 1813) у којој се врло пријатељски и симпатично, али непристрасно говори о Немцима. Затим долази врло повољно, по мишљењу г. Тривунца пристрасно излагање Караљлове (State of German Literature у књизи Critical and miscellaneous Essays, I). За њим се ређају добронамерни германофоби Хајне и Шопенхауер, па онда два новија писца: болесни Ниче, и германиста Хен (Hehn, Gedanken über Goehte, 1902; Ueber Goehtes Hermann und Dorothea, 1898).

То је у главном садржина књиге, из које нисмо намерно изнели поједине значајне одломке о Немцима, да не бисмо ускратили коме задовољство. да целу књигу прочита, јер је вредно ту књигу прочитати. Али мислимо да је потребно да учинимо једну ограду нарочито с обзиром на српске кругове, који имају и погрешно и сувише пристрасно мишљење о Немцима. Будући стално под утисцима политичких односа, а подложни осећајима Срби не показују ни мало добре воље да упознају велики немачки народ. Да је немачки народ један велики народ, који треба највише нама да импонује зато што је до те величине дошао радом, радом и опет радом, није потребно позивати се на силну војску и марину немачку. То није мерило величине и културности народа, као што ни чисто етничке особине народа саме за себе посматране, не могу бити правилан критеријум за оцену културног значаја једног народа. Немачка наука и просвета, немачка унутарња државна и комунална политика пока-

зала је толико успеха и толико напретка да је то за дивљење. У социјалној политици, у обезбеђењу радника Немачка заузима прво место. У хигијенској и опште санитетској политици, у привредној и финансијској политици Немци су постигли изванредне резултате. Државно и општинско старање о грађанима и свима њиховим потребама тако је развијено и толике је размере узело, да појединац почиње да осећа потребу државе, да је цени, поштује и воли... Отуда љубав према раду, према позиву и служби ма како она незнатна била. Отуда тачност и ред, какав се само замислити може. Тек кад се све ово зна, тек она се може имати тачна и јасна слика о Немцима. И зато би вредно било добити још једну књигу о Немцима, у којој би се овај позитиван рад Немаца, њихово друштвено уређење и њихов прилог општој култури изнели у потпуној светлости. Г. Тривунац је дао оно, што њега интересује код Немаца. За тачно познавање Немачке треба знати и друге одлике немачког народа. А кад боље упознамо Немце, онда ће отпасти многобројне заблуде и погрешна мишљења, која потичу од незнања и непознавања. А те заблуде само су нама штетиле, јер Немци немају шта од нас да науче, док би било врло потребно, да ми од Немаца много што шта примимо.

Dr. Л. Марковић.

Школске задруге као средство за боље васпитање ученика народних и средњих школа. Говорио на конференцији наставника народних и средњих школа и дечијих родитеља 16. фебруара 1912 године Др. Ник. Ј. Петровић. Одштампано из Просветног Гласника (1912, стр. 48. цена 0·50 дин.).

Др. Ник. Ј. Петровић је још као директор II београдске гимназије отпочео рад на ђачким штедионицама и сада се после готово двадесет година опет враћа на то питање. Тада је професор Миленко М. Вукићевић написао у „Наставнику“ (за 1896. стр. 261 и даље) и чланак у прилог ученичким задругама за штедњу у средњим школама, а то је опет изазвало Стевана Ловчевића, да у једном опширном чланку с добрим разлозима устане против њих („Наставник“ за 1897., стр. 404 и даље). Али ни време ни Ловчевићеви разлози не учинише, да Др. Петровић напусти своје идеје. Он нам их сад, наоружан многим фактима, поново износи, и то

као једно од више средстава за боље васпитање школске омладине. Социјално васпитање је у нас преко потребно, и да би се у нас развила узајамност или задругарство, потребне су нам и школске задруге, које ће уједно обухватити и школске штедионице и овима васпитавати децу за уздржљивост, за умереност, за помишљање на старије дане. Своје школске задруге Петровић је засновао на врло широкој основи; оне, као што вели, „имају да обухвате цео живот школин". Већ то нам не да, да се поведемо за Петровићем Његове задруге прете, да пропутују школу, и онда настаје питање, чијим ће животом школе живети, својим или задругиним? Да ли је школа тако слаба установа, да је потребна школска (дакле њезина) задруга, да је обухвати? А да ли су задаци задругини други него ли школини, да ли нам задруга даје нешто, што је од велике вредности, а што нам школа сама собом не даје? Кад погледамо шта све Петровић тражи од задруга, видимо, да је то управо све већ и задатак школин, а ако га рђаво школа не испуњује, неће га моћи ни рђава задруга испунити, а ако је школа добра, мал' те да неће онда и добра задруга бити излишна. Јер узајамност и дружељубље међу ученицима, утврђивање народне мисли, трезвеност и умереност, телесно снажење и развијање и т. д., све су то — било непосредно било посредно — и задаци школини, и како би се ту готово исти фактори (учитељи и ученици) у улогама поделили, није ми ни мало јасно из свега овога, што нам је Петровић изнео. Он је управо хтео да отпочне од штедње, па је отишао и сувише далеко, обухватио и сувише много и после свега овог разлагања његовог ми стојимо у великој недоумици, те и кад бисмо хтели да пођемо за њим, не знамо, где и шта би управо требало покренути. Он нас је засуо својим предлозима тако да нас је тим задржао, а не подстакао на рад.

Нисам пријатељ ђачким штедионицама покрај свих великих резултата, које су оне постигле, као што нисам пријатељ ни сувише великим пропагандама за трезвеност. Треба бити штедљив, треба бити трезвен, али ко је моралан, тај је већ самим тим и једно и друго. Тежиште је васпитању било и биће у моралности, у доброј вољи, и кад смо детету то дали, кад смо га на добро навикли, тим смо му дали и све остало. Није потребно и у појединостима и стварно аконтовати сувише рано од будућег живота; то може бити и од штете, и довољно је, ако дете у фантазији, у игри проживљује живот одраслих, — иначе ће сувише

рано почети узвикивати: rendez-moi ma jeunesse! Оставимо дете да буде дете, са свим својим особинама и склоностима, и истом кад се оне потпуно преживе у њему, имамо увете за даљи и друкчији развој. Немојмо чауру учити да лети, нити јаје да кљуца; оно, што изиђе из њих, знаће летети, знаће кљуцати.

Читава је замисао Петровићева у основи погрешна за нас, и то нарочито за нас. Наша је школа врло слабо организована и место да радимо на што бољој њезиној организацији, зар да стварамо другу, која ће организацији оне само шкодити, јер ће обе црпсти снагу из једнога и истог резервоар . Место рада опет нове управе, одбори, нова правила и т. д., — снаге ће се трошити још више по спољашности и по формалности. Прибијмо се око школе, — она нам и сама даје увек толико посла, да га никада нећемо моћи извршити. И школа је, као и све велике установе, вечити задатак свију нас.

Али ја не бих хтео нимало криво да учиним познатој рѐвности и истрајности д-ра Николе Петровића. Ја знам врло добро и признајем то отворено, да др. Никола Петровић има много више заслуга но што му се то признаје. Стога и нећу да тврдим да је моје стојалиште једино тачно, и кад би ме Петровић својим радом разуверио у мом мишљењу, ја бих му то без икаквог околишења признао. А да ме разувери, за то је једини пут — пракса. Нека оствари своје идеје, нека их оствари најпре у ужем кругу и с ужим делокругом. За почетак ће бити довољно, да се задржи на својој првој мисли. На срећу, резултати се тога рада јављају релативно доста брзо, и можемо се надати, да ћемо их дочекати. И онда ћемо видети, да ли ће се снаге у раду спречавати, или ће, удружене и појачане, довести до резултата, којима се нисмо надали.

М. Ш.

Штампарије у Србији у XIX веку, од Александра Арнаутовића (Београд, 1912, стр. V + 104. 8°. Цена 1,50 дин.).

Само је неколико месеци од како сам у предговору своје књиге Историја Српских Штампарија (прештампано из „Дела“ за 1911) зажелео да она покрене литерарне историке на рад о томе предмету. Тада сам рекао да се потпуна Историја Српских Штампарија може да да̄ тек после студија о посебним периодима из историје наших штампарија. – У врло кратком

времену појављује се једна таква студија чији је задатак да нам изнесе постанак и развитак штампарија у Србији у XIX веку.

Г. Арнаутовић који се бавио овим питањем нешто раније, узео је да нам у својој књизи прикаже резултате свога испитивања; но пре него што би то учинио, он хоће да нам назначи и правац свога рада, те нам у предговору изречно вели: „Проучавати историју оснивања штамцарија у Србији у XIX веку значи проучавати на првом месту историју данашње Државне Штампарије Краљевине Србије". С тога се г. Арнаутовић у читавој студији бави у главном њеном историјом и развитком до 1842 год.

За израду своје студије г. Арнаутовић се служио грађом која постоји о томе предмету, и коју сам и ја употребио при писању тога одељка у горе споменутој књизи.

Г. Арнаутовић је био љубазан да о мојој књизи напише приказ (види „Књижевни Гласник" св. за 1. април 1912) у коме ми је учинио извесне замерке; с тога ћу ја морати без своје воље а ради ствари на којој смо радили, да унесем мало полемике у оцену његове студије.

Пре свега г. Арнаутовић ми замера да сам унео забуну односно датума у оснивању штампарије. Ја сам међутим доказао да је штампарија купљена у Петрограду, стигла 21 маја 1831 год. и исте године отпочела рад. Рекао сам још да Ј. Бошковић вели да је штампарију донео из Русије Цветко Рајовић, па сам напоменуо да је вероватно штампарија дошла у више пута. Г. Арнаутовић је био сретније руке и у Државној Архиви: Србија и Русија 1828—1832 (свакако тајној архиви) нашао документа из којих се види да су штампарију купили у Русији Цветко Рајовић и Аврам Петронијевић. После овога могу са сигурношћу да тврдим да први делови штампарије нису дошли 21 маја 1831 г. већ нешто раније. То су биле матрице које су собом могли да понесу Рајовић и Петронијевић. С тога је Вук Караџић и могао на питање Копитара одакле су матрице, да одговори још 25 марта 1831, да су матрице из Петрограда, да су од грађанских слова врло лепе, а „од ћириловских да су донели и штемпли и матрице од оних слова што је библиско обшчество у Питеру њима штампало; и све је по скупе новце купљено. Словоливца још немамо, и мислим да га још нико и не тражи". Оно пак што је дошло 21 маја био је свакако други део штампарије, вероватно машине (у акту стоји инструменти типографически). Као трећа пар-

тија биле би матрице које су очекиване из Беча крајем 1832 г., као што и сам г. Арнаутовић вели на стр. 35.

Исто је тако г. Арнаутовић указао на први званичан помен о штампарији у „Височајшој Порти от народа Србског покорњејшем прошенију“ од 1820 године. Он мени замера што то нисам знао те сам учинио погрешку и рекао, како је Давидовић учинио да захтев за штампарију уђе у посебан акт Акерманске конвенције и у Хатишериф. Давидовић, вели он, није био у Србији 1820, те за то није његова заслуга што је тај захтев унет у Прошеније из кога је тек ушао у Акермански акт и Хатешариф. — Да је г. Арнаутовић пажљивије прочитао пасус у коме ја говорим о томе (стр. 27) видео би да ја то нисам тврдио. Видео би да сам ја рекао само оно што и он тврди, наиме, да се Давидовић вазда сећао штампарије и свога плана (г. Арнаутовић верује чак да је „доцније покушаје он делом инспирисао)“. Схватајући тако рад Давидовића, могао сам да закључим, да је при доношењу акта Акерманске конвенције морало да се обазре и на тај рад, те унесе и та жеља као захтев. Тако исто г. Арнаутовић не може да тврди да Давидовић није пазио да се приликом давања Хатешарифа не избрише тај захтев, као што се често дешавало; шта више Давидовићева је заслуга донекле што је захтев ушао у Прошеније.

Г. Арнаутовић није тражио узрок зашто да тај захтев уђе у Прошеније; али да је то учинио, нашао би да је „образованија класа српског народа којој су припадали Вукови кореспонденти и пријатељи“ желела још врло рано, на неколико година после Милош-Марашлијине погодбе „да Милош подигне типографије, да помаже књижевнике да диже школе и „алтаре музам“ да се сви путови у Србији наукама отворе“; јер само у таквој Србији они су могли да заузму положај који им припада, место да лутају по туђим земљама“.[1] — Није ли међу њима био један од највиђенијих Давидовић?

Говорио сам о овим двема замеркама, јер су оне најглавније и од већег значаја за даље испитивање; у третирању друге био сам нешто опширнији, пошто сам хтео да покажем како недовољно залази у саму ствар г. Арнаутовић. Он нам често даје врло слабу слику времена о коме говори и појавама значајним

[1] Dr. М. Гавриловић: Милош Обреновић, I 367 и Сл. Јовановић: Уставобранитељи, стр. 47.

не тражи узроке, док нам више пута говори о стварима које су мање више понављање и игра речи. Н. пр., пошто је рекао да је врло јака жеља Караџићева да се оснује штампарија и да га је ради њене набавке послао кнез Милош у Беч — вели он: „У осталом, и да се није Караџић оволико интересовао за оснивање штампарије, може се претпоставити да је поред кнежеве воље, и управо пре ње, била његова жеља да се почне радити на том оснивању“ (стр. 19 и 20). Мало после он пише читав пасус: „Напослетку, чак да Караџић није имао нимало иницијативе у почињању тога набављања и куповања, ипак је његов покушај да се купи штампарија теран најдаље. Он је имао много изгледа на успех због заузимања која је Караџић живо чинио у Бечу“. (стр. 20).

У опште је слаба страна г. Арнаутовића да своје реченице на разне начине окреће, мислећи да тиме даје неку утанчаност својим опажањима. Код радова овакве врсте треба бити јасан и и прецизан. Понављање и игра речи само замарају и не допуштају да се уђе дубље у саму ствар. У раду г. Арнаутовића се може често да осети овај недостатак. Изгледа да је много пута његова жеља да нам лепо, што лепше описује. Отуда су му неки пасуси у погледу концизности површни, без садржине.

Г. Арнаутовић често говори с много претенциозности која чини непријатан утисак. Његов предговор је сав у таквом тону. Мени се чини да би ова претераност самопоуздања често пута могла да буде умеренија, особито кад је реч о питањима не испитаним, где се мора често да нагађа и из неких факата да закључује. Поред тога, г. Арнаутовић ни са̑м није довољно поуздан. Ето, докле на страни 39 тврди да је узрок преношењу штампарије у Крагујевац најпре инцидент и свађа у штампарији, па за тим уређивање новина, дотле на 63 сасвим енергично иде за мишљењем М. Петровића, па вели: „да се он (Давидовић) не би удаљавао од кнеза, и да би штампарија била под већим надзором одлучено је да се она премести из Београда у Крагујевац“.

Ако бих хтео да будем педантан као што је био г. Арнаутовић у оцени моје књиге могао бих му наћи још доста мањих примедаба. Но моја жеља није да тражим и указујем на недостатке. Ја сам о њима говорио само у толико у колико они доприносе самој ствари, јер сам још увек далеко од тога, да потценим рад г. Арнаутовића који има многе добре одлике. Тако је г. Арнаутовић врло добро средио и распоредио материјал. За тим

је пазио на излагање. Управо, он је и сувише хтео да буде у лепом стилу, те је за то падао често у другу погрешку.

Мени се чини да се код нас често говори о стилу. Нарочито у књижевним критикама то је неисцрпна тема. Г. Арнаутовић је из школе где се сваког дана слушају дискусије о лепом писању. Како би било кад би он слушао и разговоре о дубокој и паметној научној прози која више групише чињенице и ствара логичне синтезе, но што гледа на леп и чисто фразаст изражај. Доиста, време је да и наша критика обрати већу пажњу на ту страну. Можда би и ми добили тада дубље књиге, а мање лепог причања.

Напослетку, ја се радујем што видим да се ради на предмету којим сам се бавио, и што је г. Арнаутовић у својој студији пошао путем који једино може довести до потребних резултата. Ја верујем после овога, да није далеко време када ћемо добити потпуну историју српских штампарија, тих „чинилаца првога реда у духовном животу Срба", како то лепо вели г. Арнаутовић.

Како је г. Арнаутовићев рад један успех у том правцу, ми га препоручујемо читаоцима.

В. Будимовић.

F. Kluge, Wortforschung und Wortgeschichte. Aufsätze zum deutschen Sprachschatz, Лајпциг, Квеле и Мајер, 1912. Стр. VI, 183. Цена 4 м.

Фридрих Клуге, професор универзитета у Фрајбургу у Б., писац познатога етимолошког речника немачког језика, радо се бави појединим питањима из области немачког језика у вези са културном историјом немачког народа. Један део оваквих својих расправа Клуге је скупио и издао раније у двема књигама: „Unser Deutsch. Einführung in die Muttersprache" (Лајпциг, Квеле и Мајер, као прва свеска збирке: Wissenschaft und Bildung) и „Bunte Blätter. Kulturgeschichtliche Vorträge und Aufsätze" (Фрајбург у Б., Билефелд, 1908); а недавно је изишла и трећа, лепо опремљена књига под натписом, који смо истакли напред. О првим двема књигама у „Делу" је већ била реч[1]; овде смо сада ради укратко приказати читаоцима и ову трећу књигу скупљених расправа ученога германисте.

[1] Види расправе „Salamander", „Дело" за новембар 1909., и „О историском Фаусту", „Дело" за 1911.

У овој најновијој збирци имамо 15 расправа, дужих и краћих, којима је предмет испитивање појединих немачких речи и њихове историје. Ови чланци изишли су раније у стручним листовима, већином у Zeitschrift für deutsche Wortforschung (Штрасбург, 1900 и даље). Као што вели Клуге у предговору, овој књизи је намера, да пријатеље немачкога језика упозна са задаћама и сврхама изучавања речи, чему се у новије време одају многи; њом се хоће, да се оживи интересовање за лексичке студије. Сакупљајући овај низ огледа из историје немачкога језика, Клуге је, вели, при том имао уједно пред очима основну мисао целога свога тридесетогодишњег рада на науци о језику, — мисао, да је сваки рад на науци о језику увек и културно-историски рад. И историја појединих речи често улази у културну историју. А ко од појединe речи пређе на испитивање група од речи, увек ће вршити заиста културно-историски рад. Са тога гледишта расправе у овој књизи, а нарочито расправа „Unser ältestes Christentum", којом се она завршује, свакако ће показати ширим круговима, да наука о језику није дисциплина, која се креће само у најужим границама.

Као што је познато, и већ речено у „Делу" на наведеном месту, Клуге је изучавању језика немачких студената посветио нарочиту књигу и радо се увек враћао на тај предмет, па и у овој збирци проучене су неке такве речи. Тако је овде поново узет напред споменути чланчић „Salamander" из збирке „Bunte Blätter"; од осталих речи, које нас могу више интересовати, истичемо: Kneipe, Philister, Heimweh, Kater und Katzenjammer, Sauergurkenzeit, Burschikos. А и остале расправе потпуно заслужују пажњу не само стручњака већ и свих образованих зналаца немачкога језика.

Као и ранија, тако и ова најновија збирка чланака и расправа, коју нам је поклонио професор Клуге, најтоплије се препоручује.

Милив. Ј. Поповић.

Ф. Ниче, Тако је говорио Заратустра. Још која реч о српском преводу.

— свршетак —

Реч Unheiliger превео је г. Ђурчин са: надрисветац, и никако не прима мој предлог: зао дух. У руском преводу стоји: „нечестивецъ".

Der Untergang превео је г. Ћурчин: пролазност и противи се моме предлогу: пропаст. И за ово нашао сам потврду у руском преводу, где је та реч преведена са: „гибель“.

Der Kameltreiber превео је г. Ћурчин са: мазгар, и при томе остаје и после мога предлога, да је ту реч ваљало превести: камилар „— а ко је од нас чуо још за камиларе!“ узвикује г. књижевник и научник. Ја верујем да он није чуо, али он није цео свет. Да је код нас обичнија реч камилар него мазгар доказ је народна изрека: „Једно мисли камила а друго камилар“.

Реч Gurgeln преведена је код г. Ћурчина са: мукло завијање. Ја сам предложио: грготање. Он то не прима, али да је Ниче хтео казати то што је пронашао г. Ћурчин, он би употребио другу коју реч, а г. Ћурчин се одлучно изјаснио против тога, да ма коју реч искаже на српском другојачије него што је Ниче мислио. Око ове речи могло би се, дакле, још дискутовати.

Док сам писао свој ранији приказ о преводу „Заратустре“, збиља сам био у недоумици, да ли онакве страшне омашке и нетачности у преводу да припишем незнању немачког језика г. доцента или брзоплетости и аљкавости, с којима је улетео у овај посао. Ну, после његова одговора у „Срп. Књ. Гласнику“ може бити говора само о незнању немачког језика код г. доцента за немачки језик. Јер кад он може надугачко и нашироко доказивати да реч: unverwundbar (необрањљив) значи: неодољив, и да та реч није изведена од глагола verwunden, већ од verwinden, онда ту престаје сваки разговор. Он, стручњак за немачки језик, не зна да се наставком bar могу у немачком језику извести придеви само од инфинитивне основе, дакле: verwunden—verwundbar (и одречно: unverwundbar); verwinden—verwindbar (unverwindbar). Г. Ћурчин зна да од глагола verwinden постоји прошасти придев verwunden, и мислио је, да је unverwundbar постало од тога придева. Нека завири мало у граматику, па ће тек тада моћи увидети, како је награјисао. Ма да није потребно позивати се на руски превод и у овако простим и јасним стварима, ја ћу то ипак учинити ради самога г. Ћурчина. Дакле, у руском преводу стоји: „нѣчто, чего нелья ранить“ а на другом месту: „неуязвимы“.

И шта онда да човек каже на ово његово тврђење: „они (т. ј. Кангрга и Пијаде) не знају да постоји и један глагол ver-

winden, из којега је Ниче у оба ова случаја извео своје речи. Тај глагол verwinden (обично überwinden), значи о д о л е т и, п р е г о р е т и, дакле управо оно што сам ја употребио.“ Ништа друго до да човек болно узвикне: јадни српски Универзитете, кад си дочекао да оваква незналица запрема место на катедри за немачки језик! Зар г. Ћурчин не осећа, какав је шамар ударио по образима оних професора Универзитета, који су га изабрали за свога друга? Збиља, беспримеран скандал, али не скандал за г. Ћурчина, већ за српски Универзитет! И кад је он у стању да овакву наопаку ствар брани јавно у листу, да каква ли тек бедна морају бити његова тврђења, која он о немачком језику износи пред своје ученике! Зар се он не стиди својих ученика?

Од свих осталих педесет и неколико речи признао је свега за две речи да имам права; то су: sich reinigen да значи: очистити се, а не: прочистити се, како је он превео; исто тако да h e f t i g не значи п р е т и о (дебео, гојазан), како је он превео, већ: жесток (јак). Г. Ћурчин то признаје само зато, да би читаоцима показао како је он великодушан, па признаје своје погрешке. Али како је њему врло тешко да призна да сам ја у праву а не он, то је и овде покушао да ослаби дејство свог признања тиме, што тврди да вероватно нисам ни ја био начисто, шта значи „претио“. Нека извини г. доктор филозофије; да нисам знао, не бих ни правио замерке.

За остале нетачно преведене речи, г. стручњак за немачки језик нема смелости да побија моје мишљење. Он је прешао ћутке преко њих. Али, ћутање је знак одобравања. Ја сам и тиме задовољан. Ту има тако страшних ствари, да га од прекора за исте не би могли опрати ни Дунав ни Сава.

Како би и чим би то он могао правдати, што је превео e r l e i c h t e r n (одлахнути) са: одлануги (одлајати); он не зна шта значи: d a s M e s s e n d e (мерило) и преводи ту реч са: п р в е н с т в е н о о д р е ђ у ј ј у ћ е; он не зна да S c h u l d може значити и к р и в и ц а и мање значење: з л о ч и н; он: b e l e i d i g e n (увредити) незналачки преводи са: повредити; код њега a u f b l a s e n (надути) значи: н а д а х н у т и, те би, ваљда, по томе његову морском преводу: d e r a u f g e b l a s e n e F r o s c h ваљало превести: „надахнута жаба“ а не „надувени жабац“; по његову „савршеном“ преводу и: b l ä h e n (надувати) значи опет: надахнути; код њега u n b i l l i g (неправедно) значи: немилосно; r i e c h e n (мирисати) значи: одисати; M i t t l e r (посредник) значи:

мењач; würdig (достојно) значи код њега: пристојно; beschämen (постидети) значи: понизити; inbrünstig (ватрен) по његову наопаком преводу значи: плодоносан; verleumden (клеветати) значи: опорочавати; Balg (мешина) значи: мехур; Wende (граница) значи: истреба; blutlos (бескрван) преведена је код њега са: малокрван; Kröte (крастава жаба) значи по његову узоритом преводу: краставица (краставац); код њега Sichel (срп) значи: коса; Krampf (грч, грчење) превео је он „зналачки" на једном месту са: занос а на другом са: борба; његово непознавање немачког језика није му допуштало да преведе Hagelschauer са: пљусак грäда, јер нема појма о томе да Schauer значи и пљусак (што бар није загледао у мој, по његову мишљењу „најлошији" немачко-српски речник, па би нашао то значење и сачувао се од овог бламажа); он при превођењу трпа прву реч, на коју наиђе у речнику, па је стога versetzen (премештати) превео овде накарадно са: залагати (давати у залогу), а Ton (звук, тон) са: тврда груда земље (иловача); Arm (рука) — рукав; Überfall (препад) — колебање; Leuchtwurm (свитац) — светлац; lahm (узет, сакат) — немоћан; wider (против) — преко.

И не само то, он не зна ни најобичнијих фраза. Доцент за немачки језик преводи: bei Namen nennen (звати по имену) са: дати име; Anfall der Liebe (наступ љубави) — нападај љубави; hart werden (отврднути) — отежати; man hascht durch die Netze (хвата се брзо кроз мреже) преводи незналачки: хвата се мрежама; auf die Dauer (трајно). — Напослетку, универзитетски наставник за немачки језик не зна ни оно, што знају и ученици првог разреда гимназије, те преводи: am Vormittag (пре подне) — пред подне; mit sich führen (повести са собом) — повести за собом; zu Schiffe gehen (отићи, отпутовати лађом) преводи накарадно: отићи на лађу (у смислу: ка лађи), те би свакако према томе и: zu Fuss gehen морало значити: отићи на ногу! Г. Ђурчин је толико конфузан да: die Geschichte der Schiffsleute (причање морнара) преводи: повест са морнарима: и т. д. и т. д. Листа овакви примера могла би се отегнути у недоглед. За све ове примере ја сам за своје мишљење нашао потврде у руском преводу.

Зар је допуштено да универзитетски наставник за немачки језик прави овакве капиталне погрешке? Да, на жалост, не само

да је допуштено, већ му се пружа прилика да ову накараду од превода брани и да виче како нико не зна немачки до он!

Како је г. Ћурчин поступио при свом одговору на поједине нетачно преведене речи, тако је радио и у одговору на замерке о нетачно преведеним местима: из 16 мојих наведених места дотакао се само два-три.

Тако он је: ein ungewusster Neid — превео: невесела завист. Ја сам у писању омашком метнуо значење: несвесна место: незнана завист. И ако бих могао доказати, да је то случајна омашка, ја то ипак нећу чинити, јер не тражим да ми се верује на голу реч. Г. Ћурчин, у место да брани најпре свој превод, па онда да напада мој, прави се невешт и своје скроз накарадно значење и не спомиње, већ развија читаве теорије о моме незнању немачког језика. Што не објасни најпре откуда то може ungewusst значити: невесео?

Он се закачио онде, где је у своју одбрану могао бар нешто рећи, али је „кавалерски" прећутао сва она места, која су очит доказ о његову незнању и немачког и српског језика. Ево доказа.

Hüte dich aber, dass es nicht dein Verhängnis werde, all ihr giftiges Unrecht zu tragen! - превео је: Али се чувај, да ти не дође главе то што носиш на себи сву њихову отровну неправду! а треба: ...,да ти не буде суђено, да носиш сву њихову отровну неправду.

Wohl, wohl, den Suchenden! превео іе г. Ћурчин: Држите оне који је још траже!, а треба: Тешко, тешко онима, који је траже.

...Vom Volke kam ich, von dort her kam mir auch Gottes Stimme — преведено је: Из народа сам дошао: глас народа, глас сина божјег; а треба: из народа сам дошао: отуда ми дође и глас Господњи.

Нека сада читаоци пресуде, може ли се овакав превод назвати тачним и да ли превод заслужује да се о њему воде какви обзири.

На крају цитираних нетачно преведених места додао сам, да таквих нетачних места има још много. Г. Dr. Свет. Ристић изнео је неколико таквих скроз погрешно наведених места. Али поред свега тога г. Ћурчин на неколико места тврди, како нисам успео ни у једном случају да обелоданим његово незнање немачког језика, него шта више да сам дао доказа о свом незнању. Он то говори да би сам себе охрабрио, а свако, ко иоле располаже знањем немачког језика, видеће где је истина.

Ја ћу овде сада навести још неколико од многобројних примера, који очито говоре да г. Ћурчин не зна немачки и да није кадар да разуме Ничеа.

1. Nicht kam es mir von Jenseits, — преведено: Није дошла к мени С оне стране, а треба: ...с оног света. (Шта ли ће му ово „С“ овде?)

2. Der Leib ist eine grosse Vernunft, eine Vielheit mit einem Sinn — преведено је: Тело је један велики ум, јединство у множини; а треба: ....мноштво са једним мишљењем (46).

3. ...aber wer schüttelt diesen Kopf? — али шта би завртело ту главу; а треба: али ко ће продрмати ту главу? (54).

4. Damals wurde der Kranke zum Ketzer und zur Hexe, — тада се за болесника рекло да хули и да је вештац, — а треба: Тада болесник постаде јеретик и... (54).

5. Ja, ein Höllenkunststück ward da erfunden, ein Pferd des Todes, klirrend im Putz göttlicher Ehren — „Да, он је сиграчка и проналазак пакла, тројански хат смрти, из којег звечи накит божанских части“; — а треба: и би пронађено паклено лукавство, коњ смрти, који је звечао у накиту (опреми) божанских почасти (71).

6. Du zwingst Viele, über dich umzulernen; das nehmen sie dir hart an — „Ти примораваш многе да због тебе почну друкче учити него дотле; то ће ти они скупо нарачунати“. Треба: Ти примораваш многе да промене о теби мишљење; они ће ти то уписати у велику кривицу (94).

7. Und wenn euch geflucht wird, so gefällt es mir nicht, dass ihr dann segnen wollt. — „Ако вас псују, не би ми било право да ви благосиљате“. Треба: и кад вас проклињу, не би ми се допадало, да ви хоћете да благосиљате (102).

8. ...wie ein Senkblei werfe ich diese Frage in deine Seele — „као олово спуштам то питање у твоју душу“. Треба: као висак спуштам... (104).

9. Und euere Ehe macht vielen kurzen Torheiten ein Ende, als Eine lange Dummheit. — „А ваш брак учини крај тим многим кратким лудостима — једном дугом глупошћу“. Треба: А ваш брак, као дуга глупост, учини крај... (106).

10. Noch erlernen die Menschen nicht, wie man die schönsten Feste weiht. — „Још нису људи научили како се славе најлепше славе“. Треба: Још... да прослављају најлепши празник (108).

11. Meine Liebe fliesst über in Strömen, abwärts, nach Aufgang und Niedergang. — „Моја се љубав прелива бујицом, низбрдице, ка изласку и силаску“. Треба: Моја... ка истоку и западу (125).

12. Pflugschar will ich euch heissen. — „И исповрнућу вас као ралом“. Треба: Хоћу да се зовем за вас раоником (144).

13. Also lachte sie, die Unglaubliche, aber ich glaube ihr niemals und ihrem Lachen, wenn sie bös von sich selber spricht. — „И он се смејаше невероватним смехом; али, ја му не верујем никад, ни његову смеху, кад сам себе ружи“. Треба: Тако се смејала она, невероватна, али ја не верујем никад њој ни њеном смеху... (171).

14. Das ist aber meine dritte Menschen-Klugheit, dass ich mir den Anblick der Bösen nicht verleiden lasse durch eure Furchtsamkeit. — „А трећа је моја људска мудрост: што не дам да ми се поквари посматрање зла услед ваше страшљивости“. Треба: А трећа... да ми се поквари посматрање злих (људи) 232.

15. Und so geschah's — „и ту би одлучено“. Треба: и овако се то догодило.

За све ове примере нашао сам потврде у руском преводу, али нисам могао свуда исписивати и руски текст, јер би се ово отегло у бесконачност.

Даље нећу набрајати, и ако има још доста места која одају незнање г. Ђурчина. Поред мојих ранијих 16 примера и оних силних примера, које су навели остали критичари биће и ово довољно да увери свакога, па и самог преводиоца, да је он у преводу „Заратустра“ направио страшан дармар. Ко је читао најпре Ничеов оригинал, па узме у руке овај превод, видеће да ту има мало чега заједничког.

Нека читаоци сами размисле о овим погрешкама и нека створе суд о упорном преводиоцу, који овако вели односно погрешака, које су изнете први пут: ...„од свих тих преко 150 наведених места из мога превода, нема ниједног које би одавало моје непознавање немачког језика. Ја одмеравам тежину својих речи, и узимам пуну одговорност за сваку од њих“. Или: „...морам мало да застајем и развијам ствар, јер треба да на што мање примера утврдим неоснованост свих навода мојих критичара“.

Као што се види, г. Ђурчину је главна ствар, да упорно одриче да сам ја пронашао и једну грешку, која би одавала

његово незнање. Примера има маса, па нека свако суди о основаности горњих тврђења г. Ћурчина.

Кад је г. Ћурчин видео да му неће свако веровати, да у његову преводу нема грешака, онда је почео полако узмицати: најпре признаје, да може бити говора о томе, да ли би место употребљених израза могао доћи који подеснији; одмах затим и категорички изјављује: „Поуздано је, да моме преводу има замерака, и да има у њему грешака и у погледу немачког језика које ће требати наћи и исправити“ (курзив је мој. J. К).

Да је ово одмах отворено признао, не би ничега ни било. Најзад, ја не марим, што он и даље остаје при томе да ја нисам пронашао ни једну грешку у погледу нетачног превођења. Главно је, да он признаје да има „грешака и у погледу немачког језика“. Али кад универзитетски наставник за немачки језик не уме тачно превести са немачког језика, па то отворено и призна, онда је то доказ да он није за тај положај. А до оваквог се закључка мора доћи нарочито онда, кад се узме у обзир једно његово раније признање, наиме, да је он нека места овога превода поредио са француским преводом. — Дакле, универзитетски наставник за немачки језик не може дати самостална превода са немачког језика, већ прибегава преводу са превода! Збиља интересантан факат!

С каквим правом, онда, може г. Ћурчин говорити за другога да не зна немачки? Кад је допуштено универзитетском наставнику немачког језика да може у преводу са немачког правити овакве и оволике грешке, онда шта је остало за друге!

И докле ми гимназиски наставници ономе матуранту, који би у свом писменом задатку направио и десети део ових и оваквих погрешака, које је направио г. Ћурчин, не бисмо никада признали зрелост, дотле г. доцент претендује да помоћу оваквог превода постане ванредни професор Универзитета! Одиста, ствар за размишљање.

На крају свог приказа навео сам неколико примера, који сведоче да г. Ћурчин не зна српски. У место да с разлозима побије сваки мој навод, он развија читаве теорије. Кад му устреба да одбрани какву своју погрешку, онда и он загледа у Вука и све његове следбенике; кад му пак то не иде у рачун, онда он прича, како се језик развио и како не треба тражити доказа за чистоту језика код Вука.

Ја сам замерио г. Ћурчину, што је употребио: жар као именицу женског рода. Он чак тврди да „тако пише у Вуку". Не знам шта да кажем на ово! Загледао сам у Вуков речник и тамо стоји да је именица „жар" мушког рода. Где је то г. Ћурчин могао наћи у Вуку да је женског рода, то ће он знати.

Замерио сам му, што је lieben (волети) преводи са: љубити. Он и ту не признаје да је погрешио. Место доказа ја ћу цитирати његову реченицу, па нека свако суди, да ли сам био у праву. Стр. 99: „А ево шта је ваша част: да увек више љубите, него што вас љубе". Ко је тај, ко би овде под „љубити" разумео „волети"? — Он и такву ствар брани!

Да г. Ћурчин не употребљава, кад треба, заменицу свој, за то има пуно примера. Па сам додао да има и обратних случаја, т. ј. да је г. Ћурчин употребио заменицу свој онда кад не треба. Он против тога устаје. Да ли сам истину казао, нека свако види из овог примера: „Ја, међутим не држим госпођу Форстер ни најбољим познаваоцем, ни најдубљим тумачем свога брата" (IX стр.). Према овој реченици излази да је г-ђа Форстер добар познавалац г. Ћурчинова брата. Ја бих радо видео онога, ко би могао другојачије разумети ову реченицу!

Ако је г. Ћурчину мало овај један пример, ево му и другога: „Само је сада свест своје оригиналности била у Ничеа најјача" (XVII). — Овде је подмет свест, и онда би значило овде: оригиналност свести, — а то није хтео рећи г. Ћурчин.

Зар нисам имао права, г. Ћурчине?

Може г. Ћурчин писати читаве расправе о предлогу: са, али његов израз: „са Ниче" остаће увек погрешка, од које се неће моћи никад одбранити.

Исто то важи и за: подне.

Казао сам да стално пише: је си место; јеси. Тако сам нашао написано на четири места. Он тврди, да је на два места написао: јеси. Правило се ствара према већини, јер свакако да је код г. Ћурчина обичније оно, што се налази написано на четири места него оно, што је на два места написано. Погрешка би била, да је и једанпут написано.

Што се тиче писања: не ћу или: нећу, могу рећи само толико, да се г. Ћурчин после моје замерке почео прилагођавати и облику: нећу.

То исто важи и за: дванајест и петнајест. Г. Ћурчин се поправио, и сад, кад само пази, пише правилно: дванаест (на

пр. дванаестерац). Мило ми је, што се поправио, а може слободно и даље викати, да ми не признаје ни једне погрешке, и да ја не знам српски.

Г. Ћурчин не одговори ништа на ове моје замерке: утонути у ситости (место: у ситост); записао на парче хартије (место: на парчету хартије); четрдесет мислима. Г. Ћурчин не зна да после бројева 5 и више именица мора доћи у други падеж множине, а никако у други који.

Он не објасни ни то, зашто у обичној реченици раздваја запетом прирок од подмета, на пр.: „Шта је то, љубав? Шта је то, стварање?“ и т. д.

Г. Ћурчин рђаво употребљује предлог: од. Овај може стојати само са другим падежом, дакле: од чега, а никако не може бити: од што, као што пише г. Ћурчин.

За г. Ћурчина свакако није никаква погрешка, кад напише: „слагати са својом трудноћом“ (овде: слагати долази од: лагати). Шта ће му оно с? Или: „али је теже велико заповедати“.

Код њега од: крљушт гласи седми падеж: на крљушци. Овакав би облик могао постати само од крљушка, а та реч не постоји.

Код њега глагол: мумлати значи кретање, и прелазан је, те отуда: „О, и у вас, велике душе, мумла она потмуло своје мрачне лажи“.

Он пише на пр.: „Очигледно иде затим“ (место: за тим).

Код њега се од глагола: одбранити изводи именица: обрана.

Ето, све су то за г. Ћурчина ситнице и критичари му само из зле воље праве замерке! Он своје знање немачког и српског језика сматра као неку кулминацију, до које уопште може доћи један човек, и просто се не може начудити, како се може усудити да критикује његов рад један од гимназиских „професора, који кроз плот гледају у књижевност“.

На овако „отмен“ суд о професорима могло би се одговорити г. Ћурчину, да је боље гледати у књижевност кроз плот, него давати књижевности таква дела, за која се са прилично права може рећи: „И књижевне ливаде потребују ђубрета“.

Овим бих могао завршити ову своју последњу реч о српском преводу „Заратустре“, али да би необавештени читаоци виделн, да ја о раду г. Ћурчиновом нисам скоро ништа ново казао, морам навести два ранија суда о њему.

Баш „Срп. Књ. Гласнику“ има г. Ђурчин једино да захвали, што је изишао на површину. Када му је једно време било ускраћено да у њему штампа своје саставе, он га је у „Новом Времену“ почео отворено нападати. Тада је и „Срп. Књ. Гласник“ изишао из резерве и казао за г. Ђурчина многу горку истину. Ево шта вели „Српски Књижевни Гласник“ (стр. 557. за 1910. годину):

„Критичару „Новог Времена“, који изгледа млад у своме знању књижевности, извесно Ростан сувише импонује! Хоћемо ли му рећи нешто ново ако му кажемо да није све злато што сија“...

„У „Срп. Књ. Гласнику“ — признаћемо искрено — објављен је ту скоро још један одломак из Ростановог „Сирана“, коме се могу учинити исте замерке, ако не и похвале, које и овоме преводу. И тај је превод од човека који не зна француски. И његов преводилац је, преводећи, имао поред себе и Фулдин немачки превод. И његов преводилац је при свем том објавио да му је превод учињен само „с француског“. Разлика између оба превода је само у томе што је први превод гори од другога. Он, истина, као што критичар тражи, има исти број стихова који је и у оригиналу; али то је једино што је у њему исто с оригиналом; — ако не хтеднемо ту рачунати и „камење спотицања“, које је први преводилац све задржао у својим стиховима“.

„Има их доста“ (— превода Гетеове поезије у српској књижевности), „које би требало узети на око. Има један — вај! опет у „Српском Књижевном Гласнику“, — који је недавно објављен, и у коме нема ни поезије ни Гетеа. На тим се стварима треба задржавати. А ове неважне и кратковремене треба оставити да их ветар носи“.

Дакле, „Срп. Књ. Гласник“ тврди да г. Ђурчин слабо познаје књижевност; да не зна француски; да је његов одломак из Ростанова „Сирана“, оштампан у „Срп. Књ. Гласнику“ рђав; да је за тај превод написао да га је преводио „с француског“ а у самој ствари преводио га је са немачког, Фулдиног превода; да су г. Ђурчинови преводи Гетеових песама тако рђави, да у њима нема ни поезије ни Гетеа.

Г. Dr. Милан Шевић утврдио је у „Летопису“ Матице Српске да г. Ђурчин не само није лепо превео неке Гетеове песме, већ да их чак није био у стању ни да разуме.

Г. Ђурчин није ни покушао да побија овако немио суд о својим радовима, једно, што није знао ништа навести у своју

одбрану, а друго, што није смео и даље изазивати гнев код људи, који су око „Срп. Књ. Гласника“. Зато је сав свој гнев излио на мене, кад сам се ја усудио да му кажем оно исто, што су раније већ други казали, против чијих исказа није смео реагирати.

Лепо вели наш народ: „По јутру се познаје дан“. И г. Ћурчин је посведочио истинитост ове изреке у свом првом раду, у својој докторској дизертацији, чији је предмет био: „Српске Народне Песме у Немачкој“. Чим је штампао ту своју дизертацију, био је одмах изабран за привременог доцента на Универзитету. Али се ускоро затим појави врло опширан и стручан приказ тога г. Ћурчинова рада у Јагићеву Архиву за Слов. Филологију. Писао га је чувени слависта, професор градачког универзитета, г. Мурко. На пуних 17 листи збијеног слога (Архив за 1906. год.) изнете су ту многе заблуде, нетачности и грубе погрешке у раду г. Ћурчина. Г. Мурко је просто „искасапио“ г. Ћурчинову дизертацију. Ту је, пре свега, утврђено, да је г. Ћурчин као слависта сасвим подбацио; да од почетника није се ни могло много тражити, али да је г. Ћурчин ипак могао дубље ући у саму ствар и да тачније преводи српске изворе.

Г. Ћурчин је још овде показао свој „особити“ преводилачки дар! Г. Мурко износи како је г. Ћурчин превео: Драгоман и девојка: die schöne Dolmetscherin (лепа тумачица); у свили: auf roter Seide (на црвеној свили); чоху до пољане (до пода): Tuchzeug bis zur Wiese (чоху до ливаде); упут (одмах) са: unterwegs (успут); дика (у смислу: понос) са: Geliebter; г. Ћурчин тако далеко тера у буквалном превођењу да он чак преводи: књига (у стиху: књигу пише...) са: Buch а не са: Brief (писмо; што овде једино и значи реч: књига).

Зато г. Мурко — вели: „Ähnliche Flüchtigkeiten, Mängel, und sogar grobe Fehler finden wir in Ć-s Übersetzung der Quelle der Goethe'schen Klaggesanges, wo doch besondere Sorgfalt geboten war“ (стр. 357.).

Г. Ћурчин није смео ни против ових г. Муркових тврђења да реагира ни једном речју, јер је увидео сву основаност изнесених замерака. Али ни ово није ништа сметало његовој каријери и он је, иако мало доцкан, ипак постао стални доцент за немачки језик, као што се нада да ће после свога превода „Заратустре“ постати ванредан професор Универзитета. Али — чега није било и чега још неће бити!

Као што се види, г. Ћурчин показује ипак неку сталност и напредак: он при превођењу стално греши, и греши све више и више. У првом његову раду износио је број нетачних и накарадно преведених речи и читавих места неколико десетина, али се тај број у другом његову раду попео већ на неколико стотина, и оправдана је нада да у трећем његову раду тај број порасте на неколико хиљаља.

Зар се не би могло с правом после овога узвикнути г. Ћурчину: „Перо у трње, а књигу у шаке“!

Јован Кангрга.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

ПРЕМИЈЕРЕ У ПРОШЛОЈ СЕЗОНИ.

Позоришна сезона је завршена једним романтичним комадом. Од Потапенка па до Војновића, имали смо прилике у овој сезони да чујемо и рафинирани Шекспиров стих и да осетимо Метерлинкову атмосферу. Са имагинацијама једног Александра Диме, Иговом речитошћу и, најзад, опрезношћу једног Сардуа (јер и г. Војновић помишља на нерве своје публике), аутор драме „Госпођа са сунцокретом“, завршио је овим својим триптихоном овогодишњу сезону Народног Позоришта.

Ако у Шекспиру и Метерлинку видимо две уметничке крајности, или, боље рећи, два бездана која треба спојити, онда — сем Ибзена — читава плејада француских (и других) модерниста, почев од Пјера Волфа па све до Флера и Кајеве, била је на репертоару више репертоара ради, а мање уметности ради. Народно Позориште дало нам је у току ове сезоне близу тридесет премијера. Никада се није тако много журило, а рано сустало као сада; никада се није тако пажљиво водило рачуна о избору комада, а да се ипак дође до врло обичних резултата. Са скоро петнаест француских комада[1] овогодишњи нам је репертоар

[1] „Лутке“ комад у четири чина, од Пјера Волфа. „Пустолов“, драма од Алфреда Каписа. „Генијални сликар“, комад у 1 чину, од Тристана Бернара. „Буриданов магарац“, комедија од Флера и Кајаве. „Говори човек француски“, комедија у 1 чину, од Тристана Бернара. „Рампа“, драма у 4 чина, од Анриа Ротшилда. „Црвенко“, од Ренара. „Жртве“, драма Гастона Девола. (Гостовање г-ђе Сузане Депре) „С љубављу се не шали“, комедија од Мисеа. „Чича Лебонар“, од Жана Екара. „Гренгоар“, комад од Бонвиља (Гостовање г-ђе Силвен). „Аргатин“ од Ришпена. „Буктиње“, од Кистемекера (Гостовање г-це Жилиете Кларел). Последња сцена из Метерлинкове „Плаве тице“ и „Свадба под револуцијом“, од данског романсијера Софуса Михаелиса.

пружио, са врло малим изузетком, карикатуру француских декадената. Са мало више пажње обрађена је модерна немачка комедија у виду једне једине комедије од Хермана Бара („Концерт“). Гостовање г-ђе Силвен донело нам је на позорницу тако звану буржоаску комедију („Чика Лебонар“ од Екара), која у француској драмској литератури има своју специјалну историју. „Лутке“ од Пјера Волфа, старе по теми а нове по стилу, имају хармоничан развој радње; оне не остављају неугодних импресија. Волф не студира, али баш у томе и тријумфује; он се не упушта у дубоку анализу душе; његови јунаци подлежу једном одређеном шаблонском колориту. Један Есхилов или Еврипидов херој не би потрошио ниједан минут времена на оно, на шта га рецимо, троши један Волфов јунак. „Лутке“ се дешавају у париским салонима, међу људима који су се родили само зато, да могу живети по великим градовима и да се осете несретним, ако дневно, бар десет пута, не пољубе какву нежну руку и не поласкају симулиранoj лепоти. Пјер Волф, у колико је мање интиман са природом, у толико је више интимнији са својом средином; средином, у којој је све намештено, почевши од највиших па до најнижих карактера и њихових особина. Његове „Лутке“ ипак ће увек више имати успеха на позорницама које су удаљеније од места у коме се радња збива.

Говорити о Пјеру Волфу и савременој француској драми, то је скоро исто, као и говорити, са извесним допунама, и о Бисону, Лавдану, Ротшилду и Тристану Бернару, изузевши нешто из тог круга Алфреда Каписа, а нарочито Жана Ришпена и у неколико застарелог Мисеа. Реприза Ришпеновог „Аргатина“, чијег је јунака писац успео да престави у максимуму његовог карактера, ипак не посведочава да Ришпена можемо са задовољством слушати и гледати у свакој прилици. Између једне и друге интерпретације потребно је да прође извесан интервал времена, па да Ришпена гледамо пред пуном кућом. За њега треба чекати нарочито расположење, које се не понавља често и увек. — Каписова драма „Пустолов“ означава извесан прелаз у француској драмској литератури, која има свој стадијум између озбиљне драме и водвиља. Алфред Капис је писац за чијим комомадом — кад падне завеса и све се сврши — нећете, што је разложно, изићи револтирани, залупивши за собом неучтиво врата од ложе. У „Пустолову“ нема нарочитих контраста. Једна је поза, један корен, једна боја, једна, ал' интезивна. Ма какав био Ка-

писов симбол, кроз њега избија човек, који улива у душу религију, ведру и непоколебљиву религију у живот. Тај је симбол рељеф живота француских варошана, чији се писац увек ставља у позу хладног драматичара, који води хармонично рачуна и о фабули, и о техничкој опреми, и о кулисама. Отуда Капис има свој жанр. Узмимо његовог Рансона (у „Пустолову"). Рансон је тип активног, а немирног бића, чији је живот истрошен у одбрани и насртају, у срећи и у несрећи, у ауторитету као и у презрењу. Он има ситуацију других као и своју, у својим рукама; склапа догађаје, ствара заплете, концентрише све око себе — и, потом опет разбија све, доводи у забуну, до изненадљивих сцена и запетог стадијума. Његов је живот ипак, једна дуга, дуга и страсна епопеја воље... У томе лежи трагичност овог Announce Announce Announce Announce Announce

Остали комади француског репертоара, оградивши специјално Банвиља и Метерлинка, тешко су изазвали код публике „слатку сензацију". Сем изврсних дијалога, као што је случај у Ротшилдовој „Рампи", опажа се и у Бернаровим ајнактерима („Генијални сликар" и „Говори човек француски"), слаба козерија и намештеност. Комедија „Буриданов магарац" од Флера и Кајаве, чини један мали изузетак, што овом литерарном пару често и пође за руком. Ако хоћете забаве, само забаве, потражите увек ову карактеристичну фирму!

Гостовања г-ца Сузане Депре и Жилиете Кларел имају нарочити значај за нашу позорницу; пре свега зато, што се том приликом видело како треба уметнички говорити. А као једну малу свечаност, или, боље рећи, мали догађај, не треба обићи интерпретацију Метерлинкове „Плаве птице" у њеној последњој сцени. Улогу Цилцила играла је Хаљутина Андрејев, чланица Московског Художенственог Театра, као гошћа. Г-ђа Андрејев је створила датум својим гостовањем на нашој позорници (нарочито је треба истаћи и у улози Ибзенове Норе).

Руски писци били су сразмерно мало заступљени. Потапенко са Островским и Виктором Ришковом, чинио је портрет руске драме. Потапенкова „Битанга", комад пун сентименталности и хришћанске философије, чини од писца представника читаве једне гране у савременој руској драмској литератури. Потапенко је сав Хришћанин у својој последњој литерарној етапи.

Својим супротним опсервацијама знатно одскаче Виктор Ришков. Ришков као Рус, даје нам у својим драмама прилично ре-

љефну слику и духовну суштину свог времена и своје отаџбине. Он није писац првога реда. али се не може рећи да је трећег. Ришков ипак има свој триумф: његове се ствари преводе и приказују готово на свима словенским позорницама. То је случај нарочито са његовом комедијом „Државни стан", која се у овој сезони играла и на нашој позорници. Садржина овог комада је врло занимљива и пуна хумористичних елемената; но где где и тендециозна. Виктор Ришков је писац који би, кад не би писао за позориште, био одличан и примамљив романсијер. Овако, пишући и за партер и за галерије — он стиче неподељено мишљење. После оваквог избора руске драме, човек се и нехотице пита: где је Достојевски, где Чехов? Камо браћа Карамазови", камо „Три сестре", и т. д. Док се утицај руске савремене драме опажа и на западу, дотле је он код нас тако рећи неосетан. Размишљање нас још више чини песимистом, кад помислимо на успех, који би се имао, рецимо, интерпретацијом Андрејевљеве „Анатеме", или ако пођемо корак даље — интерпретацијом његовог чувеног и опскурног Хагарта (из „Океана").

Од музичких комада треба поменути једино Моцартову пасторалу „Бастијана и Бастијану" и Мајарову комичну оперу „Виларови драгони", која је имала знатног успеха, јер је понављана увек аплаудирањем.

Од репризâ Шекспирове драме („Кориолан" и „Магбет") заслужују особиту похвалу у погледу инсценације. Г Андрејев као редитељ имао је да дâ нечега новог нашој позорници што се тиче режаје. И г. Андрејев је, у друштву са г. Балузеком, успешно дао. Модерни режисер, при инсценацији Шекспира, има најчешће за задатак, да принципе Шекспирове позорнице доведе у што тешње везе и хармонију са модерном драмом. Г. Андрејев је у „Кориолану", у том најтежем Шекспировом комаду у погледу режије, успешно дао једну уочљиву, достојну и уметнички распоређену гомилу, коју је он умео вешто да изведе и на форум и на Капитол и на улицу. Овде је г. Андрејев најјаче показао своју режисерску палицу у погледу располагања са гомилом, коју смо одавно очекивали да видимо „збринуту" на нашој позорници. Уметнички декор г. Балузека, увек је појачавао изгубљене утиске. Г. Балузек је врло добар млад сликар, који је покушавао да нас упозна са својим обожавањем према немачком архитекти Литману. Он је још у сликању својих идеја добар глумац, који сам

је дао у минијатури Крајга, а г. Андрејев — Станиславског, које су они у Русији имали прилике да студирају.

А домаћи аутори?

Ми смо још увек сентиментални кад о њима говоримо. То је питање за нас још увек un rêve dans un rêve. Очекивати једно дело, очекивати једну снажну драмску комуну, очекивати тренутак растанка са нашим драмским прецима и наслућивати после свега тога у даљини, тип једне заслужене славе — све то чини наше позоришне хроничаре нестрпљивим, па по кадкада и несвесно некоректним.

Од домаћих драма приказане су девет премијера[1], од којих је свега једна врло добра (Госпођа са сунцокретом"); три добре и пет слабе. Ако су наши домаћи аутори имали намере, да у овогодишњој позоришној сезони међусобно чине какву уметничку градацију, онда су, можда, успели. Иначе, ван тога и скупа и појединце, они ме још подсећају — по слици једног талијанског писца — на оне карабиниере, који у Риму шетају замишљени између два споменика — Гетеова и Игова. Добри Иго стоји ту раскорачен, гледајући их доброћудно; док се крај Гетеова споменика, по бистама Фауста и Мефиста, пењу римска деца; а под сенком Мињониним, спокојно спава каква улична добричина.

Овде се укршта комика са трагиком.

Р. М.

[1] „Госпођа са сунцокретом“, драмски триптихон, од Иве Војновића. „Зулумћар“, комад у 3 чина, од Св. Ћоровића. „Повратак“, комад у 1 чину, од Св. Ћоровића. „Прије поћи“, драмолет у 1 чину од Боже Ловрића. „На прелому“, од Драг. Ненадића. „Са својима“, комад у 1 чину, од Александра Илића. „Низ стрмину“, од Срђана Туцића. „Facta est fabula“, драма од Мих. Банковића; и „У чистом зраку“, драма од Н. Н.

УМЕТНИЧКИ ПРЕГЛЕД

ПОВОДОМ ДВЕ КРИТИКЕ.

— СВРШЕТАК —

Кад ми је г. Милојевић пребацио да сам у композицији „Васкрсење“ неоригиналан и када је он ту моју „неоригиналност“ назвао мојим јединим грехом, он је осетио колико је крупну и нетачну замерку учинио и рекао ми је оно јутро када је критика изишла: „Само немојте рђаво да ме разумете“. Ја још нисам био прочитао критику и рекао сам г. Милојевићу: „Разуме се само онако, како сте написали“. Г. Милојевић врло добро зна и осећа да је једну тако крупну а у исто време и веома тешку констатацију сувише брзо и категорички дао, међутим са врло мало или управо без икаквих аргумената. Ово је г. Милојевић учинио из два разлога, који ни мало не оправдавају његов поступак. Прво, г. Милојевић није могао ни овога пута да победи своје рђаве инстинкте. Друго, г. Милојевић је имао намеру да говори, као са неке катедре, о национализму у музици. И као што је у рачијим својим чланцима силом протурао панегирике о „Камер-музичком удружењу“ или Српској Музичкој Школи и њеним „млађим“ наставницима (у које и он спада), тако је г. Милојевићу требало да говори о томе како треба радити и шта треба испунити, па да се добије признање. Тон којим говори г. Милојевић није ни мало скромнији и претенциознији од онога, којим је Рихард Вагнер говорио у Бајројту искупљеним обожаваоцима после прве представе „тетралогије“. „Der Meister“, како га је званично звала његова жена Козима, завршавао је свој говор: „Ви сте сада видели шта ми можемо, сада треба ви да хоћете, и ми имамо немачку уметност“. Само што је Рихад Вагнер имао иза свог говора дела, која су његове речи посведочавала. Шта има г. Милојевић иза својих „учења“ о националној уметности? Г. Милојевић има један квартет који је права супротност онога, што он од других тражи. Апсолутно ни једна идеја његових излагања није примењена или реализована. На против, његов га квартет

потпуно демантује. Г. Милојевић је изгледа смео с ума да су све теорије у уметности, као и у науци, доказиване биле, и то узор-делима или јаким аргументима. Г. Милојевић нема за себе ништа. Све његове замерке и теорије нарочито су депласиране када је реч о „Васкрсењу“. Јер оно што жели г. Милојевић може да буде али није неопходно потребно. Ја сам могао да узмем народне мотиве црквене и световне за основу своје музике и то би био један начин. Други је начин замењивање „националних мотива“ мотивима, који ће донекле давати локални колорит и једну нарочиту боју и стилизацију специфичну за тај предмет. У првом случају колорит и стил дела биће више општи а однос музике и самога предмета биће објективан, јер на њега уметник гледа не личним већ неким општим расположењем. У другом случају однос музике и предмета је субјективан. Начин креације припада лично, субјективно аутору, његови су погледи лични као и начин на који он хоће да реализује свој циљ.

У првом случају индивидуалност долази иза општег манира. У другом случају индивидуалност стоји пред општим маниром. Начин, који приповеда г. Милојевић, нагиње колективизму. Овај други задржава се на индивидуализму. Онај први начин је примитивнији и ми смо га (ма каквог квалитета он био) у нашој музици имали. Дела од Корнелија Станковића па до Исидора Бајића имају у главном једно исто обележје. Код свију ових дела слабо нас интересује аутор лично и ми о њему једва да можемо што себи и представити. Ја сам пошао другим путем и сваки предмет радим субјективно. Од наших музичара мислим да овим путем иде и г. Петар Коњевић-Божински. Отуд долази то, да дела наших претходника више личе једна на друге но наша. Из тога разлога, што ја стојим на субјективној тачци гледишта, ја гледам да свакој композицији дам и њен субјективан стил и колорит. Ето зато „Чучук-Стана“ и „Васкрсење“ нису истога стила. Тежишта ових двају композиција сасвим су различита. Њихови чисто музикални, литерарни и психолошки проблеми су различити. Ја сам написао сасвим различите музике, но које имају нечега заједничког, а то су општи погледи на музику и њену технику. Јер има увек два стила која иду упоредо, један је општи, заједнички стил — основна идеја уметничког стила, а други је спољни стил, који даје делу колорит. Први стил носи субјективни карактер уметников, а други субјективни карактер самога дела. Што год су ова два стила одређенија, разрађенија и њихова ло-

гична веза већа, уметничко је дело савршеније. Из овога разлога нико иоле музикалан неће мешати и тачно ће распознавати музику „Тристана и Изолде“ и „Мајстерзингера од Нирнберга“ и ако се јасно код сваке од ових ствари осећа да је од Вагнера. Обратно томе биће на пр. код музике Вердијеве. И баш та хармонија и равнотежа тих упоредних стилова као да је тежиште проблема. Не знам да ли сам потпуно успео да све ово приведем у дело и да ли сам увек постигао свој циљ, али је сигурно то, да г. Милојевић ову тенденцију није ни назрео, јер ми иначе он не би замерао што сам уплео у своју музику „егзотику“. Он ми не би замерао јер би у употреби овога видео моју чисто индивидуалну потребу. Г. Милојевић међутим сасвим одбија индивидуализам и ако га он узгред истиче као главног фактора у уметности.

Ја ћу и овде цитирати ону исту реченицу: „Нама не треба ни пентатонике ни хармонске и ритмичке и мелодијске егзотике“. „Нама“ не треба, каже г. Милојевић и тиме хоће да генералише жеље и начине. Он неће да осети или бар да помисли да можда неко има права да каже: „Нама“ не треба, али „мени“ треба. Да, то „мени треба“, то је оно због чега се нешто баш на један известан начин ствара. Ја не знам примера да је ма које уметничко дело поникло из „нама треба“. Г. Милојевић је исто тако једностран и тесногруд у питању националне уметности и националности. Једнострано гледиште на саму музику морало га је довести и на једнострано гледиште о уметности у ужем смислу. Ја сам већ једном приликом говорио о националној уметности. Најкраће речено за мене је национална уметност збир дела у једном народу (која имају апсолутну уметничку вредност), ма коме правцу припадала поједина дела и поједини уметници. Национализам је сила, чије су компоненте поједине индивидуе. Ми верујемо у ту силу и радимо за њу. Уметнику који ради једно дело једини је циљ да изради уметничко дело, оно ће постати онога тренутка национално када буде у стању да живи за нацију. Бити националан то значи веровати у нацију, волети је и радити за њу. Зато нека се г. Милојевић ни мало не брине о томе да ли ће ко узети себи за правац онај којим он мисли да иде или обратно. Главно је да ти путеви воде истом циљу. Као критичар г. Милојевић није смео узети једно гледиште и превидети све оно што он са тога изабраног места није видео. Тај факт да је он штогод превидео или рђаво видео ни мало

не доказује да те ствари не постоје. Г. Милојевић није приметио „народне мотиве“ и одмах је решио да је ствар неоригинална. О томе шта је у музици оригиналност веома би се дуго могло говорити. Ипак се може рећи да је оригиналност у главном особени начин разрађивања и употребе музичких мисли. Веома се често дешава да поједини најосновнији елементи музикалних мисли имају сличности и карактеристике са туђим елементима. Ту долази у питање сада њихов значај и положај у самој музикалној фрази и њеном развоју. Исто тако је од великог значаја и општа концепција дела. Г. Милојевић о свему овоме и још о свима другим околностима не води рачуна и веома лакомислено и површно констатује. Његове констатације нису закључци, већ обична тврђења a priori. Да је г. Милојевић ушао дубље у саму ствар он би бар назрео унутрашњи и психолошки склоп драме и њених лица. Г. Милојевић би осетио да сам ја у опште на известан начин схватио Марију Магдалену, Исуса Христа, Апостоле Петра и Тому и сам хор. За њега су ова лица само певала bel canto или речитативни ариозо. Он ни слутио није шта се све дешава у души Марије Магдалене када на гробу Христову евоцира његову појаву. Г. Милојевић и не слути шта се све десило од онога тренутка, када је грешница Марија Магдалена пала пред ноге Христове па до његових последњих речи на крсту. Г. Милојевић у свима њима види само „солисте“, који добро или рђаво имају да отпевају своју „партију“. Он ни за тренутак није могао да представи себи мирис крви измучених жртава и тихе одјеке њихових уздаха и плача.

Све то за њега није постојало нити постоји. Зато он као музичар није дао никакву анализу композиције овога дела. Он је дао само идеје, које апсолутно никакве друге везе са „Васкресењем“ немају до те, што је о њима место о „Васкресењу“ говорио. За мене је најбољи доказ колико је г. Милојевић био далеко од моје композиције, што су литерарно образовани људи, који нису „музикални“, све ово осетили и рекли ми своје опсервације, које ће ми у будућности користити. Док међутим ја од наших стручних музикалних критичара нисам чуо, као што видите, ни једну поуздану, искрену и тачну опсервацију. Пошто сам у главном рекао што сам имао поводом две критике ја се не мислим више враћати на овај предмет. Остављам на вољу да сваки према убеђењу или чак личним симпатијама верује мени или критичарима.

Стеван К. Христић.

ХРОНИКА

РЕФОРМА ИЗБОРНОГ ПРАВА У ФРАНЦУСКОЈ.

Велико Министарство Поенкарово приступило је сасвим озбиљно решењу једног великог политичког питања: реформи изборног закона. Та се реформа своди на замену досадашњег система бирања по срезовима пропорционалним изборним системом. Док је по данашњем изборном праву сваки срез бирао једног посланика, по новом закону створена су већа изборна тела — департмани — која бирају листама. Изборни систем листама а са изборним количником, то је наш изборни систем. Али се француски закон разликује у двема битним тачкама од српског система: у распореду посланика по остацима и у орођавању или спајању листа. На првом месту француски закон води рачуна о **свако**м броју гласова. Нема придавања гласова највећој листи у случају кад која листа није достигла ни количник. На другом месту распоред се врши по начелу **просечног броја**. Да то објаснимо једним примером. Узимо да округ бира 6 посланика. Било је три листе са 2700, 4900 и 1400 гласова. Количник је 1500. Кад се изврши распоред по количнику I листа добива једног, друга три, а трећа ниједног. Остају још два места да се поделе. Ако се још једно место додели I листи, она ће имати 2 посланика на 2700 гласова, једног на 1350. Ако се дода II листи, она ће имати 4 посланика са 4900 гласова, једног на 1225. Ако се дода III листи, она ће имати 1 посланика на 1400 гласова. Која листа има највећи просечни број, њој ће се дати још један, пети посланик. То је III листа. Шести посланик се распоређује по истом поступку. Са распоредом првих пет посланика има се овака ситуација: Прва листа са 2700 гласова има једног, друга са 4900 гласова има три, а трећа са 1400 гласова има једног по-

сланика. Ако шестог посланика придамо првој листи, она ће са 2700 гласова имати два посланика, дакле једног на 1350 гласова. Ако се шести посланик додели другој листи, она ће имати 4 посланика са 4900 гласова или једног посланика на 1225 гласова. Ако би се тај посланик доделио трећој листи, она би на 1400 гласова имала 2 посланика, дакле једног на 700 гласача. Просечни бројеви су при распореду шестог посланика: 1350, 1225 и 700. Највећи просечни број има прва листа и зато ће она добити шестог посланика. Према томе крајњи би резултат био овај: прва листа 2, друга 3, а трећа 1 посланика.

Друга одлика француског закона је спајање, или орођавање листа (l' apparentement). То је слобода остављена листама, да се при распореду остатака споје и појаве као једно. У претходном примеру, ако се споје I и II листа, њихов заједнички остатак је 1200+400 = 1600. У том остатку садржи се количник још једном и пети посланик припашће тим листама, т. ј. оној од тих листа, која има већи просечни број, а то је I листа. Циљ је овом спајању ојачавање појединих група, нарочито већине. У истом том смеру донет је и пропис, да листа (или спојене листе) која је добила апсолутну већину гласова, мора добити и апсолутну већину посланика. На то се пази при распореду последњег посланика. У примеру који је горе наведен, друга листа добила је од 9000 гласова 4900, дакле апсолутну већину. Према томе потребно је да и бројем посланика та већина буде утврђена. И зато се последњи посланик не придаје оној листи, која има највећи просечни број (у нашем примеру то је прва листа), већ оној листи, која је добила апсолутну већину. У место поделе 2, 3 и 1, добиће прва листа свега једног, друга четири и трећа једног посланика. Тиме се на вештачки начио ојачавају листе које би добиле велики број гласова. Ојачавање је допуштено и у случају орођавања или спајања двеју листа, тако да кад две спојене листе имају укупно већину гласова, последњи посланик придаје се тим листама, и то оној листи од њих, која има већи просечни број.

Изборна реформа у Француској није у суштини остварење никаквог великог принципа, који до сада није био примењен у Француској. Оба изборна система већ су била практикована у Француској. Од 1849—1852 систем пропорционални, од 1852 до 1871 избор по срезовима, од 1871 до 1875 опет пропорционални. Од 1875 до 1885 избор по срезовима, од 1885 до 1889 систем

листа и од 1889 до данас избор по срезовима. Теориски се оба система могу и бранити и нападати. Раније је истина било омиљено и распрострањено мишљење, да је сразмерно представништво и већине и мањине у парламенту политичка догма и да парламенат треба да буде верно огледало изборног тела, тако да свака ма и најмања политичка група и политичка струја има свог представника. Данас се такво математичко схватање једног чисто политичког принципа полако напушта. Са гледишта природе функција, које има парламенат, никако се не може тврдити, да је сразмерно представништво једина логична солуција. Кад би право појединаца да бирају посланике, да имају своје представнике, било лично право, онда би могло бити речи о сразмерном представништву као једном апсолутном принципу. Али бирачко право није лично право, већ једна јавна функција. Као што Есмен примећује сасвим умесно, право избора припада изборном телу у целини. Кад би цело тело бирало, кад не би било поделе по изборном срезовима, већина би несумњиво имала право да изабере све посланике, као што има право да једног државног органа бира. Подела изборног тела на мање изборне срезове или округе је практична потреба, из које се не могу изводити какви закључци у погледу права бирача[1]. И кад је тако по готову утврђено, да се не може говорити о једном систему да је демократски и у духу народне суверености, а други да није, онда је очигледно, да сами теориски разлози не могу дати превагу. И доиста баш у самој Француској ово питање је престало бити питање принципа, питање политичке догме. Оно је искључиво питање целисходности и потреба данога времена и прилика. Неоспоран је факт да су политичари у Француској подељени у овом питању, тако док су једни за сразмерно представништво, други су за номинално бирање по срезовима. Али, и то је карактеристично, свака група опредељује своје гледиште искључиво према дејству које ће евентуална реформа у овом или оном правцу имати утицаја на њену јачину и снагу. Тако, док је Клемансо као председник министарства обећавао реформу, сад је, кад је у опозицији, против Поенкаровог пројекта. Исто важе и за Мониса, бившег председника министарства. Према томе зависи искључиво од политичких прилика, од енергије владине и њене истрајности, да ли ће и Сенат

[1] Esmein, Éléments de droit constitutionnel français et comparé (1909), p. 272 и даље, где су и други разлози за ово мишљење изнети.

усвојити пројекат Поенкаров, који је са великом већином примљен у парламенту, т. ј. у Доњем Дому. Да ће у Сенату бити огорчене борбе, то је више него сигурно, а то се може наслутити већ и по започетој јавној полемици између два председника министарства: једпог бившег, и будућег, Клемансоа, а другог садањег, Поенкареа.

За Србију је ова реформа од значаја, што се после последњих избора почело претресати питање о евентуалној промени изборног система, у место бирања по листама, да се уведе избор по срезовима, који би представништво мањине знатно редуцирао. И ако је то претресање потицало од појединаца, ипак је карактеристично, да су се одмах подигли гласови, како се тиме смера на неко напуштање демократије и улажење у ништа мање, него у — реакцију. Види се да и данас има политичара који овако просто питање не познају у свом значају и суштини. Главна је црта демократије, да народ преко својих представника врши законодавну власт, а помоћу ње да утиче и на остале облике државних власти. Са општим правом гласа, или приближно општим правом главни услов за народну владу је испуњен. Да ли ће се бирати посланици по срезовима, што изгледа логичније, или пак по окрузима и са листама, што изгледа примамљивије, то је питање политичке целисходности и може се данас решити на један начин, а кад се измене прилике и односи, онда на други начин.

Dr. Л. М.

БЕЛЕШКЕ

НАУКА.

Издања Југословенске Академије. — Југословенска Академија Знаности и умјетности, у Загребу, издала је ове године ова дела:

I. „Rad“, књ. 190 са овим расправама: 1. „Г. В. Скјапарели о Бошковићу“, од д-ра Владимира Варићака; — 2. „Бошковићеве биљешке о апсолутном и релативном кретању“, од д-ра Владимира Варићака; — 3. „О стрикционој линији опћених витоперих површина“, од д-ра Јураја Мајцена. — 4. „Хромихидрат апсорбује ваздушни угљенодиоксид“, од д-ра Милорада З. Јовичића; — 5. „О теорији Михелзонова експеримента“, од д-ра Милутина Миланковића; — 6. „О подоцистама у скифополипа (Chrysasra)“, од д-ра Јована Хаџи; — 7. „О реакцији магнезијевих соли с алкалијским монохидрофосфатима, особито с натријевим и амонијевим“, од Ивана Фрешла; — 8. „Још о онтогенези и филогенези хидромедузе“, од д-ра Јована Хаџи; — 9. „Ревизија хрватске флоре“ (наставак), од Драгутина Хирца.

II. „Rad“, књ. 191 с овим расправама: Живот и књижевни рад Ивана Кризманића“, од Владоја Дуката; — 2. „Хрватске и српске народне пословице спрам грчких и римских пословица и крилатица“ (свршетак), од д-ра Ивана Касумовића.

III „Rad“, књ. 192 ,с овим расправама: 1. „Живот и књижевни рад бискупа Николе Браутића Лопуђанина (1566—1632)“, од д-ра Ђуре Керблера; — 2. „Д-р Јулије Бајамонти и његова дјела“, од Ивана Милчетића.

IV. „Zbornik za narodni život i običaje južnih Slovena“, књ. XVII, св. 1.; уређује д-р Д. Боранић. У овој се књизи настављају чланци Милана Ланга („Lamobor“) и Т. Смичикласа (Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji). Сем тога овде је чланак од Ивана Кларића: „Pesehalice“ или „sanatalice“ и мањи чланци: „Jz života turskih sužnjeva“ од д-ра Д. Боранића, и „Jz Bukovice u Dalmaciji“, од Владимира Ардалића.

V. „Ljetopis Jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnosti“ за годину 1911, св. 26. У овој су књизи „Летописа“, поред извештаја о раду Југословенске Академије, још и ови прилози: „Д-р Фран. Врбанић“, некролог од д-ра Ивана Штрохала; — „О Богишићеву пријепису Градићевих писама“, од д-ра Ђура Керблера; — „Савез славенских академија“, извештај Ивана Милчетића; — „Берчићева глаголска збирка у Петрограду“. извештај Ивана Милчетића.

VI. „Djela Jugoslovenske Akademje znanosti i umjetnosti“: 1. Књига XX: „О средњем тријасу Грегурић — бри-

јега u Samoborskoj гори и о његовој фауни“, од д-ра Маријана Салопека; — 2. Књига XXI: „Фосилни пробосциди Хрватске и Славоније“, од д-ра Горјановић — Крамбергера.

Милан М. Стојадиновић, **Немачки буџет** (Београд 1912, стр. 180, 8⁰, цена 3 динара).

Београдски Универзитет поред свих скромних средстава којима располаже, полако али без прекида почиње да ствара читав ред млађих талентованих научних радепика. Један од таквих млађих економиста је г. Стојадиновић, чија је докторска теза о Немачком Буџету привукла пажњу не само његових професора, већ и ширих кругова. Г. Стојадиновић је у овом свом раду спојио две добре особине: потпуно познавање материјала и питања, којим ое бавио, и лако, прегледно и концизно излагање. На тај начин цео механизам буџетског питања појављује се у врло јасној светлости, како у погледу теориских принципа, на којима је он заснован, тако и у погледу техничког склопа.

Књига има шест одељака. У првом се говори о државноправном уређењу Немачке Царевине с обзиром на царевинске финансије. Други одељак је посвећен изради буџета, том најважнијем питању из науке о буџету. Трећи и четврти одељак посвећени су вотирању буџета и извршењу буџета. Пети одељак говори о буџетској контроли, а шести садржи једну кратку паралелу између српског и немачког буџета.

Буџетско питање је једно од најважнијих питања финансиске политике. Том се питању и у Србији поклања за последњих десет година особена пажња. Прво закон у буџету од 1902, па Закон о државном рачуноводству од 1910 године поставили су нарочите услове у погледу израде и извршења буџета. Правилно буџетирање у многоме је допринело да се у Србији постигну онако сјајни резултати у финансијској политици. Из упоређења које је извео г. Стојадиновић између српскога и немачког буџетирања, види се да буџетско питање у Србији стоји на солидној основи, а то је најбоље мерило напретка у земљи.

Књигу г. Стојадиновића, који обећава да ће дати још овако стручних и поучних студија, најтоплије препоручујемо.

Душан Ђ. Алимпић, **Полицијска уредба** (Београд 1912, стр. 100, 16⁰, цена 1.20 динара).

Један од првих закона кривично правне природе, који је имао и нарочити културно историски значај, о коме говори Сл. Јовановић у својој студији „Уставобранитељи и њихова влада“ јесте Полицијска Уредба. Том уредбом обухваћени су само иступи, оне дакле повреде правних прописа и правног поретка, које се појављују као формална кривична дела и које се казне без обзира на субјективне моменте учиниочеве. Те казне изричу полициске власти, поред општинских власти, а на основу одредаба Полицијске Уредбе од 1850 године, у колико оне не би биле измењене доцнијим законима.

У овој књизи г. Алимпић излаже у кратко постанак Полицијске Уредбе, испитује садржину појединих прописа, да ли су ти прописи измењени или не и коментарским методом објашњује редом све параграфе. Књига је лепо и зналачки написана и ми је препоручујемо свима правницима и онима који се интересују оваким питањима.

Л.

КЊИЖЕВНОСТ.

Српски класични писци: **I Дела Ђуре Јакшића,** у четири књиге.

Једног великог и за наше прилике значајног посла прихватио се издавачки завод „Напредак“ да приреди редом из-

дање свих српских „класичара". Почело се са Ђ. Јакшићем чија дела су у четири књиге већ издана у редакцији Јер. Живановића. Издање је врло лепо и јевтино и нашло је на одличен пријем. Крајње је време доиста да се творевине наших „класичара" скупе и издају, да би нови нараштаји поред савремене књижевности имали на домаку и старије писце, чија дела имају велику и несумњиву вредност. „Дела Ђуре Јакшића" можемо најтоплије препоручити свакој српској кући.

Ги де Мопасан, **Приповетке.** Превео с француског Гргур Берић (стр. 294, цена 3.50 дин.).

Вредни издавачки завод „Напредак" у Земуну спремио је елегантно издање приповедака Мопасанових у избору и преводу г. Берића. Уз књигу иде предговор Бранка Лазаревића о Мопасану. Мопасан је толико познат као један од најбољих француских приповедача, да се о њему нема шта ново рећи и добро је што је српска преводна књижевност обогаћена овим делом, које ће се врло пријатно читати. Могло би се што што замерити избору приповедака, али је то ствар субјективне природе. Превод је добар.

Кнез Иво Војновић. **Госпођа са сунцокретом** или **Сан млетачке ноћи** (Београд 1912, стр. 105, цена 2 динара).

У врло укусном издању књижаре Конове изишла је већ чувена Војновићева „Госпођа са сунцокретом". Кад човек чита ову модерну драму, осећа исте оне утиске, које је имао и при гледању на позорници. Има извесних места која су још јача кад се читају, него кад се гледају. И зато је сигурно да ће се ово Војновићево дело исто онако радо читати, као што се радо гледало на позорници.

Silvije S. Kranjčević, **Pjesnička proza** (Zagreb 1912, стр, 95, цена 2 круне); Dr. Milan Šenoa, **Kvarnerske pripovijesti** (Zagreb 1912, стр. 113, цена 2 круне).

Као XIX и XX књига издања Друштва Хрватских Књижевника објављене су за 1912 годину ове две занимљиве књижице. Силвије Крањчевић познати хрватски песник (рођен 1865 у Сењу, умро 1908) није толико јак у прози, колико је својим песмама привукао пажњу. Прозни написи у овој књизи су махом лиричног карактера, слике и скице психолошки обрађене. Уз књигу иде марљиво и симпатично израђена студија д-р Милана Марјановића о Крањчевићу.

Приповетке Милана Шеное, као што и сам наслов казује, имају све за предмет приморске догађаје и приморске мотиве. Занимљиве и по предмету и по обради оне нас преносе у средину наших primoraца, који на обалама плавог Јадрана чувају своје словенске одлике. Обе књижице топло препоручујемо.

Издања Српске Књижевне Задруге у 1912 години. — Управа Срп. Књ. Задруге коначно је утврдила која ће дела ући у овогодишње, XXI, коло њених издања. Ове ће године Задруга дати својим члановима ових седам књига: 1. „Мање песме Петра Петровића Његоша", које је приредио за штампу д-р Милан Решетар. Предговор ће написати Павле Поповић. — 2. „Сањало" и „Монах Ђенадије", од Милорада П Шапчанина, с предговором д-ра Јована Скерлића. — 3. „Нове", роман Јелене Ј. Димитријевић. — 4. „Антологија хрватске приповијетке", с предговором д-ра Бранка Дрекслера. — 5. „Ратовање и величина војничког позива", приповетке Алфреда де Вињија, у преводу Душана Л. Ђокића. — 6. „Демостенове беседе", у преводу д-ра Јов. Туромана. — 7. Меколејеви „Огледи" (о Бекону и Милтону), у преводу Бож. Кнежевића и Влад Савића.

РАЗНО.

† **Жил Масне.** — И други члан једне музичке генерације у Француској ето умре. После Реје-а умро је седамдесетогодишњи композитор Maître Jules Massenet у Паризу 13. августа (по новом календару). Из ове славне епохе француске музике остао је још њен најјачи представник Camile Saint-Saëns.

Жил Масне је почео тешко своју каријеру, која се врло брзо претворила у тријумфални пут, на коме је цветало само цвеће победа. Када се вратио из Рима, где је у вили Медичи провео као награђени римском наградом, Масне је почео тиху и незавидну каријеру учитеља клавира и тимпанисте једног кафанског оркестра. Његову прву партитуру, ораторијум „Марија Магдалена“ Паделу није хтео честито ни да гледа. Благодарећи заузимљивости елзашког издавача Хартмана „Марија Магдалена“ је ускоро за тим угледала света у „Одеону“ где су организовани нови симфонијски концерти под управом Едуарда Колоне, који је и сам у то време дебитирао и постао за кратко време један од првих француских диригената. Лед је био пробијен, „Марија Магдалена“ успела је и Масне улази у стазу тријумфа. Успеси мањи и већи долазили су један за другим: Краљ од Лаоре (1877) у великој опери. — Херодијада (1881) — Брисел, Париз (1884). — Манон (комична опера (1884). Сид (велика опера 1885), Есклармонд (комична опера 1889), Маг (1891), Вертер (Беч 1895), Таис (1894), Портрет Маноне (1894), Наваркиња (Лондон 1894, Париз 1895), Сафо (1897), Пепељуга (1899), Гризелидис (1901), Певач Св. Богородице (Le jongleur de Notre Dame) (1904), Черубин (1905) Аријана (1906) Бахус (1909), Дон Кихот (1910), Тереза (1907), Рома (1912).

Осим ових опера, које су мање више све успеле, Масне је написао и масу концертних ствари. Иза себе је оставио три недовршена дела Панирж, Клеопатра, Амадис.

Масне је умро у свима почастима које је као уметник могао имати. Популарност његове Маноне одржаће његово име дуго иза његове смрти на свима светским позориштима. Масне је имао великог утицаја на француску музику и оставио је читаву школу за собом.

ВЛАСНИК
АЦА М. СТАНОЈЕВИЋ

УРЕДНИК
ДР. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

Штампарија „Доситије Обрадовић“ Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)
(Кнегиње Љубице улица бр. 6)

Д Е Л О

Књига 64. СЕПТЕМБАР 1912 ГОДИНЕ Свеска 3.

ХРОМИ ИДЕАЛИ

— НАСТАВАК —

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ПЕТА

У БЕОГРАДУ.

На Скупштини нашла је Вишња неколико својих другарица из учитељске школе. Међу њима је била и Каја.

— Лазаревићева! — викнула је весело Каја и обесила јој се око врата, па је пољубила с обе стране и од срца. — Колико има од како се нисмо видели?... Како си?... Шта је с тобом?... За ким си у жалости?... Нешто си омршавила, али си тим лепша... Сећаш ли се још учитељске школе!...

И она је опет загрли присно, свесрдно.

Између живота у учитељској школи и садашњег момента, Вишњи се десило толико догађаја, да су јој успомене, које је другарица спомињала, изгледале тако далеке, бледе, ситне, као да се нису њој десиле, већ их чула из прича, из прочитаних књига. Дође јој да рече:

— Шта је то тако важно било у учитељској школи?...

Глупе девојке, деца која не знају ништа, правиле су пошалице на рачун једна друге, трбушати катихета чинио им се врло духовит,... заљубљивале се у своје наставнице.

Каја није примећивала забуну своје другарице. Узела ју је за обе руке, и понављала:

— Па како си ми још? Па шта ми радиш?... Јеси ли се свикла на наш живот?

Она је била и сад мала, жива женска; још је имала онај интелигентан сјај у очима, која ју је издавао за практичну, ва-

љану душу. Тек, била се раскрупњала. Црте на лицу одебљале. Врат јој није био више округао као у тице. И нешто мирно, спокојно и задовољно дисало из целе њене појаве.

— Ти си удата? — рече јој Вишња, осмехнувши се, па покуша да се метне у њено расположење.

— Да си жива и здрава, још прве године. Мој колега беше дошао такође право из школе. Тамо овамо, па се ми венчамо пре испита... Красан ми је муж, видећеш.

— Ах, ево га — додаде млада жена и показа руком на једног развијеног дерана, са огромним, сељачким сламним шеширом на глави и високим чизмама на ногама. — Еј, Милисаве, ходи да ти представим моју најмилију другарицу!...

Учитељ приђе, додирну се шешира церемонијално, пружи своју широку руку, па после првих поздрава осу грдњу на режим:

— Парламентаризам није испунио своја обећања. Код сељака, радника, грађана, чују се само горке речи. Алкохолизам, политичка убиства, порнографија, све губе гризу све класе. Свак се жали на своје стање. Изгледа као да у целој земљи постоји као осећање огромног банкроства идеала.

— Милисав је анархиста — објасни Каја бојажљиво. Затим додаде, да би скренула разговор на другу страну:

— Ти си напустила универзитет?

— Коначно.

— Имала си право. Сећаш се... ја сам ти говорила? Није то за нас жене.

Вишњи пређе једна сенка преко лица. Младој жени не измаче ова промена, те скочи са тог предмета на своју школу, на децу.

— Имам троје деце — рекла је. — Сва три мушкарца.

Али Вишњу не остави спомен шта јој је Каја рекла пре толико година. Било је пролеће као и данас... јест, тога дана, одмах сутра дан по њеном првом познанству с Чедомиром Секулићем. Девојка је журила у школу као да ју је тамо чекао лек грозници која је беше обузела. Покушала је да заметне разговор с његовом рођаком и питала је шта мисли пошто сврши школу?

— Ја ћу на село... за учитељицу — рекла је Каја, чудећи се донекле томе питању. — Ја немам мираза. Ово школе, то је све. Сем тога, зато сам се спремала. Моји родитељи очекују од мене, од моје школе... од новца, напослетку, који су потрошили на мене.

— Твој рођак ме саветује — одговорила је она — да продужим школу и ступим на философију. Ја сам се решила. Девојачка школа не даје позитивна знања модерној жени. А ја хоћу да се образујем потпуно... хоћу да будем на висини модерног човека.

Каја јој то није одобрила. Казала је да се чува Чедомира, и додала:

— Има створења која једног дана уђу у наш живот, заузму га и помету. Због њих променимо своје навике, укусе, манире, идеје. Подпаднемо под њихов утицај. Она постају наши саветодавци, управљају нама и заповедају нам.

— Како су се чудно испуниле ове готово пророчке речи — примети у себи Вишња гледајући расејано у своју давну другарицу која се није заустављала у причи о својој срећи.

Била се обесила о једру мишицу свога мужа и говорила усхићено:

— Наша је кућа једна мала република. Свега имамо што нам треба: пилића, прасади, вина, књига. Дан нам прође као сат, а сат као минут. И ја се само Богу молим да заустави то време, да се не живи тако брзо. Хоћу да грицкам полако своју срећу, живот ми је кратак, верујем у бесмртност душе...

Вишња није била створење које завиди, али та срећа дотицала је се неугодно, бола је, позлеђивала је преболеле ране, показивала је очито њене промашене године. Срце јој се стезало. Она се гушила. Њена душа је плакала, а она са морала смешити. Стога побеже са седнице, чим се Каја заговори са неким колегиницама.

— Ваздуха! Ваздуха! — тражила је само.

Напољу је било ведро. Али је сунце припицало неприродно, те је ваздух био тежак. Млада учитељица скиде свој палето, пребаци га преко руке, изви рамена, рашири груди и дубоко дахну.

— И ја хоћу да живим, да дишем, да се предам срећи — рече у себи.

Кад се решила, искрено се радовала што иде у Београд. Хтела је да се одмори, желела је да се разоноди, тражила је среће најзад.

— Београд је велики — мислила је тада — он је као море: путови су безбројни, живот шуми, таласа се, све је у вечитом покрету.

Али што се пароброд примицао више престоници, радост се сушила у њеном срцу, обузимала је нека сумња, почетци кајања, нека необјашњива бојазан, хладна као језа.

— Свуда! Свуда... само не у Београд! — шапутао јој је унутрашњи глас. — Ти си дошла у њега весела као срна; побегла си са ишчупаним срцем. Шта сад тражиш опет?

Брод је ишао час средином Дунава, час се провлачио између ненасељених острва. С наше стране уздизала се висока обала, са црвеном, одроњеном земљом и плаветним венцем неких удаљених острва. С друге стране, обала је била ниска, пошумљена, са сивим дрвећем што је пупољало. По ритовима се видела понека усамљена рода. Једно јато селица летело је небом у два коса реда, као врх од копља.

Близу Вишњице, девојка спази једну аду са шумарком од ракита и одраслим јабланом на крају.

— Шта ти је, Вишња? — изненади се њена другарица. — Ти си тако бледа? Да ниси уморна?

— Да, уморна, врло уморна... покуша она да завара своје узбуђење.

Познавала је добро ову аду, аустријску стражару преко пута, вијугав друм и низ телеграфских дирека на нашој страни. Колико је пута долазила дотле с Чедомиром! Знала је да је Београд ту близу, одмах иза брда.

Затим, намршти се, прибра своју снагу и осмехну се презриво у себи:

— Којешта! Докле ћемо бити сентиментални!... Је ли, колегинице — додаде затим гласно — шта ти мислиш о сентименталности?

— Она није више у моди — насмеја се стара девојка. — Она је одвише чедо наших крајева, јужног сунца и јевтине шљивовице. Северњаци су нам донели, са својим брезама и саоницама, култ енергији, окрутности, себичности. Али...

— Али?

— Одвратно је и једно и друго кад је лажно.

У том разговору појави се прво једно кубе сумњивог изгледа, па онда друго, треће...

— Што у Београду воле ове блехане сандуке — примети заједљиво стара девојка — то је за причу!

Брод обиђе брдашце, и пред путницима се указа цела панорама Београда са дунавске стране: варош је почињала нешто

даље од обале из зеленила које су састављали ритови и ливаде, па се постепено пела уз брдо, прошарана вртовима, попречним улицама и по неком великом грађевином. Лево се видик губио преко голог Тркалишта, па на Седам Кућа све до планинског склопа око Кумодража. Десно, посматрачево око заустављало се на поцрнелим зидинама тврђаве, које су се спуштале од врха брда па до у саме таласе Дунава.

Ова слика учини весео утисак на Вишњу да она уста са свог места, нагну се преко ограде од крова и, занета, прошапта Бранкове речи: „Београде, мој бели лабуде!"

Она се мирила са овом вароши; заборављала је на рђаве тренутке које је у њему дочекала; успомене, оне лепше, ницале су око ње, и она је сад била готово уверена да је Београд њено изабрано место. Она долази у њега као стара познаница. Њу чекају многи познаници; знају је не само људи, но и мртва природа: куће, улице, камење. На сваком ћошку остало је нешто од ње.

То ново расположење држало ју је све док не виде Кају. Она хтеде сад да надокнади своју срећу, да види, да посети све те стари ствари, каже им да се вратила, да постоји, да живи, живи...

Вишња се нађе у Кнез-Михајловој улици.

Ова улица је била још место елегантне шетње.

Девојка је волела ту улицу, веровала у њу са велико У. То је била слабост ове учене главе. По неколико пута преко дана излазила је ту у шетњу у доба кад је Зарија Илић писао своје гром - мисли, лепи Млађа носио кариране панталоне, а еманциповане другарице гризле переце посред тротоара. Чинило јој се да је све било весело; шалило се много; на лицима није било умора ни бриге.

Радознало се окретала око себе.

Сама улица није се много променила. Подигнуте су још једна или две нове куће. Неколико трговина повећале су своје излоге. Уличне лампе нису више на стубовима, већ су обешене о неку жицу. Па ипак, ово елегантно место српске престонице учини јој се бедно. Видела је по њему рабатне чатрље које дотле није примећавала. Велики женски шешири по најновијој моди, изложени по дућанима, грубо су одскакали од тарница што су се дрмале и тресле преко излокане калдрме. Свет измешан, доста сељака, а нарочито полусељака што су амали, над-

ничари. Од интелигенције, све неке стране физиономије. Кога и позна, чини јој се далек, хладан, као окаменотина. Нема весеља. Лица се згрчила, борба за опстанак их наружила. Не види се један мушкарац да се осмејкује. Што још занима, то су жене којих има много дебелих, са огромним грудима, још већим бедрима и са поноситим изразом на офарбаном лицу што су такве.

Остави шеталиште, и упути се ка универзитету. Старинска зграда бацала је и сад дебелу сенку чак преко улице. Имала је још нечега пријатељског, њеног, била стално посвећени кут Београда и његов најбољи украс.

Девојка је раније улазила ту у свако доба дана; могла је ићи из ходника у ходник, с предавања на предавање; нико је не би запитао: шта ће и кога тражи? Помисли и сад да уђе. Али се предомисли. Неколико младића стојало је на вратима; изгледали су јој као деца. Она окрену главу и продужи даље.

Имала је утисак као да лута по неком напуштеном месту: све је ту, куће, улице, отворена врата, намештај, али људи, свет? Нема их, нигде их нема. У исти мах, супротно томе осећању празнине, обузе је неки страх, да не сретне једног човека кога за живу главу није хтела срести. Ипак, корачала је даље. Надала се да ће се сакрити. Подражавала је храброст лопова, заносила је носталгија ослобођеног робијаша.

Пред сумрак, небо се наоблачи. Мало посла удари плаха киша. Шта то смета? Она је ишла уморно, тромо, али све даље. Можда је ипак нешто остало од ње? Можда ће ипак наћи нешто своје? Корачала је тешко, леђа је погрбила, главу оборила ниско; није журила, а није, управо, знала куда иде.

На неком сату изби седам.

Она погледа око себе. Налазила се у једној споредној улици. Ноћне светиљке чкиљиле су у зраку пуном кише. Под њима се белуцала црна калдрма. Било је мало пролазника. Из оближње кафане избацише једну пијаницу. Он се дочека на руке па поново паде и праћакаше се по блату. Један шегрт наиђе звиждућући, загледа се у пијаницу, и рече озбиљно:

— Ти излазиш из Здрављака? — па продужи пут, звиждућући поново.

По тротоару, с друге стране, ишле су две жене, с марамом на глави, чији су крајеви били везани испод браде. На извесном остојању од њих корачао је један човек ћутке, с кишобраном натученим на главу и изгледао као сенка.

Вишња се стресе.

Она није видела лице у тог човека, али би га познала у хиљаду других по првој ситници. Окрену се око себе. На неколико корака отварала се побочна улица. Девојка скрену тамо, убрзавши кораке.

Киша је пљуштала. По калдрми нахватале се многе баре. Земља се клизала. Помрчина је била велика. На пола улице застаде да предахне. Али тада зачу познате кораке. Један поток је јурио поред ње. Она загази, и пређе на другу страну. Кораци се приближавали све више.

— Вишња! — чу се глас човека који ју је јурио.

Она се окрену.

Била се зауставила на обасјаном простору једне уличне лампе.

Пред њом се појави Чедомир Секулић, подигнуте крагне, врата увученог у рамена, испрскан водом и блатом. Био је измршавео. Његово лице није имало више сјај прве младости. По убледелом челу повлачиле се прве боре, а у зулуфима пресијавало се неколико седих длака. Остале су му ипак његове буљаве, црне, мокре очи, нечег детињског у осмеху што му га је изваjало прво изненађење и што се чудно мешало са првим цртама зрелих година.

Они остадоше за тренутак забезекнути једно пред другим. Чедомир је скинуо шешир и нагнут лако, очекивао да му девојка пружи руку. Она му је пружи, па стрецну од додира: прсти младог човека пекли су као у грозници.

Тек после дуге, мучне ћутње, уста се отворише да изговоре неколико баналних речи.

— Ти си без амрела? — рече младић, па наби шешир на очи, као да је хтео сакрити своје узбуђење.

— Допусти! — додаде затим и наднесе кишобран над девојку.

— Није потребно, Секулићу — одби девојка. — Пролетње кише нису опасне. Затим...

— Затим?

— Сваки од нас има свој пут.

— Не говори ми то, Вишња — прихвати Чедомир. — Ми смо још увек добри, стари пријатељи.

— Да, стари свакако... и ми старимо, ми сами.

— Ти Вишња? Ти си млађа него што си икад била.

— Какав парадокс! — насмеја се девојка нервозно.

— Парадокс зацело, али је истина.

Доиста, Лазаревићева је изгледала врло лепа тако у ружичастом сјају уличне лампе, опкољена милионима ситних капљица и као контраст старом, ружном, раскаљаном Београду. Он ју је још једном такву видео: у почетку њихова познанства, за време једне шетње кад их је киша ухватила ван вароши. Све је онда око ње било сиво, тако сиво да се њена црвена блуза у тој прозрачној сивини причињавала као какав велики божур из неке чудне земље гатки. Вода се немилице лила на њена млада рамена, заштићена само једним лаким капутићем. Коса јој је падала заводљиво преко лица. Ветар се дрско играо са скутовима њене кратке хаљине и откривао ногу до колена, ногу младу, а развијену, ногу танку и заокруглену, лепу, лудо лепу, најлепши облик који је икад створен на земљи. То је било лепо... али ово сад је било лепше. Он је онда гледао у њу кроз будућност која обећава све, а сад је посматра кроз прошлост која се измиче, отима се нашим пруженим рукама да зграбимо срећу коју нисмо умели узети кад нам се давала сама и лака.

— Кад смо тако добри пријатељи — прихвати Вишња — онда будимо отворени: боље је да не идемо заједно.

— Ми нећемо нашкодити једно другом. Нашто онда?

— Вараш се — синуше плаве очи у девојке. — Ја сам о томе често мислила. Можда би боље било да се никад нисмо познали.

— Не говори тако. Ми смо провели целу младост заједно. Ми смо били везани присним везама једно за друго. Време, ћуд или неки глуп неспоразум раздвојио нас је...

— Не криви време, Чедомире. Ја не верујем у судбоносне неспоразуме. Ако је ко крив, то смо ми: ја, ти, наши карактери, наше неједнаке тежње. Оставимо, дакле прошлост. Она се не врати, ма је звао колико хоћеш.

— Три године је како смо се растали — продужи Секулић тврдоглаво. — Други не заборављају своје миле у гробовима, а зар ми живи да се заборавимо?

Они беху избили на Теразије.

— Ја ћу трамвајем... — примети девојка.

— Не, ја те нећу пустити док ми не обећаш да ћемо се опет видети — одговори Секулић енергично, и ухвати девојку за руку.

— Шта ми имамо још једно другом да кажемо? — пркосила је Вишња непрестано.

— Имам да ти кажем мој живот за ове последње године, да ти кажем: шта сам желео, а шта сам добио, шта сам очекивао, а шта дочекао, многе ствари које само теби могу рећи... да ти кажем, ето ако хоћеш... колико сам ниско пао, најзад.

Девојка погледа изненађено у овог човека кога је волела. Његове буљаве очи биле су се повукле дубоко у своје дупље... нестајало их је и на њиховим местима зјапиле црне бездне, страшне провалије, светови очајника и самоубилаца.

— Добро — приста она и пружи му руку. — Сутра на овом месту, у три сата.

— Ево ми трамваја — додаде затим. — Ја ћу бити тачна. Збогом. Лаку ноћ.

— Лаку ноћ.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ШЕСТА.

ПОСЛЕ СВАДБЕ.

— Неколико година од кад смо се растали... — рече у себи Секулић кад се трамвај удаљи. — Боже мој! А мени се чини да је то било тако далеко... даље него детињство. Шта се све за то време није десило!

Он је беше готово заборавио. Они беху далеко једно од другог. И, он није веровао никад да га она озбиљно воли. Он није био приметио дубоки утисак који је на њу учинио. Судио је површно:

— У мени је волела слободоумна, учена човека. Љубав је одбијала стално. Још можда је срећна што се свршило како се свршило.

Блажени егоисти који не знају за сузе што се лију за њима!

Вишња је тако прошла, изгубила се у провинцији као и у његовом спомену. Случајни сусрет по овом кишовитом времену, унео му је тек, са својом влагом, мало светлости у минуле године.

Отпутовао је био са женом у Париз. Задржали су се неко време у Бечу и Минхену. На једном месту погрешно су ушли у други воз. Даље опет, изгубила им се корпа са стварима. Савете, којима су их обасули у Београду, нису нигде имали прилике да употребе. Ипак, пут је био пријатан.

У Паризу се настанили у једном пансиону који су му Срби препоручили. Уписао се на Сорбону. Изабрао је тезу: О вредности живота. Пронашао је библиотеку. И дао се сав на посао.

За тренутак, учинило му се да се остварио његов велики сан. Живот многољудног града свидео му се. Култура му се нудила на сваком кораку: библиотеке, музеји, споменици, па онда велике димензије, ширина, слобода. Могао је живети неколико векова, а да му се живот не досади.

Међутим Бела се није могла да свикне. Тешко јој је било без мајке. Није знала чиме да се позабави кад остане сама. Француски језик није марила, француску кујну још мање. Пасуљ са пастрмом био је сад њен сан, а киселе паприке њен идеал. Те проклете паприке! Шта нису радили њен муж и газдарица од пансиона да дођу до њих: тражили их по пијацу, киселили сами, куповали их по оријенталским ресторанима, али никако да буду онакве какве их је госпа-Матовићка спремала за зиму, жуте, накиселе, с нешто бела лука. Због њих су се први пут завадили.

— Доста с тим паприкама! — викнуо је млади муж, вративши се из библиотеке с главом пуном Галилеа, Кеплера, Њутона, Линеа, Лавоазјеа, Лапласа, Ламарка, Герхарта, Ампера, Сади-Карноа и осталих твораца чисте математике на основу које је хтео решити свој проблем. — Изникнуће ми на врх главе... Једи што ти се донесе.

— Ја не могу ове француске сплачине, ако ти можеш — одговорила му је горопадно млада.

У осталом, она је врло мало личила на оне традиционалне, стидљиве младе са обореним очима из добронамерне српске литературе. Њених осамнаест година, колико је имала пред свадбу, провела је беспослена, размажена и срећна. Она није била спремљена за живот, за борбу, за одрицања. Знала је живети само за своје задовољство и мислити једино на оно што јој је пријатно.

Свађе су после биле све чешће. Почеше и да не говоре једно с другим. Ћуте по неколико дана. Једном, нису читав месец проговорили.

Бела је ипак почињала прва.

— Чедомире? — рекла би.

— Шта је?

— Ништа.

Она га је волела, те би други на његовом месту можда се знао користити овом њеном слабом страном и уразумити размажено дете. Али, Чедомир који је видео свет само кроз књиге, није имао мрве практичног смисла. Он је био сув доктринар. Заборављао је да поред науке постоји оно што се зове примењена

наука, вештина, политика. Он није знао за обзире, компромисе, сходности, релативности, уравнотежавања. Био је екстреман, фанатик, непомирљив, напрасит. Што се њему допадало, морало се допадати целом свету, па следствено и његовој жени. У противном, глупости које треба осудити.

Ко зна колико би то трајало, да се стари Матовић не разболе и умре. Брачни пар дође у Београд да присуствује погребу. После се не вратише више. Бела није хтела да чује за Париз.

— Ја у Француску? — викнула је кад јој је муж поменуо пут. — Жива нећу, а мртву ме можеш однети и на Ђавоље Острво.

Секулић се решио да сам оде. У том, одузеше му стипендију. Били су пронашли да се вратио без одобрења владе или тако нешто. Тек доцније је сазнао, да је то госпа-Матовићка уредила на своју руку, јер није одобравала да се муж удаљава од своје супруге.

Морао се примити службе.

Добио је место у једној београдској гимназији.

— По твојој глави не би добио Прокупље! — пришила му је Матовићка. — Али нисам ја мачји кашаљ. Нећу дете да ми се мучи по паланкама ако сам се ја због оног мог покојног лудова, бог да му душу прости, мучила и патила.

Директор је био постарији човек; носио је стално црно одело, бријао се сваког јутра, имао спокојне очи и замрљан потпис. Дочекао га је с одмереном љубазношћу и одредио му да предаје латински језик и историју Срба.

— Зашто латински, господине директоре?

— Нема ко други, господине Секулићу.

— Моја је струка...

— Ово је државна служба — прекину га директор суво — има, на првом месту, да се пређе прописани програм.

— Моје студије...

— Немам ништа против њих. Врло је похвално, кад не губите интерес за науком. Али државна служба на прво место; ја вам то саветујем као млађем колеги... ви разумете.

— Не разумем — хтеде рећи; поклони се и изађе.

Гимназиска средина је мало годила младом наставнику. Многи професори беху подетињили силом свакодневног рада са децом. Други су се губили у ситнице, уживали кад би коме детету успели да напакосте. Било је у колегијуму много нечег женског, калуђерског, лицемерног и грубо себичног. Секулић се осећао понижен

у свом осећању културног човека. Планови о повратку на страну, о довршетку студија бледели су. Походиле су га честе сумње, малодушности, горка сазнања сопствене немоћности.

Почео је долазити у сукоб са колегама. Бунио се против неправди које су чинили са слабијим од себе, смејао се њиховој уображености, вређао их отворено. Уосталом, то је било неизбежно. Човек који је промашио свој позив несрећан је, он пати, а патња рађа злоћу.

Директор га је звао, саветовао да подеси своје понашање према уобичајеним правилима, кажњавао га опоменом, претио му да ће га казнити озбиљније. Ни ђаци га нису много поштовали, јер су га колеге пањкале, а и сам је био крив: био је лабав, давао је лако добре оцене, помео се једном у преводу неке латинске реченице, погрешио у години смрти Стевана Првовенчаног.

— Ја се озбиљно бринем за ваш опстанак у државној служби — приметио му је директор.

Бела је сад имала киселе паприке колико хоће, али, пренета у ситне интриге удатих другарица, захтевала је раскош министарских домова што се слабо поклапало са скромном суплентском платом.

Из штедње су седели код таште. Она није пропуштала прилику а да своме зету не покаже колико је то срећа што не плаћа кирију.

— То је као и мираз од педесет хиљада динара — говорила му самоуверено.

Тако сад млади човек није имао ни своје куће, а морао је сносити пребацивања као да се њему учинило не знам какво доброчинство. Његова жена, која је раније, док су били сами, попуштала прва кад би се посвађали, сад је добила у мајци сигурну савезницу, те се свађама није видело краја. Губила је и оно мало поштовања што је дотле имала према своме мужу, грдила га, понижавала, рушила му свако уважење, па и оно уважење које је Секулић, поред свега, осећао још према себи самом.

То су били тешки тренутци. Незадовољан у служби, несрећан у кући, он је лутао по читаве ноћи, тражећи које љубазно лице да се разговори, да одахне, да живи. Његови стари другови са универзитета били су се растурили куд који. Друге није стекао. Тек, нашао би кадгод Зарију Илића, следбеника класичних философа.

Илић је изгледао беднији него икад. Имао је на себи мрк капут, прсник црн, панталоне зелене; време, киша и свакојаке прљавштине претвориле су ове бог зна чије одеротине у сиву боју која је језиво приличила његову земљастом лицу. Десна му је рука била парализована. У тупим очима отимале се последње искре свести. Али око усана играо је још презрив осмех за материјални свет.

Чедомир га је волео присно. Он је у њему видео једног сапутника на истом путу, на путу у интелектуални живот, човека кога су интелектуалне радозналости, жива младост, сумње у радост која се нуди, непомирљив идеализам, неутољива жеђ за усавршавањем, сви инстинкти једне душе будне, упечатљиве и несређене обузели, занели и осудили на најболнија искуства.

Престао је да пише афоризме, па се бацио на поезију.

— Наука ме није задовољила — објаснио је Илић. — На крају последњег столећа научари употребљаваху методе тако поуздане; чудни проналасци, величанствена открића долазила су једна за другим; толико застора би подигнуто, толико тајна, загонетака би решено. Ми смо мислили да долази тренутак кад ће наука открити велику тајну, одговорити на последње к а к о и з а ш т о. Треба признати, Секулићу, наука остаде нема пред Непознатим, Неказатим, Бескрајним. Ја се враћам срцу да осети оно што мисао моја није могла сазнати.

Зарија му показа један свежањ песама.

Разгледао је неколике. Оне нису имале стиха, ни слика. Смисао је био редак гост његове музе. Авет лудила се помаљала кроз њих још јасније него кроз поглед песников. Он је певао

Ја се смејем, морам да се смејем;
Бог је рекô: морам да се смејем.

Ти су га разговори одобровољавали. Покушавао је да се метне изнад свега, да живи повучено, у себи, међу својим књигама и радовима. Седао је поново за свој сто и настављао дело О в р е д н о с т и ж и в о т а. Неодређена слава би опет залебдела пред његовим очима. Људско срце му изгледало преуско за његов сан и мисли. Поново је почињао да живи.

— Је ли, зете, ти знаш француски... — приметила би му тада ташта. — Што не почнеш нешто практичније? Преведи какву занимљиву ствар. То се плаћа. Докле ћеш се, бога ти, зевзечити са том празном философијом!

— Зевзечи се сама! — викнуо би професор.

— Геаче! — одговорила би ташта љутито.

— Матора сулудо!

— Немој да ми вређаш мајку — умешала би се Бела. — Иначе...

— Иначе?

— Чисти се из наше куће.

На крају једног таквог разговора, он се реши. Он није могао издржати више. Поручи једна кола, стрпа у њих своје књиге и рукописе, узе нешто рубља, остави све друго, и више се не врати својој ташти ни својој жени.

Док је Чедомир тако пребројавао своје несреће последњих година, електрични трамвај носио је другарицу његових младих дана у правцу Врачара.

Аница ју је чекала на капији.

— Шта је с тобом, Вишња? — дочека је. — Озбиљно сам се уплашила. Нигде те није било на Скупштини. Мислила сам да си се вратила кући. Тетка ми рече да ниси долазила. Знаш ли колико је сати?

— Извини, колегинице — промуца девојка. — Није било намерно...

— Нема шта да те извињавам. Ти си овде слободна... као код своје куће. Немаш чега да се женираш. Тетка те тако воли... Него, кажем ти — подвуче стара девојка — страх ме је било за тебе. Ово је Београд, а у њему има много злих људи. Да ти се шта непријатно није десило?

— Не, није ништа — насмеја се силом Вишња. — Разгледала сам престоницу. Ми смо стари познаници.

Убрзо седоше за вечеру.

То је била скромна кућа неког државног пушкара у пензији. Домаћица, жена преко шездесет година, трудила се како само може да угоди својим гостима. Вечера је била обилата; било је и слаткиша, па и вина. Стари пушкар, који је задржао нешто од своје службе у војсци, трудио се да надокнади дамама оскудицу у каваљерима и био је, заиста, диван са својим нешто застарелим, гестовима и учтивостима. Пушкарка се већ бринула шта ће сутра лепо скувати за ручак, те је питала своје гошће шта више воле: киселу чорбу или супу с кнедлама, ћевап у динсту или ћурче на подварку...

— И једно и друго — одговарао је старац на питање. — Нико нас не тера, па ћемо да једемо понајлак. У турском рату Вера Павловна, сестра Рускиња, што је волела нашу кујну, било је за чудо.

Вишња је мало јела и говорила тек реда ради. Стара девојка посматрала ју је испод ока.

— Нешто си невесела, Лазаревићева? — рече јој кад осташе сами.

— Невесела! — одби она усиљено. — Зашто да будем невесела!

Стара девојка ухвати је за руку.

— Слушај, драга Вишња — рече јој. — Ја знам где си била. Не покушавиј да ми поричеш: ја сам прошла кроз твоје доба.

— Шта хоћеш тиме да кажеш?

— Ти си лутала по Београду, тражила си себе, своје, време што је прошло. И вратила си се несрећнија него што си отишла.

Девојка покуша да не призна истину.

— Веруј ми, ми смо све имале такође амбициозну младост, срца врела, смутње првих узнемирености, девичанске наде и бескрајне снове. Све то има своје време. Али, време пролази, и једанпут дође тренутак кад треба имати куражи и прекинути накратко са тим.

Кућа је била мирна. Напољу се ноћ ширила, ведра и ћутљива. Ова пространа тишина притискивала је младу девојку. Најзад један јецај затресе њене груди.

— Удај се, драга Вишња — продужи Аница. — Удај се што пре. У животу су ретки поновни састанци. И затим, једно од другог растаје се, не разумевши се. После, дани и године пролазе; младост оде, брже него што се мисли, и са њом сва могућност да будемо срећни.

Дрхтећи, Вишња је гледала у своју другарицу и није речи могла рећи.

— Удај се, драга Вишња, не размишљајући сувише, не тражећи много. Не треба да те је страх да ћеш бити каткад ненесрећна; то је општи закон. Оно од чега треба да се бојиш јесте да не будеш... као ја, несрећна за увек. И још, свет је врло зао према онима који нису имали среће.

Лампа у соби осветљавала је рђаво. По кутовима се дизао мрак. Наста један тренутак тишине. И две се жене загрлише, трудећи се да утеше једна другу.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ СЕДМА

НА ВИЛИНОЈ ВОДИ

Кажу да постоји правило да на састанак људи долазе увек нешто раније, а да жене задоцне стално. Чедомир је потврдио ово правило, док му је Вишња била изузетак. Она је одржала своју реч и дошла тачно: баш кад сказаљке на сату једне оближње часовничарске радње показаше три, она се појави пред Двором.

Ишла је одмереним кораком и гледала преда се. Младом супленту чинило се као да ти кораци не додирују земљу, као да то није његова познаница, живо људско биће као и он, већ лепа приказа коју му је његова прошлост цртала у сунцу пролетног поподнева. Гледао ју је; у срцу је осећао пуну радост што је види, што ће се с њом састати, шетати и говорити као оног дана кад јој је првипут заказао састанак.

И сад је сунце изливало обилно своју светлост по земљи. Све, на што је падало, увијало је у весело одело. И дан је био један од оних лепих дана, кад се око нас осећа живот, оргијање природе, и ми зажелимо, с једним боним осећањем, да и ми полетимо безбрижно као лептир, да раширимо своје срце као прво дрво које сретнемо што шири своје олистале гране, да се и ми страсно заборавимо као чела на каквом цвету.

На пола растојања она подиже очи и спази Чедомира. Те очи су биле и сад велике, крупне, загасите. Њена плава коса, очешљана на раздељак, правила је и сад диван рам њеном лепом лицу. Она узбуди цело срце човека који ју је чекао. Он хтеде потрчати, заборавити целу садашњост, притиснути је на груди, рећи јој:

— Моја Вишња, моја добра, моја стара Вишња.

Али...

Залуд је Секулић хтео да изједначи прошлост са садашњицом. То се двоје разликовало ипак. Видео је сад јасно што синоћ у мраку није могао. Његова драгана није била више шипарица какву ју је оставио. То се примећавало по деловима тоалете, у којој је било нешто срачунатости, по сигурном кораку који је правила, по очима што се нису дале збунити, по образима који се не румене више на сваку ситницу. Она је сад била зрело људско створење, које тражи од живота свој део, које је решило загонетку бића просто, као сви други. дај ми да ти дам.

Стога је он сачека на свом месту и, после првих поздрава, могаде јој рећи тек:

— Куда ћемо?

— Куда хоћеш — одговори она нешто рапавим гласом. Затим додаде блаже: — До пред вече немам никаквог посла. Можемо начинити лепу шетњу.

Они ударише првом побочном улицом која је била пред њима. То је била доста широка улица која је, иза леђа Двора водила поред Батал-џамије на Тркалиште. Загасите очи девојкине севнуше изненадним сјајем. Да ли се она сети да је у тој улици првипут видела свога драгана са његовом доцнијом женом? Да ли јој се поново отвори рана коју је тада добила? Да ли осети жеђ за осветом и свирепо задовољство што су сад сви троје несрећни?... Улица је остала готово иста. Два низа снисских дућана и простачких кафана граничили су је с обе стране. Шкрипала су волујска кола. Рђаво обучени сељаци трапали су у опанцима као усред села. Тек, коњски трамвај замењен је електричним, а на пољани Батал-џамије копали се темељи неке јавне грађевине.

Вишња не рече ништа. Чедомир се се свакако не сети. Ћутали су. Прођоше тако добар део улице. После се спустише преко Марковог гробља у Палилулу. Пред њима се појави широка трака Дунава.

— Ти си одсела на Врачару? — упита млади човек тек да прекине тишину.

— Да. Код тетке моје колегинице.

— Колегинице из села?... Како ти је у селу?

(Свршиће се)

М. М. Ускоковић.

ЦРКВА У СТАРОМ ВЛАХУ

Манастир Бања.

Света црквo, с твога натрулога крова
Звук клепала кротко мир вечерњи дира;
И под твојим сводом, у место стихира,
Јеца Божји слуга или хуче сова.

Терет твог живота стеже те све више,
Чкаљ и бурјан хоће већ да те угуше,
Ти, к'о земља сува после дуге суше,
Вапијеш тек једну кап божанске кише.

Окрепљена вером што те некад диже,
Чекај, света лавро, освит новог дана:
Чућеш фијук зрна, песму јатагана...
Осећаш ли како час одмазде стиже?

Неће нас проклети из својих гробница
Они што за тебе лепту своју даше:
Изгинувши смело, поколење наше
Стаће пред њих светла и поносна лица.

Зазвониће опет звона твоја стара
Песму што из наших лешева се роди,
Запеваће химну васкрслој Слободи
Хор отаца седих из твога олтара.

Милутин Јовановић.

У ЈЕСЕЊИ СУТОН

Дај ми руку, драга. Већ се тама своди
И последња зрäка на западу гори.
Пусти да нам душе сан о срећи води
У светлости живот који машта створи.

Приљубљени тако, на овоме вису,
У скривеном куту разореног града,
Замишљајмо дане што још дошли нису,
Дане кад ће нама спокојство да влада.

Док се око наше усамљене клупе
Шири тужни мирис последњих цветића,
Бежимо далеко од стварности глупе,
Ван поднебља овог, ван обичних бића.

Јер у свему, драга, што гледамо сада,
Једна стара, тешка, истина се крије:
Да је живот празан, пун беде и јада,
Да сва земна срећа никад срећа није.

Ето, ова трошна, оборена стена
Некад беше сведок о победној слави,
Али силна рука вечног суверена
Својом снажном вољом њену гордост смлави!

Све пролази, драга... Никад, никад неће
Тајну овог света слаби човек знати:
Од данас до сутра живот му се креће,
Од данас до сутра обмана га прати.

Он пркосно иде, куша, ломи груди,
У тренутку мисли: ту је живот прави, —
Но увек на крају позна удес худи
И наличје свега сурово се јави.

Дај ми руку, драга. У овоме часу
Мени треба мира и љубавних речи,
Да одагнам облак што се душом расу,
Да утишам срце које болно јечи.

Ја никога немам и једино ти ми
Можеш дати снаге и утехе живе,
Кад ме твоја рука у загрљај прими,
Под окриљем хладним ове ноћи сиве.

Заборави живот, заборави људе,
Заборави црне мисли које круже,
Нек' нам даљни снови сву љубав пробуде,
Нека нам се душе ван живота здруже.

Па док се над реком плава магла шири
И потмула варош у прашини дрема,
У нама ће тихо туга да се смири:
Знаћемо да ничег сем љубави нема.

Момчило Милошевић.

НОВИ ДАНИ

Једна стара радост! Скупили се мали,
Сви ситни и ниски, подигнути злобом,
Пред страхом што иде, нагло, као вали
Једне моћне снаге коју зваху робом.

Племе црних слугу и скупих ћирица
Дрхти пред протестом што век овај носи,
Свет савести глуве искривио лица
Пред питањем кобним: „Шта ћеш овде? Ко си?“

„Шта ћеш овде, ко си, узданицо смрада,
Гомило бакшиша и колевко блата!
Бог сакатих данас престао да влада
Овом земљом плача и веселог рата!“

И потмуо јаук богатих пандура
Шиба ваздух страсан... а дан црвен тече.
И пропаде видик нараштаја штура
У радостан одмор, у мирисно вече.

Једна стара радост! Добро труну мали,
Сви ситни и ниски једним пустим гробом,
Ал’ страх даље иде, нагло, као вали
Једне моћне снаге што је зваху робом.

Дух заветне мисли и вековних снова,
Као труба правде цео народ зове:
И огромна буна огромних окова
Црта нову карту, пише дане нове.

О, како је дивно то доба прегнућа,
Историја кад се ствара пред очима!

Сваки сат се види као пожар кућа
И духове слава плени и отима.

Једна стара радост! Зора новог дана!
То сједињен народ гледа сунце смело.
Преко гробља малих и гробља тирана
Он је довршио своје свето дело.

Dis.

ЦИНИЦИ

Ја знам два другара, што у сваком крету
Један другом мисли и све тајне зна;
Два циника грозна у овоме свету: —
Једно моја судба, а друго сам ја!

Сапутница моја мени, сваког дана,
Уз цинизам смеха, подмукло, на мах,
По нов комад срца, из нових ми рана,
Исече и баци преда ме у прах!

Па ми затим пружа пуну чашу жучи:
„На, ублажи — вели — ране и бол свој!“
А ја, што ме више мрцвари и мучи,
Све је више чикам, и ругам се Њој!

Т. Ђукић.

СКИТАЧ

— П. Славејков —

— Три пролећа дом оставих, време мину,
Љуба војну, а мајка се нада сину,
У срцу их с тугом носим, они мене,
И у срцу и у души — срце вене.

Господарке бело лале, јаде јада,
Камен има сузу, имај и ти млада;
Толико те пута молих, о сирома,
Дај ми хајлук, дај ми па ме пуштај дома!

— Да л' те памет, млад јуначе, изневери,
Ил' што некад сверовасмо, ти превери.
Ја ти давно хајлук платих, јао јаду,
И још уз то, и још уз то — ноћи знаду.

Дуге ноћи, ја сам њима веровала,
Када сам ти, знаш, неверо, срце дала,
Крвавим си пољупцима завет дао,
Зар си тако завет мушки сверовао?

Дуге ноћи, зар ти није на ум пало,
И у њима... и у њима... је л' ти мало?
Још ли хоћеш?... Ишти, жели, узми, прими,
Само, само не одлази, остани ми!

— Три пролећа дом оставих, младост мину,
Љуба војну, а мајка се нада сину,
А зар мене ти не питаш шта ме чека,
Кога имам ја да чекам из далека?

— Три године!... не говори о давнини,
Ко те чека?... То се само теби чини!
Што је срце срцу ближе, век је дражи,
Ком је драга пред очима, род не тражи. —

Седмо лето, дом оставих, младост мину,
Љуба војну, а мајка се нада сину,
Али мени у туђини, век је дражи,
Ком је драга пред очима, род не тражи!

С бугарског
Милорад М. Петровић.

ПРЕВАРЕНА

Сви смо је волели... У њезиним црним очима лежала је дубока меланхолија, да су скоро увјек биле овлажене сузама, и свјетлуцале при сваком погледу, као црни дијаманти окренути према сунцу.

Њезина коса, кестенасте боје, била је пахуљаста, и чинило се, да је то пјена замућеног мора, осушена уза саму обалу. Лишце јој је било дражесно. Није ту било оне хладне; класичне љепоте, нити гордости, него је то било једно од оних пријатних лица, за које кажемо: слатко лишце...

Тако слатко, мило лице имала је она, љубимица скоро свих гостију дивне Ривијере на хрватској страни — госпођица Бланка.

Ко ју је једном видео, мислио је на њу чешће, а они којима се срце при погледу на туђу несрећу топило, као груда снијега, на жаркоме сунцу, — ти су често, тужно уздахнули, и помислили:

— Сирота! — Каква штета! —

Госпођица Бланка, наиме, није никад ходала, њу су возили...

Тој милој, дивној дјевојци биле су узете ноге, и она је била осуђена да свој земни живот проведе — сједећи...

Кад су остали гости у вријеме вечерњег сутона, или дивног јутра, весело чаврљајући, журили се, да ујагме најљепшу гондолу, да се провезу велебном пучином, она би сједећи у својим колицима, са чежњом пратила сваки покрет веслача, и све оно несташно кретање бујне младости, која се нимало није бојала успаваног џина...

Или, кад је друштво пред вечер полазило на law-tenis, њу би њезина дворитељица и тамо одвезла, те је она и овђе само била гледалац.

У њезиној младој души ројиле су се тужне мисли, као пчеле у прољеће, и облетале оне несташне ручице, које су бацале и хватале љепоту...

Једне вечери приреди одбор забавно вече, са игранком, на плато-у пред хотелом, у дивном парку, и свијет се слегао, као мрав...

Ни Бланка није хтјела остати у соби, и њу је вукло младо, бурно срдашце у живот, — и она је желела забаве и весеља!

За вријеме концерта било јој је још лако. Сви су ту сједели, и у њезиној преосјетљивој души није се будила жеља ни за чим немогућим! Али, кад музика засвира валс, и дивни пупољци: дражесне шипарице, као и бујне руже: дјевојке и младе госпође, нађоше се, као чудом у загрљајv баш оних младих људи, којег је која желела, и кад овако састављена дражесност размахну крилима среће и заигра... тад се Бланкино око помути. —

У њеној души створи се хаос бола, страдања и патње, и она се запита: „Зашто, — зашто сам ја толико несрећна? Шта сам скривила Богу или људима, ма ме овако наказну створише? — Зар ја немам права на срећу, на живот... на — уживање?... Зар да никад не окусим сласт додира са љубљеним човјеком? Никад?“

А одјек са широког мора, као да јој подругљиво враћаше:

— Никад, — никад!...

Патња Бланкине душе не оста скривена туђим очима. Многи су видјели, како су се црни дијаманти замаглили,.. и многима се је стегло око срца!... Сутрадан би образовано „Друштво младих људи за забаву госпођице Бланке“. —

Њима се сажалило, што једна дјевојчица посве усамљена онако чежњиво упире своје дивне очи у живот и весеље... И зато се договорише, да јој бар донекле ублаже несрећу, да јој бар мало засладе часове пребивања на хрватском приморју, и да ју за час уљуљају у сан, да заборави страшну јаву...

Кад се госпођица Бланка у јутру пробудила, предаде јој њезина двориља дивни бокор ружа, чистих и бјелих, као што бијаше и душа младе Бланке...

Она се сретно насмјеши и упита:

— Од кога?

— Не знам, госпођице! Донео их баштован...

— Како су дивне! — Говорила је млада дјевојка шапатом, приносећи их устима, да их пољуби...

Кад се Бланка пред подне извезла на обалу, и у сјени платана замолила је дворињу, да ју остави саму, — загледала се је далеко на широко море, мислећи о добивеним ружама...

Дубоко покапане жеље стале су јој навирати из срца, и заузимати облик чежње...

Њезина је душа чезнула за — њим,... непознатим,... далеким,... који јој, како је она мислила, неће никад доћи...

И одједном! — Она осјећа, посве јасно осјећа нечији топли поглед на себи, — и она посве спутана тим погледом — окреће своју лијепу главицу према њему и њихови се погледи састају...

Као два уздаха, — двије капи воде, — два атома етера, — или два сунчана зрака, што се посве упијају,... тако се упише њихове зјенице... Слика једног огле́дала се у зјеници — другог...

Он је сједио непосредно иза ње у плетеној наслоњачи, — дошао је полако, — као крадљивац, — први на реду из „Друштва за забаву госпођице Бланке", — да украде из ове душе најљепши, најдрагоцјенији бисер, пупољак најдивнијег цвјета, — — љубав срца Бланкиног!

А то му је било лако, јер њезино срдашце било је отворено, жељно драгога госта, којег је одавна очекивала...

Он скиде шешир устаде и дубоко се поклони...

Она му одврати поздрав озбиљна лица, али насмејаних очију, а он охрабрен, приђе јој посве уз колица и проговори:

— Дозволите ми, госпођице, да вам се сад представим, пошто немам прилике иначе... Ја сам Аладар Кормин, из Загреба.

— Бланка Тијевић, из Славонске Слатине.

— Ви ћете допустити, госпођице, да сједнем поред вас?

— Изволите, господине!

— Већ од дана мога доласка, госпођице, побудили сте моје живо интересовање...

Она црвени као корали изложени очима гледалаца, и пита га дрхтавим гласом:

— Да ли вам је господин саветник Кормин штогод у роду?

— То ми је отац, госпођице!

— Отац?! — оте се њој чудноват глас и опет тако природан.

— Да госпођице! А зар сте ви сами овђе?

— Јесам! Моји родитељи отишли су на сјевер, а ја тако волим наше море... За које се сви отимамо...

— Ал' ми га не дамо...

— Сирена! — замашна, а немоћна: Штета! — мисли он у себи и гледа преко њезине главе у даљину, и очекује...

У близини чуше се наједном весели гласови и повик:

— Хало! Аладар!

— Хало! — узвикује Аладар према оној страни, и окрећући се, Бланки говори јој њежно!

— Траже ме пријатељи!

— Па пођите им, господине!

— О, госпођице, дозволите ми још који часак... с њима сам непрестано...

Група младих људи појави се иза палма, и како никуд другамо проћи не могу, до поред ових двоје, — што је међутим већ све било договорено, — приближују им се, и скидајући шешире, клањају се Бланки...

— Пардон, господо! Само за час! — вели Аладур и окрећући се младој дјевојци њежно ју замоли:

— Дозволите, милостива госпођице да вам прикажем своје пријатеље. —

И он редом говори њихова имена, а они сагибајући се пред њом као пред Мадоном у цркви, љубе јој руку...

Сунце је на зениту, — ал' његов златни зрак не доспјева под крошњу стародревног платана...

Повјетарац с мора пирка, блажећи ужарене очи младића...

И у души Бланкиној сија сунце, које нико не види... Усијани сунчани зрак прикрао се и ушуњао у ту дивну душу, и озарио је...

О, како је дивна та душа обасјана сунцем!...

Двориља долази и чуди се,... али уједно и весели, јер први пут види црне дијаманте незамагљене... ужарене...

Бокор туба-ружа, који госпођица држи на крилу опија својим мирисом веселу младост, и они сви, заносно као тјелесна гарда младе краљице, корачају достојанствено уз колица њихове нове знанице, коју двориља вози на ручак, и клањајући јој се на растанку — узвикују:

— До виђења, милостива госпођице!

— До виђења! — враћају дражесна усташца а ручицом маше као што оне мале, слатке луткице машу, вичући мамици, — кад их дадиља носи у шетњу...

Бланка је ручала тога дана необично раздрагана, а кад ју по ручку двориља метну у постељу, она прошапта:

— И руже!...

— И руже, — и руже, злато моје! Ево и њих! —

— Лезите и ви, Ана!

— Не брините за мене, милостива госпођице!

А Бланка, опијена мирисом ружа, сања, како се враћа из цркве, као невјеста, под руку са љубљеним бићем, обвијена велом, лаганим и дивним, као морска пјена — а у руци јој бокор туба-ружа...

Насмијано лишце и одвише јасно одаје двориљи срећу у дјевојкиној души, и она, одвраћајући поглед од ње, уздише:

— Јадно дијете! Да ти је јава весела као сан!...

Кад се пробудила, Бланка се у велико зачудила, што се мјесто уз своје злато у дивној дворани, налази сама у хотелској соби, и тужно викну:

— Ана!

Ана се појави на вратима друге собе и брзо јој пришавши, рече понизно:

— Заповједајте, госпођице!

— Ах, ништа,... ништа не требам! Имала сам страшан сан...

— Боже мој! А ја сам мислила, да сањате нешто врло пријатно, — јер сте се тако слатко смејали...

— И руже су ми се погњечиле, — говори Бланка, слиједећи своје мисли. —

— Свјеже вас већ чекају, — госпођице!

— Гђе су? — скоро цикну од радости, то велико дијете, и хтједе, да скочи — ал' осјетивши, своју немоћ, паде полеђице и заплака се горко...

— Милостива госпођице, погледајте их, — говори двориља уносећи свјеже руже, а Бланка притиште црне дијаманте опточене бисером у меке чипке раскошног кревета и круни међу њих ситни бисер из набујалих очију...

— Зашто плачете сад? — Боже мој, шта се за тили час догодило? Реците ми? Зашто?

— Зато,... што се мој... сан... никад остварити не-ће!...

— Сачувај нас Боже! Па час прије ми рекосте, да сте страшно сањали,... а сад плачете, што се тај страшни сан не може испунити... Зар се и страшне ствари желе?

— Ана, Ана, Ана!

— Хајде, умирите се! Господин Аладар вас већ чека... Припређује вам дивно изненађење...

— Какво, Ана?

— Видећете! А сад, да вас брзо обучем.

И Ана облачи Бланку у бјелу хаљину, бјељу и од снијега,... а око врата јој веже три струке бисера... и загледа се у њу и говори:

— Не, — не ћемо уз ову хаљину бисер... Корали боље доликују! — и скиде јој бисер а веза корале, — крупне, као љешнике. Затим је намјести у колица, одведе до огледала и рече:

— Погледајте госпођице ову сирену — није ли дивна?

— Дивна ал' немоћна! — одговара Бланка снуждено — а Ана ју упозорује:

— Сад се морамо смејати! Господин Аладар не воли, кад сте тужни...

Бланка дрхти од чежње и радозналости...

У вестибилу сусреће их Аладар, љуби јој руку и говори:

— Пристајете ли на мој план, госпођице?

— Ја га не знам...

— Имате ли у мени повјерења? — пита он даље, не откривајући јој свој план.

— Потпуно! — одговара му она шаптом и гледа га право у очи...

У том су приспјели и до мола, и јутрошња група Аладарових пријатеља журно им прилази и поздрављају се... Море је дивно, мирно, каб душа старе измучене калуђерице.

У безброј прекрасних боја прелијева му се површина а у дубини је зелено, као кора зреле лубенице... У даљини се виђају једрилице — брзе и ситне — као галебови... а још даље од њих — тамо, гђе небо тоне у море... гори море...

То је сунце на смирају, и скоро ће да зађе...

У заливу, уз саме степенице љуља се једна дивна бијела гондола, окићена туба - ружама...

Дошли су до ње, а Аладар и Милан Јовин узимају се за обје руке унакрст и чине тако као неки плетени столчић, а друга двојица господе нежно подигоше Бланку из колица и положише је на тај плетени сточић...

— Загрлите нас, госпођице, — моли је Аладар, бојећи се, да не падне, а она диже своје дивне витке ручице и обви их око врата, док су је они уносили у гондолу, и спустили на свилене јастуке.

Док сунчеви зраци позлаћују руб бијеле гондоле и главе младости, гондолијер отисну гондолу на широко море, уз свирку и пјесму вјештога маестра...

Бланка заборавља на стварност и збиљу...

Она је срећна...

Као гондола по мору, тако по њеној души плови срећа...

Просољени ваздух брзо суши нежне уснице девојкине, и оне поново овлажене, румене се као крвљу заливене... Аладар се и нехотице каткада чежњиво загледа у то парче корања, што скрива неколико сјајних зрна бисера...

Бланка се смјешка, очи јој светлуцају као фосфорне бубице ноћу у мору, а срце јој подрхтава, усталасано најслађим осјећајима...

— — — — — — — — — — — — — — —

С новим бокором ружа био је саопштаван и нови план забаве... И тако је то трајало више дана.

„Клуб за забаву госпођице Бланке" заслужио је златну медаљу и златно срце какве дивне дјевојчице, какво га је у ствари већ и добио Аладар од Бланке...

Бланка је љубила...

Њезина преосјетљива душа није се могла задовољити само гледањем у плаве очи Аладарове, она је хтјела сркнути и кап сласти с његових дивних уста...

А добра Ана, само да ма иколико усрећи то драго јој биће, позивала је Аладара, — кад би их он чекао — да дође ка госпођици у собу...

И тад је — једног дана, кад је тако близу сјео уз њу, да га је посве лако загрлити могла, она заборави на све, и бацивши му руке око врата — приљуби своја чиста, нетакнута уста на његова, као што се жедна пијавица приљубљује, уз нежну кожу сишући тај слатки отров до клонулости...

Аладар је нежно загрли и наслони јој главицу на своје срце...

Он је жалио јадну дјевојку, али уједно је мислио: „Ако је то чини срећном, ја јој ту срећу нећу ускратити..."

Бланка се у истини осјећала срећном. Она је мислила, како она љуби Аладара, да и он тако љуби њу, а ни слутила није, да он то чини из — сажаљења...

— — — — — — — — — — — — — — —

Једног дана донела јој Ана програм велике забаве... На крају свега биће опет игранка.

Аладар је и тога дана дошао да је позабави.

— Хоћете ли вечерас на забаву? — пита га Бланка плашљиво.

На њезином се лицу и одвише јасно огледала жеља, да би она волела, да он не иде тамо, кад ни она не може.

А он спазивши ту нијему молбу, брзо одговори, само да јој угоди:

— Нећу госпођице... Шта бих ја радио тамо без вас?...

У њезиним очима плану одсјев велике среће и она га загрли, болесно се приљубљујући уз његове чврсте мишице...

— — — — — — — — — — — — — — —

Музика свира Чајковског, звуци се разлијежу по мору, као срећа по души љубљене дјевојке и одбијају о голо стијење, као срећа од срца превареног.

Ана је отворила прозор.

Бланка слуша и гледа... Гледа у правцу откуд долазе звуци... и чека...

Њезина душа чека, да музика засвира валс...

Први акорди одјекнуше...

— Ана, одвезите ме у павиљон!...

— Зар није касно, госпођице?

— Само на час... На час... Ана! Да видим како играју... Ах, само једанпут да ми је поиграти!...

Ана не може, а да не учини по вољи дјевојци, и окреће главу, да сакрије сузе, што јој навиру на очи, слушајући жеље ове немоћне дјевојчице, коју љуби срцем мајке...

Из павиљона се врло добро види на прекривени плато. Тако дивнога, складнога шаренила ријетко се кад виђа...

Музика свира, парови лете испред Бланке, а њезине очи продиру у сваки пар, као да истражују, као да уходе... А у њезиној души се облачи... Постепено полако искраде се из ње — срећа, и уступа мјесто чудном осјећају: хаосу зависти, мржње, страдања и бола...

Сасвим јасно осјећа она, да срећа није за њу, — да је она никад у правом смислу уживати неће.

Она је заробљеница зла Усуда, који ју је приковао уз литицу, с које не може никуд никако... А да јој патња буде још већа, износи јој њезин мучитељ пред очи сва уживања свијета, — и показује их, како би је што више учинио несрећном...

Савладана тугом, она плаче, и тешки облаци у души, претворени у сузе, смањују се... и постепено их нестаје... И за час опет се мјења осјећај. Ведри се,... сунце се помаља кроз лагану маглицу — разбија је, и Бланка се већ смјеши и мисли: „А зар су сви ови што ходају — срећни? Зар ја нисам довољно срећна, знајући, да ме љуби Он,... Он, најлепши, најбољи међу многима?

— Ја нећу патњу!... Нећу бол!... Ја хоћу весеље, хоћу срећу... Идем одавде, да у тишини и самоћи несметано узмогу мислити на њега... Он је моја срећа, весеље моје!...

И већ хтједе да зовне Ану, која се мало поодмакла од ње, кад одједном изненада осјети кратак, снажан бол у самом срцу, — крв јој јурну у главу — па нагло натраг к срцу, и она раско-

лачи замагљене очи и нагну се, упиљив поглед у једну тачку, да још боље види, што не могаше тако брзо да појми...

Аладар диван, дивнији но икада, срећом преображенога лица, држи у загрљају једну красну дјевојчицу, и носи је двораном у лудом темпу музике и страсти...

Бланка га таквог још никад није видјела...

Она, избезумљена, исколаченим очима прати сваки његов крет, а срце јој замире... Руке јој чврсто стежу бокор туба-ружа, и притискују га на замируће срце...

Сад,... сад ће мимо ње пролетити њих двоје! На двадесет корачаја од ње — с другом у загрљају пролетће он на кризима среће и — љубави!... Да, то је љубав! — У Бланкиној души бљесну — истина! Он љуби... — помисли она, али не — њу! Он љуби ону малу, којој ено тај исти час пољуби руку крадимице — и тад, у тај исти мах кад се њих двоје највише приближише Бланки... одјекну мукли крик преварене душе — страшан и болан, да се сви унаоколо згрозише...

Одједном наступи тајац... ужас се појави на сваком лицу, страх и збринутост, музика престаде, — а тад истом настаде комешање.

Најближи за тили час скупише се око Бланке...

Она у наступу страшног бола, помјешаног с ужасним осјећајем љубоморе — заборављајући немоћ своју, осјетивши се преварена у својој претпоставци, трже се и хтједе да искочи, — да побјегне далеко — далеко — одовуд, — али осјетивши се прикована — врисну, и паде онесвјешћена полеђице...

Падајући, ударила је потиљком о балустраду — и за два минута мило, слатко лишце ријетко који би могао препознати...:

Нагла смрт је упокојила Бланку.

Марија Туцаковић-Гргић.

У ЈЕСЕН

— Вацлав Сјерошевски —

Кише и гадно време, без прекида већ неколико дана, задржавали су у кући становнике јурте Талаки (лоза), осуђујући их на нерад. Често су излазили из ње, и дуго и жалосно гледали у натуштено небо, јер је на ливади трулило још не зденуто сено. На жалост, сива кишна мрежа спустила се на околину, над њом се ниско ваљали тешки црни облаци, међу којима је жељно око узалуд тражило ма најмањи делић плавога неба.

За још гору несрећу пљусак се није задовољио рупама у крову које је оставио прошлих година, него је начинио много других, те је у кући одасвуд лило на главе и рамена, а на земљаном поду начинила се доста дубока и све већа локва. Разно ђубре, остатци од јела, кости од риба и дивљачи, ђубре у углу држаних телади, угажено у земљу и осушено летос, расквасило се и пунило јурту несносним задахом. Било је, дакле, у њој загушљиво, влажно и хладно. Ватра у камину горела је некако лено, загушена колутима сиве паре која се вукла по кући.

А кућа је била врло мала: узела је од околне пустаре само четири квадратна хвата површине; нагнути зидови, начињени од управно побијених, од коре ољуштених мелезових стабала, још су смањили њену запремину, сужавајући је при врху. Раван кров, начињен од таквих истих греда спуштао се тако ниско над главама становника, да је један од њих, Михајло, снажан момак, који је крај прозорчета размрсивао гомилу мрежа, својом кудравом косом додиривао таваницу.

Средином јурте ишла је преграда од дасака тесаних секиром, која је делила на две половине: десну — мушку, и леву — женску. Уз њен завршни дирек, с рукама прекрштеним преко

деснога колена, седео је и пушио на лулу Кирса (бели лисац), мој домаћин, у годинама али још чврст Јакут, имућан и независан господар вредних најамника, власник куће, многих мрежа, стоке, покућанства, и још три женске: једне жене и двеју кћери. Млађа је била већ продата, али је боравила код оца, пошто купац још није положио целу погођену суму.

У кући је владало дубоко ћутање, ствар доста необична на месту где се налази неколико Јакута. На малом огњишту ватра је пуцкарала и пиштала, а иза преграде шуштале су коже које су чиниле девојке. Слутио сам да ће се ова тишина рђаво свршити; и доиста, убрзо се диже бура. Изазва је најамник, звани Шмата (дроњак) због своје неспретности. Вукући се од ранога јутра из кута у кут, најзад претури и просу воду. Та кап препуни чашу. Све се очи засијаше, а лица побледеше.

Уплашени Шмата покуша да свали кривицу на Михајла, што је изгубио ремен који је он тражио. Михајло у одговор помену Шмати ланску грабуљу. Свађа поче озбиљно. Језици се стадоше обртати као воденична кола, сипајући грдње и пребацивања, поводом чега је страшни глас домаћинов грмео као архангелова труба. Ни домаћица није заборавила изићи из свога склоништа и узети учешћа у борби, са страсношћу својственом женама целога света. У јурти се наједанпут узруја као у узбуњеној кошници. Домаћин је нешто тврдио, домаћица је порицала, најамници се свађали, девојке ратнички подвикивале, пробуђено дете је плакало у колевци, а телад мукала, одговарајући на беспрекидну рику крава, које је вече дотерало пред кућна врата. Овај последњи догађај знатно поможе да престане ларма, извлачећи из борбе женски елеменат, и био би је можда сасвим утишао да домаћину не паде на ум срећна мисао, да дода још нешто баш кад су сви већ били ућутали.

Та реч паде изненада, као бомба после боја, и изазва тако страшну вреву да краве и телад умукоше, уплашени ветар престаде, облаци утекоше, а ја угледах злаћани прамен сунчев, који прокрӯавши се кроз разапету бешику на прозору, упаде у нашу мрачну, прљаву, пуну ларме уџеру. Несташан, весео, заустави се он као сјајан колутић на седој, ошишаној глави мога домаћина, пред чијим је носом баш у тај мах стрчао огроман, начињен од прстију његове жене шипак.

— Ево ти! Поједи! На! — викаше разјарена, али увек лепа Кјумис.

Шипак се примицао све ближе отвореним устима јадниковим.

Шта је било даље? Да ли је Кирса осветио начином достојним мушкарца ову највећу увреду коју жена може нанети Јакуту? Или се и сад показао жена своје жене, кукавица, млакоња, како су га звали суседи, па није избио зубе, није поломио ребра овој напраситој жени, од чијега је рада живео и богатио се? Ја не знам, јер сам, предвиђајући пад свога пријатеља, код кога је љубав према жени увек побеђивала осећање дужности, а не хотећи бити сведоком његовога пораза, узео пушку и изишао из куће.

Ветар престао, навлака облака пукла и, размакнувши се, местимице открила комаде бледоплавога неба. Сунце провири изненада кроз један од тих прозорчића и предео, мало пре тужан и суморан, сину сјајем злата и ведрине. Паде на њега полуђаволаст и полусетан осмех веселости, те је у том осмеху био, у овом јесењем руху, увелом и пожутелом, сличан остављеној жени, којој је часовита ћуд већ охладнелог драгана поклонила тренутак миља и среће. Кишне капи су блистале као бриљанти на поцрнелим гранчицама дрвећа и шибља; небо се обојило бојама кармина, а на још засуканој ивовини подрхтавао бисер минулих суза, минуле буре.

Преда мном, између два стуба двају високих гребена, који су делили шуму на два дела, блистала се површина језера. Његове обале, све нејасније, све ниже и магловитије што су се више удаљавале, губиле су се иза ивице блиске урвине. Тамо су расли танки, високи мелези, густа ива, шибље и трава, ситни због даљине, а јасни и црни због западне светлости која их је обасјавала остраг, градећи на бледоружичастом небу чудан тајанствен венац од црних гранчица и лишћа. Горе над њима висили сиви, тешки, златом и пурпуром извезени облаци, а доле, међу двема пеном попрсканим обалама, играли се, гонећи један други, језерски таласи, обојени небеским бојама.

Стазицом која је кривудала кроз пожутелу траву пошао сам кроз ливаду оној урвини.

Како је гадно и суморно изгледао из близине овај Шајтан тумул (сатанина шума). Једнолики, пљоснати, прљаво зеленом маховином и марошкиним (јагодиним) лишћем обрасли брежуљци, као благ талас ваљали су се западу, сунцу на заходу; а по њима ретка и кржљава шума није их одевала него грдила, стрчећи овде онде појединим дрветима, налик на косу која је пре-

остала на скоро оћелавелој глави. Тишина и први мрак овладали су већ подножјем шуме, само понегде на голом, од ветрова искривљеном врху мелеза догоревао је заборављен сунчев зрак.

Постојах мало, посматрајући ово дивље место, у које не би смео заћи у сумрак ни један домородац. На њему је владао дубоки мир: све тише је жуборила усколебана вода, светлост се гасила, само још једном сину јасно, пробијајући се кроз мрежу мање густога жбуња и палећи на путу површине неких непознатих ми језера. Ја се упутих тим водама, мамљен радозналошћу, гоњен тугом.

Али пут беше тежи но што сам се надао. Морао сам сваки час скакати и хватати се за шибље, обилазећи дубоке, уске јаме, обложене пањевима пре сто година посеченога дрвећа, а издајнички скривених под маховином и травом, пуне воде, клизавога леденога дна, где би, упавши, неопрезан пролазник могао лако сломити врат или поломити ноге. На много места текли су каљави поточићи, невидљива корита и ниских обала, али глибави и тешки за прелаз због пањева и грана који су их закрчивали. Густо по шуми растурени повађени пањеви, са жилама окренутим у вис, покривени земљом и муљем, градили су у сумрак, када све постаје тако нејасно, изувијане, чудне фигуре. Беле мрље од проса, које су се у мраку белиле крај њих, налик на огромне комаде поцепанога покрова, још су истицали и удвајали њихову дивљину; никакво, дакле, чудо што домородци ту виђају често, при руменом сјају вечерње светлости, или на сјајној месечини, како лутају високи шумски ђаво или црна прилика словенскога стрелца сјатуна, што је дошао с југа и сад се шуња око јакутских кућа, ловећи њихову марву.

Тешко околини кроз коју је прошла његова сенка: једним метком убија он понекад педесет до сто животиња. Страшно је то јужно оружје, особито кад га употребљава ђаво! Но ја тога вечера не сретох ни једнога од поменутих шумских становника.

Нисам видео ни Шајтана — осушену лешину Тунгузову. Некад су их налазили овуда доста често, па је и шума од њих добила свој назив. Обично су седели негде под дрветом или стеном, осушили се, ситни, наказни, гледајући на исток отворима очију које су птице искљувале; преко колена су држали дрвен лук или пушку, крај ногу им је лежала секира са изломљеном држалицом, а о пасу, ишараном сребром и бисером висио је у канијама тако исто изломљен нож, — изломљен зато да по-

којник не би могао шкодити њима, живима. Мало у страни лежале су разбацене кости убијених на покојниковом гробу јелена, запрега, и мале тунгуске саонице. Нико никад није смео узети ништа од ових, овде доста цењених ствари. Смелици је претила казна: по читаве дане је лутао, док не би дошао на то исто место и вратио украђену ствар. Тврдоглавци се враћају пет шест десетак, па и сто пута, не могући изићи из очараног круга докле не задовоље правду и не умилостиве поклоном наљућенога власника. Опасно је и дотаћи се неке ствари која је била мртвачева, јер то изазива пургу — мећаву, а у најбољем случају јак ветар. Ма да су ми наклоњени домородци саветовали да избегавам сусрет са шајтаном, пошто такав сусрет изазива скору, а понекад и напрасну смрт, ипак ми је било врло жао што нисам наишао на њега вечерас. Али сам за ту грешну жељу био строго кажњен

Мрак све гушћи. Последњи румени одсеви вечерње светлости већ се угасили кад сам се ја, уморан и подеран, пробио најзад кроз шибље шајтан тумула. — На небу је царевала ноћ, светлуцајући хиљадама звезда. Мој је излет био у сваком погледу — неуспео. А за још већу несрећу бели вео магле, висећи над долином, ставио је несавладљиву препреку мојој радозналости. Могао сам дакле, уживати само у треперењу месечине.

Призор је био истински леп, и ако мало диваљ и суморан. Колутови беле паре испуњавали су скоро целу котлину до самих ивица шуме чији су врхови изгледали иза њене копрене црни, голи, непомични: изнад њих је лагано пловио месец. Он завири на часак у дно долине, растера лелујаву копрену над њом и, обнаживши груди под њом успаванога језера, дотаче их се сребрним пољупцем. Дуго сам стојао, посматрајући и одмарајући се: дубока тишина, мир који је обично владао у тим шумама, знање да десетину врста унаоколо нема никога, осим мене, у овој пустињи, разбудили су ми у души неко чудно неспокојство чудну неку тугу. Пошао сам насумце, не бих ли се ослободио њих. Било је већ време да помислим и на повратак — а то није била лака ствар, пошто сам провлачећи се кроз шуму, изгубио јасан појам о путу којим је требало да се вратим.

Набасао сам најзад на неку стазицу и одлучих да идем њом даље, у нади да ће ме одвести неком људском стану. Прешавши једва неколико стотина корака, уверих се да нисам ишао

стазицом по једним од путова које је начинила вода или утапкали зверови, којих је пуна шума. Требало је вратити се на оно место где сам се пре тога био зауставио, пошто сам једино оданде могао још како тако наћи пут кроз шуму, преко, — али се то место изгубило: ноћ га је оденула већ новим сенкама, магла застрла својом сребрнастом помрчином! Неко време сам ишао, тражећи пут. Шумско привиђење стало је преда ме. Видео сам људе који су му подлегли, кад их доведу из тајге кући бледе, изнурене са траговима страха и беснила у очима! Јадници лутају некад у близини кућа, не видећи их, плачући и вијући као зверови, не могући распознати стране света, и ако сунце сија на небу; кад оздраве, причају да су видели ђавола. Један од узрока тих болести јесте умор од узалуднога и напорнога идења; ја седох, с тога, на оборен пањ, одлучивши да сачекам свануће.

Ваздух је био хладан. Моје одело, овлажено маглом и кишом, било је уз то и сувише танко за ноћивање у шуми; убрзо ми, дакле, хладноћа поче досађивати. Покушавао сам да заложим ватру, али се палидрвца овлажила, а једно једино, које се упали, није могло да запали мокар коров и дрва. Онда начупах траве те покрих ноге, које су највише патиле од хладноће; осигурах пушку, затворивши цеви сухим кучинама и, прибивши се уз пањ, пробах да заспим.

У таком положају брзо отупе од бола сва чула: пипање, мирис, чак и вид, једини слух само постаје необично оштар. После неколико часака већ сам чуо куцање свога срца, струјање крви по жилама, шапат дрвећа и колутање магле — мртва шумска тишина оживе наједанпут шумом, једва разговетним али све јачим. Наједанпут се усред ових звукова моје уобразиље разлеже глас са свим стваран, који ме нагна да отворим очи. Долазио је он са језера и био сличан одмереним ударима весла. Упрех очи у то место одакле је изгледало да се чује. Магла се по мало љуљала, иза ње, ниско над водом, нешто се мицало. Убрзо се из мрака помоли и излете на језеро мала јакутска пирога (чунић). Видео сам врло јасно веслача, како седи згрчен на њеном дну и удара час левом час десном лопатицом дугачкогавесла, са чијих је наизменце дизаних врхова вода цурила млазом, блистајући као растопљено сребро.

Убрзо стиже до обале и извуче чунић на земљу. Стадох пузити к њему, кријући се, да ме не спази пре времена, јер сам знао да ће побећи. Он је био заузет узимањем нечега са дна чуна.

— Причај! — поздравих га по њиховом обичају, појављујући се лагано иза шибља.

Он дрекну и одскочи, али не побеже, јер ме познаде; познадох и ја њега, био је то један сиромашан Јакут, који је становао на пет врста од мене.

— Ништа не знам! Ништа нисам чуо! Све је добро! Ух, ала си ме уплашио! — одговори брзо и пружи ми руку.

— А шта си ти мислио?

— А на што човек не може наићи ноћу у шуми! — одговори околишно и премери ме од пете до главе. Понекад мислиш — човек и познаник, и разговараш с њим као са познаником, а на крају крајева излази да није човек!

— А шта ти ту радиш тако доцкан?

— Враћам се кући! Сутра је празник, а ловимо далеко, на Вавилону[1], има одавде тридесет врста. Та знаш, ми сиромаси, живимо од риболова... коња немам, једнако те једнако на чуну!! Ето носећи га кроз шуму, сломио сам ногу и продангубио.

— Сломио си ногу! Баш сломио?

— Баш сломио, једва сам зауставио крв.

— Па ти си можда звиждао и викао — упитах, сетивши се онога чуднога звука мало пре.

— Ја!... Нисам... — прекиде и видех како се, сагнувши се над чун, прекрсти.

— А шта ти ту радиш? — упита сад он мене.

Ја се заколебах.

— Тражим дивље пловке... — слагах, не хотећи га још више плашити.

— Пловке... понови он и насмеја се од срца, а бели му зуби засијаше у помрчини, као бисер. — Пловке никад не долазе!...

— Не долазе?... Зашто?... питах помажући му да пренесе чунић ивицом шуме, језеру које се видело у даљини. Рибар је храмао.

— Има разних језера... — објашњавао је. — А у нашем крају као звезда на небу, а и звезде су само одбијање њихове светлости од облака! Има, дакле, разних језера као што има и разних звезда... Великих, малих, дубоких да им дна не можеш дохватити, а и плитких, и муљевитих. У једнима је риба дебела,

[1] Вавилон — огромно језеро на северо-западној страни Колимскога округа.

у другима мршава, у једнима је вода рђава, марва од ње скапава а човек болује, у другима опет, чиста као ваздух.

Зауставивши се на обали суседнога језера, спустили смо чун и сели у њега: рибар на предњи крај, ја на задњи. Окренути леђима један другом, наслоњени један на другога, пловили смо налик на дволичнога бога, у којега је једна глава била брадата, европска, друга — пљосната, гола, монголска.

Монголска глава је настављала своје причање, прекидајући га понекад, зато што се чамац сувише накретао, опоменом да не мрдам.

...Све је из воде... И крава је живела раније у води, док је човек није ухватио и припитомио. У води као и у ваздуху живе различите животиње, па чак и људи. Или, ето, погледај! па показа веслом на заљуљане чуном дуге водене биљке. Зар то није шума?

Одиста је то била шума, црна, тајанствена, похођена само рибама и утопљеницима. Никакав се пливач не би извукао из њене честе, павши у њу.

— У старо време... — настављаше Јакут — причају старци. све је било друкчије... све је било боље, јер је воде било више..› и даброви су сами долазили до капије, а риба је било толико много да ти само пустиш стрелу у језеро, а она исплива са набоденом рибом; а сад нема ништа, дабар је утекао, риба мало; једино нас трговци, оцеви наши, спасавају, иначе бисмо помрли... дају новац за порез, дају чај, дуван, платно. Јесте, трговци... Много бих волео бити трговцем.

Чунић удари о обалу, те смо га опет пренели на идуће језеро и тако даље... јер је ово једини начин путовања лети, у овој земљи језера, блатишта и обраслих шумом мочари.

После сата таквог путовања уском обраслом ситом реком, прешли смо најзад на последње језеро. У даљини на његовој обали светлуцале су црвене звездице варница које су излетале из димњака јуртина.

Сигурно ћеш свратити „Хахаку“? — упита ме сапутник, кад се заустависмо на обали, ја ћу тамо да коначим.

Ја узех један део рибаревих ствари и пођох јурти.

Упознао сам се с Хахаком већ одавно. Био је то особењак који је својим несташлуцима често изазивао смех, а понекад и љутио наш крај.

— „Хахак охониор“[1] сашио је себи капу од целога вука!

[1] Охониор — значи стар, али се на северу употребљава у опште у значењу зрела човека, ожењенога, домаћина.

— причали су ми са смехом. Хахак охониор платио је трговцима само по две рубље за циглу чаја; по три, вели, имали би сувише велику зараду.

— А шта, трговци дали?...

— Ее... — старица им крадом додала. — Ваљда не знаш Хахака, неће узети по три... неће пити, а неће узети.

У младости је Хахак био чувен као најбољи ловац. О његовој одважности, хладнокрвности и вештини причана су чуда. Највише је волео ловити медведе, а ишао је на њих и лети и зими са копљем и пушком, тукући их у пољу или у јазбини, како се кад десило. А био је тако лаком на те бојеве као год и на карте. Само нека чује за медведа, већ не може да спава, већ се једи и љути и гунђа, док не крене од куће, не пронађе и неубије звера. Често, позван од ловаца који су нашли јазбину са неколико њих, сагореван ловачком грозницом, не могући сачекати јутра, искраде се у праскозорје на коњу, сâм, са верним псом, хитајући на показано место, — где је обично налажен блед обливен крвљу из тела „шумских царева“, који су се ваљали на земљи. Друговима није остајало ништа друго, до да поједу по парче сировога срца и утробе побеђених, да испију по чашу крви и да викну гласно трократно, победничко „ух“. Све су се очи тада упирале у Хахака, који је, тобож равнодушан, а овамо збуњен и поносан, сажињао главу окружену ореолом јунаштва. Та он је убио медведа „с репом“ који, као што сви знају, није био медвед него ђаво. Зар није он убио „љодовего шатуна“,[1] који је гонио људе, отимао марву, а којега нису били ни зрно ни копље? Хахак се никад није сâм хвалио, никад није причао о својим победама, увек је био скроман и ћутљив, као што доликује човеку који можда више зна од других, па ипак се од случаја, који му се последњи пут десио у лову, сасвим изменио. Престао је ловити и играти карата, осиромашио, постао нерадник и — изгубио је уплив и поштовање.

Његова је јурта била близу обале те се брзо нађох пред њеним вратима. Унутра је горела весела ватра и чули се различити гласови. Нису дакле још спавали! Пријђох вратима и про-

[2] Љодови шатун — медвед пробуђен у зиму не леже више, постаје врло зао, кидисава на људе. Лед и иње што му се нахватају на длаку покривају га тврдим оклопом, који звони (звецка).

вирих кроз пукотину. Крај ватре, лицем к мени, седео је Хахак и држао мрежу, али је није плео, него је, испруживши мало руку, нешто причао окупљеним око њега слушаоцима. Поред његових ногу мало, наго дете играло се месинганим корицама од ножа, који је висио у дрвеној канији пришивеној за његове кожне чакшире повише колена десне ноге. Сам Хахак био је врло живахан: сажињао се сваки час пред слушаоцима и лупао снажном петом у под од глине.

— Они се гаде да једу коњско месо, а једу свињско!... — причао је — а коњ је врло чиста и паметна животиња!...

— Дабогме!... — потврдише слушаоци.

— А свиња? Видео сам је!... Гадна! Нема никакве длаке! Гола, каљава, глупа и зла! Уши грдне, реп танак вије се као змија, очи ситне а зуби као у пса! А што је пакосна!... Кад сам био у Јакуцку умало ме нису појеле... Тамо их има много. Изашао сам изјутра у мали ходник, да попушим лулу, сви су још спавали, а небо тек што је зазорило. По дворишту су шњуварале, пиштећи, свиње. Ја сам био млад и волео да се шалим, па кад се оне згрнуше око мене, ја им показах шипак! Кидисаше на мене као бесне! — заврши смејући се. — Ја у ходник, оне замном, ја на клупу а оне ме опколише па грокћу, а ја им једнако показујем шипак. На, на, на!

Пљувао је у песницу и пружао је преда се.

На једанпут шкрипнуше врата. Жене вриснуше, људи потрчаше, деца заплакаше.

— Неко иде! Можда нуча (Рус), и са њим свиња! Хахак ућута и трже пружени шипак.

Улаз, као обично у јакутским јуртама, био је иза камина, јединога извора светлости у вече; прође дакле добар часак напрегнутог страха и очекивања док нисам изишао из мрака. Јесте, био је нуча, али добар познаник, пријатељ, и још без свиње!

Лица се разведрише. руке пружише, поздрављајући срдачно, отворено, као што овде на северу увек дочекују госта. Хахак се насмеја, начини ми место поред ватре на клупи и нареди да се метне на камин чајник.

— Причај шта је и како је? — питаше ме.

Стадох причати суседске новости; сви су слушали пажљиво, и ако су их, како се показа, одавно већ знали, дође и

друг мога ноћнога путовања те разговор постаде општи. Људи се скупили око стола, на коме нам Хахакова жена постави вечеру: чинију свежа кисела млека и читаву хрпу суве рибе „ј у к а л е“.

Хахак је стојао крај ватре и грејао леђа, не мешајући се у разговор. Његова кћи, млада, доста лепа девојчица, постави на сто неколико тацни и белих, порцеланских шољица, па настаде обичан дочек јакутски: чај с млеком и хладним јелима, а доцније кувана вечера од рибе. Ма да је вечера била врло укусна, а ми доста гладни, ипак нисмо могли појести све што је изнето. Хахак одмах то спази, па нападе на мене са својим обичним: — Не једеш? Сит си?... Каква је то нова мода ићи сит у посету! Ви Словени једете код људи као птице, а чим дођете кући вичете. жено, самовар! Котао на ватру! Гладан сам. Срам вас било!...

Сви се стадоше смејати, а старац не мање од осталих. Заведе се разговор изнајпре општи, о разним земљама и обичајима, али се убрзо врати на најновије месне прилике.

— Како Анджеј? Плаче! А од момчета ни трага ни гласа!..:

— Нема!

— Штета, сила момче!

— И ништа нису нашли?

— Нису! Сви се суседи састали да траже, тражили целу недељу дана. — Нема па нема!

— Еее... Медвед сигурно! Веле, појавио се у долини, Кехергес га видео!... — рече нагло рибар што је дошао са мном.

При речи м е д в е д Хахак, који је стојао ћутећи крај ватре и забављао се својим прстима, диже главу. Сви заћуташе и погледаше нехотице према њему. Његова стара жена покуша бојажљиво да окрене разговор на други предмет.

— Медвед! А где су га видели? — упита нагло полушапатом Хахак, седајући на клупу.

— Еее... Ко га зна! Можда и није — одговори збуњени рибар.

— Медвед! Сигурно... — примети лагано Хахак. — Нису нашли ни тело ни одело... Тако о н обично закопава у земљу остатак плена... разгребе чак и крв... јесте, он је. Велиш: Кехергес га видео? — упита опет рибара.

— Лаже — одговори овај мрзовољно.

— О! Он је мудар, лукав а осветљив; морао му је Анджеј нешто учинити, похвалити се или што рећи. Он дуго памти

увреду, те му је узео сина! И ако је далеко, у горама, у шуми, ипак добро чује шта ми овде говоримо, а разуме све као човек, боље но човек!... Ко зна шта је он! Скините с њега кожу, па ћете видети како је налик на жену... А осветљив је и злопамтило до зла Бога! — додаде Хахак и обори главу. Тај не прашта!

— Ти се, ето, Русе, спремаш на пут! — обрте се нагло мени. — Чувај се! Чувај! Медвед, и ако је велики, уме ићи тихо, као сенка, кад хоће изненада да нападне човека. Саветујем те да останеш код нас на конаку. Са њим нема шале! Некад се ни ја нисам бојао, али сад, ево погле! — и заврну рукав од кошуље. Призор је био страшан, лева рука, којом се као што сам раније приметио, старац рђаво служио, била је, почињући од лакта, осушена и танка, као кожом обавијена цеваница; око кости, скоро на врху, виле су се преостале жиле и жилице, — маса белих жилица шарала је у разним правцима.

— Побио сам их много... много! — настави — и знам да ће за то они мене сад појести... појести, јер се бојим... А десило се то овако. Било је мало доцније од овога доба, мраз, запео сам самокрес на лошеве и Бог ми дао једнога великога... Превозити далеко, пут рђав, а меса, коже, утробе у једном лошу има за седам осам коња... Одлучио сам дакле да ту начиним колибицу и да метнем у њу привремено плен, док не падне снег. Рано се кренем са синчићем на посао. Дечко заостао мало, а ја идем слободно путем. Баш сам пролазио поред ивовине недалеко одавде, на брду, кад он испаде. Као пас притрча к мени и, док длан о длан, већ се исправи на задње ноге. Маших се ножа, али сам се узалуд трудио да га извадим из каније. Био је мраз, а ја, полазећи од куће, нисам га избрисао како треба после јела, те се замрзао за канију. Бог је допустио!... Обори ме, дакле, црни на земљу. Видећи да не могу победити, ја га ухватим десном руком за гушу, а леву му забих у уста, па станем викати на дечка да трчи по људе. Глупи деран прискочи и потеже својим ножићем у медведа... а ножић му ев' оволики (ту показа прст). — Тату хоћеш да поједеш! — дрекну. „Црни“ се уплаши и побеже у шибље, а деран ножем погоди мене управо у груди, и био би ме убио, само јеленску кожу није могао да пробије. Једва су ме повратили.

И ето, од како ми је он, лежећи на мени, загледао у очи, мени се замутило у души... бојим се... — додаде тихо — врло се бојим.

Убрзо затим опростим се са љубазним домаћинима и пођем кући. Месец је сијао јасно, магле је нестало, предамном се белила позната стазица. Хиљаду пута сам ишао њоме без страха и без икакве рђаве помисли, али сад, кад се приближих месту где је Хахак био нападнут, нехотице се дотакох дршке од ножа и за часак ми се чинило да видим у сенци од шибља космату њушку немани наслоњену на испружене грабљиве шапе.

После неколико година чух да је Хахака нестало у тајги без трага, — сигурно су цареви шумски извршили своју освету.

С пољскога
Лазар Р. Кнежевић.

УСПОМЕНЕ НА БОМБАРДОВАЊЕ БЕОГРАДА[1]

Берлин, 6 јуна 1862.

Прођоше два бурна дана, два дана пуна страха, грозничаве нестрпљивости, чежње и надања.

Још прекјуче не могох ни замислити да се такво што може догодити. Виђах истина из новина да се у Београду често дешавају сукоби између Срба и Турака и да је раздраженост са обе стране велика, али никако не могох помислити да ова непријатељства могу узети тако озбиљан карактер, да се могу претворити у праву крваву борбу. Али то што ја не могох ни замислити, што ми се чињаше немогућно, то се оствари за ова последња два дана и испуни ме страхом, грозничавом нестрпљивошћу, чежњом и надањем.

Бејах јуче, као обично, отишао на ручак код Кастелија. Ту ми Аврам[2] рече да у новинама има нешто из Београда. Потражих новине и у њима доиста нађох депешу из Београда ове садржине: „У недељу у вече убише Турци једно српско дете. Отуда се изроди борба, која трајаше целу ноћ и беше крвава. Више капија је разорено. Турски војници се повукоше у град. Жене турске штедили су Срби. Турци у варош стављени су под заштиту српских власти. Само посредовању страних консула и енергији српских власти има се благодарити што је мир повраћен".

Ето како је гласила та прва депеша и већ из ње могасмо ми видети да ово није више један од омањих сукоба између два

[1] У време бомбардовања Београда пре 50 година затекло се у Берлину једно коло младих Срба, ђака и официра, који су дошли у Немачку да на тамошњим школама или у пруској војсци доврше своје научно или практично образовање. Шта су ти млади људи мислили и осећали, када су чули да је Ашир-паша бомбардовао Београд видеће се из следећих записака једнога од њих, које ће можда имати интереса за нашу садашњу омладину. Зато их пуштамо у свет.

[2] Пок. Аврам Јовановић, дуванџија, који је у то време радио у Берлину у једној дуванџиници.

разноплемена београдска становништва, него да је то нешто важнији, нешто од знатнијих последица.

По ручку дођоше к мени неки од мојих другова, те се разговарасмо о овом догађају, тумачећи то с једне то с друге стране. У једанпут Аврам, који беше отишао у своју радњу, дотрча с новинама у руци и, са пола усклицавајућим пола стрепећим гласом, рече нам да читамо новине. У њима беху две телеграфске депеше. Прва, из Београда, од 4 јуна гласила је овако: „У ноћашњем боју погинуше 2 Турчина и 13 Срба. Очекују се да дођу сељаци из околних села у Београд. Сава-капија и Варош-капија разорене су, само се Стамбол-капија држи. Турци у граду побунили су се против паше, што се противи даљем нападању на Србе“.

Друга депеша беше из Беча од јучерашњег дана. Она гласи: „По телеграфским депешама из Земуна од данас Турци из града бомбардују варош Београд“.

Више нисмо требали да чујемо. На мах овладаше нама: фурије освете, жеља за бојем, туга што се не десисмо сада у Београду, страшива сумња о судбини оних, што су нам мили и драги. За један сахат бесмо већ сви код мене скупљени, те разговарасмо о овим догађајима, договарасмо се шта да радимо, сневасмо о делима, која ћемо починити у рату, који нам се чињаше неизбежан, противу крвног нашег непријатеља.

Најпосле закључисмо да телеграфишемо у Београд и да запитамо шта се тамо ради. Неколико њих одоше у телеграф и телеграфисаше Миловуку[1]. Кад до десет сати не добисмо одговора, одоше моји другови и ја остах сам премишљајући тешке мисли, — јер тамо у Београду ми је све што имам овог света: мати, сестре, родбина, отаџбина, кућа, пријатељи! И ти беху можда у опасности, а ја, који сам позван да их браним и заклањам, ја сам од њих далеко, — далеко...

Ужасно мучно беше моје расположење. Да сам могао прелетео бих кроз овај ваздушни простор, што се и над нама вије, отишао бих к њима да с њима опасност делим, да онде, кад се браћа моја крваве, не седим беспослен, скрштених руку, далеко од њих.

Освануо је јутрошњи дан. Никаквог одговора још нема. Ја написах писмо моме зету Милоју[2], писмо онакво, какво га у овом

[1] Пок. Милан Миловук, професор, који је тада издавао илустроване српске новине.

[2] Пок. Милоје Лешјанин, тада начелник у Министарству спољних послова

мучном расположењу могох написати, молећи га да ме позову натраг, ако дође до чега или ако се ово стање продужи.

Прође цео дан. Још ништа. Одговора нема, новине не доносе нове гласове. Тек око пет сати потражисмо нове новине и у њима нађосмо четврту депешу из Земуна од данашњег дана. Она гласи: „Јуче у подне обуставише Турци бомбардовање. Причињена штета незнатна. Становници оних кућа које беху изложене топовима, напустили су их. Књаз и књагиња вратили су се у Београд (књаз с пута на коме је био, а књагиња из Топчидера, где се била склонила за време бомбардовања). Аустријски поданици дошли су на четири пароброда у Земун“. Тако гласи ова последња депеша. На сваки начин она нас је извукла из неизвесности, те сад можемо мирније очекивати даље гласове, који неће изостати.

Али, и ако по овој депеши изгледа као да се мало утишало, ипак ја држим да ствар није ни далеко свршена, нити се може као таква сматрати. Можда је посредовању страних посланика у Цариграду изишло за руком задржати Турке од даљег бомбардовања Београда. Али, да ли је тиме учињен крај? Ко зна, да ли се до сад нису већ изродили нови метежи, да ли Турци већ не пуцају на варош? Па и ако сада дипломација узме у своје руке целу ствар, колико ће је још дуго моћи одржати у границама мира? Шта може наше правитељство тражити као удовлетворење? Да ли ће оно пристати да Турци, већ једном уклоњени с капије, ове опет заузму или ће захтевати да се они сасвим из Србије иселе? То су питања, на која се не може унапред дати одговор, али на која ће најближе време одговорити. До мало дана видеће се каквим ће правцем дипломација ударити, који ли ће ток цела ствари узети.

Могу себи представити колики је страх и раздраженост била у Београду, кад су Турци почели да пуцају на варош. Шта ли су радили моја мајка, моје сестре, моја родбина? Да ли су остали у нашој кући или су се склонили гдегод ван Београда и где? Да ли су се већ до сад вратили у Београд? Бадава предлажем себи ова питања, јер то, што не могу на њих да одговорим много ме јаче мучи.

Морам остати овде, док што ближе не дознам о целој ствари. Писао сам Милоју и Браци[1], да желим одмах да се вратим, ако овако бурно време потраје у Србији. Видећу шта ће ми на то одговорити.

[1] Пок. Милан А. Симић, мој брат од стрица.

Док сам у овом мучном расположењу, не могу ништа да радим. Мисли ми нису овде, него у Србији где облећу оне, који су ми мили. О Боже, зашто сам морао баш сад да будем далеко од куће и домовине? У овим часовима страха и надања ја не могу да сам код оних, које преко свега љубим, за које бих живот дао.

Моја највећа жеља била је да Србија не остане до века на миру, него да се стави уз своју угњетену браћу у Турској, да им помогне ослободити се, да се постара постићи задатак, који јој је судбина одредила и образовати једну велику снажну српску државу. До сада се српско правитељство устезало одазвати се овој жељи свију ватрених и родољубивих срца. Сада га саме околности на то гоне. Раздраженост самог његовог народа толика је, да оно није у стању уздржати је више; Турци дадоше повода, тог жељно очекиваног повода, јер слушао сам од наших државника да се Србија не плаши рата, али би желела да збаци са себе одговорност, желела би да Турска прва отпочне непријатељство. Ево јој сада добре прилике. Ако се доиста очекивала само згодна прилика, ова им се сад дала да Турској предложе такве захтеве, који би морали за собом повући рат. Да ли ће наши државници то хтети?

Ја умирем од нестрпљења да видим шта ће из ове целе ствари бити, шта ће наше правитељство сада чинити.

Берлин, 10 јуна 1862.

Прохујаше неколико дана, од кад у највећој ватри и раздражености забележих у овом дневнику догађаје, који се збише последњих дана у Београду. Нимало боље нисам о њима извештен ни данас, него што то бејах у прво време. Новине престаше доносити отуда нове вести, а писма, из којих би се могло дознати шта се тамо збивало, још не стигоше.

Изгледа да је настојавањем страних консула закључено примирје и да су започети дипломатски преговори. Чим је у Париз стигао глас о бомбардовању Београда, министар иностраних дела Тувнел (Thouvenel) заповедио је француском амбасадору у Цариграду Мустију (Moustier) да потсети Порту на 29 члан Париског уговора од 1856 године. Маркиз Мустије предаде одмах Порти оштар протест противу бомбардовања Београда, са захтевом да се оно одмах обустави. Њему се одмах придружио и руски амбасадор. Тако дакле предузе дипломација у своје руке да расправља тако изненада искрснувше питање српско. Ко зна како ће

га решити и да ли ће моћи мирним путем постићи оно, што је жеља свију нас, или ће најпосле ипак преговори престати и отпочети акција на бојном пољу?

Аустрија се изјаснила да се она мора у овој ствари држати „der zarten Mittellinie" и да се ни на који начин неће мешати у наше ствари и онда, ако се из њих излегу важнији заплети. На сваки начин ово је важна изјава за нас, јер нам је овај комшија често кварио рачуне.

О томе како је држање заузело наше правитељство, какви су његови захтеви и да ли ће Порта на њих пристати, — не знамо још ништа, јер до данас не добисмо никаквих подробнијих вести. Једна депеша само, коју донеше јучерањи листови, нимало ме није задовољила. У њој стоји да су сељаци из околине Београда у последње дане по вароши пљачкали и да је услед тога преки војени суд проглашен. О, да гадне црте, која нас пред светом ружи! Пљачкати, и то још своју сопствену варош, — то је гадно, нечувено. Али сам уверен да ће Књаз Михаило знати довољно строго казнити оне, који су за то криви.

Прекјуче сам телеграфисао Милоју да не могу дуже да останем овде и да хоћу да се вратим. До мрака не добих још никаквог одговора, али ноћу између петка и суботе добих телеграм овакве садржине: „Све је мирно. Ми смо сви здрави. Буди без бриге". Тај телеграм није истина одговарао мојој жељи, али ме је колико толико успокојио, те сад могу мирније очекивати писма.

О целој овој ствари добих до сада само једно писмо од моје сестре Бисеније, у коме ми јавља само о оном првом боју између Срба и Турака. Она ми пише како су страховали и како сву ноћ нису спавали, како су неки од наших познатих код њих ноћили или сутра дан к њима дошли. А шта су радили онда кад је бомбардовања с града отпочело? Куд ли су отишли? Где ли су се склонили? Да ли су се сутра дан вратили кући? Све то још не знам.

Све новине пуне су о овим догађајима. Сви готово држе да је бомбардовање Београда сигнал за општи устанак у Турској и да је буна сада неизбежна нити се може отклонити. Камо среће да је тако. Ми не бисмо требали да се задовољимо тиме што би се Турци у Београду потчинили нашој власти, ни с тим ако би баш и из Србије отишли и градове нама предали. Србија има далеко већи и светији задатак — она мора руководити

ослобођење своје угњетене браће: срамота би било ако у овом часу када се наша храбра браћа Црногорци боре за своју слободу, кад све силе напрежу да наваљујућег непријатеља од свог огњишта одбију, — срамота би, велим, била да у том важном времену ми седимо скрштених руку или да се само кошкамо са Турцима, што су код нас.

Хеј, да ли ће се још један пут залелујати српски барјак на Косову? Да ли ће ми бити суђено да видим Призрен, ту светињу српску?

Берлин, 20 јуна 1862.

У бризи, нерасположењу, грозничавом очекивању прођоше ми ових десет дана... Чинило се као да за мало дана мора пући гром, раширити се бесна холуја по Србији и Балканском полуострву. Чинило се као да ће разјарена Србија оружаном руком потражити задовољења, да ће појурити на град београдски, не давши се уздржати никаквом дипломацијом, никаквим тричавим посредовањем консула, — али не би тако. Као што то обично бива, дипломација умеша и овде своје прсте и сад ће тешко бити ишчупати јој из ноктију ову ствар. Најпре се посредовањем и под гарантијом консула закључи примирје између Срба и Турака у Београду, а већ закључено примирје продужаваше се све даље и траје још и данас.

Порта међутим збаци Ашир-пашу београдског и на његово место постави Решид-пашу скадарског, те овога посла одмах у Београд заједно са једним изванредним комесаром Ахмед-Вефик-Ефендијом, ком одреди да ову ствар испита. Са њима пође и Али-беј, већ пре неколико месеци наименовани комесар за Србију, који имађаше задатак да са српским правитељством расправи питање о исељењу Турака из Србије. Сва та тројица дођоше у Београд прошле недеље.

Међутим, док трајаше примирје и док се очекиваше портин комесар, Срби се спремаху за сваки могући случај. Варош Београд и срез врачарски бише проглашени у ратном стању. У вароши се наименоваше три команде, једна главна и две споредне. У главној је командант Монден,[1] на левом опсадном крилу је Јоца Белимарковић, који сад поново доби службу, а на десном опсадном крилу је Ранко Алимпић. Свакоме од њих придодано је на службу по неколико официра. Сељаци су отпуштени ку-

[1] Хиполит Монден (Mondain), тадашњи Министар војни.

ћама, а од старих ислужених војника сабрано је 4000 људи, који са 2000 регуларних војника, образују у Београду војену силу... Ислужени војници подељени су на батаљоне и сваким командује по један капетан. Има свега шест батаљона таквих војника. Они подижу шанчеве око вароши и то раде ноћу под надзором својих официра. Шанчеви су наши на Калемегдану, на пушкомет од града. Осим тога подигнуте су у вароши и барикаде у свакој улици. Између њих одликују се ђачка „Лицејска“ барикада, којом командује Коста Магазиновић[1], и барикада код „Круне“, на којој је уредник „Лебеда“ Раковски са својим Бугарима. Расположење наших људи је весело, они су сви радосни и желе рат с Турцима. Та који га Србин неће желети!

Како новине јављају прва конференција међу турским комесаром, консулима и г. Гарашанином, попечитељем иностраних дела, била је још у прошлу среду. Књаз Михаило захтева да се сви градови у Србији поруше. У писмима, које добих, не знају да ми кажу шта се на том састанку већало. Толико је јасно, да се ствар неће расправити у Београду, јер Портин комесар нема за то довољних пуномоћстава, него ће бити изнесена пред суд Европских Сила, и то у Цариграду, где ће се до који дан састати конференција тамошњих представника великих сила, да реше српско питање.

Дипломација је дакле узела у своје руке целу ову ствар. Видећемо, хоће ли јој испасти за руком да је мирним начином сврши. Не дај Боже, да тако буде. Кажу да руски и француски консул потпомажу и подржавају српске захтеве, који су управљени на то да сви Турци из Србије отиду. Енглески и аустриски консул противе се томе. Ако Књаз Михаило и српско правитељство остану постојани у својим захтевима да се сви Турци из Србије иселе и не задовоље са ничим мањим, то може лако доћи до рата; попусте ли може доћи до унутрашњих размирица, јер је народ јако разрдражен.

Правитељство шаље у Париз у дипломатској мисији мога зета Милоја Лешјанина. Он је у недељу пошао из Београда и сад је у Бечу. С њиме путује и моја сестра Босиљка. Они хтедоше доћи и у Берлин, али како ми пишу не могу то учинити, јер морају да хитају у Париз. Не знам шта ће тамо учинити. Међутим ја седим још у Берлину, и ко зна колико ћу још овде седети.

[1] Потоњи министар, државни саветник и посланик у Букурешту и Цариграду.

Берлин, 29 јуна 1862.

Петров-дан! Како различан од лањског, када сам свршио лицеј, највиши просветни завод у отаџбини. Са каквом жељом и с каквим нестрпљењем очекивах лане овај дан. И сад се тога сећам. Како ми свечано прође тај дан. После десетогодишњег школовања видео сам се код достигнутог циља и радовао сам се томе. А у исто време беше ми жао што се растајах од једног живота, који имађаше за мене толико чари, што се раздвајах од мојих школских другова. Мио и тужан беше ми лањски Петров-дан.

Данас, после годину дана ево ме опет ђаком далеко од отаџбине, од родбине, од пријатеља! Једва осећам да је ово онај дан, коме сам се лане толико радовао, који сам прослављао не само ја, него и сва моја родбина, а на првом месту моја добра мати, која ме је однеговала и на добар пут изводила. Нека ти је зато искрена хвала, моја мила мајко!

Кроз четири недеље отићу ћу одавде. О, како жељно изгледам тај час, када ћу опет видети моју отачбину и загрлити моје миле.

Наше српске ствари још су у неизвесности. Милоје ми не пише ништа како је у Паризу примљен ни колико ће дуго тамо остати. Међутим најновије вести гласе да је један турски војени параброд под Београд дошао и да је наше правитељство противу тога протестовало.

Берлин, 8 јула 1862.

Гласови из Србије још су неизвесни. Раздраженост расте. Опште је мишљење да се не може без рата проћи. У Цариграду ће се скупити конференција посланика да решава о нашим стварима, — али тешко ће што добро бити од тога посла. Скоро ћу и сâм бити у Србији и сâм учествовати у јуначкој драми, која се тамо одиграва.

Берлин, 14 јула 1862.

До мала дана оставићу Берлин и похитаћу у нашу драгу отачбину да се са браћом и друговима мојим борим како треба за слободу српску. Знам да ми предстоји борба, кад се кући вратим. Мајка моја неће хтети да пусти од себе сина — јединца. Али ако дође до рата, ако сви моји другови у рат пођу, — зар ја могу остати код куће? Па и у моме срцу кипи крв српска,

и мене је Српкиња родила. Ма и против воље материне, ја морам поћи у рат за слободу српску.

Али, хоће ли доћи до рата? Мени се он чини неизбежан. Конференција, која се скупила у Цариграду, отпочела је у среду 11 јула свој рад. До сада знамо само толико да је она преко својих консула у Србији замолила књаз Михаила да се побрине да за време, док она траје, буде спречено свако непријатељство. А Турци са своје стране респектоваће притежање српско. Књаз Михаило им је то обећао. До мало времена знаће се да ли ће овој конференцији испасти за руком да нашу ствар мирним путем расправи. Мени се чини да Порта неће никад пристати да без крви напусти градове у Србији и да зато конференција неће ништа моћи учинити.

Наше ствари као да су добро примљене у Паризу. Сестра ми пише да је Милоје уверава да наше ствари добро стоје и да се можемо и бољему надати. Милоје је врло лепо примљен од министра спољних послова Тувнела и био је на ручку код њега. Види се да Француска радо прима српске изасланике и да је наклоњена нашој ствари. Ако је веровати новинама Француска и Русија договориле су се да се једнако владају и да заједнички раде у Источном Питању.

Међутим наша храбра браћа Црногорци непрестано се кољу с Турцима. Турци су навалили са 50.000 војника да поплаве Црну Гору. Према последњим вестима Турци као да су у добитку и да им је испало за руком потиснути Црногорце са њихових позиција код Загарца. Црногорци оружају сад и децу од 12 година, па их у бој воде. Хај, храбра браћо наша, што изгибосте јуначки борећи се „за крст часни и слободу златну“, да ли ће вам откуд искупљење доћи, да ли ће вам друга браћа у помоћ притећи?

Важно је за нас Србе ово време. Дошло је доба да се оствари давно подрањивана жеља наша, да се Срби ослободе и да образују једну моћну државу српску. Куцнуо је час ослобођења бедне наше браће у Босни, Херцеговини и Бугарској. Дај Боже да се ми умемо користити овим временом!

Београд, 19 септембра 1862.

Биће до мало дана два месеца како сам оставио Берлин и дошао у Србију; радосно дочекан од свију мојих. Сасвим необичан утисак учинио је на мене Београд. Варош, коју сам пре

годину дана оставио тако живу и веселу, сад ми се учини као изумрла. Улице празне, куће затворене, неке од њих оштећене. У вароши влада мртвило, по улицама виде се оружани људи. После неколико дана отпутовах са мајком и сетром Бисенијом у Рибарску бању.

У Алексинцу се састадох са мојим зетом Јоцом[1], који на недељу дана пре нас беше отишао из Београда, са задатком да обиђе границу од ушћа Тимока до Рашке и да означи места, на којима се имају подићи утврђења спрам Турске. У Алексинцу беше и ђенералштабни капетан Љубомир Ивановић[2]. Са њима двојицом идох на Суповац на границу српско-турску, и посетих пешачки логор, који Љубомир беше још пре тога постројио и утврдио. Он се састоји из пет утврђења — линете — које у кружној линији образују стан за 2000 људи. Осим тога око самог Алексинца подижу се 13 утврђења, од којих су два почета да се граде.

Са њима заједно вратих се у Крушевац, па онда опет с њима одох преко Карановца и Студенице на Рашку и са Рашке преко Копаоника на Јанкову Клисуру. Свуда су њих двојица разгледали и одређивали положаје, на којима се имају да подигну утврђења за случај рата с Турцима, а ја сам се дивио лепотама наше миле отаџбине и упознавао се са животом српских сељака.

Са овога пута вратио сам се у Београд освежен и душом и телом, да у њему сачекам решење српске кризе и да се према њему одлучим шта ми ваља даље чинити.

Берлин, на св. Аранђела 1862.

Како се чудновато игра судбина са човеком. Кад сам крајем јула оставио Берлин и отишао у Србију, тврдо сам веровао да је куцнуо час ослобођења свеколиког Српства и да се нећу више овамо враћати. Када сам са Суповца гледао бела минарета нишких џамија; кад ми се Сува Планина појављивала у пуној величанствености својој; кад сам се дивио Студеници, том дивном споменику негдашње величине српске, или кад ми са врха Копаоника блуђаше поглед по блиској Старој Србији и заустављаше се на високим врховима Шар-Планине, Комова и Дурмитора, — тада се још јаче распламтила у мојим грудима жеља да се поврати наша стара царевина, да се уједине све српске земље, да Србину туђин више не заповеда. И тада ми се чињаше да је куцнуо час да зба-

[1] Потоњим генералом и краљевским намесником.

[2] Потоњи пуковник и командант дивизије у другом српско-турском рату.

цим са себе прашину чиколску и да са осталим друговима мојим порадим на високом националном задатку српског ослобођења и уједињења.

Али се околности брзо искренуше и српске ствари узеше други вид. Цариградска конференција сврши свој посао доневши закључак, који не беше за нас врло повољан. Беше напрегнуто очекивање хоће ли српско правитељство примити решење конференције. Књаз, по савету својих министара, реши се да га прими. Прокламација његова рече да наше жеље нису испуњене, али да се за сада овим задовољавамо. Барикаде се београдске порушише и редовно стање се поврати. Све жеље моје и мојих берлинских другова претворише се у прах, и ја се вратих у Берлин да наставим своје штудије.

Берлин, 17 децембра 1862.

За последњи месец дана много се по новинама писало о транспорту оружја, које из Русије долажаше у Србију преко Влашке. Консули енглески и аустријски у Букурешту протестоваху против тога; њима се придружи и француски, захтевајући од књаза Кузе да то оружје узапти. Али књаз Куза не хте се обазирати на те консулске протестације, као ни на протестацију Портину, него пропусти наше оружје кроз своју земљу. Оно је, како ми из Београда јављају, већ стигло на границу Влашку спрам Србије и до сада је јамачно већ пренесено на нашу обалу. Кажу да га има 40.000 пушака. Србија се дакле за сваки случај оружа. Књаз Михаило изјавио је да је то оружје намењено само за нашу народну војску, дакле за чисто унутрашњу потребу нашу. Али мени се чини да се друго нешто иза тога крије.

Берлин, 25 децембра 1862.

Политичко небо над Србијом наново се облачи, и муње, које се покадшто по њему вину, буде поново у моме срцу наду да ће се идуће године испунити оно, чему се ове године узалуд надало. Да ли ће књаз Михаило и његово правитељство сада настати да поправе своју погрешку и да испуне своју дужност? Летос се изговараху да Србија није спремна за рат и да нема довољно оружја. Али ето смо већ до сада добили први транспорт оружја, а други се очекују. Онај изговор не може дакле више да важи. Да ли доиста набављају оружје зато што мисле да отпочну велико дело српског ослобођења?

По новинама европским проносе се разни гласови. По једнима Порта хтеде оружаном руком да спречи превоз нашег оружја кроз Влашку. Али то је немогуће, и она ће се вероватно задовољити тим што ће послати у Влашку једног комесара, кога ће пратити комесари великих сила, са задатком да извиди ову ствар. Али док ова комисија тамо оде, дотле ће цео први транспорт овог оружја бити већ у нашим рукама и комисија неће имати шта да извиђа. Књаз Куза понашао се у целој овој афери врло племенито и куражно. Он не само што није попустио на протесте неких сила, него је пропустио наше оружје и за спровод истог одредио једну дивизију војске, издавши команданту дивизије налог, да сваки напад на њу силом одбије. Лепше и племенитије није се могао сусед према суседу показати. Наше оружје је, како ми јављају, скоро све пренесено на нашу страну и преноси се у Крагујевац.

Поред тога још једну другу важну новост донеше новине, а та је да ће се у Цариграду поново да држи конференција рад српских ствари, на којој хоће да определе колико Србија може имати периодне војске и према томе колико јој треба оружја. Али тиме би се задрло у једно од најсветијих наших права, у нашу унутрашњу автономију и ја мислим да српско правитељство неће ни хтети ни смети дозволити да му се ово најсветије народно право дира и оштећује.

Важно је за наше ствари у овом тренутку и промена турског министарства. Велики везир Фуад-паша, министар спољних послова Али-паша и министар војни Рушди-паша отпуштени су или су дали оставку, а на њихова места дошли су Ћамил-паша, Мехмед-паша и Решид-паша. Не знам какав програм има ово ново министарство и да ли ће ова промена бити од каквог уплива на решење наше ствари. Али бих желео да оно буде ратоборно, јер би се тако наше питање пре решило.

До сада су ваљда већ дошли у Београд и комесари, наименовани од великих сила, заступљених у Цариградској конференцији, који ће имати да определи простор београдском граду и број српске војске, као и други који имају да одреде накнаду штете Турцима, који се иселише из Србије. Радознао сам шта ће ова комисија урадити.

Берлин, 12 јануара 1863.

Очевидно је да се у великом котлу европских народности нешто силно кува. Излази времено на површину пољска на-

родност, која на дну котла беше стешњена или притиснута од друге. Она напреже силе, стреса окове, и ето је на површини. Није то дипломација, него пробуђена народна свест, која гони к решењу многих још неуспешних питања. Негде се сам народ појављује као фактор ове еволуције, као овде у Пруској и у Пољској, на другом месту владаоци играју важнију улогу, познавши жеље и потребе својих народа. Тако ми се чини да је код нас и у Италији. Народи се почињу кретати, они почињу увиђати да им није могуће остати даље у овим анормалним околностима, у оковима које им је сила наметнула. Они тресу те окове, ломе им карике, и скоро ће, ако Бог да, доћи време када ће слободни од сваких стега полетети на поље делања, на поље историје. Диван је народ у својој освети, у своме ослобођењу.

Од како последњи пут писах о нашим стварима, оне су учиниле један корак напред, — у заплетима. Порта је одустала од пошиљања комесара ad hoc у Влашку и Србију, јер јој то силе не дозволише. Она хоће да питање о српском оружју предложи на решење једној конференцији гарантних сила у Цариграду. Али јој Русија одриче то право, јер признаје Србији право да се сме оружати. На који начин дакле да се расправи то питање? Војена комисија скупиће се до који дан у Београду. Хоће ли она успети да брзо сврши свој посао и да ли ће тај посао бити по вољи нама и Порти? Новине веле да, ако се питање о српском оружју, о градском пољу и о накнади штете Турцима, не реши онако како Порта жели, онда врло лако може бити да на пролеће један корпус турске војске уђе у Србију. Али, хоће ли Срби дозволити да им Турци у земљу уђу? На то се новине слабо обзиру. У том циљу ваљда Турска и купи војску на нашој граници. А да ли је решење тих питања по вољи турске уједно и решење по вољи Србије? То се не да сложити. Конфликт се чини неизбежан.

Србија се међутим мирно спрема не попуштајући ни мало од свог декларираног права да се сме оружати по својој потреби. Први транспорт оружја дошао је сав у Србију. Новине веле да има 40.000 пушака и 20.000 сабаља. А најновије „Келнске новине“ доносе глас да и други транспорт оружја из Русије у Србију иде. Ако то буде истина, онда се може при овом другом транспорту догодити оно, што се при првом избегло, т. ј. да Порта упадне с војском у Влашку и сама оружје узме.

Неизбежна последица тога био би рат са Влашком и Србијом, а то изгледа и да желе садашњи ратоборни министри турски.

С друге стране веле да Србија гледа задобити симпатије у околних народа. Српски емисари находе се у Босни, по неким новинама, и буне народ против Турака. У Београду се купе потписи на адресу, која хоће да се пошље књазу Кузи, као изјава благодарности што нам је пропустио оружје. А књаз Михаило, веле, поклонио је књазу Кузи 30 топова и тиме утврдио његово пријатељство тако да ће, у случају рата између Србије и Порте, Влашка фактично помагати Србију.

И у Влашкој ствари изгледају озбиљно. „Romanul“ опомиње јавно на набавку оружја, да би и Влашка могла узети учешћа у рату за Хришћанство са Турцима, који ће на пролеће бити. Књаз Куза, веле, очекује из Белгије 24 изолучена топа и 8000 карабина. Најновије вести пак гласе да је између књаза Кузе и Камере депутата избила размирица. То би било у толико чудније, што је иста Камера пре кратког времена поднела књазу Кузи адресу пуну понизности и одобравања његове политике. Најновије вести иду већ тако далеко да веле како књаз Куза хоће да абдицира у корист Херцога Лајхтенбершког. Ако би се то десило, тада би руски уплив у подунавским кнежевинама био ојачан. А то би било особито важно у садање време кад запетост између Русије и Турске постаје све јача. Русија је увидела да јој је последњих десет година уплив на Истоку ослабио, скорашњи догађаји у Грчкој показаше да га тамо ни мало нема. Она се мора старати да наново задобије симпатије хришћанских народа у Турској, а за то јој се сада даје прилика. Ратоборни Султан, распаљен старим фанатизмом турским, окривљује Русију да она буни рају противу његове власти и да шиљањем оружја у Србију дира у целокупност Турске. Русија опет са своје стране беди Турску да она подстрекава и помаже Черкезе противу Русије, и услед тога протестовала је у Цариграду противу тих поступака и прибира на Кавказу јачу силу. Исто тако, кажу новине, да Русија скупља војску у Бесарабији. Све то показује као да Русија има намеру завојштити на Турску и тако задобити оно, што је ратом, отпочетим пре десет године, изгубила. Све новине о томе трубе.

Овим трима главним факторима, који хоће да изнесу на среду то, Европи страшно, Источно питање, придружује се као четврти фактор Црна Гора, која истина сама собом није била у стању да то питање у свој његовој величини покрене, али која ће га једном

покренуто врло јако развити и распирити. По најновијим гласовима, Дервиш-паша повукао се на зимовање у Скадар. Тако је до пролећа прекинут рад око грађења војничких кула од Спужа до Никшића, од којих је једна већ саграђена. Црногорци имају дакле зимус времена да се одморе од летошњих љутих бојева, да извидају своје рањенике, да набаве праха и олова из оних новчаних средстава, која су им дошла од части од браће из других држава, од части од царева француског и аустријског. Одморни и добро опремљени витезови црногорски неће зацело дозволити да им непријатељ гради куле у слободној земљи њиховој. И ако нигде, а оно бар опет у овом крвљу орошеном гнезду соколовом предстоји на пролеће опет љута борба, којој ће се зацело придружити јуначки Херцеговци, а надати се да и Србија, боље спремљена, неће као летос седети скрштених руку.

Тако дакле појављује се Источно питање јаче него икад као страшило пред очима европске дипломације! Али нека га се оне колико хоће плаше, решење његово стоји највише у нашим рукама. Ми треба да му се радујемо, да га хотимично примичемо јер ће из крви понићи цвет слободе српске, са крвавих разбојишта подићи ће се млада, непокварена, природом богато обдарена држава српска, која ће се набрзо надметати у благостању и образованости са старим државама европским.

Нека би дао Бог да тако буде!

Ђ. С. Симић.

МАЦИНИ О СЛОВЕНИМА

ДРЖАЊЕ МАЦИНИЈА ПРЕМА СВЕСЛОВЕНСКОМ ПОКРЕТУ XIX ВЕКА И ПРЕМА СРБИМА

I

Бавећи се ради свог академског образовања и у Италији, заљубљени у њен духовни и политички risorgimento, стекавши један култ дивљења према његовом иницијатору Ђузепу Мацинију, нашли смо на неколико златних речи овог великана које се тако дубоко тичу несрећне словенске расе. Изнети поново на видик ове перле којима је Мацини китио главу борбене Славије, која се тек појављивала, утеха је целој словенској раси у опште, а мелем на срцу распетог и рањеног српског народа напосе.

Ништа болније од констатације да се српски народ, који у вековима трпљења исчекује и дан данас своје искупљење, тако индиферентно држао према овој светлој фигури човечанства, која је цео свој мученички живот посветила борби за ослобођење и уједињење потиштених народности; према оном Ђузепе Мацинију, кога велики савремени талијански философ Бовијо ставља после Сократа и Христа као трећи стуб моралних момената човечанства. Да није отменог и неуморног пера Миодрага Ристића, ми, који толико полажемо на нашу културу, не бисмо ни знали да постоји и једна модерна и интелектуална Италија. Ми бисмо само то о Италији знали, да је она земља Цезара и папа, музеја и цркава, поморанџа и чичерона, велелепних грађевина и најпријатније климе. Једино је Миодраг Ристић у једном чланку, нека ми допусти да кажем чланчићу, пре десетак година у „Делу“, у главним потезима оцртао моралну фигуру Мацинија не дотичући се довољно његове доктрине и резултата његове акције[1]. Болно је констато-

[1] Г. Dr. Скерлић дотакао се знатно Мацинија у XV глави своје Омладине и њене књижевности, на чему ћемо се ниже задржати.

вати да ни легендарне Дужности Човека — Doveri del Uomo — још нису нашле свој превод у нашем племену које греди своме ослобођењу[1], док су оне у талијанским школама уобичајени катихизис у знанственом програму наставе. И док у Италији постоји читава литература мацинијанска, можда у ономиким димензијама као што је то дантологија, и док су све важније ствари његове доктрине и његових списа нашле преводиоце у свима модерним језицима (нарочито енглеском и немачком, а да и не говоримо о латинским језицима), дотле се код нас мора исчекивати једно озбиљније дело о иницијатору ослобођења и уједињења талијанског народа, чија је судба, све пропорције задржавши, тако слична са нашом. Јер, ако се кадкад, у осталом доста ретко, и чује од понеког нашег националног радника која реч Мацини-а, то је сасвим на дохват, извађено из каквог листа, узето из друге руке. А уверени смо да кад би когод од наших умних националних радника непосредно проучио Мацинцеву мисао и тиме оплодио свој дух за акцију, да би га, пре свега, добрим делом нама пренео. Јер ниједном народу, сем пољском, нису потребни данас у толикој мери Мациниев геније и Мациниева вера и делање, као што је то нашем српском народу. Желети је да наши умни радници, који добар део продукције посвећују националној идеји, обрате већу пажњу на Мацинија, који је и ако угашена, ипак у успоменама блештећа светла кула историје, која показује пут угњетеним народима.

Обележимо на овом месту Мацини-а бар толико, истакнувши да је он онај велики Талијан који је својим педесетогодишњим радом, неуморном и неустрашивом акцијом самсонски протресао стубове реакционарне, клерикалне и угушујуће Метернихове Европе, позивајући пророчанским гласом народе, да наставе пут који им је назначен 1793 г. Он је био тај који је својом Младом Италијом[2], Младом Европом и Универзалном Републиканском Алијанцијом целог свог века проповедао и делао према оним речима Дидро-а „да нема среће и слободе човечанству донде, док се цревима последњег попа не обеси последњи краљ", због чега је неколико пута на смрт био осуђиван. Међутим, кад је 1905 год. цела умна Италија достојно глорификовала стогодишњицу његова рођења, на једној конференцији одржаној у Риму од стране отменог и убеђеног крајњег демо-

[1] Ако се не варамо, хрватски „Pokret" их је превео у своме књижевном додатку од априла 1911 год.

[2] Dora Melagari: La Jeune Jtalie et la Jeune Europe.

крате Натана, римског председника, тој је конференцији присуствовао и сам краљ Италије Виктор Емануело III.

Он је био „човек који је све жртвовао, бескрајно волео и никад није мрзео“, — вели Кардучи. Херој и иницијатор ризорђимента, он је први стварно схватио идеју италијанског уједињења, које је још пре три столећа оцртавао Макиавели. Да се ослободи од јарма странаца и да изврши своје јединство Италија је нашла једног дипломату у Кавуру, једног народног хероја Гарибалдија и једног шефа у Виктору Емануелу. Мацини је био онај који је највише учинио апел на мисао и разбудио срце Италије. Сви биографи његови слажу се у томе, да што више његова личност одмиче у прошлост, његова сјајна ореола све више расте, ма да је целог свог живота носио трновити венац. Лепота овог живота и величина његове интелигенције се огледа у свима његовим моралним, социјално-политичким и литерарним списима и актима. Исписавши на борбеној застави његова покрета „Слобода, Једнакост и Човечанство“ он верује да у Европи постоји један дух, који ма да нејасно, ипак говори свима њеним становницима, да постоји извесно јединство потреба и жеља, „заједничка мисао једне универзалне душе, која паралелним путем води нације истом циљу“. Саобразно својим гвозденим девизама да је живот једна мисија, а једина врлина пожртвовање, сматрајући да је свака друга врлина егоизам и лицемерство, он није тражио у своме мученичком животу друге среће до у борби, друге радости до у жртвовању. Зато је цео свој живот провео у борби против старе окореле власничке и угушујуће Европе, стварајући нову Младу Европу, састављену од еманципованих народа под окриљем народног суверенитета. Зато се против Мациниа кренула у хајку цела Европа онога доба, нарочито онај део коме је он највећма планове реметио, део коме је врх био Метернихова Аустрија. Но поред овог најсумарнијег оцртавања Мацинијеве личности, нико је није боље портретисао од самога Метерниха, господара европске ситуације онога времена. „Имао сам да се борим“, пише Метерних у својим познатим мемоарима, „против највећег војводе — Наполеона; успео сам да сложим цареве и краљеве, једног цара, султана и папу, кнежевине и републике, инспирисао сам и кварио интриге двора, али, нико ми на свету није задао толико јада и мука као један талијански разбојник, мршав, блед, скоро у ритама, али го-

ворник као бура, ватрен као апостол, вешт као лопов, довитљив као комендијаш, неуморан као љубавник, а који се зове Ђузепе Мацини“...

II

Пре него што будемо прешли на излагање гледишта које је Мацини имао према Словенима у опште, а Србима напосе, истичући место које они заузимају, културу коју имају и својства која их карактеришу, па, према томе, и изводећи улогу коју ће они неминовно играти у будућим светским догађајима, који опредељују еволуцију проблема међународне политике, потребно нам је најкраће изнети како он замишља ову политику, коју базира на извесним моралним нормама узајамних односа појединаца и њихових група. Саобразно својој спиритуалистичкој теологији, делајући на основу принципа Бога и народа (Dio e Popolo!), критикујући тадању спољну политику талијанске монархије, он истовремено формулише и своју. Своје становиште у односу на међународну политику је изнео у дужем чланку, који је изишао у часопису La Roma del Popolo у 4., 5. и 6. броју 1871 год.

Узајамни односи нација су регулисани моралним законима. Као у трговачком и економном животу, тако и развитак једне нације зависи од кредита који она ужива код околних суседа. Само велика и сопствена вредност и велике идеје чине народе великим. А ове су идеје само у онолико велике, у колико оне превазилазе границе делокруга из кога су потекле. Један народ је велики само под условом да изврши у свету једну велику мисију, исто онако као што се важност и вредност индивидуа мере оним што оне изврше за друштво у коме живе. Унутрашње уређење представља суму среставa и сила скупљених и сређених за испуњење спољних циљева. Као што тек циркулација и промет дају стварну вредност продукцији, која се само одашиљањем обнавља, тако исто само међународни живот даје вредност и покрет унутрашњем животу једног народа. „Национални живот је инструменат, а међународни циљ и сврха“ (стр. 26). Још од Дантеа сва спиритуалистичка философија учи да с в а к о б и ћ е, индивидуално или колективно, је нераздвојно од припадајућег му животног циља или функције коју има да испуни. Неоспорна егзистенција овог циља заснива сталну д у ж н о с т за његово испуњење. Удружење је средство за његово

остварење. Нације, индивидуе човечанства, остварују заједнички циљ — т. ј. прогресивно откриће моралног закона савршенства — постигнућем својих релативних мисија. Отуда њихова неминовна солидарност. Савремена дипломација је рђав метод релација између нација, јер она учи интриги и окултизму (тајанственост — дискреција), неинтервенцији, одржању status quo-a. Остварење Универзалне Републике Сједињених Држава или Нација замениће скривеност и умотавање публицитетом и јавном дискусијом — основом демократије. Лажна и корумптивна је дипломатска доктрина немешања и одржавања постојећих стања ствари, јер она тиме богохули на свету крв мученика херојски палих за истину и правду њихових домовина, богохули на веру оних којима је јеванђеље у испуњењу дужности.

Принцип народности је само онда легитиман ако народност која је у питању чини део културно-привређујућег човечанства, т. ј. ако дотична народност доприноси прогресу. „А онај народ, који, издижући се, не придаје ниједан нов елеменат прогреса на заједничком, општем делу, ниједан камен у подижућој се згради човечанства, нити има разлог опстанка нити живота: потпашће неизбежно под посредно или непосредно господарење првог силника, који ће га себи присвојити. Као у сваком удружењу, онај што не отправља никакав посао, ништа не производи, „губи право на живот“. Италија укинувши папство и спровевши принцип народности, треба, испунивши најпре прве две мисије, да се као Terza Jtalia стави на чело ослободилачког покрета човечанства. Принцип народности треба да се спроведе пре свега, јер су нације они облици релативних и различних група човечанства, чији посебни циљеви и функције скупа воде заједничком, општем циљу. „Нације су, затим једини штит против деспотизма једног самог народа, исто онако као што је слобода индивидуа услов немогућности деспотизма једног самог човека“.

Италија, спроводећи ове принципе у дело све више, учиниће се центром овог покрета међу народностима, побивши на својим границама заставу „Слобода — Народност“. Ово би била трећа мисија Италије у свету; док је прва била остварење политичког јединства под Републиком и Цезарима а са оружјем легиона, друга је била остварење моралног јединства под папама. Учињене заблуде у првим двема мисијама Италије искупиће се овом трећом мисијом Рима Народа (La Roma del Popolo), модерне талијанске нације, са вером у прогрес, у колективни

живот човечанства, у поделу рада међу народима, који се требају збратимити у општем подузећу. Овако схватање мисија модерне Италије није само једна морална дужност, већ један неопходни животни закон.

Остварење оваквог схватања програма своје спољне политике Италија, као нов народ, не може извести а да се не прикључи новим, младим народима са истом судбином, истом садашњошћу, т. ј. истом тежњом за освојењем права националне Слободе и Јединства. Јер, старе нације, одавно формиране, само нерадо и непријатељски могу гледати придолазак свежих и бујнијих народа са новом структуром, из бојазни од врло вероватног утицаја њиховог друштвеног облика, као и од просте економне конкуренције. Стварно и право пријатељство и помоћ наћи ће Италија само код нових народа, народа истоветних интереса. Онда Мацини приступа практичном остварењу своје Алијанције која би моралним утицајем Италије створила један велики савез од малих држава и народа, чији су интереси супротни старој, власничкој и силничкој Европи која још почива на основи Свете Бечке Алијанције. Тај савез од преко 64 милиона би формирале Илирска Федерација, Швајцарска (са Тиролом и Савојом), Скандинавија, Холандија, коме не би било тешко привући и саму Енглеску.

„Али прави објекат међународног живота Италије, најдиректнији пут њеној будућој величани, стоји нешто више (sta più in alto), онамо где се сад покреће највиталнији европски проблем, у братству са пространим и моћним елементом, позваним да улије нове духове у заједници нација или да их унеспокоји ако би био заведен неувиђавним неповерењем, изазваним дугим ратовима и оштрим опасностима: у савезу са великом словенском фамилијом“. Источне границе Италије још је Данте обележио пишући у Својој Божанственој Комедији:

……A Pola presso del Carnaro
Ch' Italia chiude e i suoi termini bagna
Jnf. IX, 113.

За нас Србо-Хрвате је овај и следећи исказ са овим цитатом од неизмирне вредности и употребљивости с обзиром на досадна и мегаломанска претеривања талијанских иредентиста и савршених националиста. „Истра је наша. Али од Фијуме па дуж целе источне обале Адријатске до реке Бојане на граници Албаније силази зона,

у којој међу реликвијама наших колонија, предоминира словенски елеменат. И ова зона што од јадранске обале обухвата, прелазећи преко Котора, Далмацију и црногорску област, проширује се на све стране балканског ланца према Истоку до Црног Мора; понова се пењући у северном правцу пролазећи Дунав и Драву и знатно се проширује у угарској области јачајући рапидније од мађарског елемента". Ова зона од 12 милиона Словена одвојена је од њеног моћног северног стабла Молдавијом, Влашком и Трансилванијом, трајанско-латинским племеном, које својим међуположајем спречава остварење ортодоксног панславизма царева. Друга пак зона је она северозападна од 18—20 милиона одређених провиђењем за препону између Русије и Германије. У савезу са популацијама ових зона је мисија и будућа политичка и економна моћ Италије у Европи.

Ми присуствујемо, вели Мацини, једном замашном покрету, једној растућој узрујаности популација ових зона, које теже да се образују у нације, тражећи исто онако као тевтонска фамилија при пропасти Политеиза, право на реч и општење са другим европским фамилијама. „Ми можемо ово утврдити, у име оних који су студирали са пажљивим и дубљим погледима овај покрет, да је његов неудаљени успех једна извесност". У место да се прикрива и од њега окреће, најпаметније је здружити му се и упутити га, управљати му током. „Покрет словенских раса, који је поздрављен и потпомогнут као један факт провиђења, мора подмладити новим импулсима и елементима активитет европског живота и припремити, оплодивши га, после религијске за од сад неизбежну социјалну трансформацију". Ако би се овај покрет одвраћао од свог правца и угушивао, ово би само коштало Европу деценије потреса и крви. Опасност је још највећа што ће ове популације, неприхваћене европском демократијом, морати нагнути ка скиптру по крви најближег им деспота — Цара Руса, који ће умети у своју корист обрнути ове силе, запретивши Европи козачким деспотизмом. И онда збогом остварењу принципа слободе и народности, правде и истине! Збогом конфедерацији Јужних Словена, Чешко-Моравске и Пољске „популације од 40 милиона људи од Балтика до Адрије", који би били барикада Слободе против сваког насртаја.

Лаж је да је словенски покрет[1] једна опасност: ово су измислили и подржавају неморалне и притворне политике монар-

[1] В. „Неославизам" од Ј. Скерлића у „Слов. Југу" 1909 г.

хија. „Словенски покрет се појавио као и наш, спонтано из нагона и праведне гордости народа, из клица будућности, избилих из историјских традиција и народних песама, из примера осталих народа, из буђења идеја које су излетале али не наилазиле слободан простор, из пробуђене свести у смислу једне мисије која има да се испуни, исписане промишљу Божјом, која је одредила Европи заједничка прогресивна делања". Отуда они силни словенски народни покрети XIX века, који свуда наиђоше на репресивне мере: од самих влада изнутра и од спољних сила. Јер власници монархија западне Европе нису хтели никад што друго да виде у овим покретима до тајне руске махинације, из ког мотива сматрано је за најпотребније штитити и подржавати Турску. „Бруји око корена сваког националног покрета мисао слободе, она мисао која је у Пољској и другим словенским земљама једне такве поезије, коју ни Италија не познаје и која је виша од свију поезија после Бајрона и Гетеа". Дубина словенске мисли и поезије тек би се онда развила у свој својој моћи, кад би један моћан републикански народ пружио Словенима братску руку. Мацини се сећа радости и нада које су вође словенских покрета полагале на гарибалдијску Италију, иницијаторку борбе народности.

„Империје Турска и Аустрија су неизбежно осуђене на исчезнуће". Италија им мора убрзати смрт. „А гвоздени маљ који ће их убити, је у рукама Словена". Унутрашњост Аустрије је највећим делом словенска, исто онако као што и изван њене територије са спољне стране „улазе у њену унутрашњост извесни зраци који се развијају у разним правцима и воде истом циљу". Почет од Италије распадајући акт Аустрије не може се више зауставити будући предузет од Словена.

На Југу словенске популације предоминирају у Турској, која је осуђена да пропадне можда пре од Аустрије; но пад једне означиће и повући за собом и блиски пад и ове друге. „Аустријска Империја је једна администрација, а не држава; али Турска Империја у Европи је један страни логор, усамљен у туђим земљама, са којима нема заједничке ни вере ни традиције, ни тенденције ни активитет; без сопствене агрикултуре, без административних способности, — инвазија једна упала у време Грка..." Имобилисана мухамеданским фанатизмом освајачка раса, опкољена и одржана хришћанским популацијама, за време овог последњег века није дала ниједну идеју, ниједну песму, ниједно инду-

стријско откриће. Ово је монструм првог реда чији се 1½ милион налази у средини 15 милиона словенских народа.

Да се оствари принцип народности и осујете руске амбиције, треба ослободити становништво Далмације, Црне Горе и Хрватске као и Дако-романске земље". Лису би талијанска флота најдостојније осветила, „освојивши Словенима Црне Горе Котарску Боку која им је тако потребна, а далматинским Словенима вароши источне обале". Покрет Јужних Словена, Илираца, захватио би исто тако северо-западне Словене, а нарочито „свету мученицу, бесмртну нацију пољску". Ова северна федерација била би штит од и за Германију, од и против предоминације Русије, чији би најприроднији задатак био да цивилизује Азију; ништа достојније до да ова огромна сила култивише колевку човечанства. А Цариград да буде слободна варош. Не улазимо у појединости улога и мисија осталих нација, да не бисмо изишли из оквира нашег предмета. Напомињемо само да Мацини одобрава колонијалну политику пошто је она цивилизовање дивљака и обрађивање запуштеног земаљског блага, којим човечанство има не само право но и дужност да се служи.

Но најдубљи израз и најсјајнији доказ Мацинијевог наклоњеног држања према Словенима налазимо у низу његових писама које је он саопштио јуна месеца 1857 год. у журналу L' Italia del Popolo. Овим писмима хтео је да упозна талијанску публику а специјално талијанску демократију ко су Словени, каква је њихова вредност, те према томе и њихова будућност. Тек са овим поставкама могао је он своје схватање међународне политике Италије у односу на Словене да на што јачу основу постави.

Италија поставши нација, мора се постарати за своје сопствене савезнике и своју међународну политику. База овој политици су нове нације, које буду произишле из распале аустријске или турске империје. А ово су првенствено словенске нације нарочито јужне, чији је покрет, после талијанског, најзначајнији за Европу. Покрет словенски ако не гори, он бар тиња; јер идеја слободне отаџбине и националних аспирација једном пробуђена само се може моментално зауставити, а нема силе која је може угасити. „Народности су непобедиме као и савест: можете је уставити за неко време али не изгнати је". Тенденције којима греди словенска раса да се конституише у нације, данас делају подземним путевима. Зато је потребно познати њено заборављено или занемарено порекло, најскорију прошлост овог најмоћнијег

наслона Италије, словенског света, чије ће тенденције једног дана „променити услове европског живота“. С тога је потребно проучити дубље словенску прошлост која доказује да савремена врења ове расе нису последица каквих пролазних узрока, већ дугих историјских традиција; дефинисати степен енергије достигнут у садашњости; извести њихову вероватну будућност којом ће се Европа послужити и помоћи. Прелазећи старо доба Мацини долази на савремено, када се после дугих мука и трпљења, „изненадно буде мисли братства и свест једног новог живота, којима даје најлепши израз заједнички словенски акценат од Елбе до Камчатке, од Леденог Мора до Дубровника“. Упознавши се, с једне стране са литерарним, археолошким и философским покретом који потајно дела у Ческој, међу Словенцима Угарске и у српско-илирским (serbo-illiriche) провинцијама на њихове националне аспирације; подсетивши се, с друге стране, на отворен политички покрет, који са једном херојском постојаношћу, скоро непознатом Европи, отима испод турског јарма Словене Црне Горе, на скоро потпуну еманципацију Србије, која тајно припрема скоро исти пут Бошњацима и Бугарима, додирнувши најновије покушаје Пољске и немогућност плана руског панславизма, — тек онда ћемо имати истинитији појам о димензијама и дубини моћне словенске фамилије. Мацини упућује на историчаре Шафарика и Палацког, на пољске философе Ciaszowski и Kralikowski, на аспирације песника Мицкијевића, Кразинског, Залеског и Симе Милутиновића, који највише светлости дају на суштину покрета, обраћајући се по речима Коларовим својим verb-ом Европи. Мацини скреће пажњу на карту Шафарикову од 1841 г. која показује пределе заузете Словенима према њиховим етничким нијансама. „Све ове популације, делом припадајући европској култури, делом пак, лелујајући се између културе и примитивног варварства, су неустрашиме, снажних удова, енергичне и издржљиве воље. Име које носе је синоним речи Gloria — Slawa“.

Песме њиховог детињства, њихове поетске песме (i loro piesmas poetici) дишу једним жарким духом акције, непознатим нашим популацијама. Звуче један одјек, не знам кога удара бола, али, често, на завршетку добацују извесан пркос и зачикивање болу: рекло би се да је Прометејев протест, једна аспирација великим мистериозним судбинама, једна несаломљива свест снаге, која ће се једног узвишеног дана појавити над свима тиранијама природе и људи... Вредност Пољске је позната Европи;

али прелазећи на други крај ове дуге зоне, коју ови народи обележавају кроз Европу, међу југоисточним Словенима, скоро непознатим од нас, наилазимо свуда на елеменат, који је за сваког познаваоца историје последњих 60 година био подједнаке вредности и у херојској борби, којој не недостаје до један историчар, — у линијама једне строге и оштре природе, непобедив као и брегови у којима се развија, — у речима, установама и обичајима, чија енергичност запрепашћује, — међу којим племенима највећа увреда учињена једном човеку, то је рећи му: „позната ми је твоја фамилија; сви су твоји преци помрли у кревету“. У хоровима и народним песмама наилази се на ово: И з в а н Б о г а н и к о н е б и м о г а о с а в и т и н а ш с л о б о д н и д у х; и к о з н а д а л и с е и с а м Б о г н е б и п о в у к а о, з а м о р е н о д ј е д н о г т а к в о г п о д у з е ћ а? — И у ствари ништа слично, сем неколико сцена грчке буне, ономе као што је то отпор Црногораца против Француза 1813 год., борба Срба против Турака од 1804 г., када Црни Ђорђе заузима Београд, па све до хатишерифа од 1829 г. Ево, каква је раса чије покрете од данас почињемо пратити, и која се све више и јаче покреће из године у годину око имена заједничке отаџбине, Словенског Јединства“.

Четири главне групе означавају словенску распрострањеност, то су Руска, Пољска, Чешко-Моравска и Јужних Словена, „Ова четврта група изгледа предестинирана да обухвати у једном политичком јединству са федеративном администрацијом Србе, Црногорце, Хрвате, Далматинце, Словенце и Бугаре. Чешко-Моравска група формирајући себе, отпочеће разорење Аустрије, а последњи, Јужни Словени, удружени са јелинским племенима отераће мухамеданство у Азију, и тиме потпуно изменити изглед Источног Питања.

Мацини цео свој век проповеда разорење Аустрије и неизбежност њене пропасти доказује преовлађивањем моћнијег словенског елемента. Још је крајем XVIII века Јосиф II, аустриски император, дискутовао са својим саветницима, да ли би било боље укинути германску супремацију заменивши је словенским царством. А констатујући уочљиву аналогију борбе словенских народа и у Турској, ово утврђује да су ове борбе неефикасне по резултатима само из разлога њихове разједињености у простору и времену. Српско племе својом ретком жилавошћу, прво се отело од турског ига у херојској двадесетпетогодишњој борби (од

1804—1829 год., године хатишерифа. „Историја дугог рата издржаног од ових несаломљивих брђана да се студирати у општој колекцији њихових народних и историјских песама публикованих 1837 г.“ Сигнал је дат јер се одмах по Србима ослобађају Грци (1828), а затим Молдаво-Влашке провинције (1834). „А поред десне обале Дунава, полазећи од Оршаве 4½ милиона Словака (di slovachi Bulgari) природних господара Балканских планина, дишу дах слободе, који им долази из Србије и осећају утицај литерарног и националног покрета словенских поданика Аустрије“.

У једном трећем писму Мацини констатује да његовом писању о значају словенског покрета догађаји дају за право. То потврђују султанове концесије народностима, цареве панславистичке агитације, и тајни агенти Наполеонови по Србији и Црној Гори, да их покрену за њим. Но поред очигледног и увек претећег пољског покрета и онога северозападних Словена, не мање смемо губити из вида покрет Јужних Словена, т. ј. Чешка за Чехе и угарске Словене, а Хрватска за Српске и Илирске Словене. Историја нам показује да је Илирија некад била грчка, затим римска, у 1810 била је чак и француска, а данас је аустријска. „Ја нећу да говорим о овој данашњој, говорим о будућој, онако како је подразумевају сами Јужни Словени, о оној коју они називају Великом Илиријом, или Државом Илирско-Српском: која би обухватила у једној мање више дефинитивној заједничкој аспирацији, Хрватску, Каринтију, Србију, Црну Гору, Далмацију, Босну, Бугарску. Све ове провинције говоре, сем неизбежних локалних модификација, један језик, за који се може рећи да је у суштини исти“. Исте традиционалне успомене, исте легенде очаравају и буде њихов национални инстикт. Но доста краткої трајања је био њихов политички национални живот, који је за њих кулминирао у XIV веку, времену када се формирала српска империја, која се растурила по инвазији Турака у Косовској битци; а само један одсев њене величине потраја у малој републици Дубровнику“.

Од литерарног јединства, и ако разједињеног ортографијом, провинцијалним и локалним таштинама, ипак се очувао један моћан и најговорљивији одјек, који, на жалост, више „просвећене“ класе занемарују. То је народна поезија, лук алијанције, као што вели Мицкијевић, између античких и модерних времена, која је преко вашара, пијаца и јавних места, преношена од бедних слепаца, који на гуслама (врста лире) праћаху

песме импровизиране на историјским успоменама, песме достојне да буду скупљене и преведене у наш језик.[1] Потребни су били компетентни људи да подигну ову спонтану поезију ка вишим литерарним изразима. Делање ових литерата, делање којим су они у ствари подизали народносни осећај, се нарочито истакло почевши од 1830 г., и његов најистакнутији представник био је др. Гај, чију књижевну каријеру Мацини потанко описује, да би и својим сународницима показао уски каузалитет између литерарног буђења и националног ослобођења једног народа. Напомиње између осталог и ондашње јужнословенске интелектуалне центре: Пешту и Београд за угарску сферу, а Нови Сад, Задар, Грац, Љубљану и Пресбург за аустријску сферу. Илирска национална поезија је душа овом здруженом раду.

„Поезија дубровачких песника XVI и XVII века, предавана од слепих стараца Срба, почев од античке епопеје Гундулића па до црногорских пјесама, довољна је да осведочи будућност ове проскрибоване расе. Она је пуна меланхолије и нада, као месец и звезде јутра, које је Илирија ставила на својим заставама. Не светли пуном цветном лепотом као литература нација, чија је мисија одавно одређена; не поклања много бриге форми, али садржи у себи у највећем степену оно, што недостаје нашим литературама, а то је дух акције, контакта са стварним животом. Наша поезија кад је слаба, имитација је а не осећај; кад је добра рефлектује душу једне индивидуе. У словенској раси она изражава заталасану борбу једног народа. Наша поезија тежи да се издвоји од друштва и од народа; њихова (словенска) да се с њима стопи". Мацини иде тако далеко да тврди да би дух словенске поезије требао да улије нове струје живота талијанској поезији; а тиме би, вели, био пренет и један важан елеменат у њихову историју. Цитирајући неке примере украјинске поезије од Залеског, он спомиње (у свом писму од 16 јуна 1852 год.) колекцију црногорских песама од 1837 публикованих од владика; спомиње журнал „Гусле", скупљање песама Станка К. од 1839 год., као и неког Топаловића из 1842 год.

У свом писму од 19. јуна 1857 говори о културној вредности и акцији Чеха и њиховој сурадњи на просвети Јужних Словена. Спомиње како су чешки професори били позвани на катедре

[1] Ово је у најновије време учинила талијанска књижевница Умберта Грифини, садашња супруга нашег академског сликара г. Петра Почека, Црногорца.

историје и филологије у Београду, где је такође била основана једна Матица, по угледу на хрватску. У истом писму описује колико заоштравајући карактер узима национална борба у Хрватској после 1848 г., као и угушивање илирског покрета. А између осталих тешкоћа јединства Илираца разноликост религија је нарочито обележена; затим нетрпљење хрватске аристократије од егалитарних Срба и Бугара; најзад „овоме треба додади политичку одвојеност скоро независне Србије од слободне Црне Горе и ропских провинција Аустрије", као неслагање у појму и границама Илирије услед непомирљивости Срба да усвоје овај новоскований назив. Но све ове тешкоће ће сигурно све више ишчезавати пред умним прогресом, чвршћим и тешњим релацијама узајамности, а највише под утицајем заједничког ропства под Аустријом. Италија загосподаривши свим својим моћима здружиће се са овим народима под заједничким узвиком: Рат Аустрији — Слобода угњетеним од Аустрије! Било шта било, словенски покрет греди формацији четири нових нација, које ће се заблистати над рушевинама турског, руског и аустријског деспотизма. У почетку XIX века сматрани су Словени за утопију. Њихова сама садашњост показује да ће они бити детерминантан елеменат будућности; зато нека се талијанска национална странка пожури да изађе из својих формула и нека ступа у акцију са овом моћном и племенитом расом.

Мацини је имао великих директних веза са вођама разних словенских покрета педесетих година XIX века. Српска омладина чији је књижевно-романтички и национално-политички бунтовни покрет најепохалније описао г. Dr. Скерлић у своме делу „Омладина и њена књижевност"[1] имала је такође тесних релација са Мацинием. О овим релацијама интересантне податке налазимо нарочито у XV глави г. Скерлићеве књиге („Омладина и Западна Демократија"). Овде видимо да је српски либерализам 1866 г. Мацинија и Гарибалдија изабрао за почасне чланова Друштва Српске Словесности. Дознајемо да је било краћих али одушевљених чланака ондашњих листова „Покрета", „Заставе" и „Младе Србадије" и како је Змај оплакао смрт „великог бунтовника" певајући:

[1] Јован Скерлић: Омладина и њена књижевност (1848—1871), изучавања о националном и књижевном романтизму. Издање Српске Краљ. Академије. Београд 1906.

„Узданица звезда многих милиуна,
Узвишен је био над милошћу круна.
Слава нашем добу, деветнајстом веку,
Што Мацина роди на углед човеку.

Омладина или Српска Национална Странка је стојала у вези са центром бунтовне емиграције Европе у Лондону, разним републиканско-ослободилачким лигама чија је душа био Мацини. Та је веза одржавана преко Владимира Јовановића, изасланика Омладине, кога је Гледстон упознао са Мацинијем. Владимир Јовановић је био послат мисијом да заинтересује у корист српске националне ствари енглеске либералне кругове. Истовремено Мацини је планирао са њим један општи устанак, да кад Италија удари на Аустрију ради Венеције, да Србија с Црном Гором разорава Турску. На жалост, покрет је морао бити обустављен кнез Михаиловом нетрпељивошћу, да се ико други сме и може мешати у српску националну политику сем њега. У истој глави књиге г. Скерлића упознајемо се са Мацинијевим отвореним прекорним писмом Пољацима из 1868 год. у париском „La Liberté“, што из мржње према Русима не помажу у борби за ослобођење Срба. Вредно је још споменути и посланицу „Народима на Истоку“ коју им је Мацини јануара 1869 г. упутио, говорећи: „Ви народи на Истоку уздајте се у препорођену Италију. А међусобно гомилајте плодове вашег сопственог рада, уједињујте се, и будите опрезни. Ти Црна Горо! неприступачна, непобедна, буди предња стража у боју који се бије за живот и несависност. Ти Србијо, ти си тек половину својих народних тежња и жеља постигла! Пробуди се дакле и спреми се да повратиш твоје, јер је право твоје... Сви ви народи на Истоку, знајте да је Исток ваш“. (цитирано по г. Скерлићу из „Србије“ 1869, бр. 21, стр. 244 пом. књиге).

Ми нисмо истраживали нешто дубље све ове његове релације са Србима, да бисмо о њима што позитивније могли говорити. Као доказ његових значајних, интимних веза сведочи нам низ његових писама који је објављен у књизи Corrispondenza inedita di Giuseppe Mazzini con *** (Milano 1872). Карактеристично је да се у овим писмима, у колико је реч о Словенима, најчешће говори о Србима и Србији. Тако у његовој разгранатој кореспонденцији из Лондона и Лугана (где је као прогнаник морао живети) поводом питања о рату с Аустријом ради присаједињења Венеције. У једном писму (датираном од 15 нов. 1863 г. Лондон) он уjемчава извесној личности нарочито

послатој од краља, да, ма да до смрти непомирљив републиканац, ипак неће покретати ово чисто унутрашње политичко питање кад је у питању отеривање Аустрије; јер против ње се може борити само са једном организованом владом и регуларном војском. Између осталих мера које он саветује краљу, прва је: „да се тајно обавесте Србија, Угарска и Пољаци да се дижу на оружје одмах после талијанске иницијативе“ (стр. 16). Затим (стр. 9): „У место да се конспирише у Србији са кнезом Михаилом, била би непосреднија и бржа потпора споразумети се са националном странком ове земље — јер би доиста било стидно да се тражи иницијатива једном народу од 2½ милиона, поред једног краља над 22 милиона Талијана“... Још у неколико писама од 1863—4 г. он стално препоручује да се „увек требају обавестити Срби, Пољаци и Маџари“. У једном писму од 1864 г. кад се пројектовало да се прво побуни Галиција па онда Венеција, вели: „Зато се најпре треба обратити Србији, која има у изобиљу новаца и оружја“ (стр. 49). У другом писму из Лондона, писаном на француском, вели да ствар хрђаво стоји, и да се он ничему не нада од Кузе; „треба једино учинити покрет у Србији и у кнежевинама, одакле би потекла акција која нам је потребна“ (стр. 80). Исказе ове природе сусрећемо сваки час у његовој преписци када се поново припремао покушај за разорење Аустрије, у моменту кад је она била заплетена данским питањем. А у Лондону Мацини је нарочито потпиривао „Агенцију Пољског Револуционарног Центра (Agence du Centre Révolutionaire Polonais). Он је стављао до знања Комитету за силе којима располаже за отварање борбе: У Италији има једна организована колона од 369 Талијана, Маџара и Пољака; у Молдавској је такође једна маџарска колона под вођством пуковника I... „и што је најглавније комитет је у вези са националном странком у Србији, где имамо један корпус од 3000 Срба и Црногораца под вођством пуковника Z... увек спремних за полазак“ (стр. 155—156).

Умни и политички активитет Мацинија се распростире на преко пола века многостраног делања, и несумњиво је да би компетентнији и позванији нашли на много више веза према нама Словенима. Но ми се задовољавамо са овим овде изнесеним, не хотећи ни додирнути се дискусије тачности идеја његове доктринарне идеологије, нити се упуштати у критику историјске тачности његових навода, који уосталом трпе врло незнатне и формалне измене. Искрена љубав и високо мишљење које је

Мацини свуда и свагда испољавао о Словенима уопште а о нама Србима напосе, је резултат његових брижљивих студија, дугих путева и искустава. Похвале које је нарочито управљао Србима, српски народ дугује својој вековној жилавости, стрпљењу, раду, енергији и лојалности. На жалост, данас се други елементи и други критеријуми узимају у обзир при процени и награђивању једног народа. Док су пре пола столећа Срби свуда сматрани као Јапанци Балкана због мало пре споменутих особина, данас су то браћа Бугари; а знамо каквим су путем они дошли до своје државе и каквим методама су је развили... На нама Србима је дужност да не демантујемо оне Мацинијеве речи које се на нас односе; а то бисмо постигли држећи увек високо заставу места које заузимамо у заједници европских народа, не пропуштајући ниједан моменат и ниједну жртву за остварење нашег националног ослобођења и уједињења. Ово ћемо остварити само уз припомоћ наших добрих суседа са истоветним интересима и у савезу ако не и јединству са нашим саплеменицима. То нам је и Мацини довикивао, велећи нам:

„Произашли у име Националног Права, ми верујемо у ваше право и обећавамо вам помоћ да га освојите... Но сваки ваш појединачно изолован покрет немоћан је да створи довољну брану против ваших угњетача и царистичке похотљивости. Сјedините се, заборавите старе злобе: стегните се у једну Конфедерацију, и нека Цариград буде ваш Зборни Град, (La vostra Città Anfizionica), град ваших Централних Моћи, свакоме приступачан никоме подчињен. Бићемо с вама“.

Dr. Немања Р. Вукићевић.

ХЕГЕЛ

— НАСТАВАК —

Једно и много не могу да остану једно поред другога, с тога што међу њима постоји негативни однос искључивања: тај однос би учинио да једно негирајући себе негира и множину једнога. Зато се мора извести синтеза једнога и многога у једној вишој категорији, а то је атракција. Тиме што једно ставља много оно ставља много као множину једнога, а овим оно идеално ставља себе, тако да је однос искључивања у исто доба и однос узајамне везе: једно искључујући друго, одржава друго у егзистенцији.

Али ни на атракцији не може да се остане. Атракција је у исто доба и репулсија, и обрнуто, јер једно и искључује и захтева друго, а то је противречност која се мора уништити. Негација атракције је негација целокупног квалитета и стављање нове категорије квантитета: јер негацијом атракције негирамо квалитет у његовој највишој форми, дакле негирамо квалитет у опште и на место квалитета стављамо нешто што је равнодушно према квалитету, а то је по Хегелу квантитет. Код квантитета морамо разликовати неодређен и одређен квантитет, количину и величину. Хегел налази да је математичка дефиниција квантитета као онога што се да увећати и смањити нетачна. Логичка дефиниција количине по Хегелу је у томе, да је она биће које је постало равнодушно према своме квалитету, које се према томе може повећавати и смањивати без промене своје природе.

Код квантитета постоје три групе категорија: 1. чист квантитет (die reine Quantität) или количина, 2. квантум или величина, и 3. квантитативни однос. Чист квантитет јавља се опет у три облика: 1. континуитет, 2. дискреција, 3. граница.

Континуитет, дискреција и граница нису у истом смислу категорије у ком су то једно, много, и атракција, јер по Хегелу континуитет непосредно садржи у себи дискретум и границу. Прво има квантитет да се замисли као континуум. Биће континуума састоји се у томе, што је то квантитет, који је дељив, али не садржи делове. Даље има квантитет да се замисли као дискретум, јер подељеност у јединице дата је у квантитету: његов континуитет одговара атракцији, његова дискретност репулзији. Једно, које се јавља у квантитету, није идентично са једним у области квалитета: једно квалитета је недељиво, једно у квантитету је дељиво, оно је јединица. Јединица и једно нису исто: једно је апсолутно недељиво, аритметички једно, а јединица је оно што је једно тиме што је одвојено од другог, што чини целину за себе (математичка тачка је једно, а физичка тачка је јединица). Трећи момент, у коме морају да нађу ова два момента синтезу, јесте граница. Само на тај начин на име, што ће се јавити граница у квантитету између једне и друге јединице, могућа је количина и као континуум и као дискретум, тако да је по Хегелу свака количина и једно и друго.

На категорији чистог квантитета најбоље се види, у чему се састоји Хегелова логика противречности. По строгом схватању математичког континуума у линији нема тачака нити у опште делова, она је апсолутни континуум; а по дискретној математици линија је састављена из апсолутно одвојених простих тачака. По Хегелу ни једно ни друго није тачно, линија је и континуум и дискретум, и то тиме што је једно од овога двога она је и друго: линија је дељива у делове, који се као такви и даље могу делити, и у томе је момент њеног континуитета; дискретност њена је пак у самом распадању линије у делове, у мање линије. По Хегелу, који сматра да је противречност фактички могућа, обоје је могуће. Кад се граница, која постоји у чистом квантитету, фиксира одн. негира њена несталност, онда се тиме негира сама категорија чистог квантитета и квантитет постаје квантумом.

Код квантума имамо: 1. број, 2. екстезивни и интезивни квантум, 3. бескрајно или рђаво бескрајно (бесконачан прогрес). Фиксирањем границе у чистом квантитету постаје број. Број је сума јединица, која се замишља и сама као једна, која није чист агрегат. Чист агрегат на име представља множину јединица, које нису избројане. На тај се начин једно

јавља у броју двоструко: као елемент који се броји и као момент целине, који суми јединица даје бројни облик, као јединица (Einheit) и као одређени број (Anzahl). На основу ова два момента категорије броја дају се схватити све операције, које Аритметика изводи на бројевима. Прва операција ове врсте је спајање самих јединица, њихова адиција, којом постају бројеви. Рачунске операције у ужем смислу састоје се у спајању и раздвајању самих бројева. Хегел покушава да покаже логичку нужност трију позитивних рачунских операција, сабирања, множења и степеновања на основу самог појма броја. У рачунским операцијама бројеви се јављају као јединице, које се спајају и раздвајају, при чему су по Хегелу могућа само ова три случаја. Ако се спајају разни бројеви у произвољном броју, онда је то сабирање (3 + 5 + 8...). Ако се спајају једнаки бројеви у произвољном броју, онда је то множење (3 + 3 + 3 + ... = n. 3). А ако се спајају једнаки бројеви у једнаком броју, т. ј. ако је број јединица као број бројева раван броју елементарних јединица у свакој бројној јединици, онда имамо степеновање ($3 + 3 + 3 = 3.3. = 3^2$). По Хегелу број за мишљење има важности у толико у колико је он једна категорија. Али операције на бројевима немају ничег појамног на себи, јер односи, који постоје међу бројевима, нешто су чисто спољашње. С тога кад се математика ограничи само на рачунање, она престаје бити мишљење. У историји философије број се јавља као принцип питагорејске философије, по Хегелу првог спекулативног философског система.

Друга категорија квантума су екстензивна и интензивна количина. Број одговора чистом квантитету, који је дискретан: то је примена границе на дисконтинуум. Примена границе на континуирани квантитет даје екстензивну и интензивну количину. Ако на име замислимо, да делови количине нису одвојени један од другога, онда граница ограничава један део континуиране количине. Ако су при томе делови ове последње један ван другог, постаје екстензивна количина, ако су ти делови један у другоме интензивна. У интензивној количини множина делова тако рећи концентрисана је у самој јединици, самој граници, тако да овде квантумима нечег квалитативног у себи, одн. квантитет се почиње поново враћати у квалитет. Израз екстензивне количине су прости бројеви, интензивне количине редни бројеви. Кад говоримо о степенима топлоте, онда је двадесети степен већи од десетог, али он

не садржи десети степен у себи, него је само у низу степена двадесети. Степен по својој природи претпоставља друге степене ван себе, али као нешто што није он сам; или, друкчије, однос међу разним степенима јесте однос негативног искључивања, исти однос као и између једног и многог. Једно је биће за себе и тиме што је за себе оно искључује друго, негативно се односи на њега.

Овим претпостављањем ранијих и доцнијих степена од себе сваки степен као континуирана количина иде у бесконачност и навише и наниже. Ова се бесконачност јавља и код броја и код екстензивне количине, она је особина квантума у опште. Један квантум мора ставити нови квантум, овај опет нови, тако да постаје један бесконачан низ, који се ни наниже ни навише не може ограничити. На тај начин постаје трећа одредба квантума, бесконачни квантум.

Али на категорији бесконачног квантума не може се остати, као бесконачни низ бесконачни квантум је рђава бесконачност, садржи у себи противречност бесконачног прогреса и мора се према томе негирати. Бесконачни квантум може себе зауставити у бесконачном прогресу своме само ако стави ван себе који други квантум, који неће више бити дат у истом низу, друкчије речено, ако квантум пређе у квантитативни однос. Извођење квантитативног односа из бескрајног низа омогућује прави појам бесконачнога у вишој математици и преставља по Хегелу кључ за разумевање диференцијалног рачуна. Пример квантитативног односа имамо у разломку $\frac{2}{7}$, где 7 за себе преставља квантум, који се може смањивати и увећавати, а то исто важи и за 2. Али однос између 2 и 7 тако је одређен, да се квантитет његов не може више да мења, тај је однос фиксирани квантум. Овде имамо већ квалитативан однос између два квантума, и то је прелаз из квантитета у квалитет. Квантуми квантитативног односа могу само у толико да се мењају, у колико се тиме не мења сам однос $\left(\frac{2}{7} = \frac{4}{14} = \ldots\right)$, с тога је квантитативни однос већ квалитативне природе. Сваки овакав однос можемо преставити једном бесконачном сумом $\left(\text{тако } \frac{2}{7} = 2 : 7 = 0,285\ldots = \frac{2}{10} + \frac{8}{100} + \frac{5}{1000} + \ldots\right)$ која као таква преставља рђаву бесконачност. Међутим смисао је рђаве бесконачности, да се приближава једној правој бесконачности као граници, и као што се у нашем

примеру бесконачни низ бројева приближава једном одређеном односу, тако рђава бесконачност по појму своме ставља квантитативни однос као своју негативну границу.

По Хегелу постоји тројак квантитативни однос: 1. директни однос $\left(\frac{a}{b}\right)$, 2. индиректни однос $(a \cdot b)$ и 3. потенцни однос $\left(\frac{a^2}{b}\right)$.

По Хегелу овај последњи однос је чисто квалитативан, и у вези са овим тврђењем Хегел излаже на више од 100 страна велике Логике своје схватање Више Математике, у првом реду диференцијалног рачуна. По њему функције, с којима има посла диференцијални рачун, не јављају се у једначинама првог већ виших степена, количине, којима се бави диференцијални рачун, стоје у потенцном односу (тако по Хегелу једначина праве линије $y = ax$ не спада у вишу Математику) и диференцирање једне једначине (изналажење диференцијалног квоцијента) састоји се по њему у смањивању њеног степена. У диференцијалном квоцијенту $\frac{dy}{dx}$, количине dy и dx по Хегелу имају да се сматрају као ишчезле, али тиме није ишчезао и сам њихов однос. Друкчије речено, dy и dx су нуле ван односа $\frac{dy}{dx}$, у томе односу пак оне су квалитативни моменти, јер је гранична крајна вредност, коју преставља $\frac{dy}{dx}$, један чисто квалитативни однос квантитета.

Са квантитативним односом прешли смо из квантитета у квалитет. Прелаз из самосталног бића у квантитет био је прелаз од квалитета у квантитет; овде је међутим прелаз обрнут. Тај двоструки прелаз може се по Хегелу само тако схватити, ако се иде једној трећој категорији, која преставља јединство квалитета и квантитета. Ту синтезу њихову назива Хегел мером (Maass), и то је трећа међу категоријама бића. Мером назива Хегел ово јединство квалитета и квантитета зато, што је мера квантитет којим је одређен један квалитет, или од кога зависи један квалитет. Категорија мере има три специјалне категорије: 1. специфични квантитет, 2. реална мера, 3. постанак суштине.

Специфични квантитет је квантитет који има један одређен квалитет. Квантитет као такав нема квалитета, равнодушан је према њему, док специфични квантитет није више равнодушан

према квалитету. Међутим при овој категорији не може да се остане. Јер квантитет, који је квалитативан, у исто доба је и квантитет који одређује. На тај начин постаје категорија реалне мере. Како ову тако и пређашњу категорију дели Хегел даље (у великој Логици) на три категорије. На тим категоријама ми се нећемо задржавати. Споменућемо само, да од три специјалне категорије реалне мере (1. однос самосталних мера, 2. чворна линија мерних односа и 3. безмерно) последња, категорија безмернога, има значаја у толико што она преставља бескрајни прогрес у области мере. Кад се квантитет једног квалитета повећава, онда то повећање може ићи донекле без промене самог квалитета, али кад оно достигне извесну тачку, онда наједанпут квалитет престаје (по Хегелу свака квалитативна промена је за разлику од квантитативне моментана) и на његово место јавља се нов квалитет, чији се квантитет опет може донекле да повећава. Ове тачке прелаза једног квалитета у други назива Хегел чворним тачкама (пример њихов имамо у промени агрегатних стања воде: тачка топљења и кључања јесу такве „чворне тачке"). Тиме пак што један квантитет има чворне тачке, на којима постају нови квалитети, настаје бесконачан низ мера, а тај низ преставља рђаву бесконачност, која је противречна.

На категорији безмернога не може се према томе остати, она се мора негирати. Њеном негацијом пак негира се цела област категорија мере а тиме и цела област категорија бића, али Хегел између категорије безмерног и нове области категорија суштине умеће једну категорију, коју још рачуна у категорије мере и коју назива постанком суштине (те категорије у енциклопедијској Логици нема). Од три специјалне категорије, у које он даље ту категорију дели, ми ћемо споменути само прву, категорију апсолутне индиференције или индиферентног супстратума.

Тиме што имамо читав безмеран ред квалифицирајућих квантитета, у коме један квалитет прелази у све нове квалитете, ми увиђамо да мора у мери бити нечега што је индиферентно у односу на мерни однос између квалитета и квантитета, а то је индиферентни супстрат (вода на пр. прелази с једне стране у лед, с друге у пару, ми пак називамо и лед и воду и пару водом, што значи, да мора бити нечега што се у свима тим стањима налази, а што више није квалитет који би био одређен мером).

Категорија мере чини централни појам грчког гледишта на свет и живот. Грчка мудрост тражи меру у свему: ко је на пр. сувише охол, ко у својој охолости прелази меру, тога по њој судбина кажњава. И Аристотелова теорија етичких врлина заснива се на појму мере.

Треба споменути, да Хегел у вези са категоријама мере износи и своју философију хемије: његова гледишта на афинитет тела у многоме потсећају на модерну енергетику.

Прелаз од мере ка суштини, и у исто доба од категорије бића у категорију суштине, није довољно јасан у појединостима, није довољно мотивиран, бар не у великој Логици. Ми смо морали у области категорија мере претпоставити нешто што више не зависи од мерних односа, од везе квантитета са квалитетом, али што је још у вези са мером.

Таква је категорија међутим противречност, на којој не можемо остати. Негацијом категорије индиферентног супстратума негирамо категорију мере а тиме и целу област категорија бића и стављамо једну нову област категорија, коју Хегел назива суштином. Суштина је по Хегелу оно што има квалитет и квантитет као одредбе на себи, што је супстрат квалитета и квантитета. Квалитет и квантитет су непосредне одредбе бића, које као такве још не егзистирају нигде, још немају никакву конкретну егзистенцију. Оне конкретно егзистирају само ако имају извесан супстрат, нешто на чему егзистирају, егзистирају дакле конкретно тек у суштини (јер оно на чему оне егзистирају чини очевидно њихов услов, њихово унутрашње биће, њихову суштину). Осим тога разликује се суштина од бића и по томе, што међу категоријама бића нема релација, док такве релације постоје међу категоријама суштине, тако да се суштина може дефинисати и као биће у односима: отуда категорије бића прелазе једна у другу (т. ј. једна постаје другом) док категорије суштине условљавају једна другу.

Област категорија суштине чини најтежи одељак Хегелове Логике, што и сам Хегел изрично каже. У том одељку налазе се и највећа оступања енциклопедијске Логике од велике Логике. Као што смо споменули, крај категорија бића друкчији је у оба ова дела, и томе одговара и њихова разлика у почетку категорија суштине. Велика Логика на категорију индиферентног супстратума надовезује категорију привида, док у енциклопедијској Логици категорије привида нема, већ се у њој од катего-

рије без мернога прелази непосредно на категорије рефлексионих одредаба. Ми ћемо у следећем излагати категорије суштине по великој Логици.

Категорија суштине јавља се у три облика, као: 1. рефлексија у себи (Reflexion in sich selbst), 2. појава (Erscheinung) и 3. стварност (Wirklichhkeit). Суштина се најпре појављује у себи, за тим се суштина одваја од своје појаве, суштина постаје унутрашња подлога појаве, и на послетку суштина прелази потпуно у појаву, она се без остатка реализира у појави.

Категорију рефлексије у себи дели Хегел на ове три специјалне категорије: 1. привид (Schein), 2. рефлексионе одредбе (Reflexionsbestimmungen) и 3. разлог (Grund). При прелазу од бића ка суштини јавља се суштина најпре као чиста негација бића, као уништено биће, као биће које још није суштина у позитивном смислу, као биће без суштине (wesenloses Sein), као привид. У Историји философије категорију привида заступа скептицизам.

На категорији привида не може се остати. Привид мора ући у саму суштину, суштина се мора рефлектирати у самој себи, чиме постоју рефлексионе одредбе. И категорија рефлексионих одредаба дели се на троје: 1. идентитет (Identität), 2. разлика (Unterschied), 3. противречност (Widerspruch). Тиме што суштина у привиду негира биће, она мора даље негирати саму ову негацију, и тиме ставити себе у форми чисте негације негације т. ј. у форми индетитета са собом. На тај начин се идентитет јавља као једна специјална категорија суштине, као један специјални ступањ у дијалектичком процесу апсолутне идеје.

Како су одредбе апсолутне идеје у исто доба и одредбе свега што егзистира, то се по Хегелу с истим правом са којим се категорија идентитета у тако званом ставу идентитета (А = А) изражава као општи предикат сваке ствари, и свака друга категорија може учинити садржином једног закона мишљења („све је нешто“, „све је ништа“ и т. д.). Осим тога идентитет става идентитета по Хегелу је апстрактни идентитет разума, док идентитет ума садржи разлику у себи. Даље примећује Хегел, да по ставу идентитета, који се сматра за основ мишљења, у ствари нико не мисли, јер се иначе мишљење не би могло покренути с места. По томе ставу били би, како вели Хегел, могући само ставови као што су: човек је човек, биљка је биљка, и т. д.

На категорији идентитета не може се остати. Тиме што је идентитет негација негације, он је различан од разлике, и према томе већ садржи разлику у себи. Категорија разлике има три специјалне категорије: 1. апсолутна разлика (der absolute Unterschied), 2. различност (Verschidenheit) и 3. супротност (Gegensatz). Прво се јавља разлика као проста одредба, која није идентитет. Затим се јавља разлика као равнодушна различност идентитета и просте разлике, који су постали сасвим самостални. На послетку та се равнодушност уништава, идентитет и разлика претварају се у позитивно и негативно, који се као супротни чланови узајамно условљавају, другим речима различност се претвара у супротност.

Као што категорији идентитета одговара став идентитета, тако категорији различности одговара став различности („све су ствари различне“), који је Лајбниц формулисао у форми става идентитета неразличнога („нема две ствари, које би биле једнаке“). Хегел признаје истинитост овог последњег става, али тврди да се он да оправдати само на терену Логике ума. Ставу искључења трећег пак, који одговара категорији супротности, одриче Хегел као и ставу идентитета сваку вредност.

Категорија разлике у форми категорије супротности прелази по Хегелу у категорију противречности. Идентитет само је тиме идентитет, што се разликује од разлике, и разлика само тиме разлика што није идентитет: према томе, вели Хегел, индетитет је у исто доба и разлика, и разлика је у исто доба и идентитет, идентитет и разлика дакле једно су, њихова разлика претвара се у противречност.

Обично се тврди, вели Хегел, да је противречност немогуће замислити, међутим баш напротив противречност се даје замислити, јер кад се не би могла замислити противречност не би било никаквог прогреса у мишљењу, нити би било живота и кретања. И чулно кретање је његова непосредна манифестација: нешто се креће само на тај начин, што је у истом моменту и на месту са којег и на месту на које се креће. На супрот ставу противречности може се с тога поставити став: „све су ствари по себи противречне“, став у коме је изражено унутрашње биће ствари.

Али на противречности као категорији не може се остати. Као и свака друга категорија, која преставља неразрешену противречност, и категорија противречности мора прећи у једну

нову категорију, која преставља разрешену противречност. Та је категорија разлог; у разлогу позитивно и негативно одвајају се поново (они су у супротности већ били самостални), они узајамно стављају једно друго, они се узајмно условљавају, једно је разлог другог. Специјалне категорије разлога су: 1. апсолутни разлог (der absolute Grund), 2. одређени разлог (der bestimmte Grund), 3. услов (Bedingung). У апсолутном разлогу јавља се суштина као општа подлога; у одређеном разлогу разлог постаје разлогом једног одређеног садржаја; у услову разлог постаје и сам условљен другим разлогом. Сваку од ових категорија дели Хегел даље на три категорије, међу којима свака од подкатегорија апсолутног разлога (1. форма и суштина, 2. форма и материја, 3. форма и садржина) има по два члана.

Категорији разлога одговара став довољног разлога: све има свој довољни разлог. По Хегелу тим се ставом хоће да рече, да се оно што постоји има да сматра не као нешто непосредно дато, већ као нешто што је стављено. У Историји филозофије категорији разлога одговара софистичка филозофија, јер је биће софистике у тражењу разлога за и против свакој ствари.

Али ни на категорији разлога не може се остати. Кад су сви услови једне ствари испуњени, онда се ствар јавља, друкчије речено разлика између услова и условљенога уништава се, услови прелазе у условљено. На тај начин разлог води нужним начином сам својој негацији, и категорија егзистенције преставља резултат те негације. Негацијом разлога негирана је цела област категорије рефлексије у себи, том је негацијом васпостављена у новој форми категорија бића која је била њоме негирана, и та нова форма бића, то је безусловно егзистирање. Категорија егзистенције или ствари је прва међу категоријама појаве, чије су друге две специјалне категорије појава и суштински однос. Прва од три специјалне категорије, у које Хегел дели даље категорију егзистенције, је категорија ствари и њених особина: оно што егзистира јавља се као подлога квалитета, који егзистирају као одредбе те подлоге. У појави подлога се одваја од својих одредаба и настаје супротност ствари по себи и њене појаве. У суштинском односу та супротност ишчезава, између супстратума и појаве јавља се узајаман однос. Специјалне категорије суштинског односа имају нарочитог значаја и

с тога ћемо их овде навести. То су: 1. категорија целине и делова, 2. снаге и манифестације и 3. унутрашњег и спољашњег. У суштинском односу подлога се јавља најпре као целина, а одредбе као њени делови, затим настаје тешњи однос међу њима тиме што подлога постаје снага, а одредбе њена манифестација, на послетку разлика између њих постаје само разлика унутрашњег и спољашњег.

Негацијом ове последње разлике негира се и сама разлика између подлоге и појаве, подлога улази потпуно у појаву и суштина постаје стварношћу. Специјалне категорије стварности ове су: 1. апсолутно (das Absolute), 2. стварност (Wirklichkeit), 3. апсолутни однос (das absolute Verhältniss). Апсолутно представља потпуно јединство унутрашњега и спољашњега, или и подлогу која се повукла у себе. У стварном апсолутно постаје идентично са формом у којој се манифестира. Специјалне категорије стварности ове су: 1. случајност (Zufälligkeit) или формална стварност, могућност и нужност, 2. релативна нужност (relative Notwendigkeit) или реална стварност, могућност и нужност и 3. апсолутна нужност (absolute Notwendikeit). Стварност је случајна у колико је просто стављена; она је релативно нужна ако је условљена; она је апсолутно нужна ако је безусловна (одн. условљена собом).

На послетку у апсолутном односу јавља се стварност као јединство апсолутнога и његове форме, или као однос апсолутнога према себи самом. Специјалне категорије апсолутнвг односа, које у исто доба чине прелаз од суштине ка појму, ове су: 1. однос супстанцијалитета (das Verhältniss der Substantialität), 2. однос каузалитета (das Causalitätsverhältniss) и 3. узајмно утицање (die Wechselwirkung). Апсолутни однос најпре се јавља као однос супстанције и њених акциденција. У акциденцијама супстанција се манифестира као моћ, која акциденције ставља и уништава. У Историји философије Спинозин систем заступа појам супстанције.

Појам супстанције је противречан, јер она оно, у чему се сам садржај њен састоји (акциденције), уништава. Та ће противречност ишчезнути, кад се супстанција схвати као моћ која производи акциденције ван себе: у том случају супстанција постаје узрок, а акциденције њен ефект, однос супстанцијалитета претвара се у однос каузалитета. Пошто је пак сваки узрок проузрокован другим узроком ван њега и сваки ефект узрок из

кога постаје нов ефект, то однос узрочности води једноме низу узрока и последица, који је у оба правца бесконачан. Како такав бесконачни низ преставља противречност, то се та противречност мора уништити. То ће моћи бити учињено само тако ако се претпостави, да је узрок узрока у самом ефекту и да је ефект ефекта у његовом узроку, ако се дакле узрок и ефект схвате као две супстанције, које узајмно утичу једна на другу. На тај начин постаје категорија узајмног утицања као синтеза супстанцијалног и каузалног односа.

(Наставиће се)

Dr. Бран. Петронијевић.

МЕЂУНАРОДНА ПОЛИТИКА И СРПСКО ПИТАЊЕ

(ОД 1875 ДО 1908)

— НАСТАВАК —

Пошто је тако пет континенталних сила подељено у два политичка табора, стално један према другом, нарушавање мира у Европи постало је и сувише опасно. Сад нико у Европи није могао ни помишљати, да може на своју руку а на штету какве друге силе почињати каква политичка предузећа. Ово је упућивало силе на узајамна попуштања и склапање посебних политичких споразума на које се, поред савеза, и ослања политика мира у Европи. Ови посебни споразуми знатно су изменили односе сила.

Царица мора, Енглеска није била ушла ни у једну ни у другу континенталну савезничку групу. Њена „сјајна усамљеност" ипак није могла дуго трајати. Уједињена Немачка корачала је гигантским корацима на путу остварења пангерманског империјализма. Према стању у години 1870 овако је сумиран њен успех: од 40 милиона становништво се попело 1907 г. на 61 милион; за исто време број километара железнице попео се од 20.000 на 58.000; трговачки обрт, извоз и увоз, попео се од 6 милијарда за 1878 г. на 15 милијарда за годину 1906; њена флота ове, 1912 године има да достигне страшну силу од 80 оклопница и крстарица у оклопу, без ранијих 25 резервних бродова; само њена хамбуршка трговачка флота превазилази по тонажи целокупну француску флоту; њена индустрија достигла је колосалне размере.[1] Уз ово све иде и њена силна армија, — „немачки наоружани народ". Пролазећи свет „с мачем у једној

[1] André Tardieu, La France et les alliances, p. 56—57.

руци а с мотиком и мистријом у другој“, по речима Било-а, Немачка тражи „своје место у свету“. То је место на мору. „Наша је будућност на мору“, рекао је једном приликом немачки цар. Јасно је, дакле, да се тиме доводи у питање енглеска трговина[1] и енглеска превласт на мору и у међународној политици уопште, што се не слаже с енглеским империјализмом. Енглески империјализам укратко гласи овако: Енглеска је „дужна да буде прва међу народима и да предводи човечанство или да се одрекне не само својих поседа, него чак и своје независности“.[2] А за овако велики задатак „сјајна усамљеност“ није била никаква гаранција од опасности пангерманског империјализма и Енглеска је ступила у споразум с Француском.

Енглеско-француски споразум закључен је 8. априла (н. с.) 1904 године. Овим су споразумом решена два најтежа енглеско-француска питања: питање о Египту и питање о Мароку. Остављајући једна другој одрешене руке у овим питањима, Енглеској у Египту а Француској у Мароку, обе стране обавезале су се, да дипломатски једна другу потпомажу у извршењу задатка споразума. Овај споразум свом својом тежином падао је на главу Немачке и показивао нову тежњу у међународној политици: напуштање континенталнога одупирања Енглеској и склапање с њом споразума за одупирање немачкоме империјализму, који је постао био опасан за све народе у Европи.

У ово доба изгледало је невероватно и готово немогуће да се може савладати традиционална мржња између Русије и Енглеске. „Горди Албион“ горе је онда парао уши Русу него што реч „Аустрија“ пара ухо Србиново. Ваљда је у политици све могућно због тога што политичари не воде своју већ народну бригу, која мало код којега политичара задире у лично ја. Карактеристична је ствар да је идеја енглеско-руског споразума сазрела за време рата између Јапана и Русије. Енглеској није ишло у рачун да се сувише оснажи Јапан на Далеком Истоку и ако је с њим везана била савезом од 1902 године. Осим тога, у суштини, није било тешко разграничити интересе Русије и Енглеске на Истоку, а за превласт Енглеске на мору Русија није и не може бити сметња, као што Енглеска нема никаквога разлога да зазире од континенталне моћи Русијине. Споразумом енглеско-француским спремљен је био пут за руско-енглески споразум и он је постигнут

[1] Фраза Чемберленова „Empire is Commerce“.

[2] Victor Bérard, L' Angleterre et l' imperialisme, p. 71.

31 (н. с.) маја 1907 године. Овај се споразум тиче Персије и Персиског Залива, Авганистана и Тибета. Њим су уклоњени неспоразуми између Русије и Енглеске, као што су уклоњени неспоразуми између Енглеске и Француске енглеско-француским споразумом. Постигнут је, дакле, Тројни Споразум.

Док је на овај начин Двојни Савез ојачао, Тројни је ослабљен споразумима Италије са силама из Тројнога Споразума. Поред свију обећања од стране Немачке и Аустрије, Италија је била доведена у тежак економски положај политиком „криспинизма“ и „галофобије“. Отказивање трговачког уговора с Француском 1886 год. руинирало је талијанску привреду и трговину. Преко 700 милиона који су били уложени у талијанска предузећа, тргли су натраг у току једне године француски капиталисти. Увоз у Француску спао је био за две године на 61%. Буџет је 1894—1895 године показао дефицит од 180 милиуна. По речима генерала Корси, — „економске последице немачког савеза биле су ужасне“.[1] Нису били бољи изгледи ни на остварење талијанске политике, да „Северна Африка припадне Италији“ и ако је то било у изгледу приликом ступања у Тројни Савез. Повратак с овог лажног пута био је неопходан, и чим је пао Криспи пала је и талијанска „галофобска“ политика и одпочето француско-талијанско зближавање. Још у септембру 1896 године Италија је „ревизијом туниских споразума“ признала стање у Тунису. За овим је следовао ред заједничких корака на економском и политичком зближавању, док није постигнут тесан споразум. Године 1902, приликом обнове Тројнога Савеза, француски министар иностраних дела Делкасе, изјавио је са трибуне, да је француско-талијанско пријатељство загарантовано и да „ни у каквом случају и ни у каквом облику Италија не може постати ни оруђе ни помоћник напада на нашу земљу“.

Тек сад, после споразума с Француском, Италија је могла рачунати да ће бити у стању да оствари свој план заузимања Триполиса. За ово јој је потребно било и „традиционално пријатељство“ Енглеске. Оно је било осигурано исто тако 1896 године, али је добило прави значај тек 1904 године, после француско-енглеског споразума. Од тада је у суштини закључен Тројни Медитерански Споразум.

Моћ овога споразума показала се у мароканском питању. На конференцији у Алгезирасу 1906 године, која је сазвана била

[1] André Tardieu, La France et les alliances, p. 104.

по иницијативи Немачке, Немачка је хтела у суштини да разреши све ове споразуме и да поново покаже своју превласт у међународној политици. Она је хтела: да осигура европски притисак на Француску у случају африканског сукоба; да докаже Француској бесплодност енглеско-француског споразума; да оснажи Тројни Савез одвајањем Италије и Шпаније од западних сила; да „васпостави стање које је Бизмарк завештао Вилхелму II“.[1] Све је било употребљено да се ово постигне. Дипломатска вештина била је сведена на ступањ најбезобзирнијих интрига, па ипак све је остало узалуд: цела Европа заједно са Северним Уједињеним Американским Државама била је против Немачке. Немачка је остала сама са својом „сјајном“ послушницом Аустро-Угарском. Немачка је први пут претрпела пораз у међународној политици, али је он био веома велики. Претрпела је она пораз и у мароканском питању 1911 године, кад је Енглеска подигла свој глас до готовости за рат противу Немачке ради одржавања медитеранске равнотеже и кад је закључен марокански француско-немачки споразум у корист Француске.

Од ових унакрсних споразума само је један снажио Тројни Савез и тај је опет био штетан по интересе српског народа. То је руско-аустриски споразум, који је закључен у Мирцштегу 1902 г. о реформама у Маћедонији. По овоме споразуму искључена је била Стара Србија из реформне области. У овоме искључавању Старе Србије и једнога дела Битољског Вилајета из реформне зоне огледао се најближи план продирања на Исток Аустро-Угарске. „Ван реформне области, извештава француска амбасада у Цариграду 6. апр. 1904 г. своју владу, остали су: 1. у Косовском Вилајету, три северна санџака: Плевље, Сеница и Нови Пазар, где Берлински Уговор признаје Аустрији извесно право војне окупације, и три арнаутска (?) санџака: Пећ, Приштина и Призрен; 2. у Битољском Вилајету: јужни санџак Србице, арнаутски санџаци Елбасан и Дебар, и већи део санџака Горице“.[2]

Да ли је на Мирцштегским састанцима Ламздорфа и Голуховског било говора о поновној деоби турских балканских поседа, да ли је закључен био на тим састанцима какав поновни споразум, за сада се још не зна. Али, ма како било, овде је било поновно попуштање од стране Русије Аустрији са њеном

[1] A. Tardieu, op. cit. p. 239.

[2] Documents diplomatiques, Affaires de Macedoine, 1903—1905, Paris, 1905, p. 92.

политиком пангерманскога империјализма на Балканском Полуострву. Ова политика попуштања била је последица „велике далекоисточне“ руске „афере“.

Појава „младе цивилизоване“ азијатске државе, Јапана, на широкој позорници међународне политике сугерирала је нове планове и нове тежње европским кабинетима. Овоме умноме народу старе незнабожачке цивилизације постала су тесна острва Царевине Сунца и он се решио био да заузме Кореју. Ради тога Јапан је 1894 године објавио рат Кини. После победе над Кином 1895 године у Шимонаски-у закључен је био уговор по коме је Кореја ослобођена од Кине а Јапан добио полуострво Лиао-Тунг с Порт-Артуром, острво Формозу и Пескадоре. Осим тога Јапан је унео у уговор све што му је потребно било за развитак своје трговине у пасифичким лукама и у Кини. Три дана после закљученог уговора умешале су се у ово питање три европске силе: Русија, Немачка и Француска. Од јапанско-кинеског уговора није остало било ни камен на камену.

„Традиционално“ пријатељство Пруске и Немачке према Русији овде се испољило као стриктно вршење планова Бизмаркових, да се Русија одгурује од Запада на Исток. Јер, говорио је он: „Русија нема шта да ради на Западу. Она тамо не може ништа добити осим нихилизма и друге болести. Њена је мисија у Азији. Тамо она представља цивилизацију“. Овога пута није ју било тешко одгурнути. Стална потреба излаза на слободно море које не замрзава, могла се задовољити, изгледало је, на миран начин. Кад је свака од европских сила, осим Италије, узела понешто од „Небеске Царевине“, Русија је 1898 г. заузела Порт-Артур, Талијенван (Даљни) са потребним простором за довршавање Манџурске Железнице.

Сад су се пред „бескрајном“ Русијом открили нови бескрајни хоризонти и нови задаци од Урала до Тихога Океана. Кад знамо да ни у Сибирији још није Русија успела да створи Нову Русију, векови су кратки за одређивање времена колико би јој потребно било да испуни цивилизаторску улогу на Далеком Истоку. Међутим сва је материјална снага рускога народа, у колико је њоме располагала влада, напрегнута била да из Порт-Артура и Даљнога створи представнике руске цивилизације. Тамо се благо сатирало и трошила снага и умна и физичка. Пред тим великим задацима и пред овом доиста свесветском политиком, која није одговарала реалним интересима руског

народа, губио се значај „малих“ словенских питања на Словенском Западу и Словенском Југу. Али је у исто време Русија губила свој значај у Европи, као и своју историску улогу међу Словенима. Да је истрајала на овоме бескрајноме путу не зна се шта би било са словенском расом. Као највероватније изгледа, да би своју „цивилизаторску“ улогу међу Словенима извршила Немачка са својом „бриљантном другом“ на тај начин што би сви Словени били стављени у германска клешта. Натисак немачки на Русију све би се више ширио и ко зна, да у далекој будућности не би словенска раса била истиснута из Европе и да не би Руси, пребачени преко Урала, постали жртва „жуте опасности“.

Истина је, да ову политику није одобравала „Русија која мисли“. На првом месту она је рђаво примљена била у централној Русији и свом својом колосалном тежином падала је на православног рускога мужика. Још за време кинеске кампање осетило се, да маса народна инстиктивно схвата да овако далеки походи немају ничега општега с њеним словенско-хришћанским идеалима. Борити се противу „Њемчуре“ и „Турка“ за православље и „славјанских братушек“ руски сељак разуме, али зашто узнемиравати „Китајчонка“, он то није могао разумети и нерадо је напуштао своје руско огњиште. Револуционарна пропаганда пуштала је све дубље корен и обухватала све шири круг присталица. Револуција у Русији и рат с Јапаном учинили су крај овој великој политичкој авантури. Портсмутским Миром од 1905 год. Русија је враћена својим непосредним задацима унутрашње и спољашње политике. Промену далекоисточне политике на блискоисточну јасно је обележио садашњи руски министар иностраних дела С. А. Сазонов у своме говору који је држао у Думи 19-ог априла ове, 1912 године. „Не треба заборављати, рекао је он, да је Русија европска држава, да се наш државни живот склопио не на обалама Црнога Иртиша, већ на обалама Дњепра и реке Москве. Ширење руских поседа у Азији не може бити задатак наше политике, јер би то значило непотребно покретање центра и слабљење нашега положаја у Европи и на Блиском Истоку“.

Русија се, дакле, после Портсмутскога Мира вратила природним и непосредним задацима своје спољашње политике. Несреће на ратном пољу тргле су је из заноса цивилизаторске улоге азијатских народа. И ако је из рата с Јапаном изишла материјално ослабљена, она је одмах заузела своје место у концерту сила.

Одржавање status quo-а на Балканском Полуострву сад јој је био први задатак у спољашњој политици. У јачању балканских држава она је сад јасније видела гарантију за њене интересе који су везани с турским питањем и западном Европом. Споразум који је она закључила била с Аустро-Угарском још 1897 године о чувању status quo-а на Балканском Полуострву, изгледало је да јој је омогућавао потребни мир после тешкога рата и још тежих унутрашњих трзавица. Али баш због овакве промене у њеној спољашњој политици и њене привремене ратне слабости, Аустро-Угарска, односно Аустрија, пошто Угарска нема своје спољашње политике, похитала је да учини корак напред у улози пангерманског агента. 14 27 јануара 1908 године аустриски министар иностраних дела, барон Ерентал, учинио је овај корак својом изјавом о грађењу митровачке железнице.

(Наставиће се)

Марко П. Цемовић.

ПРЕПИСКА ИЗМЕЂУ ЕПИСКОПА ШТРОСМАЈЕРА И ГЛЕДСТОНА

— НАСТАВАК —

6. ЕПИСКОП ШТРОСМАЈЕР ГЛЕДСТОНУ. 3. септембра 1877, Ђаково.

Знам врло добро, како вам је време много заузето. Ја пратим брижљиво вашу сјајну активност и уверавам вас, да вам се све више и више дивим. Будите уверени, да ћу благосиљати онај дан, кад ми буде могуће да се видим с вама лице у лице.

Био сам око три месеца на путу делом у Италији, делом у једном купалишту, из здравствених обзира. У Флоренцији посетио сам свог пријатеља војводу Сермонету, чија је жена једна отмена Енглескиња. У његовој кући говорили смо такође о вама. Као и свуда тако и у војводиној кући ви сте предмет дивљења и поштовања. Војвода вам шаље изјаву свог пријатељског поштовања.

Како ствари стоје на ратном бојишту у Европи и Азији, ви знате врло добро и можда боље него ја. Нико није мислио, да ће се Турци тако храбро и јуначки бранити. Али при свем том они остају једна дивља хорда, недостојна икаквих обзира, јер они немају особина, какве се налазе код свих заједница што заслужују да живе. Турци себе сматрају за мучитеље Хришћана и хришћанска Европа има извесно дужност, да најзад ослободи хришћанске народе од великих патња и мучења. Људи који буду урадили што у том правцу, прибавиће себи вечиту славу.

Ви сте били тако љубазни па сте ми обећали једно своје дело за моју књижницу. Ја сам се обратио свом бечком књижару Браумилеру по тој ствари. У свом одговору он ми је означио лондонског повереника, који ће послати књигу у Беч,

тако да ми се она одатле пошље. Изјављујем своје најискреније поштовање вашој породици и благосиљам вас из дубине своје душе. Ако будете имали прилике, молим вас поздравите лорда Ектона.

Са изразом највећег поштовања

Штросмајер, епископ.

7. ЕПИСКОП ШТРОСМАЈЕР ГЛЕДСТОНУ 28. октобра 1877.

Хвала вам по хиљаду пута на лепим поклонима, које сте ми послали. Не могу да разумем, како налазите времена да непрестано радите и тако много пишете. Нека вас Бог благосиља и сачува вас за много година вашем народу и целом човечанству. Ваши узвишени идеали и ваш племенити карактер доводе вас обично да се интересујете патницима и потиштенима. Ваш немачки биограф каже сасвим тачно, у преводу вашег дела о Хомеру, да ће у будуће напуштени Словени бити дужни да вас поздрављају као свог заштитника, браниоца и спасиоца. Верујте ми, драги пријатељу, јужни Словени никад неће заборавити шта сте ви за њих учинили под најтежим околностима. Ваше име ће бити благосиљано и слављено с нараштаја на нараштај.

По вестима из новина ви се сад налазите Ирској. Надам се да ће Ирци показати целом свету овом приликом, шта они дугују свом највећем добротвору.

Неочекивани ток ратних догађаја у Европи узнемирио нас је мало. Што год је тежи положај Руса и што је већа отпорна снага Турака, у толико је потребније да Руси победе и да се Хришћани ослободе једном за свагда од грубе и сурове власти турске. Ако се неће да јадни хришћански народи сасвим пропадну, њихова судбина треба да се повери њима самима у облику простране и потпуне аутономије. Врло вредни Бугарин, који је потпуно приступачан свакој цивилизованој стези и дисциплини, и отмени и врло даровити Бошњак и Херцеговац извесно ће своју земљу, која је столећима лежала пуста, и ако је од природе лепа и плодна, претворити у весела и плодна поља за кратко време, на своју сопствену корист и на корист оних просвећених народа, који долазе у додир са њима. Неизбежан је захтев човечности и Хришћанства, да те земље најзад буду ослобођене несношљивог терета, којим су притиснуте. Изгледа ми да сам глас Божји говори кроз догађаје и да у исто време опомиње Русе, да уреде понеке ствари у својој кући, ако желе

да остану достојни оне наклоности, коју према њима имају најбољи европски народи, и способни да испуне циљеве Провиђења и у Европи и Азији.

У Индији бесни, како стоји у новинама, страховита глад. Зар не би било могуће да се предупреде такве несреће, или барем, ако су оне неизбежне, да се колико толико ублаже. То би било достојно великог енглеског народа. Да ли је енглеска влада увек чинила своју дужност у том погледу?

Драги пријатељу! По хиљаду пута понова вам благодарим на поклонима, који ће увек остати главни украси и епископске и моје књижнице. Нека би вас Бог обилно благословио у свима вашим делима и путовима. Молим вас, изјавите моје пријатељско поштовање вашој уваженој породици и сећајте ме се при молитвама. Са особитим уважењем и наклоношћу ваш.

Штросмајер, епископ.

8. ЕПИСКОП ШТРОСМАЈЕР ГЛЕДСТОНУ. 13. фебруара 1878.

Опростите ми што вам понова пишем и одузимам вам ваше драгоцено време. На првом месту пре свега понова вам благодарим на онако сјајним доказима ваше храбрости и преданости у ствари несрећних Хришћана на Илирском Полуострву. Бог ће се одужити за то вама и вашој породици. Вашим племенитим држањем ви сте учинили велику услугу свом сопственом народу, а и својој влади. Данас све државе пристају на конгрес; дело мира и пацификације почиње. Допустите ми само да учиним неколико напомена.

1. Моје је мишљење, да би било достојно не само ове или оне странке у Енглеској, већ целе велике и славне енглеске нације, да на конгресу заступа начела хуманости и слободе и да не допусти да је неки ситни обзири одврате с тог пута. Морам вам признати да у том погледу нисам без икаквог страховања. Кад је у вашем парламенту било говора да се ослободи цела Северна и Јужна Бугарска, ваш премиер се изразио на лакоуман и ни мало мудар начин. Он је узвикнуо мало претећим и потсмешљивим тоном: „Што се тиче ослобођења Бугарске, има и других фактора, који такође хоће да се води рачуна о њиховој вољи и њиховим интересима“. Сваки од нас зна, шта то значи, али сваки од нас се пита, да ли је то реч велике Енглеске, која жели да се сматра у целом свету за учитељицу и заштитницу слободе, моралности, хуманости и племените активности. Свако

биће, и индивидуално и колективно, живи не само од материјалне, већ, и то много више, од духовне хране. Истина и правда је најбоља политика, коју народи и државе могу водити. Та политика триумфује и онда кад изгледа да је претрпела пораз, јер лажност и неправда воде народе и државе у пропаст, баш онда куд им се чини да су постигле славу. То је оно што зовемо Божанским Провиђењем, крајња нада и често пута једини ослонац потиштених и несрећних народа. Велики народи обдарени културом и Божјом милошћу (а у такве се нарочито Енглеска убраја) позвани су пре осталих да представљају истину, правду и слободу у свету. Иначе они постају неверни и Богу и себи самима. Ако сад поредим то са гледиштем вашег премијера, изгледа ми да он овако каже: ослобођење Бугарске је праведна ствар и Енглеска као слободни народ нема ништа против тога; али из других обзира Енглеска ће се радовати, ако се други успротиве. То је извесно, у неком погледу, Пилатово гледиште. Он је мислио да је лако опрати своју криву савест, као што је лако опрати прљаве руке водом.

Ја знам да има народа, који мисле да је у интересу њихове сопствене слободе и културе, не допустити да цветају слобода и култура њихових суседа. Али Боже мој, да ли такви принципи, или боље рећи, такви апсурди заслужују да се подржавају? Слобода и култура никада не могу вређати слободу и културу. Што њих вређа, то је ропство и варваризам. Стога сви прави племенити људи и сви истински слободни народи морају тежити за тим, да сваки траг ропства и варваризма ишчезне што је могуће скорије са континента европског. Што скорије буду сироти и несрећни народи европске Турске ослобођени свога јарма и повраћени слободи и култури, у толико ће бити боље за све европске народе без изузетка. Стога Енглеска не само да ће радити у сагласности са својом природном судбином, ако на Конгресу буде заступала у пуној мери интересе подјармљених народа, већ ће учинити и стварну услугу онима, који се данас у слепилу и страсти противе ослобођењу народа на Балканском Полуострву. Енглеска ће добити морално у очима целога света, а нарочито код потиштених народа, чији су интереси у питању. Шта више, ја мислим да ће Енглеска, заступајући отворено и без резерве интересе потиштених народа, одузети сваки повод мишљењу, да ради у циљу заштите својих интереса. Противно држање од стране Енглеске проузроковаће очигледно општи пожар, чије пустоши нико не

може предвидети. Ја вас молим зато, да утичете у том правцу на вашу владу, ако је могуће. То ће бити круна вашег рада по овој ствари. Има, као што добро знате, тренутака у човечијем животу, кад се тешко добива икакво признање за одбрану великих начела истине и правде. Али врло често баш су то тренутци, који најлепше овековече успомену човека, који се није устезао да стави на коцку и своју популарност, служећи истини и правди и излажући се многим непријатностима.

Ако са овако ревносно заузимам за ослобођење потиштених народа у Европској Турској, ја мислим ту не само на Словене, већ и на Грке. Истина они су се за ово време рђаво држали. Управо кад су се нарочито рђаво показали, то је било онда кад су као плашљивци изгубили своју престоницу Цариград пред навалом Турака. Али при свем том и њихово ослобођење треба да се изврши сада, у интересу човечности и сталног умирења ових крајева Европе.

2. На другом месту, мој племенити пријатељу, имам да вам препоручим Србе и Црногорце. Што се првих тиче, желети би било, да цела Стара Србија припадне њима. Ја не знам докле су они победоносно продрли с оружјем у руци, али знам сигурно, да ће Срби у том случају бити стално умирени и лишени сваког повода за буну, ако им се дâ Приштина на југу, затим Пећ на западној страни, а још јужније и Призрен. Свака од ових вароши преставља за Србе драгу и свету успомену. На пример Призрен је дуго времена био резиденција њихових краљева. Пећ је дуго била седиште њиховог врховног црквеног поглавара, патријарха, и једног чувеног манастира. Ниједан народ на свету не заборавља лако тако драгоцене традиције. Сваки Србин носи их у свом срцу и својим устима, у облику дивних народних песама. У данашњем раздраженом стању осећања тешко би се могло рачунати на мир и недељу дана, ако би та места. света сваком Србину, још била остављена у рукама турским.

Црногорце са њиховим сјајним и истински јуначким кнезом једва да имам и потребе да вам препоручим. Ако икоји мали народ заслужује дивљење света, то су ти дивни Црногорци, који су се као орлови настанили на узвишеном и неплодном стењу, да би вековима откупљивали своју слободу и независност силним жртвама и оскудицама.

3. На трећем месту препоручујем вама и вашој влади, ако имате какав утицај у том правцу, Босанце и Херцеговце. Ја сам

по закону епископ Босне и према томе сам у неку руку Богом одређени бранилац Босне и Херцеговине. Како бих срећан био кад би било могуће да добијем ма како скромно место на конгресу, да бих заступао интересе овог врло заслужног али тако много занемареног народа. Пошто је, међутим, то немогуће, усуђујем се да вам их најревносније препоручим, како вама тако и вашој влади, ако је могуће. Што је право и поштено за Бугаре, Румуне и Грке, је исто тако право и поштено за сироте Босанце и Херцеговце, пошто је од њих управо први повод потекао за садашњи покрет и ослобођење тих народа. Ови крајеви заслужују да буду ослобођени садашњег јарма и да им се дâ иста онаква аутономија. Под садашњим околностима било би немогуће поверити администрацију тих крајева у руке Срба, под резервом суверених права Турске — које решење ја сматрам за најпрактичније. С друге стране није лако замислити какву другу врховну власт на међународној основи, а да се не створи забуна. Према томе не остаје ништа друго, до да се дâ овим областима потпуна аутономија под суверенством турским, које би требало међународним уговором тачно одредити. Ја сматрам да је необично важно за ове земље, да се источна православна црква ослободи што скорије од срамне потчињености фанариотама. До сада су овде били епископи фанариоти, који су куповали свој чин за велики новац од патријарха у Цариграду, да би се после за ту цену стоструко наплатили тражњама горим од турских. Да такве владике нису разумевали језик народни, и да су држали хришћанско свештенство у страшном незнању и потпуно занемарили све дужности свога позива, не треба нарочито ни да се каже. Стога је овом народу потребан епископ из његове средине, који знајући његов језик и обичаје и волећи их, боље би био у стању да се стара о његовим духовним интересима но што је то раније био случај. Што се тиче католичке цркве, она је до сада била у бољем положају, али и код ње су врло неопходне неке измене и о томе ћу ја сасвим отворено проговорити с Римом. Знам да сте и сувише заузети, да би ми одговорили. Ја вас само молим, да ме преко некога известите о тачном пријему овог писма.

Са поштовањем и дивљењем остајем ваш обожавалац и пријатељ.

Штросмајер.

(Наставиће се)

Превео с енглеског ⁂

Л А Ж И

— Пол Бурже —

— НАСТАВАК —

XIV

Срећни дани

Кад Сузана остави стан у улици Коетлогон, тај мали тихи стан чију капију јој отвори сам Рене да би јој уштедео неповољни поглед Франсоазин, наставак њихових идућих састанака беше већ утврђен. Стигавши у ту уличицу, и макако да јој је обазривост налагала да се удали, као и на тротоару улице Мон-Табор, уздигнуте главе и без оклевања, она се окрену. Угледа Ренеа како стоји иза завесе прозора што је гледао у баштицу. Чар њеног романа беше тако јако освојио ову душу, обазриву обично до студености, да се она осмехну и махну руком песнику који ју је посматрао како одлази кроз сумрак из те собе где је начинила потпун триумф, јер су се њени и најмањи рачуни показали тачни. Попевши се у фијакер на станици код угла улице д' Аса и док је тако путовала у правцу трговине Бон Марше, где је поручила своја кола, разне појединости њеног говора долазили су јој на ум, и, прелазећи их у мислима, она је пљескала сама себи због начина на који их је извела. Чим једна жена постане љубазница једном човеку, разговор о томе како ће се поново наћи постаје исто толико лак и сладак колико је био раније мрзак и тежак. Тренутак пре, то је разочарење, опомена на стварност. После задобијања, исти разговори постају доказ љубави, јер они садрже обећање среће. У времену само од четврт часа који је дошао за потпуном предајом, и после комедије лажног стида, која прати, за време тих тренутака, повратак

ка пристојности, Сузана беше почела напад и рекла свом љубазнику:

— „Треба да имам од вас једно обећање... Ако хоћете да не пребацујем себи за ову љубав, закуните ми се да нећете ићи у високо друштво ради мене. Ви треба да радите, и ви не знате шта је тај живот... Ви би расипали тај величанствени талент, ту генијалност у ситнице, у ништавила, и ја бих томе била крива!.. Да, обећајте да нећете ићи ни код кога“... И сасвим тихо: „Ни код које од оних жена што су се обртале око вас, оно вече“...

Како ју је Рене био љубазно пољубио после тих речи где је уметник могао видети пошту одану његовом будућем делу, а љубавник љубак израз једне тајне љубоморе! Одговорио је стидљиво:

— „Па чак ни код вас“?

— „Нарочито не код мене“, беше рекла. „Сад ја не бих могла сносити да ви стежете руку моме мужу... Треба да ме разумеш“... беше додала, милујући младића и уврћући његове косе. Био је на поду, он, пред њеним ногама, а она је седела поново у наслоњачи. Она наже своје лице, које сакри на рамену Ренеовом: „Ах“! уздахну, „не терајте ме да вам више говорим“... Затим, после неколико тренутака: „Ја бих хтела да вам будем прајатељица, она која улази у живот човека кога воли само да би му донела радости и храбрости, сласти и племенитости; пријатељица што воли и што је вољена у тајанствености, изван овог света што се руга и што хули најсветије религије душе. Велика је грешка коју сам починила!“ Тога пута она сакри своје лице у своје лепе руке. „Нека то не буде онај низ нискости и прљавштина које су ме толико ужасавале на другима... Поштеди ме од њих, мој Рене, ако ме волиш како си ми рекао... Али волиш ли ме ти заиста тако?...“

У колико је она низала те кокетне бројанице својих лажи, могла је видети како се оцртава дивљење на провидној физиономији њеног безазленог саучесника, кога је заносила та лепота осећања... Она је метала поново на своје чело ореол богородице који је била скинула да би се дала љубити... Мешајући тако лукавство са нежношћу, и рачуне потпуно одређеног позитивизма с финесама најтананије осећајности, она га је довела дотле да прими, као једини достојан поезије њихове љубави, овај уговор: узеће под лажним именом, и у крају који није

много удаљен од улице Мирило, мален стан с намештајем, па ће се ту састајати два пут, или три, четири пута преко недеље. Метнула му је у главу Батињолски кварт, али с таквом вештином да је он могао мислити да је он сам дошао на ту идеју, као и на раније уосталом. Почеће да тражи још од сутра, и писаће је, пост рестанте, под тим и тим знаком, на ту и ту пошту. Ова претераност у излишним обзирима посведочавала је Ренеу у коликом ропству живи његов сироти анђео, — ако се то може назвати животом! „Сироти анђеле", рекао јој је заиста, кад је она угушивала једну жалбу на деспотизам свога мужа, упоређујући се сама са гоњеним живинчетом, „колико си морала препатити!..." И она је била подигла са своје стране зенице ка таваници, показујући само беоњачу од својих очију, оним покретом тако добро одиграним да, годинама доцније, човек који се разнежио у тој пантомини, пита се: „Је ли могуће да није била искрена?..."

То савршенство комедије није било потребно да би Рене пристао са срећом на план који му је предложила вешта ученица Деформова. У принципу, и просто што је био заљубљен, он би примио макакав предлог са блаженством, са побожношћу. Али програм који је Сузана израдила одговарао је у осталом свима извештаченим деловима њеног бића. Потајни карактер ове интриге очаравао је тог читаоца разних романа̂, који се сладио унапред на мисао да доживи какву сличну мистерију. Фразеологија помоћу које се млада жена начинила као брижна муза његовог рада поласкала је у њему самољубље писца, који снева да помири уметност са љубави, задовољство сладострасти са самоћом и независности потребном ради састава. Најзад, песник је, после дугих дана мучења, осећао као крила на духу и срцу. Толики је био жар његовог блаженства да не примети чак болно чуђење које је изражавало лице његове сестре цело вече које дође после посете Сузанине. Шта је чула Франсоаза? Шта је јавила Г-ђи Фресно? У сваком случају ова последња патила је видљиво. Дубоко незнање појединих жена у исти мах романтичних и чистих припрећује им ова изненађења. Оне се интересују за љубавне ствари, јер су жене, и оне пружају своју руку првим везама које сматрају невиним као себе саме. Затим, кад виде бруталне последице на које излазе на крају крајева ови односи готово неминовно, њихово изненађење би било комично да није исто толико свирепо колико и достојно поштовања. По опису који јој је дала

служавка, Емилија је била погодила која је то била госпођа, а други знаци, које јој је испричала Франсоаза, као шум пољубаца случајно начутих, трајање те посете, неред постеље на брзо поправљен, један од оних инстиката такође који и најпоштенијим женама стоји на расположењу у тим приликама, све ју је доводило на мисао да је Г-ђа Морен била љубазница Ренеова, ту, у њиховој кући. И домаћица, побожна грађанка, бунила се против ове мисли, у исто доба кад се сећала горких суза примећених на бледим образима Розалијиним. Мислећи на девојку, чију је искрену нежност могла измерити, и на непознату високу даму, којој је у својој безазлености држала страну тако бесмислено, она се упита:

— „Да се Рене није преварио у тој жени?...“

Али је она била тако исто и сестра, — сестра услужна до слабости, — и она није налазила снаге да учини најмању примедбу своме брату видећи га тако срећна. Била је и сувише препатила гледајући прошле недеље очајање младићево. Ова смеша супротних осећаја спречи је да изазове макакву нову поверљивост, а, са своје стране, осећај да је имао једну жену, правио је Ренеа смотреним, како се то понекад дешава, у прекомерној љубави, у коју га је тај осећао бацио. Оно што је осећао према њој није се могло изразити речима. Био је нашао, готово одмах жељени стан у мирној и ћифтинској улици де Дам, у сред Батињолског кварта, који му је Сузана означила. Готово одмах у тај пар прилике се беху уредиле тако да је био слободан да виђа једино Сузану. Није прошло ни осам дана откако је она постала његова метреса, а Клод Ларшер, једини од његових колега код кога је одлазио чешће, остави Париз. Рене, који га је био занемарио у последње време, виде га како стиже у улицу Коетлогон око шест и по часова у вече, у путничком оделу, блед и измучен, са лицем које је обично имао после злих криза. Они су баш седали за сто да вечерају.

— „Само да вам стегнем руку“, рече Клод стојећи. „Узимам брзи воз за Мон-Сене у девет часова, и треба да вечерам на станици“.

— „Остаћете дуго на путу?“ — упита Емилија.

— „Chi lo sa?“ рече Клод, „као што се каже у лепој Италији где ћу бити сутра“.

— „Видите ли овог срећног човека“, климну Фресно, „моћи ће читати Виргилија у његовој отаџбини место да га преводи магарцима?“

— „Врло срећан човек, заиста!...“ рече с нервозним смехом писац, који зајеца кад га Рене испрати до уличних вратница, где га је очекивао фијакер, натоварен његовим пртљагом, па рече: „Ах! она Колета!... Сећате се кад сте дошли у Варенску улицу?... Боже! што је била лепа тога дана!... Шалила се са мном на рачун жена... Е, па лепо! ја се стидим данас што сам љубоморан због једне жене, због једног чудовишта с којим се везала присно, у неколико дана, да је никако не оставља, њу, ту Алину Рајмонд, једну бесрамницу познату као такву у целом Паризу. Кад изговорим само њено име, уста ми се упрљају. То, не, не, не, не могу да поднесем, и ја одлазим... Нисам имао новца, можете мислити; пронашао сам једног зеленаша који ми је позајмио по шесдесет за сто. Тога пак, метнућу у моју прву комедију... Боље ме је послужио него трумадам Арпагонова,[1] боље него лаута Болоњска, боље него обновљена грчка игра гуске[2] и врло згодно да се време проведе кад човек нема шта да ради... Знате ли шта сам морао купити и продати реченом зеленашу, осем готовог новца?... Две стотине педесет мртвачких сандука!... Јесте ли разумели?... Је ли то огромно?... Најзад, тај зеленаш, па моја тетка из Оверња, којој сам писао подло; мој издавач, Париска смотра, коме сам обећао рукопис по уговору, писменом, молим вас... ја сам скупио десет хиљада динара! Ах! кад ме воз однесе, сваки обрт точка прећи ће ми преко срца, али ћу бежати од ње; а кад она дозна да сам отпутовао, из писма које ћу јој послати из Милана, како ћу се осветитити ја!...“ Трљао је руке весело, затим машући главом: „То је било увек као у балади о кнезу Олафу, од Хајнеа... Сећате се, кад говори о љубави својој вереници, а џелат стоји пред вратима... Увек је стајао тај џелат пред вратима собе, у којој сам љубио Колету... Али кад је узео сукње и лице једне Сафо,[3] не, то је да човек цркне! Збогом Рене. Ви ћете ме видети само излечена“...

И, од то доба, не би ниједне вести од тог несрећног пријатеља, на кога је Рене мислио нарочито кад би упоређивао жену коју је обожавао, и која беше тако достојна његове побожне службе, са опасном, са дивљом глумицом. Осуство Кло-

[1] Трумадам: врста карташке игре. Арпагон: главно лице у Молиеровој комедији Тврдица. Пр.

[2] Игра која се игра са две коцке на картону где су насликане гуске.

[3] Сафо, грчка песникиња славна са својих песама, и још познатија са порока, који се означује њеним именом. Пр.

дово му даде повода да се више никако не појави у фојаеу Француског Позоришта. Зашто да се излаже изливима увреда којим је Колета без сваке сумње обасипала свог побеглог љубазника кад је о њему говорила? Захваљујући том истом осуству, свака веза беше прекинута такође између песника и света где га је Ларшер штитио. Под утицајем своје младе страсти за Сузаном, писац Каваљера беше занемарио и најосновније дужности учтивости. Не само да није оставио карте код разних жена које су га тако уљудно молиле, него чак није више завирио код књегиње. Ова пак, доста висока госпођа и доста добра жена у исти мах да је могла разумети нередовну природу уметника и опростити им те нередовности, беше рекла сама себи: „Било му је досадно у мојој кући“,.. и више га није позивала, не љутећи се. У осталом она беше заузета, у том тренутку, увођењем у своје друштво једног руског пијанисте и спиритисте који је тврдио да је у непосредној вези са Шопеновом душом. Рене, који је био миран са те стране, користио се љутњом г-ђе Офарел што нису, Емилија и он, дошли на онај познати ручак који се спремао недељу дана уз велике куповине по Паризу. Фресно је био отишао сâм.

— „Да лепе проводње где си ме ти послала“! рекао је својој жени враћајући се. „Кад рекох за твоју главобољу, стара Офарелова пусти само једно ах! што ме пресече испод колена. Кад јој испричах да је Рене отишао од куће да обиђе једног болесног пријатеља — да чудна изговора, додајем, али даље!... — она ми рече: — Је ли у неки дворац? — А за столом грешни Клод је платио трошак. Све је скинула с њега, ни косе му није остало!... И то ти је себичњак, и простак, и здравље је изгубио, и нема никакве будућности, па ово, па оно, и тра-ла-ла и тра-ра-ра... Ух... ух... Да није било пикета са чича Офарелом!... Опет ми је добио, матори ђаво... Ах! био је још и Пасар. Опомени ме да га препоручим нашем стрицу за школу Светог Андрије... Диван дечко. Међу нама речено, мислим да мала Розалија врда око њега“...

Емилија се морала осмехнути на бистрину свога мужа. Раније јој се Г-ђа Офарел жалила на наметање младог професора цртања, и могла се сетити одмах да је позван у последњем часу, да би се показало да се у недостатку Ренеа, имају под руком други просиоци. Затим, Офарелове не дођоше читаве две недеље у кућу улице Коетлогон, оне које нису пропуштале четири вечери

а да се не појаве на крају вечере. Кад се одлучише да се врате, увек у исто време, они уђоше, праћене Пасаром, великим младићем, плавим и неспретним, с наочарима и плашљивим пегавим лицем. Емилија није морала дуго тражити побуду за ову заједничку посету. Хтело се да се код њеног брата изазове љубомора, безазлени маневар који стара госпођа откри одмах рекавши:

— „Г. Офарел је заузет вечерас, те Г. Пасар изволеде да нам буде каваљер... Дела, Розалија, начини места Г. Жаку поред тебе...“

Сирота Розалија није се нашла очи у очи с Ренеом од оног свирепог објашњења које је имала с Емилијом. Била је врло узбуђена, дрхтала је јако, а срце ју је болело док су прелазили пут од улице де Бање до улице Коетлогон, — кратак пут који јој се учини бескрајан. Па ипак она би довољно јака да упре један поглед на свог бившег вереника, као да му потврди да она није одговорна за ситне рачуне своје мајке, и да одговори хладно, седајући у један угао, и мећући једну столицу преда се:

— „Потребна ми је ова столица ради моје вунице... Г. Пасар неће хтети да ми је узме...“

— „Али ево једног слободног места“, прекиде је Емилија, која понуди младићу место поред себе и дође тако у помоћ храбром детету. Ова последња, ма како да је знала врло добро да је код куће чека једна страшна сцена, одбила је тврдоглаво да изиграва улогу, којом су је гостили. Било би тако природно да јој срџба улије ову малу освету! Али жене које су у ствари деликатне и које знају да воле, немају ових срџби. Оне се ужасавају од помисли да праве љубоморним човека који их је напустио, јер би им требало да се умиљавају око неког другог; и ту мисао, оне не подносе. Божански доказ љубави јесте та савесна верност у пркос свега, верност што урезава за вечита времена једну жену у тугу једног човека!... За вечита времена... — али кад се тиче присутног тренутка и непосредног резултата, ове небесне љубавнице ударају рђавим путем, и каћиперке имају право. А кад године прођу и кад остарели драган прегледа редом своје спомене, разумеће, начинивши упоређење, јединствену вредност оне која га није хтела мучити, — чак да би га поново добила. Дотле, он трчи за жентуринама које му наливају горко пиће оне срамне, оне маћијске љубоморе. Право је да се каже, у извињење Ренеа, да жртвујући Розалију Сузани, он мишљаше да чини ту жртву једној правој љубави. И кад му сестра похвали, сутрадан,

племенитост девојкиног држања, он одговори врло искрено овим речима пуним најбезазленије уображености:

— „Да штете, што се губи један тако леп осећај".

— „Да", одговори Емилија уздишући, „каква штета!"

Нагласак с којим би изречена ова реченица био би довољан да обавести песника о промени мишљења која се догодила код његове сестре на питању Г-ђе Морен, да је имао слободан дух и мислио на шта друго сем своје љубави. Али га је ова љубав обузимала целог. За њега се сад дани делили на две групе: дани кад је требао да се нађе са Сузаном, и дани које је требао да проведе не видећи је. Ови последњи, много чешћи, пролазили су му обично овако: остајао је у постељи доцкан пре подне и сневао. Осећао је оно умањавање животне енергије, што је неизбежна последица претеривања у сенсуалној љубави. Он је пазио на своју тоалету са оном брижљивошћу која, сама по себи, одаје искусним женама, да је тај младић љубљен. Свршивши посао око тоалете, писао је својој богородици. Она му је дала слатки задатак да јој држи дневник својих мисли. Што се тиче ње, није имао једног реда њеног рукописа. Она му је рекла: „Ја сам под сталним надзором и никад сама!" И он ју је жалио, сав предан у тај посао писања до ситница, којим га је Сузана подјармљивала. Зашто? Није се никад запитао. Тај положај сентименталног Нарциса који се огледа непрестано у својој сопственој љубави слагао се тако лепо са оним што је било у њему дубоко сујетно, као код готово свих писаца. Сузана није много размишљала о аномалијама књижевничке природе да би могла спекулисати с том сујетом. Мило јој је било да чита дневник Ренеов, кад он није био поред ње, просто као ватрени спомен датих и примљених миловања. Кад би песник тако очитао јутарњу молитву своме божанству, час за ручак би већ звонио. Одмах затим, он би одлазио у библиотеку у Ришељеовој улици где је савесно купио белешке за свога С а в а н о р о л у, на кога се поново дао. Радио је непрекидно, до увече. Радио је, — не осећајући више никада, као у доба К а в а љ е р а, ону пуноћу талента која из мозга прелази у перо, тако да се речи тискају у глави, да се слике оцртавају са облицима и бојама стварности, да лица долазе и одлазе, да се напор писања најзад претвара у једно пијанство у исти мах лако и моћно одакле излазимо исцрпени; — али да слатка умора! Требало је Ренеу, да би скројио сцене своје садашње драме, готово бони напор целе његове мисли, још гори напор да метне

у стихове комаде које беше, претходно, скицирао у прози. Његов полет није се будио више бујно и срећно. Томе је било више разлога разне врсте: један, са свим физички, најпре: трађење животног сока што повлачи свака подељена страст; — други, морални: стална брига за Сузаном и неспособност да је икад заборави потпуно; — трећи, интелектуалнији, најзад, и најмоћнији: песник је подлёгао, а није ни сâм знао, оном утицају успеха, убиственом и за најлепше геније. Смишљајући и пишући, он је почињао да мисли на публику. Гледао је духом дворану прве представе, новинаре у њиховим фотељама, људе из високог друштва овде онде, и на балкону ложе у партеру, Г-ђу Морен. Слушао је унапред шум пљескања, исто толико погубна за драмске писце колико број издања за романсијере. Визија једног извесног ефекта, који има да се дâ, заузимала је у њему место оној равнодушној и природној визији предмета који има да се наслика, из задовољства што се слика, а што је неминован услов дела живе уметности. Сувише млад још, да би имао ону окретност руке захваљујући којој књижевни ветерани успевају да напишу страсне речи, без икаквог узбуђења, и на начин да преваре најфинијег критичара, Рене је тражио у себи извор, кључ идеја, али није налазио. Његова драма није се правила у његовој глави, природно, неминовно. Трагичне фигуре флорентинског калуђера с јарчијом главом, страшног понтифа Александра VI, напраситог Микел-Анџела, мудрог Макијавела и опасног Цезара Борџије нису се оживљавале пред његовим очима, упркос скупљеним документима, записаним белешкама, бескрајно брисаним страницама. И он остављаше перо; гледаше како се небо плави кроз чипку завеса његовог прозора; слушао је ситне шумове у његовој кући: нека врата се затворила, Констан се играо, Франсоаза гунђала, Емилија пролазила тихо, Фресно корачао тешко, и он би стао да рачуна колико га часова деле од идућег састанка са његовом љубазницом.

— „Како је волим! Како је волим“!... говорио је самом себи и својим жаром палио своју страст да је изговарао те речи гласно. Затим се слатко сећао малог намештеног стана где ће бити тај састанак, очекиван с грозничавом нестрпљивости. Био је, у тражењу стана, срећније руке него што се Сузана могла надати, знајући га колико је неискусан. Тај стан се састојао из три собе доста кокетно намештене бригом Г-ђе Малвине Роле, црнпурасте жене, око тридесет пет година, чије поверљиво опхођење, готово строга ношња, заслађен глас, љубазне очи беху

одмах задобили Ренеа. Г-ђа Малвина Роле издавала се за удовицу. Званично је живела од мале ренте, коју јој је оставио покојни Роле, загонетна особа чије је занимање дефинисала речима: „Бавио се спекулацијом“. У ствари, лукава и фина газдарица овог стана није никад била удата. Њу је, у том тренутку, издржавао један озбиљан човек, лекар из тог кварта, отац породице, кога је она примамила својим отменим изгледом и без сумње тајним средствима завођења, дотле да је од њега извлачила пет стотина динара месечно, плаћаних првог и тако тачно, као нека чиновничка плата. Како је она била пре свега уредна жена, она је намислила да повиси овај месечни приход одвајајући од свог стана, сувише великог за њу, три собе, од којих је једна могла бити салон, друга спаваћа соба, а трећа облачионица. Како су на степеницама постојала двоја врата, она би у могућности да од те три собе начини стан са засебним уласком. Готово елегантан намештај који је ту сместила долазио јој је од најгаднијег наследства. Била је, за десет година свога живота, наложница једног полуделог човека; плаћала ју је породица, која није хтела да то лудило буде објављено. По смрти несрећниковој, Малвина је примила двадесет хиљада динара, обећаних унапред, и задржала све што је украшавало ту кућу, позориште њеног чудног заната. Грозно и одвратно наличје ове личности није никад било познато Ренеу. Али у овом пространом Паризу, тако згодном за тајна љубакања, колико од лепих младића који иду на састанке по сличним местима, знају историју особе која им даје потпуно спремљено уточиште за њихову љубав? Песник није могао сумњати такође да је ова личност беспрекорног понашања видела на први поглед јасно његове намере. Казао је да станује у Версаљу и да је приморан да долази у Париз два три пута преко недеље. Из детињарије, изабрао је као своје лажно име назив јунака из романа који му се највише допао у младо доба, парадоксалног Алберта из Госпођице де Мопен. Пишући ово име на дну обвезнице коју му Г-ђа Роле даде да потпише, беше метнуо на сто свој шешир, у чијем дну лукава газдарица прочита иницијале правог имена свога тренутног кираџије, па прихвати:

— „Хоће ли Господин Албер да се моја служавка прими такође и услуге? То ће бити педесет динара више на месец“...

Она затражи ову претерану цену гласом тако невиним, а с друге стране, она се учини младићу тако висока особа, да се

он не усуди да шта примети. Ипак је погледа с првим неповерењем. Њен изглед је побијао сваку мисао о експлотатисању прељубе. Носила је једну тамну хаљину, лепо скројену, али врло просту. Њен часовник, заденут за појасом, био је везан једним од оних ланаца око врата који је некад био врло у моди код француског грађанског сталежа, и који јој је свакако долазио од неке обожаване мајке. Један медаљон што је под стакленим поклопцем садржавао нешто седе косе, косу милог оца, без сваке сумње, закопчавао је њен скромни оковратник. Њени дуги прсти су излазили из свилених наруквица, а испод ових видела се златна бурма. Право је да се дода, да је ова отмена удовица, осем лекара, имала два љубазника врло млада: један, студент; други, помоћник у једној великој помодној трговини, који су били уверени да имају у њој жену из великог света, коју надзирава нека неумољива породица! Ова два љубазника представљала су у равнотежи њеног буџета, многоструке уштедице: ручкове по гостионицама, шетње у колима, поклоне у накитима, ложе по позориштима; али то није спречавало ово врло створење да каже лажном Алберту:

— Кућа је врло мирна, господине. Ви сте млад човек", додала је с осмехом, „ви се нећете наћи увређени ако узмем слободу да вам приметим да најмањи шум, на степеницама, у вече на пример, биће разлог за раскидање нашег уговора"...

Рене осети како поцрвене кад му она рече то. У својој претераној безазлености, задрхта да му часна удовица не откаже стан после првог рандевуа. Ова смешна бојазан натера га да, чим се сврши његов први састанак и Сузана оде, посети своју газдарицу, под изговором да поручи неку ситницу служавци. Она га прими с љупком учтивошћу жене која не зна ништа, која не разуме ништа, која није ништа видела, ма да је с прозора од улице, пратила погледом Г-ђу Морен. Ова последња отишла је, тротоарем, с оним држањем у којем се једно париско око не вара никад. Малвина је знала од сад шта је у ствари: њен кирајџија је љубазник једне жене из високог друштва, из највишег друштва. Он сâм, пак, мада лепо обучен, није имао ни у начину чешљања, ни у ношење браде, ни у ходу оно нешто што одаје карактер кућића. Газдарица помисли да ће по свој прилици, кирију платити љубазница а не љубазник, и она пожали што је тражила само пет стотина динара, осем оних педесет за услугу. — Њен цео стан стајао је њу хиљаду шест стотина ди-

нара годишње, а њена служавка за све послове примала је четрдесет пет динара плате! — Шта мари, она ће се наплатити на ситницама: дрво за ложење, рубље, обеди, ако се икад младић реши да ручава ту, као што му она понуди.

— „Да красне жене, и што ти је предусретљива...“ рече Рене Сузани кад га она упита за Г-ђу Роле. Али шта? Зар поверење песниково није било основано? Чему би му послужило да се баци, као што је Клод радио, на песимистичну анализу карактера те жене, сем да унапред погађа хиљаде опасних уцена које су уосталом уображене? Јер ако Малвина беше подводаџика, грамжљива и препредена, она је била грађанка, искрено жељна уважења, и која је намеравала, пошто скунатори нешто, да се повуче у своје родно место, у Турнон, па да тамо живи потпуно пристојно. Могућан скандал какве парнице где би њено име било умешано довољан је био да одстрани од њене маште сваки план велике подвале. Она је подизала овај култ поштовања до такве тачке, да она сама скова, односно свога кирајџије, а код вратарке, једну замршену лаж. Сузана и Рене били су љубак пар, проводе целу годину на селу и неки су даљни рођаци покојног Ролеа. Ова сама даде, пре сваке тражње, оба кључа самозваном Алберу, само да би избегла ма и најнезнатније односе са вратарком. Шта се тицао Ренеа прави разлог ове предусретљивости? Млади људи не размишљају о стварима које су погодне за њихове страсти. Они ступају тако на опасне путеве, али бар беру, бар миришу све њихово цвеће. Кад је овај прелазио Париз, идући у тај мали стан у улици де Дам, нека музика му је певала у срцу, која је заглушавала жалосне гласове сумње. Његови састанци се догађали готово увек пре подне. Рене се такође није питао зашто је овај тренутак био најугоднији Сузани. У ствари, то беше време кад је она била најсигурнија да се измакне испред надзора Дефоржовог. Пре подне, хигијенички барон посвећивао се ономе што му је било најмилије на свету: своме здрављу. Узимао је лекције у руковању оружјем, што је називао „својом пилулом кретања“, касао је кроз алеје Булоњске Шуме, што је постојало „његово лечење ваздухом“; најзад „сагоревао је своју киселину“, формула коју је чуо од доктора Ноаро. Дволична Богородица познавала је из основа овог човека, знала га да је везан ропски овом хигијеном као и Пол својом канцеларијом. Она је осећала несташно задовољство мислећи како њен муж седи у тој канцеларији, њен „дивни пријатељ“ јаше своју кобилу ир-

ландске крви, а њен мали Рене улази код какве цвећарке и купује цвеће да украси капелу њиховог миловања. Обично је бирао руже, црвене руже као усне своје пријатељице, бледе руже као њени образи у тренутцима умора, живе, свеже руже чији је мирис појачавао још више малаксалост од загрљаја. Знала је да њен млади љубазник, док се она са своје стране, примицала ка том нежном и потајном склоништу, стоји поред прозора и слуша шум фијакерâ што пролазе. Како ће бити срећан, кад се њена кола задрже пред кућом! Она би се пела уз степенице, а он би је очекивао, отворивши полако врата, да не би изгубио ни, једне једине, секунде, њеног милог присуства. Он би је држао ту, уза себе, прождирући је својим ћутљивим пољупцима који траже кроз вео свежу кожу и покретљиве усне. И тада би их готово одмах односила чежња што је Сузана обожавала; он је падао у занос што је она његова, па би је свлачио уздрхталим рукама и све милујући, — ах! какво миловање! Велика заводљивост младе жене и њена висока умешност састојали су се у чувању њеног невиног израза девице посред најгорег нереда. Њено чисто лице чинило се као да не зна за предусретљивост остатка њене личности, и захваљујући овој идеалности физиономије, задржане кроз све што је следовало, могла је, не падајући, учити Ренеа љубави, као откривајући заједно с њим тајни свет чулног живота. Ова животињска страст образовала је искрену позадину њених односа са младићем. Та иста страст је била узрок честом заказивању ових састанака, у које је чудно створење доносило душу потпуно срећну, потпуну чисту такође од сваке гриже савести. Она је припадала, без сумње наслеђем, будући ћерка једног државника, великој раси предузимљивих бића чија је главна црта дељива способност, ако се тако може рећи. Та бића имају моћ да вуку пуну корист од садашњег тренутка, а да ни оно што је прошло ни оно што ће доћи не буни нити зауставља њихово уживање. Сузана је била организовала део свога живота додељен Полу, део свога живота додељен Дефоржу. За део времена, у којем се давалу Ренеу, она му је припадала цела целцата, обуставивши тако потпуно остатак свога живота да јој је требало размислити па да сазна да лаже; а она је слабо водила рачуна о овим невеселим расуђивањима, док моћни опијум уживања наваљиваше на њен мозак!... Били су ту, њен љубазник и она, у загрљају једно другог, навучене завесе, он је обожавао ту жену чија га је лепота задивљавала, чија га је интимна елеганција заносила. Волео

је од ње њену кожу тако глатку и свилу њених чарапа, њено танковито грло и батист њене кошуље, мирис њеног даха и сафире на њеној бразлетни, њене плаве косе и укоснице од корњачевине са урезаним ситним дијамантима. Она се предавала томе обожавању као идол, сладострасно љушкала у таласима пољубаца који су се пели, пели к њој: — љубавни пољупци који не беху бројени, мерени, бележени као пољупци Дефоржови; — нови пољупци, који нису били монотони као пољупци Полови; — ватрени пољупци као човек од двадесет пет година који их је давао, који ју је њима обасипао; — тако свежи пољупци, који су јој долазили из уста исто тако чистих као њена и који су били праћени нежним речима пуним најслађе поезије; — најзад диван пир блазиране куртизанке од кога се одвајала с напором! Око подне, морала се облачити, а Рене јој детињасто служаше као собарица, посматрајући је са обожавањем како се сама чешља пре но што обуче хаљину. Држала би тада у вис своје лепе мишице; њен струк беше обавијен кошуљицом преко мидера од финог батиста. Испод њеног кратког жипона од меке и намирисане свиле, виделе се њене чарапе, у којим се вајале њене витке ноге. Приближавао се њој, и његова уста прелетела су преко њених голих рамена, која су дрхтала пре него што би нестала под лицемерном материјом струка... А затим, пошто она оде, остајао је ту цео дан, поручивао Г-ђи Роле да му се донесе ручак у салон, тобоже да ради, — јер беше донео своју лисницу, препуњену хартијама, — у ствари, да се наслађава споменима у спаваћој соби, чији неред га је уверавао да није сањао! Одлазио је тек у сумрак, прелазећи, да би дошао до улице Коетлогон, цео Париз, кога су украшавали звездама први пламенови светлећег гаса, тако сјајни у вечерњој провидности; и божански замор који је осећао у себи беше као нека небесна сласт у коју се уједињавале, у коју су се губиле све остале милине.

XV

Колетина злоба

Прошло је од прилике два месеца таквог живота, једноставног и тако благог, без неких нарочитих догађаја осем жалбе за последњим пољупцем и наде на идућа милована, кад једног јутра, у тренутку док је Рене излазио из своје куће на састанак, Франсоаза му предаде једно писмо од чије адресе задрхта. По-

знао је рукопис Клода Ларшера. Знао је да се писац бавио у Флоренцији, па затим у Пизи, јер је ишао у дом Сент-Еверт и говорио с Фердинандом. Био је упутио на пост рестанте ова два града три писма која су остала без одговора. Виде на марки од завоја да се Клод налази сад у Венецији. С јединственом радозналошћу оцепи тај завој и стаде да чита следеће странице, све идући тротоаром тихих улица сенжерменског предграђа, што га изведе на Сену. Око њега је било јутро првог пролећа, исто тако свеже и озарено као његова сопствена љубав.

Венеција, палата Дарио, април, 79,

Ево вам пишем из ваше Венеције, мој драги Рене, из те ваше Венеције у којој сте изазвали свирепи профил ваше Келије, нежно лице ваше Беатриче; и како је Венеција вечито отаџбина невероватних ствари, град ундина, који се на обали Оријента, зову сирене, открио сам један стан с намештајем у најслађој палатици, на Великом Каналу, као лорд Бајрон, један palazzino с мермерним медаљонима на фасади, сав у ситним украсима извезен, цизлован, и нахерен на једну страну, као ја у злим данима. Док вам ја шкрабам ово писмо, поред мојих прозора је зеленкаста вода тога Великог канала, а око мене мир те вароши, — Кора Пеарл Јадранског Мора, рекао би какав водвиљист! — где влада тишина сна. Ах, мој пријатељу, зашто сам донео овде своје старо срце болесног књижевника, то немирно срце које чујем како ми удара и јеца још јаче у овој слаткој тишини?... Знате ли да је два часа, ручао сам за сточићем код Флоријана, под аркадама; гледао сам у Сан Ђорђио ин Брагора једног величанственог Циму; треба да вечерам вечерас с две потомкиње дуждева, лепе као жене Веронезове, па Руси занимљиви као Коразов нашег пријатеља Бејла, и место да ми се душа осећала као о празнику, ја сам се вратио кући да видим Њен Портрет, — с велико Њ и велико П, — Колетин портрет; Рене, Рене, зашто нисам сео просто у мојој фотељи у Францускoм Позоришту, па да је гледам како игра камилу из *Не шали се са љубављу*, божанствени комад, горак колико и *Адолф* и што пева као Моцарт! Сећате ли се њеног осмеха са стране, и како дивно нагиње своју плаву главу кад каже: „А јесте ли сигурни да све лаже у жени кад њен језик лаже?“ Сећате ли се Пердикана и ових речи: „Поноси, најфаталнији

саветниче људи, шта ћеш ти између ове цуре и мене“? Цела моја историја је у то неколико речи, цела наша историја! Само ја бејах, ја, прави Пердикан из комедије, с оним извором идеала и љубави у дну душе, увек плаховит упркос искуству, увек чист упркос толиким грешкама!... А она, моја Камила, она је упрљана, да је нико не опра, толиким срамотама! Боже! Да како је живот жалосно пљунуо на мој цвет! А кад га хтетох помирисати, да смртна мириса!

Хајде, хајде! Нисам сео ради тих прича за мој сто, пред мој балкон, кроз чији ред стубова видим како гондоле пролазе. Оне клизе, нагињу се, покрећу се, тако кокетне, тако гробне и витке! Кад би сваки од тих мртвачких сандука што плове носили по један мој покојни сан, каква би то била бескрајна сахрана по овој суморној води! Зашто нисам аквафоритист! Знам какву би мртвачку композицију саставио: бегство ових црних барки у сумраку, бели скелети, место гондолијера на кљуну и крми, веслали би све право, ред срушених палата, па би написао испод: — „Тако је моје срце“. — После младости згњеченије него обрано грожђе, и одвише јадне, кад се једва отех ропству заната, морадох сад срести грозно ропство те љубави, љубави засноване на мржњи и презрењу! Зашто, праведни Боже? — Зашто? Ко би ми рекао, у јулско вече кад ово лудило поче, да то беше један од најсвечанијих часова мога живота? Ја сам толико пута радио и вечеравао сâм. Изашао сам мало да се надишем свежег ваздуха, шврљао сам с мојим штапом и мојим сплином, гледајући пролазнике и пролазнице, у јединој намери да дочекам десет часова. Какав је невидљиви демон повео моје кораке ка Комедији? Зашто сам се попео у фоаје, где не бејах већ толико месеци, и пришао старом Фаргеу, за кога сам се бринуо колико и за лањски снег? Зашто сам био духовит, у том фоајеу, и при својој фантазији као у најбољим часовима, ја који сам тако често, при отменим ручковима, био нем као риба! Зашто се ту нађе Колета у свом божанственом оделу девојке старинског репертоара? Играла је Розину из Берберина: „Кад у равници — љубав доведе — пролеће“... Одох у дворану да је чујем како пева ову арију. Зашто ме је она гледала певајући то, тако видљиво узбуђена да се не усуђивах да је разумем? Зашто је имала она уста, оне очи, онај профил, оно лице где би човек прочитао као бол неке Психе подјармљене, мучене чулима? Како сам је заволео од тог првог вечера и како

ме је она волела! Није се бранила и ја сам је имао већ исте вечери. То беше други пут како се сретамо. Разумете ли, да сам био толико луд да сам могао очекивати ма какву верност од једне цуре која се тако баца на мене?... — Хоћете ли у моју ложу"? рекла ми је, кад се појавих у кулисама; и ми одосмо. Не бесмо ту ни четврт сата, а она већ притискаше своје усне на моје, с оним губљењем главе готово боним какву сам је увек видео у задовољству: — „Ах"! рекла ми је, „ево часа који толико желим"!... Лудак, требало ју је узети као што се давала, као једну дивну куртизанку, луду од свог тела и од мог, да је среће, и сетити се да су жене са другима тачно исте као с нама... Место да...

(Наставиће се)

С француског превео
М. М. У.

СОЦИЈАЛНИ ПРЕГЛЕД

СОЦИОЛОГИЈА И ДРУШТВЕНА СОЛИДАРНОСТ.

I

Свака наука има своју историју и, историја сваке науке открива низ лутања, криза и успеха. Али оно што социологија у томе смислу преживљује, остаје један факат колико интересантан, толико судбоносан по будућност њезину. На страну држање једних, који се скептички односе према социологији, и упорност других, који јој одричу својство науке — развитак њезин и без тога даје, збиља, утисак нечег пометеног. То је једна од најмлађих наука; то је једна од најнеобрађенијих наука; ну ипак, и у том дуплом својству, она има више праваца но ма која од њих. Само један површан поглед на социолошке доктрине, па се да̂ констатовати читав низ различитих и директно супротних система који резултирају из различито постављених основних тачака. Узимајући у обзир само главније правце, ми, у том погледу, можемо разликовати између неколико врста социологије. Социологија механистичка, биолошка, психолошка, географска, индивидуалистичка, колективистичка; социологија етнолошко-антрополошка, економска, јуридичка, статистичка, етико-политичка и др. Ну осим тога, што је већ и само довољно, социологија се бори с незгодама и друге природе. Њеном развићу стоје на путу многе сметње. Она још нема дефинитивно одређеног циља и задатка; код ње се још у велико лута са методом и основним тачкама; њезин обим и предмет изучавања још немају форму нечег сигурног и дефинитивног; и најзад, још увек стоји отворено питање о границама између социологије и осталих моралних наука (нарочито

социјалне економије, етнологије, историје и њене философије, социјалне психологије и др.). Заиста, ако се и за једну науку могло у своје време рећи да је и сувише новаторска, за социологију постоји бојазан да она то ни у довољној мери није. Кад социолози говоре о утицају средине, упућују их на Монтескија; ако студирају социјалну поделу рада, цитира им се Адам Смит; покушају ли изучавати прошлост, пребацује им се да задиру у историју; узму ли конструисати теорије, оптужују их да улазе у домен философије историје. Тако су њезине границе биле час и сувише широке, час преко мере узане и таман кад је имала да обухвати све социјалне науке, њој је запретила опасност да изгуби и свој сопствени домен.

Чудновато на први поглед; сасвим разумљиво кад се мало дубље загледа у ствар. Јер социологија као наука о друштву, законима и формама његова живота има за предмет изучавања феномене сложене и изукрштане; њезин терен је еластичан и колебљив; појаве које она изучава и економске су и социјалне и философске и историјске природе у исти мах, међутим форме друштвеног живота мењају се без престанка: ако једне изумиру, друге се појављују. И тако домен чисто социолошких опсервација не може никако да добије фиксиране границе.

Све то, и још многе друге незгоде са којима ова социјална наука има да се бори, натерало је социологе на заједнички рад. У томе циљу основани су у културним земљама (Француској, Италији, Енглеској, Белгији, Немачкој, Аустрији) нарочити институти за социологију, покренути многи часописи (нарочито у Француској, Белгији и Италији) око којих су искупљени најзнатнији данашњи социолози и створена нарочита међународна библиотека за социологију, у чијем издању излазе новије интересантније социолошке студије. Тако удруженим снагама имају сад да се расправе најосновнији социолошки проблеми, утврде општи и главни појмови, да се отклоне несугласице, рашчисти земљиште и утре пут за солидан и успешан развитак ове и нове и важне и необично интересантне науке. У том погледу најважнији је и најширег обима Међународни Институт за Социологију (који је, истина, и бројем представника и званично понајвише француски институт) који је 1893 год. основао Worms и који има своја два часописа: један редовни, Revue internationale de sociologie и други периодични: Annales de l' Institut international de sociologie. А то друштво одржава (од прилике) сваке треће године по један кон-

грес на коме се третирају важнија питања. До сада је таквих конгреса било седам. Из почетка је дискусија на њима била слободна и у главном се водила на чисто доктринарном пољу. Доцније, нарочито на последња два конгреса, дискусија се окренула више практичким проблемима, остајући у границама претходно одређеног програма. Тако 1906 год. на конгресу у Лондону расправља се питање о социјалним борбама, а 1909 г. на конгресу у Берну, питање о друштвеној солидарности. О овој последњој и ми мислимо овде говорити.

II

Факат друштвене солидарности није запажен тек у наше време. Али, ако су на њега обраћали пажњу и неки старији аутори, заслуга је тек модерних, што је он постао предметом озбиљног изучавања и после живог и свестраног претресања заузео место једно од основних закона друштвеног живота. У новије време, и нарочито у Француској, идеја о друштвеној солидарности почиње се нагло развијати и у ширину. И, ма колико била нападана и злоупотребљавана, она је продрла у врло значајне науке: биолошке, баш као и у правне, моралне и економне. Сада је она добила — и сваким даном добива све више — места у законима приватног као и јавног права. Чак у грађанским законима и чак на земљишту једне апсолутне индивидуалистичке институције као што је приватна својина (коју је дошла да ограничи). А један од најзнатнијих државно-правних писаца у Француској (Duguit) конструисао је цео свој систем јавног права на овој идеји.

Шта је друштвена солидарност? Један факат који произилази из друштвеног живота и који, будући му прва последица, постаје затим фактор његовог даљег развитка. Један појав који узет у свом најширем обиму, представља заједно са борбом за опстанак темељ социјалне зграде.

Човек живи у друштву, он је увек живео у друштву, он не може не живети у друштву. По томе, сваки човек сачињава — као што је увек сачињавао и као што ће увек сачињавати — један део људске групе. Истовремено кад и човечија индивидуалност, постоје у људској групи везе које га доводе у односе с другим људима, јер ко каже: човек, каже: друштво, а ко констатује друштво, констатује међусобну зависност људи који га састављају. Људи могу бити данас мање, сутра више свесни те

зависности, али они никада не престају бити узајамно везани, да би постали индивидуе апсолутно независне и изоловане. Те неминовне везе узајамности су везе социјалне солидарности у свом основном облику. И људи једне групе су збиља солидарни: 1) јер имају заједничких потреба које могу задовољити само заједничким животом; 2) јер имају и различитих потреба и способности. Те различите потребе они задовољавају реципрочном разменом услуга, употребљујући и развијајући своје различите способности. Другим речима, људи су везани и сличностима (механичка солидарност по Durkheim-у) и поделом рада (органска солидарност). Солидарност по сличностима, имајући свој основ у самој природи друштва у опште, остаје у главном на истом ступњу. Солидарност поделом рада расте све више, пошто у многоме зависи од друштвеног развитка и строја. Људи се све више разликују једни од других; разликују способностима, потребама, аспирацијама, схватањима. И следствено, размене услуга постају све чешће, све сложеније а тиме везе солидарности па и само друштво све јаче.

То је друштвена солидарност. Али не само то и не једино у томе облику. Форме, у којима се манифестује друштвена солидарност, многобројне су и различите, оне се развијају и мењају са развитком друштвеног живота; оне су, у осталом, од увек постојале у различитом обиму. — Постоји ли пре свега, солидарност између чланова целога човечанства? Несумњиво. Али везе те солидарности још су лабаве и тешко их је одређивати. Та врста солидарности у свом пуном обиму, још је, у осталом само идеал. Нико не зна да ли ће и када постати факат. Али је данас човечанство подељено на известан број ширих или ужих социјалних група, и солидарност у оквиру тих група несумњива је. Највећа таква група данас је народ односно држава; најмања породица. А између тих двеју група постоји читав низ других заједница. И почев од породице па до државе, сав тај низ заједница пружа слику шире или уже солидарности. Условљене разним узроцима, постале под разним околностима, све те групе имају, следствено, солидарност своје врсте. Отуда разноликост у формама солидарности и отуда се данас може посматрати солидарност класа, професија, солидарност у облику кооперација различите врсте, солидарност добротворних друштава, синдиката; солидарност у облику пореза и т. д. и т. д.

Солидарност је, понављамо, увек постојала; она је, таква каква, увек имала утицаја на развитак друштвеног живота; али никада форме друштвене солидарности нису достигле толику разнобојност и никада утицај те солидарности није био тако очигледан као данас. Је ли онда могуће бити социолог а не обратити пажњу том важном и разноструком феномену социјалног живота? Без сумње не. Он је привукао пажњу и теоријских и практичних социолога. Као важан проблем он је дошао и пред конгрес социолошког друштва и, редови што следују имају за задатак да у кратко изнесу рад конгреса у томе смислу.

III

Оно чиме се у главном конгрес занимао није била теорија о друштвеној солидарности. Изузев неколико мемоара у којима се расправљало о солидарности у опште, најглавнија и готово искључива дискусија на конгресу свела се на изучавање факта солидарности и његових практичних манифестација. Резултати до којих се дошло тичу се: 1) методологије и појма солидарности; 2) факта солидарности и 3) услова и узрока његових.

1. Најтеже је било сложити разнородне и супротне струје код питања о методу и научној дефиницији солидарности. Али, ма колико стојало то да је било схватања колико и социолога, ипак се сва мишљења могу свести на две главне групе.

Једни су остајали при дефиницији солидарности у опште и у ширем смислу (Cornejo, Durpat, Durkheim, de Grasserie, Giddings, Simmel, Tönnies Worms, Ward, Roberty). Свако удружење, груписање, организовање, јесте солидарност и солидарност као један социјални феномен јесте предмет социологије. Ова солидарност узима према времену и простору различите форме, али је она од свију тих социолога призната као универзалан појав и идентификована са самом социјалном везом. — Њихово третирање солидарности кретало се, у главном, у оном истом обиму који смо ми мало час дали солидарности. Зато се на схватању ове групе нећемо више задржавати.

Друга много већа група конгресиста (Loria, Goldscheid, Loch, Gide, Fourniére, Stein, Ковалевски, R. Michel, Buylla и многи други) дала је третирању солидарности ужи обим. Присталице ове групе свели су појам солидарности и дискусију само на извесне, појединe социјалне феномене који са својим нарочитим карактером фактички постоје. Ако се нису могли сло-

жити при одређивању тих карактерних црта, социолози су се сагласили бар у томе, да су само оно факти солидарности који имају одређене карактере. Ипак се делимична сагласност постигла бар код питања о природи тих феномена солидарности.

Сагласност та састоји се прво у томе да се само извесним феноменима даје квалитет солидарности. Затим у томе, да ови феномени морају бити социјални. И то у двојаком смислу: у резултату и у средствима. У резултату, јер могу бити остварени само удруживањем; следствено, индивидуални акти који случајно доносе колективну корист нису акти солидарности. На тај начин, милостиња на пр. није акт солидарности, јер је дело појединца и доноси корист појединцима. Једно професионално удружење, на против, је феномен солидарности јер има колективни циљ који може бити остварен само социјалним средствима. Осигурање пак стоји на средини између ове две врсте феномена; оно предвиђа индивидуалну корист, али се остварује само путем удруживања.

Најзад ови факти солидарности су есенцијелно феномени економског реда, јер је солидарност, на крају крајева, феномен размене добара. — Солидарност је размена, жртвовање једног садашњег добра за будуће, јер остварење будућег добра, циља солидарности, може бити само преко садашњих жртава, залагањем садашњег добра. Добро које се жртвује обично је индивидуално. На пр. члан синдиката мора улагати своје добро у интересу професије. Али то добро не мора бити индивидуално; доказ међународна солидарност. Установа Међународног Суда јесте установа солидарности. А ова се солидарност реализује жртвовањем садашњег добра једног целог народа у интересу будућег добра човечанства; овде жртва није индивидуална. Но основна црта солидарности је неједнакост странака које размењују добра, комбинована са захтевом да једна од њих мора бити група. Будуће добро мора увек бити колективно. И тако тек сва три поменута елемента сачињавају природу и карактер феномена солидарности. На тај начин добива се оваква дефиниција солидарности: социјална солидарност је размена једног садашњег, индивидуалног односно колективног добра, за будуће, које мора увек бити колективно.

2. Други резултат конгреса односи се на солидарност као факт који се јавља у појединим земљама. Одредивши карактерне особине солидарности, конгресисте су своје посматрање скренули

конкретним облицима солидарности: солидарности онаквој каква се јавља у појединим земљама, са својим нарочитим формама, квантитетом и квалитетом. — У том погледу на конгресу су била прикупљена многа историјска и статистичка дата и затим утврђени и прецизирани раније добивени резултати о којима се сада добио јаснији појам.

Извештаји свију конгресиста констатују сталну тенденцију, у свима земљама, за све већим развитком институција солидарности. То је заједничко свима земљама, али и само то. Чим се упореди квантитет и квалитет овог развитка у појединим земљама, опажају се велике разлике.

Тако, што се тиче квантитативне разлике, израчунато је да на пр. на један кооперативни магацин у Данској долази 2.325 људи, док у Енглеској 24.496, у Аустрији, Немачкој, Француској све више да у Русији достигне број 226.577. Но не само у појединим земљама но и у једној истој земљи развитак солидарности знатно варира. Тако, док у северној Италији на једну кооперацију за производњу и потрошњу долази 10 хиљада становника, у јужној тај број прелази 38 хиљада.

Али ова тенденција развитка солидарности нарочито варира квалитативно у појединим земљама. Развијајући се под разним околностима, институције солидарности узимају и различите форме. Али се фактори који условљавају те форме могу свести, у главном, на следеће:

Прво квалитет странака које размењују добра. У том погледу можемо разликовати између три врсте солидарности: солидарност професионална, ако су везе солидарности професионалне и ако се жртве подносе у корист заједничких интереса професије; солидарност национална, ако је циљ солидарности интерес нације; солидарност интернационална, ако поједини народи подносе жртве за корист целог човечанства.

На другом месту, форме солидарности зависе од природе добара која се размењују. Видели смо, да једно од тих добара, оно у чију се корист подносе жртве, мора бити колективно. Али од природе тих колективних добара зависе и форме солидарности. Но све оне варирају према времену и средини. И тако, док су раније у Италији једно за другим заузимали најважније место: друштва за узајамну помоћ, кооперације за кредит, кооперације за потрошњу, — данас ову земљу највише карактеришу кооперативна друштва за рад. У Француској пак, најразвијенија су

друштва за узајамну помоћ, у Енглеској за потрошњу, у Немачкој за кредит и т. д.

Најзад, солидарност варира према природи средстава. Она је у том погледу слободна или принудна и, ма колико се желео онај први начин солидарности, факта нас уче да је принудна солидарност та, која се све више развија.

3. Какве су погодбе и узроци феномена солидарности? Било је писаца који су развитак солидарности доводили у везу са узроцима и погодбама физичке природе. Тако је на пр. Loria покушао формулисати један закон: да број и важност институција солидарности достижу максимум у неплодним а минимум у најплоднијим земљама. Али је баш његов сопствени пример са развитком солидарности у северној и јужној Италији порекао генералну важност овог закона. Јер су, као што смо видели, институције солидарности развијеније у плодној северној него у неплоднијој јужној Италији.

Међутим сви су конгресисти сложни у томе да развитак солидарности зависи од социјалних узрока и погодаба. Што се тиче ових последњих, нарочито се истичу: развијенији дух за предвиђање у једном народу; развијено осећање за удруживање и дисциплину; извесан ступањ културе; извесне психолошке одлике народа и др. Од социјалних узрока пак, на конгресу су нарочито истакнута следећа два:

На првом месту борба. Она је увек била, као што је и данас, најмоћнији фактор солидарности. Институције борбе су од увек те, које имају највише карактерних црта солидарности. Синдикати, картели, трустови, народи у међусобној борби. За солидарност синдикалну имамо масу примера у свакој земљи. Аустро-Угарска пак пружа данас најбољи пример за то, да је национална солидарност најчвршћа и најтешња онде, где су народи у међусобној борби. И у опште, национална солидарност нарочито порасте онда, кад наступе моменти опасности и борбе. Други узрок солидарности је правна принуда. Утицај овог фактора осећа се нарочито у културнијим земљама. Био већи или мањи, ширио се у овом или оном правцу, утицај правне принуде заузима једно нарочито, засебно место кад је реч о солидарности. Јер за разлику од осталих фактора, правна принуда је једино средство којим друштво свесно остварује један идеал: она налаже извесним индивидуама или извесним класама један дуг, обавезу према другима а у име једног вишег интереса; на тај начин, она

их, ма и против њихове воље, води остварењу солидарности (на пр. порез, обавезно издржавање изнемоглих, законски обавезна заштита радника и др.). — Има истина социолога, који у овој принуди гледају извитоперавање природе солидарности. Али било њихово гледиште тачно или не, факат је неоспоран, да је данас и закон један од важних извора солидарности.

То у осталом није тако чудновато. Сама природа солидарности не допушта лако остварење у свима њеним облицима. Има и таквих форма друштвене солидарности, за које је баш неопходна принуда. Четири разлога који извиру из дефиниције солидарности, говоре за то: 1. Што солидарност претпоставља жртву једног индивидуалног добра за добро колективно. Међутим традиционалан морал је индивидуалистички. 2. Жртве за колективно нису толико у природи човечијој. Човек увек јаче осећа индивидуално добро но колективно (и ако су њихови интереси нераздвојно везани). И зато ово последње има за њега мање важности него квантум индивидуалних добара. 3. Корист од солидарности је тек посредна за појединце, а код извесних врста солидарности и за извесна лица, колективно добро нема никакве вредности, јер им не доноси никакве користи. 4. Најзад, солидарност, по дефиницији, значи жртвовање једног садашњег добра будућем. А свако садашње добро има субјективно већу вредност за човека, јер он има развијеније осећање корисности садашњег добра него неизвесног будућег.

То су резултати које су социолози постигли на овоме конгресу. Као што се види, најзнатније место заузели су економски облици солидарности. То је можда дошло и отуда, што је на конгресу био заступљен велики број економиста; то је вероватно и за то, што су ти облици солидарности најзгоднији за издвајање и посматрање. Али једно је сигурно: чим се већина сагласила у томе, да се солидарност посматра не у опште но у појединим и конкретним облицима; и, чим се из низа тих облика изоставило посматрање породице и државе, природно је било да најважније место заузму економски и социјално-политички феномени, пошто су они и најмногобројнији и најзнатнији.

Живко Јовановић.

ЕКОНОМСКИ ПРЕГЛЕД

ЈЕДАН ПОГЛЕД НА РАДНИЧКО ПИТАЊЕ И РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ.

— СВРШЕТАК —

III

Пошто смо у предњем одељку бацили један општи кратак поглед на моменте који су изазвали појаву радничког питања у Србији, било би сада од интереса приступити расматрању развића овог питања у свима његовим детаљима од његовог првог зачетка па до данас. На жалост зато нам недостаје потребан материјал. До скора у меродавним круговима нико се није ни интересовао радничким питањем, па је сасвим појмљиво да није ништа ни предузимано да се то питање благовремено ближе проучи, и да се тачно прати у свима његовим манифестацијама од његове појаве па до данас. У неколико се недостатак тога материјала има приписати у кривицу и нашој државној статистици, која се или у опште није занимала овим питањем, или је пак то чинила тако непотпуно, да су податци које нам она пружа без икакве вредности. Услед тога Србија ни до данас не располаже никаквим званичним материјалом о развићу и данашњем стању радничког питања.

Под таквим приликама наравно да није могуће ући у детаље овога питања, и све његове поједине манифестације пратити на основу позитивних факата. Ту је једино могуће задржати се на општим констатацијама, остављајући будућности да се позабави свима оним појединостима, о којима ми данас немамо никаквих срећених података, и ако се оне у практичном свакидањем животу на сваком кораку дају запазити.[1]

[1] Извесне приближне податке пружају извештаји Индустриске и Радничке Коморе за 1911 годину.

Први зачетци данашњег радничког питања у Србији јавили су се на пољу ситне индустрије, која је готово искључиво била престављена у занатлијству, које је опет до скора код нас било главни представник индустријске радиности у опште. Ту је прво почело да продире новчано газдинство, услед чега су се овде прво почеле и осећати последице његовог продирања. На осталим тада постојећим пољима радиности то дејство се почело показивати тек доцније, пошто је ту било далеко мање повољног земљишта за стварање најамног радника у модерном облику. Ово важи нарочито за трговину и пољску привреду.

Како се тај процес новог социјалног груписања на овом пољу постепено развијао, са којим темпом, у коме правцу, и какве је он последице понео за собом, то нам је на жалост ближе, на широј основи и до данас остало непознато. Ми смо већином у неколико и сами били сведоци таквог једног развића. Сваки је од нас, који је обраћао пажњу на те односе, морао запазити огромне разлике у односима рада према капиталу између данашњице и прошлости. Док је раније постојала скоро потпуна солидарност у односима рада према капиталу, данас на томе истом привредном пољу постоји у томе погледу читава провалија. Док су раније, на пољу занатлијске радиности, рад и капитал престављали нешто нераздвојно, целину, дотле они данас стоје као крвни непријатељи један према другом, готови у свако доба за међусобну борбу. Наравно и то развиће није свуда подједнако изведено; негде јаче негде слабије. Позитивне податке о томе у којим је границама тај процес развића већ завршен, на жалост још немамо. Државна статистика не пружа нам у томе погледу никакве друге податке до само број радника у овој врсти радње, па и то непоуздано. Према тој статистици број занатских радника повећао се од 9364 у 1866 год. на 21432 у 1900 год. што преставља само приближну цифру стварног броја ове врсте радника. Према статистици Радничке Коморе[1] број занатских радника без ученика износио је у 1910 год. свега 33639, а са ученицима, којих је било 6539, свега 40178, што преставља доста знатан пораст према 1900 год. Ове нам цифре говоре само о томе да број радника на овом пољу производње стално расте, услед чега ово поље производње преставља једну доста значајну област за развиће радничког питања. Поред тога из тих се ци-

[1] Види Извештај Радничке Коморе за 1911 год. с. 16.

фара не да ништа више закључити. С тога смо ми потпуно лишени могућности да приступимо ближем расматрању данашњег стања овога развића у свима његовим детаљима. Да је међутим то развиће узело врло дубоко корена у овом делу радиности, сведочи нам најбоље тај факт, што се управо на овоме пољу у последње време развила најоштрија борба између рада и капитала, и што управо ово поље пружа данас главни материјал за радничке синдикалне организације. Али о томе доцније. Међутим, и поред свега тога, изгледа, да овде још нису утрвени сви трагови „старог доброг доба“. То се у неколико да видети из статистике коју нам Радничка Комора[1] ставља на расположење, из које излази да новчана награда још није продрла у све кутове занатске радиности. Тако по тој статистици, за коју Радничка Комора тврди да је тачна за 40 вароши у Србији, излази да од предњих 33639 занатских радника око 12000 храни се још код послодавца, а око 10000 још станује код њих. Као што из тога излази, једна добра трећина најамних занатских радника није још прекинула све везе са својим послодавцима, које су везе карактерисале раније патријархално доба. Па ипак не може се тврдити, да се код те трећине није осетио никакав уплив новчаног газдинства. Он се морао осетити, али само у мањој мери, те стога још није довео до потпуног расцепа између рада и капитала.

У неколико пак предња статистика Радничке Коморе може послужити и као обратан доказ, т. ј. као доказ огромног социалног преокрета, који је наступио у току прошлог и овога века, на пољу занатлијске радиности у односима између рада и капитала. Јер шта боље карактерише расцеп, који је овде наступио, него та околност, да су две трећине занатских најамних радника прекинули све личне везе са послодавцима, изузимајући сам додир у радионици! Када се има у виду економски склоп занатских предузећа, која по самој природи у далеко мањој мери условљавају социални расцеп између рада и капитала, него велика индустријска предузећа, онда се тек добија права слика о огромном преокрету који је новчано газдинство извршило на овом пољу у односима између рада и капитала.

Али ма колико да је новчано газдинство изазвало расцеп између рада и капитала, оно није било у стању да на овом пољу

[1] Види Извештај Радничке Коморе за 1911 год. с. 12.

створи раднички пролетаријат у модерном смислу те речи, тј.. радничку класу која остаје стално у положају социалне зависности према капиталу. То је сасвим разумљиво када се има у виду природа самих занатских предузећа о којима је овде била реч. Она својим обимом омогућавају већини радничког подмладка да временом и сами ступе у редове сопственика капитала, услед чега њихов социални положај у улози радника нема сталан, већ само привремен карактер. Услед тога ово поље показује сталан одлив и прилив радничких редова, за које т. зв. радничко питање као социални проблем, нема стални већ поглавито пролазни значај т. ј. само дотле, докле се они налазе у улози радника. Стога овај део радничког питања не може за наше друштвене односе никада имати ону важност, коју радничко питање иначе има онде где се оно јавља као питање модерног пролетаријата, т. ј. онога друштвеног слоја, чији се раднички положај има сматрати као његов стални социални положај[1].

Такав прави, модерни, пролетаријат почео се јављати у Србији тек при крају прошлог века, као последица појаве крупне индустрије, која је, као што је познато, свуда па и код нас била главни творац модерног пролетаријата. То се објашњава економским склопом ове врсте предузећа, која с једне стране подстичу много оштрији расцеп у социалним односима између рада и капитала, а с друге стране стварају радничке слојеве који су самом природом посла упућени на стални рад у тим предузећима, пошто за самостално подизање предузећа постоје далеко тежи услови него код занатских предузећа. Прва оснивања индустријских предузећа код нас датирају још из седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Њихов број и њихов обим био је у почетку врло скроман, те он у тим размерама није могао ни бити од значаја по развиће радничког питања. Тек деведесетих година то је развиће почело узимати ширих размера, да доцније, крајем прошлог и почетком овога века буде све више убрзано, што је сасвим природно допринело, да се број фабричког пролетаријата почео знатно умножавати. Тиме је радничко питање код нас почело добијати све модернији облик, онакав какав оно поглавито

[1] Сличне прилике су постојале и код радника у трговачким радњама, с том разликом, што је овде сама природа посла у врло знатној мери отежавала кидање традиција у личним односима између њих и њихових послодаваца. С тога се овде утицај новога доба у далеко мањој мери осетио, у чему је тек у последње доба наступио известан незнатан преокрет.

има у земљама привредно развијенијим од Србије. На место питања од привременог значаја за поједине социалне слојеве, какво је оно до скора било, докле је код нас готово искључиво била заступљена ситна индустрија, оно, услед предњег развића, све више добива карактер питања од сталног значаја за друштвене редове, на које се оно односи, услед чега је оно почело постајати од све већег значаја по социалне односе нашег друштва као целине.

Како се фабрички пролетаријат бројно развијао од прве појаве индустријских предузећа па до данас, није нам могуће овде ништа ближе навести, јер о томе не постоје ни приближно тачни податци. Једино што се данас зна јесте приближан број данашњих индустријских радника у Србији, као и број индустријских предузећа по периодима времена њихова постанка, и ако у овом последњем погледу не постоје апсолутно тачни податци, као што се то јасно види из извештаја Индустријске Коморе за 1910 год.[1] Умножавање индустријских предузећа кретало се по податцима Индустријске Коморе следећим темпом: Пре 1881 год. било је свега 22 индустријска предузећа, од 1882 до 1892 основано је још 42, од 1893 до 1905 још 81, а од 1906 до 1910 год. још 121 индустријско предузеће. Поред тога данас постоје још 245 предузећа за које се не зна када су основана. Свега их је дакле у 1910 год. било 465. У тим предузећима радило је по податцима Индустријске Коморе у 1910 год. свега 16.095 радника, и то 13.517 мушких и 2578 женских. Тај се брод радника, по податцима Радничке Коморе[2] већ у идућој 1911 год., пење на 18.675 оба пола. Из првих цифара види се да се је број индустријских предузећа код нас, нарочито последњих година, почео врло нагло бројно умножавати. Међутим права слика развића имала би се тек онда када би се могло пратити и унутарње јачање појединих предузећа, о чему наравно не постоје никакви податци. Али и овакве какве су овакве цифре дају приближну слику о томе како се од прилике могао умножавати фабрички раднички сталеж код нас у току последњих тридесет година. Податци о њиховом садањем бројном стању само допуњују ту слику, и сведоче нам о томе, да је фабрички пролетаријат код нас нарочито последњих десетак година бројно врло знатно порастао,

[1] Извештај Индустријске Коморе за 1910 год. Табела 2.

[2] Извештај Радничке Коморе за 1911 год., стр. 16.

што, ако би досадањи привредни развитак потрајао досадањим током, не искључује могућност, да он ускоро не постане главним фактором у редовима наше радничке класе, и као такав главним елементом нашег ужег социалног и радничког проблема.

Што се пак тиче самих социалних односа ових нових редова радничке класе према капиталу, о томе нема ни најмање сумње у погледу њихове унутарње природе. Сам процес рада у индустријским предузећима, као и та околност, да овде није постојала традиција у односима рада према капиталу, искључује патријархалне односе, какви су раније постојали, а делимично још трају у односима рада према капитилу на пољу занатске радиности. Овде имамо радничку класу потпуно модернога типа. Стога нам овде и није потребан какав претходни материјал па да утврдимо карактер и ступањ развића тих односа. Овде дакле постоји најоштрија подела између рада и капитала, са свима оним карактерним цртама које карактеришу модерни пролетаријат у правом смислу те речи.

Какве су биле последице тих социалних диференцирања између капитала и рада на свима пољима радиности јесте оно, што би нас овде на првом месту требало да интересује, јер од резултата до којих бисмо при испитивању тога питања дошли, зависи на првом месту одговор на практично питање, у колико у опште постоји стварна потреба за једном практичном социалном политиком у Србији. Овде долазе пре свега у обзир оне последице које се тичу општих услова рада као такве, а за тим дејство новог социалног положаја на целокупне услове егзистенције како самих радника тако и њихових укућана, па непосредно и на друштво као целине. Другим речима ту се истичу питања: о дужини радног времена, висини надница, хигијенским условима рада, заштити у случају оболења, повреде, старости или изнемоглости, о стабилности рада и зараде, односу примања према издавању, последици тога односа на целокупан начин живота радничке класе (храна, стан, обим културних потреба, општи културни ниво, морално, физичко и духовно развиће), о последицама тих односа на капацитет домаће производње, односно опште привредно развиће земље, о значају тих односа по финансијске и политичке као и опште друштвене интересе земље, као социалне целине и т. д. Као што се види, то је једна читава серија питања, која би требало претходно детаљно проучити, ако се хоће да се да̂ одређен и тачан одговор на велико опште питање: од каквог је практичног значаја већ

постало наше социално — радничко питање, и у колико постоји општи интерес друштва као целине тј. државе, да утиче на правац будућег развијања овога питања у опште.

На жалост ми нисмо у могућности да овде третирамо ма које од ових питања, јер нам нам недостаје сваки за то потребан материјал, скупљен потпуно непристрасно и на ма колико толико систематској основи. Истина Радничка Комора у своме извештају за 1911 год. покушава да баци мало светлости на нека од ових питања, као што је питање о радном времену, надници, о билансу примања и издавања радничке класе, сталности радничке пијаце. Али како су извесни од ових података нетачни, односно тенденциозни, а други опет непоуздани, јер нисмо у стању да проконтролишемо њихову тачност, то се ми не можемо њима ни послужити. Међутим и ако се овим податцима не може поклонити потпуна вера, ипак се може с поузданошћу узети да у њима лежи један добар део истине. Из њих се може извући један општи закључак, у чију се тачност сваки из сопствених свакидањих запажања могао уверити: да општи положај данашње наше радничке класе није најповољнији и да постоји довољно разлога за једну просвећену државу, каква треба да буде и наша, да се заинтересује за судбину тих нових друштвених слојева, да предузме потребне мере да њихов општи социални положај што више побољша.

Али из тих података дâ се извући још једна врло корисна поука: да је велика погрешка што наша држава није овим питањима раније поклањала никакве пажње. Да је тога раније било, нашем радничком питању биле би још у самом почетку повучене што уже границе, чиме би радничкој класи биле уштеђене многе неприлике и опасности, којима је она данас изложена, а целом друштву било би осигурано једно здравије и без потреса развиће како у економском тако и у сваком другом погледу. Најзад, да је тога раније било, ми бисмо данас свакако већ имали сав потребан напред поменути материјал прикупљен и сређен, те би нам решавање појединих практичних питања из ове области било знатно олакшано. Ако ништа друго досадање искуство требало би бар да послужи као добар упут за будућност.

IV

Појава модерног пролетаријата у нашем друштву имала је за сасвим природну последицу стварање једне нарочите духовне

струје која се одликовала једном специалном психологијом, а која је опет била директна последица радничког социалног положаја. Та духовна струја базирала је поглавито на незадовољству против постојећих односа између рада и капитала, и она је нашла свога одјека у покрету радничком. Први подстрек за један организован покрет раднички дали су неколико интелектуалаца, који су тај покрет подстакли из чисто идеолошких мотива под утисцима социалног покрета у страним земљама. Тај њихов покушај наишао је одмах на добар одзив у радничким круговима, под упливом предњих момената. Што пак и поред свега тога он прво време није узео ширих размера има се поглавито приписати политичким приликама, у којима се тада Србија налазила. Први зачетци радничког покрета датирају из год. 1891—3, када се он јавља као левица у тадањем „Занатлијском Савезу". Убрзо, 1895 год. та струја добија већ одређенији облик, чисто класни карактер. Она је довољно окарактерисана својим органом, који се звао „Социал-Демократа". Али овај лист није био дуга века. Он је брзо престао да излази, да се исто тако убрзо већ 1897 год. појави нов орган ове струје под именом „Радничке Новине". У ово доба почињу да се јављају просветна радничка удружења, такође са чисто класним обележјем, која су била нека врста претеча будућих радничких организација — синдиката. Нема сумње да би се и ови убрзо појавили, да то нису омеле изузетне политичке прилике у земљи, под којима је ма какав раднички покрет био немогућан. Као жртва тих изузетних политичких прилика био је пао и орган раднички „Радничке Новине", које су тада биле угушене. Од 1900—1902 год., када су се политичке прилике биле побољшале, чињени су разни покушаји да се радничком покрету да новог живота, у коме циљу је покретано више листова, као што су: Раднички Лист и Напред, али су они сви један за другим угушивани, тако да се 1903 год. није могао одржати ниједан раднички лист. Тек после политичког преврата у овој години наступа за раднички покрет у Србији знатан обрт на боље. Политичке слободе које су завладале под новим режимом, врло су повољно деловале на развој целокупног радничког покрета. Први знак новога буђења радничког покрета био је у томе, што су радници још при изборима у истој 1903 год. покушали да истакну једног свога кандидата, који при том чак шта више за мало није био и изабран. У исто време покренуте су понова „Радничке Новине", као ор-

ган радничке класе и тада су постављени и основи радничко-политичкој странци, преко које је започета енергична агитација за стварање радничких синдиката и груписање што већег броја радника око ових у циљу заштите њихових општих интереса. Овај рад уродио је убрзо одличним плодом. Наравно да он није показао свуда исте резултате, из простог разлога што ни психолошки преокрет код радничке класе није наступио свуда у истој мери. Нарочито је то спорије ишло код радника у занатским радњама који су доскора живели у еснафским традицијама, које су их онеспособљавале за класну борбу, какву морају да воде синдикати. Али су, како изгледа, благодарећи великој енергији носиоца овог новог покрета, и те тешкоће великим делом срећно пребројене, те стога видимо да се раднички покрет после 1903 год. почиње врло брзо да шири, и то у два правца: у политичком и чисто економском — стварање радничких организација — синдиката, који имају за циљ да побољшају социални положај радника у сваком погледу. Данас после непуних десет година тога покрета ми смо у стању да сведемо биланс његов који је, мора се признати, врло повољан, за један тако млад покрет. Пре свега на политичком пољу он је показао доста задовољавајуће резултате. Он је успео да радничком сталежу да нарочито преставнике у парламенту, што је од врло велике важности по будуће успехе. Осим тога он је и на пољу организовања радничке класе кроз синдикате показао такође доста лепе резултате. О овоме даје нам Радничка Комора у свом извештају за 1911 год. детаљне податке, са којима вреди упознати читаоце, да би себи створили што тачнију слику о замашности овога покрета. У 1910 год. докле датирају последњи подаци Радничке Коморе,[1] било је свега 22 синдикална савеза, са 209 локалних организација у којима је било свега 7418 чланова. На први поглед та цифра изгледа незнатна када се има у виду целокупан број радника у опште. Али ако се загледа у бројни развитак како самих синдиката, тако и њихових чланова од 1903 год. па до 1910 год. онда се види да предње цифре имају да значе један знатан напредак синдикалног покрета у Србији. Што се тиче синдикалних савеза, то видимо из предњег извештаја Радничке Коморе да највећи број од њих води порекло из 1903 год. Пре овога времена била су основана свега 4 таква савеза. После

[1] Извештај Радничке Коморе с. 29—30.

1903 год. била је идућа 1904 год. најбогатија у оснивању тих савеза синдиката. Ништа боље од овог брзог множења савеза синдикалних не карактерише духовну струју која је почела да узима све ширег маха међу нашим радницима, а о којој смо раније говорили. Овако нагло оснивање синдикалних савеза најбоље сведочи о томе да су духови претходно већ били у довољној мери припремљени за један такав покрет. Упоредо, а у неколико и пре оснивања синдикалних савеза, множио се и број локалних синдиката. Радничка Комора не даје нам истина о овоме детаљне податке, из године 1903, али да је то тачно види се довољно и из података доцнијега датума. Године 1907 постојао је већ 101 локални синдикат, што довољно карактерише њихово развиће за претходне четири године. Од 1907 год. па за следеће три године број локалних синдиката порастао је више него за 100% — он, износи, као што смо видели, у 1910 год. свега 209. Ово представља нема сумње, необично брзо развиће синдикалног покрета, који ће несумњиво имати за последицу исто такво брзо умножавање броја организованих радника. И ако целокупан број до сада организованих радника није тако значајан, ако се има у виду целокупан број радника у опште, ипак он представља знатан напредак организованог радничког покрета у кратком року од 7 год. Од 1903 год. па до 1910 год. број организованих радника учетворостручио се. Он је скочио од 1761 на 7195. Просечан годишњи прираст организованих радника износи око 2000, што такође представља задовољавајући успех. Исто тако финансијско развијање синдиката сведочи нам о знатном напретку синдикалног покрета. У год. 1903 целокупна примања синдиката износила су 14555 дин. Та је сума у 1910 год. скочила на 102199 дин., што значи да су се приходи синдиката у року од 7 год. више него уседмостручили. Истина и расходи су се у сличној сразмери умножавали: од 7651 дин. у 1903 они су скочили на 75226 дин. у 1910 год., али ипак и поред свега тога синдикати су из године у годину показивали све веће неутрошене готовине. Та је готовина порасла од 6904 дин. у год. 1903 на 62486 дин. у год. 1910, што је несумњив доказ о њиховом сталном финансијском јачању.

Интересантно је сада ближе загледати у издавања синдиката, из којих се најбоље да закључити у коме се правцу поглавито креће њихова делатност. Из података које нам пружа Радничка Комора излази да највећи део издатака синдиката отпада на штрајкове, и ако у томе погледу има знатних варнација,

према годинама. Ако изузмемо год. 1903 и 1904, у којима су издатци за штрајкове износили око 10%, као изузетно повољне у томе погледу, све остале године показују знатно повећање издатака ове врсте, који варирају између 30—50% па и преко 50% целокупних издатака. Као што се из тога јасно види, садањи раднички синдикати имају поглавито борбени карактер. То је у неколико природна последица младости ових организација, које су се свуда показивале више склоне за честе борбе него организације старијег датума, а у неколико је то и плод политике тих младих организација, да борбом привуку већу пажњу на себе код широких радничких маса и да их тако придобију да ступе у редове организованих радника. Штрајкова је свега било 1907 год. 23, 1908 год. 19, 1909 год. 47, 1910 год. 47. За раније године недостају нам податци, јер нам о том Радничка Комора у свом извештају ништа ближе не износи. Као што се и из предњих цифара јасно види, број штрајкова нагло се умножава. Али како изгледа штрајкови постају и све замашнији. Тако бар изгледа по податцима које нам Радничка Комора ставља на расположење за год. 1909 и 1910. Тако је у 1909 год. било свега 47 штрајкова у којима је учествовало 1244 радника; на штрајкове утрошено је 14038 надница, што је свега коштало синдикалне касе 9932 дин. У идућој 1910 год. било је исто толико штрајкова, у њима је учествовало 1010 радника, на то је утрошено 53447 надница, што је коштало синдикалне касе 18014 дин. Као што се из тога види, штрајкови су у овој години трајали много дуже. Ово изгледа да је последица организованог отпора послодаваца, који су у последње време почели да се организују по примеру радника, а у циљу отпора против захтева радничких. Како изгледа да у скорој будућности предстоје даља организовања послодаваца, то су сви изгледи да ће ове борбе у будућности бити још жилавије него до сада.

Појава радничког покрета и његово релативно брзо ширење дошла је за наше послодавачке редове неочекивано. Она их је затекла потпуно неспремне да се одупру радничким захтевима, стога су они били приморани да у већини случајева попуштају захтевима радничким. Само се тако да објаснити онај резултат штрајкова који нам саопштава Радничка Комора за 1909 и 1910 год.[1] По том рачуну Радничке Коморе од свих штрајкова за време те две године 53% завршено је са потпуним радничким успехом,

[1] Извештај Радничке Коморе за 1911 год., с. 16

24% са делимичним радничким успехом, и само 23% са неуспехом. Дакле 77% штрајкова завршено је са ма каквим успехом од стране радника. Чак ако се претпостави да је ово рачунање мало и нетачно, што је врло лако код растегљивог појма о успеху и неуспеху једног штрајка, ипак остаје један врло знатан проценат успешних штрајкова, што најбоље сведочи у коликој је мери раднички покрет изненадио послодавце, услед чега су се они показали потпуно немоћни да се одупру његовим захтевима.

Последице таквог стања ствари биле су: 1. Потпун преокрет у личним односима између послодаваца и радника. У њиховим међусобним односима наступила је највећа заоштреност услед чега је настала нека врста хаотичног стања, које је често послодавце доводило у врло тежак положај, који их је приморавао да кидају са својим традицијама, а по неки пут и са личним достојанством. Природно је да је то у редовима послодаваца морамо изазвати крајње огорчење против радничког покрета. 2. Послодавци су били приморани да радницима чине разне материалне уступке, што је допринело да они још више осете последице радничких организација.

У најновије време изгледа да се и послодавци почињу да прибирају од препада које су им радници приредили преко својих организација. Они почињу и сами да се организују у циљу одбране од нападаја радничких организација. За сада је набоља организација те врсте удружење београдских кројача, а на њих су се угледали како изгледа и опанчари у целој Србији. Поред ових у последње време почеле су се јављати још неке нове организације, али оне се за сада још налазе у стадијуму зачетка. Последице тих послодавачких организација већ су се у неколико показале. Штрајкови су постали дужи, што најбоље манифестује јачу отпорну снагу послодаваца. Природна последица тога ће бити да ће међусобна борба између радника и послодаваца у будуће бити одмеренија, и да ће борбе бити вођене са много више опрезности него до сада. То је несумњиво у интересу здравог развића наших привредно-друштвених односа, јер ће се тиме народној привреди уштедети многи излишни потреси, којима је она данас услед честих штрајкова изложена, што свакако не утиче добро на њено развиће.

Као што из свега досадањег јасно излази, раднички покрет је једна појава која се јавила као непосредна последица модер-

них привредних односа у нашем друштву. Он се дакле јавља као природна последица једног крупног привредно-друштвеног проблема, који задире дубоко у интересе целокупног друштва и као такав он заслужује да му друштво поклони достојну пажњу. Овај покрет треба да буде проучаван као производ нарочитих привредно-друштвених односа, да би се што пре, у интересу самог привредног развитка земље, предузеле потребне мере, које ће отклонити или ублажити узроке који су изазвали његову појаву и његово брзо развиће.

Томе циљу има у неколико да служи закон о радњама, који преставља први корак у том правцу.

Dr. Сретен Ј. Кужељ.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ПРИЛИКЕ У ТУРСКОЈ. ЗАТИШЈЕ У УНУТРАШЊОЈ ПОЛИТИЦИ И РАТНИМ ОПЕРАЦИЈАМА. СТАЊЕ НА БАЛКАНУ. СПОРАЗУМ СРБА И БУГАРА ЗА ЗАЈЕДНИЧКУ АКЦИЈУ. ВАЖНОСТ СПОРАЗУМА. АУСТРО-УГАРСКА ШТАМПА И СПОРАЗУМ.

Друга половина августа месеца и прва половина септембра изгледа да ће за ову годину остати од најјачег значаја. Јавно мњење у Европи и дипломатски кругови узнемирени су; са свих се страна чују гласови о рату и рекло би се да већ барут мирише...

Турска је и даље стожер међународне политике и предмет у који су упрти сви погледи. За отоманску империју то није никаква новина. Не би се ни мало претерало ако се рекне да је она испуњавала готово све европске кризе. Дарданели и Цариград, Египат и Тунис, Триполис, Крит и Босна, то су питања о којима је вођено толико међународних спорова. А нарочито историја последњих сто година показује очигледно опадање Турског Царства. Болесан човек са Босфора никако да оздрави. Томе је крива, нема сумње, сама Европа која је према болеснику употребљавала другојаче лекове. Место да се ради да болесник оздрави, чинило се све да се болесник одржи у болести. Тек што се на телу Турског Царства залечи једна рана кад се појави друга. Ублажио се арнаутски устанак, појавило се маћедонско питање.

Стање у Турској за ових последњих двадесетак дана представља једно опште затишје. Прво, затишје у унутарњој политици. После бурних сцена и распра у парламенту и после учесталих министарских криза наступила је реакција. Расписани су избори и политички се кругови спремају. Комитет „Јединство и Напредак" мање се чује. Међу његовим члановима водила се дуга дискусија

да ли Младотурци треба да изађу на ове изборе, па је напослетку завршена одлуком да се појаве на изборима.

Друго, затишје у спољној политици. На бојишту никаквих нових покрета. Очекују се резултати преговора за мир. Турска се није задовољила предлогом Италије да прокламује независност Триполиса и спрема јој контра-предлог.

Међутим стање на Балкану далеко је од затишја. У њему се осећа врење које је у стању да баци у пламен цело Полуострво. Већ иначе онемогућен положај хришћанског становништва погоршан је покољима у Кочанима, Сјеници и Беранима. У ваздуху који лебди тим покрајинама, осећа се да је немогуће више издржати такав режим. Турска задовољава захтеве Арнаута зато што их они оружјем траже, а ни прстом не мрда да побољша положај хришћана. То је индиректним путем показати хришћанима шта треба радити да се дође до задовољења. Невоља људе најлакше зближи. Невоља Срба и Бугара у Турској слична је, те није ни чудо што се изгледа дошло до споразума за заједничку акцију. У српско-бугарској штампи с једне и европској с друге стране одржавају се гласови, који нису категорички демантовани, о учињеном споразуму Србије и Бугарске на случај потребе. У политичкој историји Б. Полуострва то ће остати од несумњиво велике историјске важности. Срби и Бугари на крају крајева осетили су да им нема спаса без узајамне помоћи. Идеја о заједничкој акцији имала је у Србији од вајкада великих и озбиљних присталица. То није био случај са Бугарском. где су шовинистички осећаји отимали маха. Али се данас у том погледу учинио знатан корак. Целокупно бугарско јавно мњење сложно је да треба водити политику руку под руку са Србијом. Најшовинистичкији лист „Вечерња Пошта“, која је пре неколико месеци оспоравала Србији права и на Ст. Србију, пише неки дан: „Сад је моменат савеза између Србије и Бугарске. Он ће ускрснути изгубљене наде у Македонији и Ст. Србији, ободриће очајнике и малаксале духом. Савез ће показати целом свету да се судбина народа не решава само силом вулгарних материјалних интереса“ ... „Срби и Бугари треба да забораве сву прошлост. Моменат им налаже да дигну границе међу собом.“ ...

За будућност Балкана ово је датум који се неће избрисати. У најскоријој будућности политика на Балкану имаће са свим другу физиономију. Тако су се испуниле речи које је у „Делу“ написао пок. Миловановић још пре 14 година: „Срби и Бугари

треба да чине једни другима уступке, јер су то жртве које они приносе својој рођеној будућности. Србија и Бугарска, то су две грађевине, чији је темељ заједнички, које су нагнуте једна према другој, које се наслањају једна на другу и подупиру једна другу".

Али има неко коме се постигнути споразум не свиђа. Аустроугарска штампа покушава да посеје неслогу између Срба и Бугара. Она је најјаче показала колико за њену балканску политику има слома у том савезу, кад се није постидела да каже да ће „у делу Македоније који би припао Србима бити горе бугарском живљу него под Турцима!..." („Преса" од 22-IX-12). Међутим према постигнутим успесима у српско-бугарским односима може се рећи да ће јој овај покушај остати узалуд. Споразум Срба и Бугара то је други тон у балканским разговорима. И ко зна какве ће дане донети крај овог месеца?...

Observator.

КЊИЖЕВНО-НАУЧНИ ПРЕГЛЕД

Џон Стуарт Мил: О слободи. Посрбио кнежевић Петар А. Карађорђевић (II издање Свесловенске Књижарнице, Београд 1912, стр. 208, цена 3 динара).

Џон Стуарт Мил (1806—1873) велики енглески мислилац чувенији је по својим идејама из психологије и логике, него као социолог и политичар. Познато је, да је Мил био на пољу логике главни представник индуктивног метода. Он је поставио чувену теорију експерименталног испитивања са четири различите методе. Једини извор сазнања по Милу јесте искуство, а једини допуштени метод у свима наукама без разлике индукција. Он је одбацивао признање макаквом закључку a priori, на чијој су егзистенцији инзистирали били Кант и његови следбеници. По Милу чак и у чисто математичким сазнањима, као и у принципу узрочности не огледа се ништа друго, до резултат једне емпириске индукције. Апстрактним идејама он је одрицао сваку реалност. Као и Огист Конт, тако је и Мил сматрао, да апсолутно не постоји и да су сви општи принципи чисто емпиричке природе.

Кад се има на уму ово опште схватање Милово, онда се тек јасно разумеју његове идеје о питањима из друштвених наука и других области. Тако на пример у Етици, Мил одбацује свако трансцендентно и априористичко образложење морала, па истиче једно емпириско-утилитаристичко објашњење. Принцип морала у суштини је принцип корисности: стварање што веће среће и благостања за што већи круг људи. У његовој Националној Економији такође превлађује потпуно емпириско-утилитаристичко гледиште. Па та се црта истиче и у његовој студији „О слободи“. Ту се не третира принцип слободе по себи, не истражује се његов основ из неке поставке или из неког одређеног гледишта на свет,

већ се без икаквог спекулисања испитују појави слободе у модерном друштву, с тежњом да се чисто практички, на основу датог материјала и постојећих односа реши ово велико друштвено питање. Али и ако је емпиричар, Мил је ипак у самом почетку ове студије напустио то гледиште, па је истакао једну поставку, чију би истинитост тек требало утврдити. То је поставка: да се човек рађа слободан. Ова се поставка ничим не образложава, нити се објашњује, шта се њом управо мисли, па је остављено свакоме да је тумачи како хоће. Изгледа да тиме Мил хоће да каже, да је слобода у човеку урођена, а то је једна поставка a priori, чију начелну оправданост сам Мил тако енергично обара.

Остављајући на страну ову неконзеквентност, да истакнемо да Мил као емпириста схвата слободу сасвим формалистички. По њему човек је у друштву слободан и треба да је слободан, јер је од природе одређен да живи као слободан створ. Друштвена власт, власт целине може да ограничи ту слободу, да се умеша у радње појединца само у случају самоодбране, т. ј. кад се има спречити штета, коју би други неки члан заједнице могао претрпети од слободног кретања нечијег. Никакав други разлог, никакав други, ма како оправдани мотив не сме бити меродаван за акцију друштвене власти. Човек је слободан и сам треба да се опредељује у свом кретању.

Највиднији израз добива та слобода у неспреченој радњи унутарње свести, у слободи мишљења у најширем смислу. Са овим стоји у вези и слобода изјављивања својих мисли, ма да су овде већ могући сукоби са слободом осталих чланова, услед чега се и могућност ограничења појављује као оправдана. Даље долази слобода живети по својој вољи као и слобода удруживати се. Сви ти облици слободе своде се на један општи принцип: да сваки сам себи ствара живот и упућује га одређеним правцем, да нико не сме појединцима у томе сметати све док не би наступио случај, да се слободним кретањем једнога вређа слобода другога, када је допуштена интервенција целине.

У II одељку Мил испитује специјално слободу мишљења и вредност њену. Ту он истиче нарочито потребу те слободе у науци и религији, јер само путем неспреченог изјављивања свачијих мисли долази се, макар и после лутања, до истине и напретка. По духовно благостање човека је неопходна нужност, да постоји слобода стварати своје мишљење и моћи га изјављивати. Четири разлога наводи Мил у прилог овог тврђења да би сузбио

све разлоге којима би се ограничење могло бранити. 1. Мишљење које би се угушивало, може тачно бити, јер се нема сигуран критеријум о погрешности или непогрешности, да би се с позивом на погрешност једног мишљења могло спречити његово стварање и објављивање. 2. Ако је и погрешно неко мишљење, у њему може бити један део истинит. Више таквих делимичних истина доводе до правог сазнања. 3. Ако је уобичајено мишљење о нечему опште и истинито, ипак је потребна критика, претресање, да би се открила његова разумна основа. Ту разумну основу иначе људи не знају, већ се опредељују по навикама и предрасудама, што се не слаже са умним способностима човековим. 4. Наука би дошла у опасност, кад не би било слободе мишљења о свима појавама, које наука проучава, јер само на тај начин може бити напретка.

У III одељку говори Мил о личности и култу њеном, о индивидуализму. Мил налази, да је личност основа људског благостања. И зато као што постоји слобода мишљења, тако исто је потребна и слобода кретања, слобода акције. Основни услов напретка и благостања лежи у најслободнијем развитку личности. То многи не увиђају и чине замерке личности, тражећи да се личност повуче и ограничи, да се људи упуте на слушање и покоравање. По Милу је то погрешно схватање. Истина он не пориче потребу упућивања, васпитања и науке код недораслих лица, али кад људи стану једном на снагу, треба их оставити да се слободно развијају. Човек изоштрава своје схватање, своје суђење, своју душевну вредноћу само тако, ако сам бира, ако се сам креће. Духовна и морална снага усавршавају се вежбањем исто онако као и телесна снага. Стварање личности само је тако могуће. Сваки други правац у животу и друштву води једноликости која је штетна.

У IV одељку Мил се бави испитивањем докле се простире власт друштва над појединим лицем. Као основни принцип и ту се истиче лична слобода појединаца, која захтева да се друштво само у толико истиче према појединцу као власт, као моћнији чинилац, у колико би интереси друштва као целине то неодступно захтевали. Отуда друштво може и жртве и терете да намеће члановима, али само под означеним погодбама. Мил детаљно испитује докле се пружа друштвена власт данас и у колико би је требало сузбити у корист личне слободе. Два основна начела поставља енглески философ у погледу овог питања: Прво, поједини

човек није одговоран друштву за оне своје радње, које се не тичу никог другог, до њега самог. Ако се друштву те радње не допадају, оно може изјавити свој укор или дати поуку или савет, или пак може ићи дотле, да односне људе избегава. Више од тога друштво не сме чинити. И друго, појединац је одговоран за оне радње, које другима штете и може се ради тога подврћи друштвеним казнама, у колико би те казне биле нужне за одбрану друштва.

Објашњењу ова два принципа и примени њиховој на поедине примере посвећен је V одељак, који је исто тако интересантан као и претходан. Ту је нарочито леп пример са слободном трговином, коју Мил посматра и са гледишта друштвених интереса као и са гледишта личне слободе. Затим је значајан и пример са влашћу полиције, односно са мерама којима се предупређују злочини и обезбеђује лична слобода. Ту се испитује граница, докле би власт смела ићи при забрани појединих радња. Као особито деликатно питање додирнуто је и питање о допуштености односно забрани продаје алкохолних пића. И напослетку вреди поменути и питање о јавном васпитању грађана, које је такође поменуто.

Милова књига о Слободи написана је још 1859 године. У њој има доста недоследности, нехармоније и произвољних тврђења, али је велики део и данас од стварне вредности. Истина данас у проучавању друштва не истиче се индивидуализам као идеја водиља, већ би се пре могло тврдити, да се индивидуа повлачи и да идеја организма и солидарности друштвене долази на прво место. Али при свем том у Миловој књизи има толико добрих опажања, да се она сваком мислиоцу, сваком човеку који је свесан своје индивидуалности најтоплије може препоручити. Питање о слободи толико је важно, да је од подређеног значаја, проучава ли се слобода са индивидуалистичког или пак колективистичког гледишта.

Превод је добар и лако се чита. Од првог издања (1867 године) он се ни у колико не разликује.

Dr. Л. Марковић.

Бранко Лазаревић, Позоришни живот. (Свеска прва. Издање књижаре Г. Кона. Београд 1912. Цена 3 дин.).

Г. Бранко Лазаревић, у колико је модернији у својим есејима, који у себи имају здраву подлогу са стручним и потребним

интелектуалним особинама — у толико је у својим позоришним рецензијама посматрач, чија је полазна тачка посматрања негде ван средине о којој пише. Као такав, он је критичар, који по кадкада можда и намерно, заборави на оне класичне Фаустове речи, да и сâм пакао има своје законе.

Одмах после својих интензивних „Импресија из књижевности", г. Лазаревић је пожурио да нам пружи „Позоришни живот".

У једној одређеној периоди театралног живота критика представља једну од најмаркантнијих чињеница, да се еманципација позоришта огради од оних елемената, који воде негативном резултату и неумешном или погрешном васпитању укуса, па чак — по кадкада — и нелојалним симпатијама публике. Јер, треба разликовати и дубоко ограничити диференцију између позваних и непозваних гледалаца, нарочито то код нас, где је публика још непречишћена и једним својим делом литерарно хрома. Овде је критичар ништа више, но морални аристократа. Позоришна критика, по својој интензивности, увек треба да води позитивном циљу; управо, да има резултате. Афектација је у њој ствар друге категорије. Познато је, да свако тело које прелази преко позорнице, треба да има свој ритам као и песма. Исто тако и критици је потребан ритам.

Г. Бранко Лазаревић је један од првих наших модерних позоришних критичара који води рачуна о „Multiplicité de moi" и који покушава не само да нађе, но и да створи потребан критички ритам и да зрело схвати његов значај. Отуда, он је композитор, који је својој наслућеној композицији обележио тек почетни музични кључ — али је још не реалише. То се тек има очекивати са вером у г. Лазаревићеву композиторску моћ. И, мада је наша позоришна критика још далеко од своје жиже, ипак, имамо разлога да верујемо у врло убрзану и успешну њену еволуцију.

Ако томе додамо још и то, да су ову врсту критике, где је индиферентност најмање потребна, раније генерације и ранији аутори несразмерно мало обделавали, онда књига г. Бранка Лазаревића означава читав један тријумф у минијатури.

Када сам први пут прелиставао Жил Леметрове „Импресије из позоришта", био сам фанатик, помишљајући о сну и о времену, да ли ћемо створити и ми кадкада што потпуније о нашој позоришној уметности. Г. Лазаревићева књига сваког нашег правог и искреног позоришног човека мора утешити својом

појавом. И поред врло јаке моћи асимиловања и очигледног француског жанра, г. Лазаревић остаје оригиналан и артиста који уме да се нађе у ономе што пише.

Отуда, можемо бити потпуно уверени, да ћемо у будућој другој свесци „Позоришног живота", моћи наћи и очекивати стручне и врло успеле есеје (као што је овде на пример случај о Иви Војновићу, а нарочито о Стриндбергу или о Мисеу), а без обичних опсервација (као што је суд о Б. Нушићу или Шекспиру) и најзад, без излишног цинизма и површних речи (као што је то у рубрици Scherzo). —

Позоришне идеје г. Бранка Лазаревића имају потпуног смисла, јер воде врло повољном и позитивном резултату, означавајући за нашу позоришну критику успех, отменост и све остале елементе, који јој дају реноме једне велике чињенице.

Ранко Младеновић.

ХРОНИКА

ПИТАЊЕ О СМРТНОЈ КАЗНИ НА 31. НЕМАЧКОМ ПРАВНИЧКОМ СКУПУ

Многи важни догађаји који се дешавају у свету, код нас остану скоро незапажени. Тако је и са овим правничким скупом. Међутим о њему и његовом значају треба проговорити бар неколико речи, те да се и код нас види у чему раден и мислен свет проводи време. Јер сам тај факат, што су се на једном месту скупили 900 правника из два царства (немачког и аустријског) показује несумњиво значај тога скупа.Ваља се запитати: што су се ти људи скупили и шта је циљ тога састајања у опште? Та идеја скупљања правника није нова. Још се давно видело да узајамно упознавање, дискусија и критика на таквим скуповима подстиче правну науку, пречишћава извесне идеје и помаже њиховом остварању.

Један од тих значајних скупова јесте т. зв. Deutsches Juristentag, који је био ове године као 31. по реду, а по други пут у Бечу, где је први пут био пре 50 година (1862). На њему су се нашли уједињени немачки правници из Немачке и Аустрије, да се, с обзиром на израђене пројекте казнених законика у Немачкој, Аустрији и Швајцарској посаветују о извесним принципијелним питањима. На расправи су била и друга питања. Конгрес је био подељен у четири секције: за грађанско право, за трговачко право, за устројство и организацију судова и за казнено право. Нас на овом месту интересују поглавито питања из области казненог права, као питања која су тренутно на дневном реду а већег су значаја.

Интересовање за питања цивилног права устукнуло је у последњем деценијуму интересовању у области криминалног права. Једно се време, пре десетак година веровало и писало, да се о

питању смртне казне не може више ни писати ни говорити, јер је то питање толико претресано, да је постало исцрпљено и без значаја за дискусију. Међутим израђени нови пројекти казнених законика, немачки и аустријски, задржавајући смртну казну и даље као казну, без које сматрају да друштво не може бити, подстакли су поново дискусију о овоме питању, узбудили цео правнички свет, не само појединих места, већ се може слободно рећи целе Европе, поделили га у два табора: присталице идеје потребе задржања смртне казне и поборнике њеног избачаја, као непотребне, из казненог законика. Мислиоци два силна и моћна царства налазе се данас подељени скоро на равне делове у овом великом и тешком питању за решење.

Ја сам имао прилике још пре пуне четири године, пре него што је код нас образована комисија за израду пројекта новог казненог законика, чији сам члан био и ја, да изложим тадашње стање правне науке о питању смртне казне и да кажем своје гледиште о истом.[1] Оно се укратко састојало у томе: да ми у Србији, с обзиром на културно стање нашег народа, треба за извесна особито тешка дела да и даље задржимо смртну казну, и да поново уведемо доживотну робију, коју смо имали до 1860 године.

Ово моје гледиште било је у јавности и научним дискусијама нападнуто. Два правника (г. Бончић у „Борби" и г. Топаловић у „Смотри") изишли су отворено против истог и изјаснили се за њен избачај из казненог законика. Друга два правника (г. Ђуричић и г. Миљковић) теориски су против смртне казне, и при изради мотива казненог законика написали су своја одвојена мишљења, на основу којих се теориски јављају као противници смртне казне, али су при изради дефинитивног текста законског пројекта пришли моме мишљењу и гласали да се иста задржи у пројекту и да о њој реши Народна Скупштина.

Отуда ме је и овога пута јако заинтересовала борба правника у томе питању на поменутом правничком скупу. Кад је на истоме решавано о смртној казни у секцији, одлучено је са 159 против 158 гласова за њено задржање, а у пленарној седници гласало је 470 за задржање и 424 за укидање. Тако су се правници два велика царства, с обзиром на културни ниво крими-

[1] Видети моју расправу „Смртна казна" штампану у овом часопису у 1908 години.

налног елемента својих држава, изјаснили за смртну казну, у чему сам и овога пута нашао пуно оправдања за своје раније изнето гледиште за наше прилике, јер у Србији не постоји доживотна робија, коју имају и Немци и Аустријанци, па ипак верују да се не могу, у заштити државних интереса, лишити примене смртне казне.

Далеко је помисао код присталица смртне казне, да је захтевају што је они желе, већ је захтевају bona fide да се без ње не може још довољно заштитити друштво. Иначе они усвајају у пуној мери све разлоге правника њених да је треба избацити из законика. Тај разлог њене потребе руководио је и Бизмарка те се приликом гласања казненог законика за немачко царство изјаснио у парламенту за њено задржање. Тај исти разлог руководи и данас велики број правника да се изјасне за њено задржање и навуку на се грех, да им противници пребацују тако схватање као оскудицу довољне нежности и префињености осећаја.

Међутим ствар не стоји тако. Сви ми, присталице смртне казне високо ценимо живот жртве и предвиђајући поновну опасност за друге људе од каквог опасног зликовца претпостављамо да је боље таквог човека искључити из друштва, истина на један незгодан, може се рећи нехуман начин по њега и по људе који имају ту казну да изврше, али несумњиво ипак хуман начин за друштвену заједницу, која хоће мир и напредак, заједницу према којој је такав злочинац погазио све везе пријатељства, која би имала да га узме у заштиту и допусти му даљи живот на штету осталих чланова њених.

Питање смртне казне нема ништа са осећајем. То је питање криминалне политике, у којој решава веровање о извесној потреби или њеној излишности, свакојако веровање основано на проучавању стања криминалитета, не на каквом мистицизму. Отуда се при оцени овога питања има расправити само то: да ли је смртна казна потребна или не, а никако и питање о томе: да ли је она хумана или не. Професор Лефлер је лепо на конгресу казао, да је он по својим осећајима противник не само смртне казне, коју он не сматра као правилну одмазду, већ је против сваке казне, јер је казна зло које се чини своме ближњем. Али је она оправдана својом потребом. Народно је убеђење вековима постојало и још постоји, да убица треба да буде убијен. Под утицајем овога схватања стоје читави народи. И сад настаје питање, да ли ми смемо уништити ово схватање постав-

љањем једног другог принципа, овоме противног: да убица треба да живи. Он налази да ми то не смемо учинити, јер би се криминалитет ужасно појачао под утицајем тог психолошког момента, да крв не тражи крв. Он вели, да се психологија злочинца не учи из уџбеника, јер ови постављају правне конструкције, а не виде живот. Стварни односи с обзиром на међународну психологију злочинаца, захтевају да се смртна казна задржи, јер је култура народа још далеко од тога да се може поставити правило: можемо без смртне казне.

Исто је тако важно опажање проф. Кала, који вели, да се статистиком не може доказати постојање извесног убеђења народног о потреби смртне казне, али да оно постоји, то се види из литературе, из новина, из самог овог скупа. Тиме није речено да нема и противног убеђења. Постоји дуализам убеђења, али је ван сумње, да се о једном убеђењу, које постоји хиљадама година мора водити рачун. Противници смртне казне имају то преимућство што се боре под сунчаним зраком културе и хуманости и тиме несумњиво изазивају нежније осећаје. Али је овде главно питање: „Култура и хуманост искључиво у служби злочинства или у служби будућности друштва“?

На тако постављено питање од стране проф. Кала може се дати само један одговор, а то је, да се смртна казна мора задржати. Она се не задржава за онај културни и хумани део народа, који ствара и чини прогрес друштва, већ у његовом интересу, ради тога општег друштвеног, рецимо човечанског, напретка, да спречи појаву некултурности и нехуманости у друштву.

Моје петогодишње службовање у Министарству Правде, где сам имао прилике, да проучим око стотину предмета по изреченим смртним казнама, после онога времена када сам писао расправу о смртној казни, још ме је више уверило у основаност мога раније изнетог гледишта да смртну казну, због дивљачности елемента, који изврши кривична дела што повлаче ову казну, треба код нас још дуго времена задржати. Стекао сам поред тога уверења још и друго, да статистички подаци у правцу дејства казне у опште много не значе, да би се према њима одлучило, да ли треба увести ову или ону казну. И мене скоро задивљује кураж извесних теоричара страних да из тога могу изводити поуздане закључке о кретању — рашћењу и падању криминалитета. То је колосално произвољна ствар. Статистика у том правцу има више куриозитета, да се види кретање кри-

миналитета, али не и тај значај, да се с обзиром на њу може закључити нека узрочности или неко на грам одређено дејство запрећене или досуђене казне.

Дејство казне не подлежи никаквој психолошкој оцени. Искуство, практичан живот, сам собом, без статистике, показује нам и доказује, да казна дејствује на постанак или смањење криминалитета. И због тога се сва средства, све врсте казне, које сматрамо као потребне, имају задржати, да би се њима заштитило друштво.

Исто тако као што се данас јавља силан покрет против смртне казне, може се јавити и други против доживотне робије, коју ми и немамо, па и тако даље да се укину казне, као што има писаца, који казненом праву оспоравају право на опстанак и место садашњих казна захтевају извесне мере сигурности којима би се друштво заштитило од преступника.

Међутим сам појам тих мера сигурности своди се на исто што и казна, да између једних и других нема стварне разлике: обе доносе лишење слободе, које изађе на исто што и казна. И нашто онда мењати једно правно убеђење, које има за се традиционалну прошлост, основану на вековним искуствима, која нису плод маште већ стварног живота. А живот је тај који ствара разлог свему. Тај разлог животни мене и руководи, те верујем да је смртна казна и код нас потребна. Кад се осмотри културни ниво криваца, који су осуђени на смртну казну, ми видимо, да међу њима нема ни једног културног човека, видимо скоро дивљачке нарави, од којих се не може очекивати никаква морална поправка, већ само страх да не падну у поновни криминалитет, чиме би друштво још више било доведено у опасност.

Мене лично задивљава кураж наших старијих криминалиста, који се јављају као противници смртне казне и захтевају њено укидање у нашем будућем новом казненом законику. Ја тај факат приписујем више тежњи, да се буде модеран, но стварној оцени наших прилика у којима се налази цео наш унутрашњи живот, који није непознат нашим противницима смртне казне.

Познати бечки професор, криминалиста Ламаш вели да при примени — изрицању смртне казне треба бити особито пажљив, али се не треба ње одрећи. Правни осећај народа био би јако уздрман, ако би се поставило правило да убице при разбојништву или насилној обљуби неће бити кажњени смрћу, већ да им је огарантовано неповредно право на живот, који су они пак

другом одузели. Одвратност према таквим делима налази свога пуног израза само у уништају таквог кривца. Ако држава стане на то гледиште, да овај правни осећај народни не треба задовољити, онда је она тиме прокламовала уништај правног поретка, на чије место имају да ступе освета и самопомоћ.

Ово је гледиште у толико горе оправдано за државе у којима општи културни ниво не стоји на високом ступњу. Чак и сама Швајцарска, којој се не може спорити један виши општи културни ниво, не осећа се баш срећна и задовољна што је прокламовала Уставом укидање смртне казне, нити се може похвалити каквим повољним стањем криминалитета. Поред све њене добре полиције често није чак у стању да пронађе убице (пример: два мучка убиства у лето 1911 г. у Женеви, остала непронађена).

Из области казненога права на конгресу су расправљана још и ова правна питања: о казнама лишења слободе и о мерама сигурности према немачком и аустријском пројекту, у чије излагање нећу да улазим на овом месту, пошто ми обим часописа то не допушта.

Питање о смртној казни чинило је у главном тежиште целог овога скупа. Оно му је дало обележје суда, који је имао да пресуди да ли смртна казна заслужује осуду на „смртну казну“ или има да се осуди на „доживотну робију“ — и скуп је одлучно: да смртна казна има доживотно да постоји ради заштите друштва, као ноћно страшило према злочиначким природама и као сигуран уништилац зликоваца, за које друштво налази да не заслужују да им се живот више поштује. Она ће и даље постојати све дотле док је правни осећај народа буде захтевао; њу неће избацити теориска разлагања правника, јер су она за то немоћна.

Dr. Д. М. Суботић.

АЛЕКСЕЈ СУВОРИН.

11. августа 1912 г. заклопио је очи у Царском Селу, крај Петрограда један од ретких журналиста и Русије и целог света. Јер, Алексеј Суворин, оснивалац и директор „Новог Времена“, није био познат само у Русији, него широм цела света. У времену новчаног интереса, кад са пише да се заради и журналистика је постала ни више ни мање него једно чисто трговачко

предузеће. Кроз њу се више тргује мишљу него што се она сеје, више ради за материјални успех њеног оснивача, него ли за стварни успех једне идеје. У Европи један део штампе чини часан изузетак и у њега се може убројати „Ново Време“. Не гледајући, тренутно, да ли су идеје које „Ново Време“ заступа тачне, њему се ипак мора признати: несензационалност.

Суворин је био тридесет и шест година директор „Новога Времена“. Од обичног листића, који је имао једва стотину претплатника и на чије се писање ретко ко освртао, Суворин је успео да створи лист, који чита сва Русија и који има један нарочити углед у иностранству.

„Ново Време“ је основано 1876 год. Суворин га је лично уређивао једва пола године, кад на Балкану поче рат за ослобођење у коме је учествовала Русија. Суворин отпутује на Балкан. Са лица догађаја слао је верне слике турских варварства и борбе оних који су тражили слободу. „Ново Време“ је са бојног поља имало најтачније извештаје и може се рећи да је то била ствар која је лист значајно подигла. Суворину присуство на бојном пољу није само донело успех листу него је од њега направило великог Словена. Вративши се са Балкана он се сав посветио листу. У њему је имао свакодневну рубрику „Мали фељтони“, коју је држао до краја живота.

Све до смрти Суворин је остао публициста, новинар. Пишући о његовом раду највећи део треба да испуни његов рад као новинара и ако је био и литератор у ужем смислу, драмски писац и драматург. Оно што је битно за сваког новинара то је Суворин потпуно испуњавао. Он је имао своје перо и одличан стил. Био је свестраног образовања, енциклопедијски човек.

Суворин је у Русији отац фељтонизма у једном нарочитом смислу: сопствена опажања и утисци о сваком актуелном питању, а у литерарној форми. Још са једне друге стране Суворинов ће значај бити забележен у културно-друштвеној историји Русије. Он је први у Русији успео да од новина створи не трговину, него један снажан израз друштвеног расположења, које може да има пресудног утицаја. То је, тако рећи, друштвена, државна штампа.

Суворинове идеје треба посматрати са неколико тачака. Тридесет и шест година нису само довољне да се у човеку идеје разраде него да се и демантују. Суворин је у њима често долазио у контрадикцију. На првом месту он је био велики Рус.

То му неће оспорити ваљда нико ни од оних силних противника које је он, као ретко ко имао. Кроз сваку његову идеју провејавала је једна једина жеља: Сретна и уређена Русија. Ту жељу лепо је оцртао Меншиков: „Суворин је био писац од главе до пете, као што је краљ Лир био краљ од главе до пете. По милости божјој артист пера, Суворин је свом страшћу своје јужне крви, упорношћу свога гвозденог карактера, служио само једном задатку — Русији.“ По политичким идејама не може се рећи да је био либералан човек, као што није био ни крајни конзервативац. Он је вазда устајао против не само социјалистичких доктрина, него чак и против нових идеја демократских као и против нових начина борба. Неприступачан новим идејама, као човек из половине 19. века, он је био несимпатичан читавом једном нараштају.

Али су му сви они, који га нису по идејама поштовали, признавали разнолики таленат. Суворин је, као што лепо каже Философов, био: „личност богата талентом и прави руски тип“. У чему се састоји та „типичност“. Пре свега он је националистички тип, каквих је пуна Русија, нарочито владајућа Русија. Његов национализам био је егзалтирани национализам, који је водио у крајност. Све да буде руско... само руско... Све што није руско не ваља... Све што је против Руса уништити. Отуда је никла Суворинова антисемитска и антифинска кампања. Тачно је примећено у руској штампи да је Суворин у Европи XX-ог века био најмањи космополит. Све што је космополитског порекла, макар само са космополитском физиономијом, он је мрзео. Уставне слободе данас су ствар космополитска. Цео је свет уставан. Суворин се према тим слободама одазивао са неповерењем, јер нису биле чисто руске!... Овакво искључиво и уско гледиште на политику, довело је Суворина да је поред великог државничког талента од њега било мало практичне користи. Он није био на положајима са којих се практично води политика. Али се она води и кроз журналистику, нарочито кроз ону која постане реномирана, угледна, као што је то био случај са „Новим Временом“. Суворин је кроз „Ново Време“ посведочио да је имао државничких идеја, али оне нису дале велики плод. Историја ће показати да је Суворинова националистичка политика донела Русији више штете него користи. Како изгледа врло чудновата и несавремена његова мржња према Финцима, Пољацима и Јеврејима. Како један велики таленат какав је био Суворин, да не види да величина

и слава руског национализма не лежи у обрнутој сразмери према Финцима, Пољацима и Јеврејима?...

Може човек бити велики Рус и патриота не мрзећи Финце. Изгледа да у овом питању Суворинова руска душа стоји у противности са примитивним питањем трпљивости... У том су погледу Суворинове државничке идеје биле на скроз погрешном путу.

Уз његов национализам треба поменути и његово словенофилство. Ово би се могло расчланити: на љубав према словенским народима (сем Пољака, наравно) и на мржњу према Немцима. „Ново Време“, које је никло у тренутку расплamтелих словенских осећаја у време ратова са Турском, било је вазда наш заштитник. С друге стране, нико Немцима није толико грких речи бацио у лице колико Суворин кроз „Ново Време“.

Личност Суворинова значајна је и занимљива у његовој улози публицисте, али није мање занимљива у улози писца. Суворин је волео необично драму. „Питање“, „Татијана Рјепина“, „Цар Димитрије Самозвани“, „Мушкарци и женскиње“, „Часна Реч“, „Љубав до краја света“ — то су Суворинове драме, игране са врло много успеха. Све до своје смрти он је дириговао својим сопственим позориштем у Петрограду: „Малим Театром“. Он је сам режирао многе драме Толстоја Лава и Алексеја.

Даровит и интелигентан, примерне енергије, човек својственог разума, ретке среће за све послове којих се лаћао, човек великог укуса и нарочитог стила, човек највећег националног инстинкта у Русији, Суворин је био ретка појава у руском друштву. Смрћу његовом Русија је изгубила Патријарха своје Штампе.

Dr. М. Г.

БЕЛЕШКЕ

КЊИЖЕВНОСТ.

Dr. Јован Скерлић, **Историја нове српске књижевности** (Београд 1912. Цена 3.50 дин.). — У укусном издању књижаре Цвијановићеве објављена је ова књига вредног и даровитог професора Универзитета г. Скерлића, за коју се може слободно рећи да преставља дело од високе научне вредности. На пространој историској основи а у вези са свима културним приликама појединих периода, дело је, и ако концизно израђено, верна слика духовне еволуције српског народа. Постараћемо се да другом приликом опширнији приказ донесемо, а за сад најтоплије препоручујемо ову књигу својим читаоцима.

Антологија новије српске лирике. — Ова књига, коју је прошле године штампала латиницом Матица Хрватска, изишла је сада у издању књижаре С. Б. Цвијановића. Састављена од г. Богдана Поповића, редовног професора београдског Универзитета, она заслужује да се о њој опширније проговори. Г. Поповић нам у њој износи своја „чисто естетичка“ мерила и многа друга занимљива начела, која се не могу примити без озбиљне дискусије. Ми је овом приликом приказујемо својим читаоцима као интересантну новину, а ускоро ћемо се потрудити да се што темељније забавимо свима њеним детаљима. Издање је ванредно укусно. Цена 3 динара.

Миленко М. Вукићевић: **Кара-Ђорђе.** — Г. Миленко Вукићевић подавно се бави прикупљањем грађе и проучавањем историје првога устанка. Он је досад успео да дâ две књиге о првом устанку, давши им као натпис име најзнатније личности тога доба. Прву је књигу издао још 1907 год., а друга је изишла из штампе пре две-три недеље. У првој књизи, као што је читаоцима познато, описао је г. Вукићевић живот Карађорђев до почетка устанка, давши уз то опширан преглед тадашњег стања у турској царевини. Овом другом књигом започиње г. Вукићевић историју самога устанка, описавши у њој догађаје од 1804 до 1807 године.

Познато је онима, који су се бавили проучавањем историје првога устанка, да је врло тешко писати опширну а тачну историју првих година устанка, због тога што немамо о тим догађајима поузданих и исцрпних домаћих извора. Оно што о томе имамо од наших писаца, (прота Матеја Ненадовић, Вук Караџић, С. Милутиновић и незнатни број других) није потпуно исцрпно и тачно, јер су ови писци писали много позније, по сећању. Историк мора бити веома обазрив при употреби тих пода-

така. Други подаци (писма, званична акта и т. д.) врло су ретки и сачувани у незнатном броју, и то је растурено и још не прикупљено. Г. Вукићевић је успео да прикупи знатну количину разноврсне грађе, те је у могућности да понеки пут прати догађаје тако рећи од дана до дана. И он тако и ради кад год му то грађа допусти. Због тога му је причање понегде веома развучено. Може бити да ће понеки читалац замерити оваком начину излагања историје устанка, али је ова књига уз пркос томе, добар прилог нашој историској књижевности и она ће наћи доста читалаца међу људима који воле опширно причање и занимљиве појединости. Због тога је препоручујемо својим читаоцима. — Књига стаје 5 динара.

Савремене приче. — Концем октобра ове године изићи ће у издању књижаре С. Б. Цвијановића приповетке г. Момчила Милошевића, чије је име познато по његовој збирци сонета Под старим кровом, као и по осталим радовима, објављиваним у „Делу", „Звезди" и другим часописима. Књига ће носити назив Савремене Приче, а садржаће један део г. Милошевићевих приповедака, у којима су осликани наши људи, онакви какви су данас. Оне износе многе занимљиве типове и карактере, чији су животи несређени и безбојни, јер их разорава упорна борба између старе крви и разних утицаја са Запада. Ипак, поред локалног обележја, сваки за себе преставља на првом месту човека као индивидуу Природа побеђује све, живот је илузоран, човеку су дати само поједини моменти — то је основни мотив поменутих приповедака.

НАУКА.

Dr. Лазар Марковић, **Грађанско Право**, књига прва: Општи Део и Стварно Право (Београд 1912, стр. 551, 8⁰. Цена 9 динара).

Правничка књижевност је ове године врло обилна Нарочито млађи правници показују се врло ревносни у истраживању и проучавању српског права. Па и ова књига г. Марковића показује један леп успех. Писана лаким и течним стилом она ће занимати не само правнике већ и шире кругове. Правне науке су као део друштвених наука врло занимљиве и поучне и желети би било да се правно интересовање појача, јер то само користити може. Г. Марковић обећава да ће ускоро објавити и остале две књиге, тако да ће се његовим Грађанским Правом попунити једна велика празнина у српској правној књижевности.

Аустријски грађански судски поступак. — Превео Dr. Драг. Аранђеловић (Београд 1912. Издање Министарства Правде).

Како се у Министарству Правде врше све припреме за реформу наших великих законика, то је упознавање правника са иностраним законодавством и корисно и потребно. Г. Аранђеловић је раније био превео аустриски Грађански Законик, те сад овај превод допуњује тај рад. Уз превод иду кратке напомене и упућивања, која олакшавају разумевање Желети би било да Министарство не стане на овоме, већ да приступи објављивању и других иностраних законика, који нам могу користити.

ВЛАСНИК
АЦА М. СТАНОЈЕВИЋ
УРЕДНИК
ДР. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ
Штампарија „Доситије Обрадовић" Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)
(Кнегиње Љубице улица бр. 6)